

1988

148

АҒАМУСА АХУНДОВ

1110

A 95

ҮМУМИ ДИЛЧИЛИК

ДИЛЧИЛИЈИН ТАРИХИ, НЭЗЭРИЈҖСИ ВЭ МЕТОДЛАРЫ

йкинчи нәшр

С. М. Киров адына Азәрбајҗан Дөвләт Университети
филолокија факултәсини тәләбәләри үчүн
дәрслик

Азәрбајҗан ССР Али вә Орта Ихтисас
Тәһсиләи Назирлији тәрәфиндән
тәсдиғ едилмишдир

57072

А Р Х И Б

Контрольный
экземпляр

57324

«Маариф» нәшријаты
Ба к ы — 1988

Азербайджанская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
и. М. Ф. Ахундова

Ахундов А. А.

А 95 Үмуми дилчилик. Али мәктәпләр үчүн дәрслик.
Азәрбајҗан дилиндә. «Маариф», Бақы, 1988, 272 сәһ.

Дәрсликдә лингвистик нәзәријәләрин ғыса тарихи, совет дилчилијинини асас проблемләри, дилин фәлсафи вә ичтимаи масәләләри ишығландырылыр. Китабдә дилин дахили системи вә гурулушу масәләләриндән, дилчилик методларындан бәһс олунур. Бурадакы лингвистик проблемләр марксист-ленинчи методолокија бахымындан шәрһ едилир.

Дәрслик али мәктәб тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

МҮЭЛЛИФДЭН

Охучуларга тэгдм эдилэн «Үмүм дилчилик» (дилчилийн тарихи, нэзэрийжэси вэ методлары) китабынын нэшриндэн кечэн мүддэт эрзиндэ республикамызын мэтбуатында, елэчэ дэ Москва вэ башга шәһәрлэрдэ мүхтәлиф рә'јләр чап олунмуш-дур. Чохлу мәктублар да алмышам. Нәсэн бәј Зәрдаби адына Кировабад Педагожи Институтунун досенти, филолокија елмлэри намизэди, дилчилик нэзэрийжэсиндэн узун илләр дэрс дејән Ф. Бајрамовун мәктубууу хүсусилә гејд етмәк истәрдим. Нәмкарларымын китаб һаггында шифаһи гејдләрини дэ мәмнунијјәтлә динләмишәм. Чап олунмуш рә'јлэрдә, алдыгым мәктубларда, ешитдијим сөһбәтлэрдә китабын бир дәрслик кими мәзијјәтләри: елми камиллији, орижиналлыгы, гурулушча мүкәммәллији, ифадә вэ јозумча садәлији вэ с. бәрәдә хош сөзләр дејилир. Нәмин рә'ј вэ мәктубларда дәрслији јени нэшриндә нэзәрә алынмалы мүхтәлиф арзулар (јени һиссәләрин артырылмасы, дил фактларынын кенишләндирилмәси вэ с.), мүтәхәссис вэ охучу гејдләри дэ вардыр. Нәһајәт, диггәтли рә'јчиләрим вэ тәләбкар охучулар китабда кетмиш бир чох нөгсанлары, полиграфик чатышмазлыглары көс-тәрмәји дэ унутмамышлар.

Китабын икинчи нәшрини чапа һазырлајаркән, мән һәмин арзулары, көстәрилән нөгсанлары бир даһа диггәтлә нәзәрдән кечирдим вэ бачардыгча дүзәлтмәјә чалышдым. Әлбәттә, сөј-ләнилән арзуларын һамысына әмәл етмәк чәтин иди вэ бәлкә дэ онларын бә'зиләринә еһтијач да јохдур. Мәсәлән, мәктублардан бириндә көстәрилир ки, «Китаб азәрбајчанлы тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулдуғуна көрә Азәрбајчан дилинин даһил олдуғу түрк аиләси илә бағлы бә'зи мәсәләләрин, мәсәлән, Гафғазда, Волгабојунда вэ башга әразиләрдәки түрк арәалы проблемләри; бу күнә гәдәр мүбәһисәли сајылан түрк дилләринин тәснифаты һаггында мүләһизәләр; Алтај нэзэрийжэси кими саһәләр дәрслијә даһил едилсәди, онун гијмәтини даһа да артырмыш оларды». Бу мәсәләләр нә гәдәр әһәмијјәт-ли олса да, онларын даһа чох университет тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулан дәрслијә әлавә едилмәси мәсәдәујғуи дејил. Чүнки һәмин мәсәләләр университетдә мүстәһил фәнн кими тәдрис едилән «Түрк филолокијасына һаггында» китабына

олунур вә һәмин фәннә аид «Түрколокијанын әсаслары» дәрслијиндә (китабын мүәллифи профессор Ф. Зејналовдур) мә'лумат верилир. Али һејванларда тәфәккүр рүшејмләрини олуб-олмамасы, делфинләрин «данышығы», мејмунларын сәс сигналлары вә с. кими мәсәләләрин дәрслијә хусуси һиссә кими артырылмасына да еһтијач көрмәдик. Белә ки, онлар даһа чох «Дилчилијә кириш» фәннинин мөвзусуна дахилдир.

Верилмиш имкандан истифадә едәрәк, дәрслик һаггында рә'ј јазмыш, мәктуб көндәрмиш, шифаһи рә'ј сөјләмиш бүтүн һәмкарларыма, охучулара өз сәмими тәшәккүрүмү билдирир вә миннәтдарлыг һисси илә дүшүнүрәм ки, онларын арзулары, гејдләри дәрслијин кејфијјәтинин даһа да јүксәлмәсинә хејли көмәклик көстәрмишдир.

А. Ахундов

Башга дилчилик саһәләри илә мугајисәдә чох кәнч ол, үмуми дилчилик курсу мәчбури фәнн кими али мәктәбләри, тәдрис планына 1963-чү илдән дахил едилмишдир. Көстәр лән дилчилик саһәсинин јенилијини бунда да көрмәк олар к онун сон вахтлара кими мүәјјән терминлә мәһдудланан ко крет ады да јох иди. Јени тәдгигат саһәси олан бу фәнн *үм ми дилчилик нәзәријјәси, дилчилик проблемләри* кими те минләрлә адландырылырды. Бунлардан ән јажыланы вә да чох рәсми сәчијјә дашыјаны *үмуми дилчилик олмушду*

Үмуми дилчилик бир елм саһәсп кими дил һаггында нәз ри проблемләри әһатә едир.

Үмуми дилчилик, һәммин елм саһәсинин көркәмли сов мүтәхәссләриндән А. С. Чикобаваја көрә, дөрд мүһүм про лемин изаһы илә мәшғул олур. һәммин проблемләр, ашағыд кылардыр:

1. Дилчилик елминин предмети олмаг е'тибарилә дил про леми.

2. Дилин өјрәнилмәсинин х ү с у с и ү с у л л а р ы про леми.

3. Д и л ч и л и ј и и г у р у л у ш у, јә'ни дилчилик саһәлә вә онларын әлағәси проблеми.

4. Д и л ч и л и ј и н б а ш г а е л м д е р э м ү н а с и б ә т проблеми¹.

Үмуми дилчилијин предмети, тәдгиг етдији проблемл барәсиндә совет дилчилијиндә башга мүлаһизәләр дә варды. Мәсәлән, Москва Дөвләт Университетинин үмуми дилчил мүтәхәссләринин бә'зиләри, хүсусән О. С. Ахманова «Үм ми дилчилик» курсунун гурулушуну, нәтичә е'тибарилә пре метини үч бөлмәдән ибарәт һесаб едир: п р е л и н г в и с т к а, м и к р о л и н г в и с т и к а, м е т а л и н г в и с т и к а. Г мин алимә көрә, прелингвистика дилчилик елминин астаг сыдыр, о, данышыг сәсләринин физиолокијасыны, акустик сыны өјрәнмәклә мәшғул олур, башга сөzlә, прелингвисти физиоложи фонетика вә акустик фонетика саһәләриндән и рәтдир вә онун нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олса да, һәлә, сөз әсл мә'насында, дилчилик демәк дејил.

Микролингвистика билаваситә дил ваһидләрини (фон е морфем вә с.) вә онларын дахили әлағәләрини тәдгиг ед

¹ Бах: А. С. Чикобава. Проблема языка как предмет языкозна М., 1959, сәһ. 5.

лар өзүнө жер таяыр. Үмүм дилчилик курсунун хусусияти, «Үмүм дилчилик» курсуну мүдөсүр дилчиликни подбөлгөмдөрдө-
 нин фөрдө баямдалган изашы кими баша дүшөмдөрдө ая вар-
 дыр;
 1974-чу илде ССРИ Али ва Орта Ихтисас Тәһсилли Назир-
 лининин али мактаблар үчүн дәрәжик кими бурахдыгы «Об-
 щее языкознание» китабынын мүдәлифи В. И. Кодухов дөрү-
 оларат јазыркы, «тәдвис фәһәрдинин тәшкилдинин конкрет
 формаларында асылы оларат, үмүм дилчилик курсунун
 мүдәсир гүрүлүшү үчәсәс бөлмөнин — дилчилик тарихинин,
 дилчилик јәсәдир јәсәдир асынын ва лингвистик тәһлил методлары-
 нын ајдынашдырма асынын назарда түтүр» (сәһ. 3)
 Тејдәсәс ки, бу бөлмәлар АДҮ-нүн филологик факультәси-
 нин Азәрбајҹан бөлмәси үчүн нәшр әдлийиш «Үмүм дилчи-
 лик программы»нда өз әксинин тамышдыр.
 Дәрәжик, асәсәс, Азәрбајҹан Дәвләт Университетинин та-
 дәрәжәдир үчүн назарда түтүмүшдүр. Онда али ва орта мак-
 таб мүдәсирләр, әлимининишлар, аспирантлар ва педагоглар
 инстинтутларын тәдәсирәдир әд истийфәдә әд бирдәдир.

[illegible]

ДИЛЧИЛИК ТАРИХИ

ХІХ ЭСРЭ ГЭДЭРКИ ДИЛЧИЛИК

1. Эн гэдим дөврлэрдэ дилчилик.

Гэдим һинд дилчилији. Јунаи дилчилији.

Эрәб дилчилији.

Дилчилик бөјүк тарихи олан елмлэрдән бири кими, эн гэдим заманлардан башлајараг дөврүмүзә гэдәр узун мүддәтли инкишаф јолу кечмишдир. Һуманитар елмләр ичәрисиндә, көрүнүр, бу саһәнин јашыды ир дур. Дилчилијин дилин практик мәсәләләри илә мәшғул олмасынын беш мин иллик тарихи вардыр. Мә’лум олдуғу үзрә, гэдим аккадлар вә јахуд, башга чүр адландығлары кими, асори-бабилләр шумер дили илә өз дилләринин лүгәтини ерамыздан әввәлки үчминиллијин сонларында тәртиб етмәјә башламышлар. Һәмин дөврү дилчилијин саһәләриндән бири олан лексикографијанын башланғычы, беләликлә, дилчилијин тәшәккүл дөврү адландырмаг олар.

* *
*

Дилчилик елминин тарихини, адәтән, гэдим һинддиллэрдән башлајырлар. Бунун сәбәби әсас е’тибарилә ондан ибарәтдир ки, дилин спецификасынын маһијјәтини тәшкил едән грамматик гурулушу илк дәфә һинддилләр тәдгиг етмишләр.

Гэдим һинд дилчилији һинддиллэрин әдәби дили олан санскритлә халг дили — пракрит арасында қет-кедә артан чидди фәрглэрин нәтичәсиндә јаранмышды. Белә ки, заман кечдикчә мүгәддәс һимнлэрин дили олан санскрит өз коммуникатив вәзифәсини итирмәклә әлагәдар олараг, кениш халг күтлэләри үчүн анлашылмајан бир дилә чеврилирди. Һәмин дилин гануналарынын мүнәфизәсинә вә онун бир дил кими баша дүшүлмәсинин тәмин олунмасына бөјүк еһтијач һисс едилирди. Дикәр тәрәфдән, санскрити әдәби бир дил кими пракритин тә’сириндән горумаг лазым иди. Бүтүн бу ампиллэрин тә’сири нәтичәсиндә гэдим һинд дилчилији јаранмышды.

Гәдим һинд дилчилијинин, бир нөв, тәдгигат объектини ерамыздан 1500 ил эввәл јарандығы еһтимал едилән ведалар — дини-фәлсәфи китабәләр тәшкил едирди. Һәмин китабәләр бунлар иди: 1) Риг-веда (һимнләр ведасы), 2) Сама-веда (Ше'рләр ведасы), 3) Јачур-веда (Гурбан ведасы), 4) Аһарва-веда (Овсунлар ведасы). Бу ведалардан ән гәдими вә әһәмијјәтлисиги Риг-веда һесаб олунур.

Гәдим һиндлиләрин дилчилик фикирләри дә веда әдәбијјаты абидәләриндә конкрет оларат (веда әдәбијјаты абидәләринин үчүнчү групунда) өз әксини тапмышдыр. Веда әдәбијјаты абидәләри веданг адланыр. Дилчилијә даир үч веданг мәлумдур. Онлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ш и к ш а — Бурада фонетика вә тәләффүз мәсәләләриндән бәһс олунур.

2. Н и р у к т а — Бу веданг лексиколокија вә етимолокија мәсәләләринә һәср олунмушдур.

3. В ј а к а р а н а д а исә грамматика мәсәләләриндән данышылыр.

Дилчилик тарихи мütәхәссисләри гәдим һинд дилчилијиндән бәһс едәркән, адәтән, дөрд веданг көстәрирләр. Дөрдүнчү веданг поезија нәзәријјәсинә, даһа доғрусу, вәзнә һәср олунмуш ч х а н д а ведангыдыр. Һәмин веданг мütәјјән дәрәчәдә услубијјата аид едилә биләр.

Гәдим һиндлиләрин көркәмли дилчиси е. ә. IV әсрин икинчи јарысында јахуд III әсрдә јашајыб фәалијјәт көстәрдији куман едилән П а н и н и олмушдур. Оун санскрит дилинә аид јаздығы вә 3996 сүтрадан, јә'ни ритмик формада ифадә олунмуш гәјдадан ибарәт грамматикасы гәдим мütәгәддәс һимнләрин дилинин бүтүн мәсәләләрини там долғунлуғу илә әһәт едә билир. Һәр шејдәи эввәл, Панини дили бир систем кими баша дүшүрдү. Бундан башга, о, нитг һиссәләрини бир-бириндән ајырырды. Мәсәлән, о, алты нитг һиссәси һаггында мәлумат вермишди. Сөз әсасы, көк, шәкилчи, дахили флексија, итонасија, вурғу кими дил ваһидләри һаггында онун әсәриндә конкрет материала әсаслаңан фикирләр вардыр.

Панининни грамматикасынын марағлы чәһәтләриндән бири дә бу иди ки, о, һиндистанда мөвчуд диалект фәргләринә дә диггәт јетирмишди.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу грамматика тәчрүби мәгсәд дашыдығындан сырф тәсвири грамматика сәчијјәсиндәдир. Јә'ни о һеч бир изаһат вермәдән санскритин мөвчуд ганунларыны јалныз гејд етмәклә кифајәтләнир. Лакин бу дил ганунлары елә ифадә едилир ки, хүсуси изаһат вә шәрһләр олмадан онлары баша дүшмәк мүмкүн дејил. Бу она көрә белә едилмишдир ки, гәјдалар јадда јахшы галсын вә шифаһи јолла кениш јајылсын. Бундан өтрү Панини мүхтәлиф ихтисарлардан вә һафизәни гүввәтләндирән үсуллардан, јә'ни мнемоник вә ја мнемотехники сөз вә һәрфләрдән сәнәткарлығла

рада **етмиши**. Мәсәлән, биринчи тәрәфи сифәт вә ја сәј, иккинчи тәрәфи исим олан вә бүтүнлүкдә һәр һансы бир исми а едән мүрәккәб сөzlәри Панини баһувриһи адлан-ирды. Бу санскрит сөзүнүн мә'насы исә «чохлу дүјү» де-ир.

Гөдим һинд. дилчилији мәктәбинә ерамыздан үч әср әввәл мыш Вараручи Катјајана, ики әср әввәл јашамыш Па-али, ерамызын I әсриндә јашамыш мәшһур дилчи Бһарт-У вә јахуд VI әсриндә јашамыш Амара кими көркәмли гәдгигатчылары дахидир.

Гөдим һиндлиләрин дилчилик саһәсиндә көрдүјү ишләри рет олараг ашағыдакы кими хуләсә етмәк олар:

Фонетика саһәсиндә. Гөдим һинд дилчиләри сәсләри он-ин сөз тәркибиндәки гаршылыгы алағәләри зәмининдә едирдиләр. Лакин бунунла белә, сәсләрин физиоложи ктеристикасына чох кениш јер верилрди. Гөдим һинд илији ведангларында мәхрәч јери, фәал данышыг үзвү апа), партлајан (sthana), сүртүнән (новлу), саит, јарым-самит, һеча вә с. фонетик анлајышлара раст кәлмәк күндүр.

Данышыг сәсләринин физиолокијасы јахшы изаһ едилир. Гөдим һинд дилчиләри фәал данышыг үзвү кими, дил учу- (jihvaga), дил ортасыны (jihva-madhua) дил-көкүнү (a-mula), гејри-фәал данышыг үзвләриндән дишләри (dan-сәрт дамағы (talū), јумшаг дамағы (hanu-mūla) көстәрир-әр. Марағлыдыр ки, онлар дишләрлә бирликдә диш јувагыны, алвеоллары да гејд едир, додаглардан исә алт додағы т. үст додағы гејри-фәал данышыг үзвү һесаб едирдиләр. үндүјү кими, бу фонетик изаһат мүасир физиоложи фо-ика шәрһләриндән о гәдәр дә фәргләнмир.

Һинд дилчиләри данышыг сәсләринин мәхрәчини чох дә-изаһ едирдиләр. Оилар мүхтәлиф мүһитдә мөвчуд олан дәјишмәләринин тәснифини вермәјә дә мүвәффәг олмуш-

Һиндлиләрин самитләрин әвәзләнмәләринин мүәјјәнләш-мәләри вә тәдгиг етмәләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр. лардан, мәсәлән, i—e—ai әвәзләнмәсини гејд етмәк олар: па—билирик, veda—билирәм, vaiduas—алим. Фоноложии сасы олан бу әвәзләнмәнин мүгајисәли-тарихи дилчилик и әһәмијјәти олмушдур.

Гөдим һиндлиләр самит сәсә нисбәтән саитә бөјүк үстүн-верир, ону данышыг сәсләри ичәрисиндә даһа вачиб һе-едирдиләр. Бунун сәбәби, гөдим һинд дилчиләринә көрә, тин һеча јаратмаг габилијјәти иди. Самитләрдә бу кејфиј-олмадығындан онлар гејри-мүстәгил данышыг сәсләри һе-едилрди.

2. Грамматика саһәсиндә. Гәдим һиид дилчиләри грамматика саһәсиндә дә бир сыра мараглы тәдгигат ишләри апармышлар. Онлар сөzlәри нитг һиссәләринә бөлүрдүләр. Адлары н а м а н, фе'лләри исә а к һ а у а т а адландырмышдылар. Онлара сөз көкләри вә шәкилчи аилајышлары да мә'лум иди.

Һиид дилчиләри нитг һиссәләрини адлар вә фе'лләрә ајырдыгларындан һалланма вә тәсрифләнмә грамматик һадисәләринә хусуи фикир верирдиләр. Онлар санскритдә исмин једди һалыны көстәрмишдиләр: 1. Адлыг. 2. Тә'сирлик. 3. Биркәлик. 4. Јөнлүк. 5. Чыхышлыг. 6. Јијәлик. 7. Јерлик.

Һинд грамматикаларында синтаксисә дә мүәјјән јер верилмишдир. Бу бөлмәдә һал, заман вә шәкил формаларынын ишләнмә гәјдалары көстәрилмишдир.

* *

*

Гәдим дөвр дилчилијиндә јунан дилчилији дә мүһүм јер тутур. Дүија мәдәнијјәти вә елми тарихиндә антик дөврүн тутдуғу мөвгедә дилчилик елминин дә пајы вардыр.

Јунан дилчилији, әслиндә ики мүһүм дилчилик мәктәбини — Јунан дилчилији вә «Искәндәријјә грамматикасы»ны бирләшдирир. Бунлардан биринчиси Јунаныстанын өзүндә јаранмыш вә инкишаф етмиш, икинчиси исә гәдим јунанларын Мисирдәки мүстәмләкәсиндә Птоломейләр дөвләтиндә јаранмышды. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәктәбләр арасындакы фәрг јалныз чоғрафи әламәтә көрә дејилди. Дилчилијин тәдгигат объекти вә марағына көрә, һабелә дилчилик елмини јараданлара көрә дә бу мәктәбләр арасында чох чидди фәргләр мөвчуд иди. Белә ки, јунан дилчилик мәктәби өз тәдгигатында дилин нәзәри мәсәләләри илә марагланыр, онун әмәлә кәлмәси, маһијјәти кими мәсәләләрә даһа чох фикир верирди. Әлбәттә, дилин грамматик гурулушу, сәс чәһәти барәсиндә дә мүәјјән ишләр апарылмышды. Јунан дилчилик мәктәбиндә чох кениш ишләнмиш дилчилик саһәләриндән бири дә поетика вә үслуб мәсәләләри олмушдур. Нәһәјәт, јунан дилчилик мәктәбинин јарадычылары, илк нөвбәдә, бөјүк философлар идиләр. Мәсәлән, гәдим јунан дилчилик мәктәби Демокритин, Платонун, Аристотелин ады илә бағлы иди.

«Искәндәријјә грамматикасы» мәктәби исә дилчилијин даһа чох практик мәсәләләри, хусусән норматив грамматика мәсәләләри илә мәшғул олурду. Бу мәктәбин јарадычылары јунан дилчилик мәктәбиндән фәргли олараг, биринчи нөвбәдә, дилчи идиләр.

Гәдим јунан дилчилији мәктәбиндә дилчилијин јаранмасы, һәр шејдән әввәл, сөз вә мәфһум, шејләр вә онларын адлары арасындакы әлагәнин изаһы илә бағлы иди. Һәмми проблем үзрә, јунан дилчилији мәктәби өзү мүхтәлиф мәктәбләри, «мүбаһисә едән истигамәтләри» (В. Т о м с е н) бирләшдирирди. Бу мәктәбләр шејләрин вә сөzlәрин бир тәрәфдән тәбиә-

тинә, дикәр тәрәфдән, гануна, адәтә, вәзијјәтә көрә әләгәләрини мүүјјәнләшдирирдиләр. Антик философлары шејләрлә онларын арасындакы әләгәдә бир мәсәлә даһа чох марагландырыды. Гејд едәк ки, һәмин мәсәлә көстәрилән проблем үчүн һәгигәтән, чох бөјүк вә мүһүм әһәмијјәтә малик иди вә мүасир дил илә дејилсәјди, тәхминән белә сәсләнәрди: шејләрә ад верәркән онларын тәбиәтинә әсасланылырмы, ад шејин тәбиәтинә көрә, јохса адәтә көрә ихтијари оларагмы верилир? Гәдим философларын фикринә көрә, әкәр шеј онун тәбиәтинә мүвафиг олараг адландырылырса, демәли, дүзкүн адландырылыр; әкәр шеј адәтә көрә, елә-белә адландырылырса, демәли, о, дүзкүн адландырылмыр.

Гејд едәк ки, һәмин мәсәләдә мүхтәлиф мөвгеләр тутан мәктәпләрин мүбаһисәси мүүјјән бир нәтичә илә гуртармамышдыр; башга сөzlә, гәдим јунанлар бу проблеми һәлл едә билмәмишләр. Мараглыдыр ки, бу мәсәлә сонралар, јүзилликләр бөјү да һәлл олунмамыш галмышдыр.

Һәмин мәсәлә илә гәдим јунан фәлсәфи дилчилијиндә биринчи олараг һераклит вә Демокрит мәшғул олмушдулар. Һераклит бу фикирдә имиш ки, сөzlәрә ад верәркән онун тәбиәтини нәзәрә алыр вә һәмин тәбиәтә көрә дә шејә ад гојурлар.

Демокрит исә белә мүлаһизәнин әлејһинә иди. Онун фикринчә, адла шеј арасында онларын тәбиәтинә көрә әләгә јохдур. Шејләрә ады адәтә көрә, нечә кәлди, елә дә верирләр. Һераклит вә Демокритин һәмин мәсәләдә даһа һансы фикирдә олмалары барәдә әлдә е'тибарлы бир мә'лумат јохдур..

Адларла шејләр арасындакы әләгә софистләрин дә диггәтиндән јайынмамышды. Лакин гејд олунаң мәсәлә сөзүн әсл мә'насында Платонун ады илә бағлыдыр. О өзүнүн «Кратил» әсәрини башдан-баша адла шеј арасында олан әләгәјә, даһа доғрусу, шејләр адландырыларкән, онларын тәбиәтинин нәзәрә алыныб-алынмамасына, јахуд шејләрә адын адәтә көрә, өзбашына верилиб верилмәмәсинә һәср етмишдир.

«Кратил» мүкалимә шәклиндә јазылмышдыр. Әсәрдә мүбаһисә ики адам арасында кедир. Һермокенин фикринә көрә, адлар шејләрә адәтә көрә верилир; адла шејин тәбиәти арасында неч бир әләгә јохдур. Кратил исә тамамилә бу фикрин әлејһинәдир. Онун мүлаһизәсинә көрә, шејләрә ады онларын тәбиәтинә көрә верирләр; һәм дә бу јалһыз јунан дилинә аид дејил, һәмин принцип дикәр дилләрдә дә, Кратилин дили илә десәк, варвар дилләрдә дә көзләнйилр.

Һермокен Кратиллә олан мүбаһисәсинә Сократы да дәвәт едир, ондан хаһиш едир ки, бу мәсәлә барәсиндә өз фикрини билдирсин. Антик дүнјаның көркәмли философу Сократ көстәрир ки, неч кәс адлары дәјишдирә билмәз. О өз суал-чавабы илә адла шејин тәбиәти арасында әләгә олдуғуну Һермокенә сүбүт едир. Сократын фикринчә, јени сөzlәри дә мәһз

о адамлар јарадыр ки, онлар шејләрнн тәбиәтини билир.

Алла шеј арасында әлағә олдуғуну көстәрмәк вә сүбут етмәк үчүн Сократ бәзи мисаллар кәтирир. Мәсәлән, јуан дилиндә *allah* сөзү һәрәкәтлә бағлы олдуғуна көрә *theos* адландырылмышдыр. *Allah* сөзүнүн һәрәкәтлә бағлылығы, өнөвбәсиндә, онула әлағәдардыр ки, гәдим јуанлар көјү вә көј чисимләрини, јә'ни күнәши, ајы, улдузлары, һабелә јерә аллаһ һесаб едирдиләр. Бунлар исә гәдим јуанларын тәсәввүрүнә көрә һәрәкәт едән шејләрди. Демәли, *allah* сөзү өнөвбәсиндә көрә һәрәкәтлә бағлыдыр вә мәһз бунун үчүн һәрәкәт мә'налы сөзлә адландырылмышдыр. *Гәһрәман* сөзүнү д Сократ онун мә'насында, тәбиәтиндә ахтарыр вә онула иза едир. О бу сөзү мәһәббәтлә әлағәләндирир. Онун фикринчә гәһрәманлыг мәһәббәтин мәһсулудур, һәм дә һәр һансы мәһәббәтин јох, ади киши илә илаһәнин, јахуд аллаһла ади гәдәнин арасында олан мәһәббәтин мәһсулудур. Сократ јуан дилиндә *гәһрәман* демәк олан сөз илә *мәһәббәт* мә'насын ифадә едән сөзү мүгајисә етмәклә бу гәнаәтә кәлир. О бу сөзләри натигликлә дә бағлајыр. Чүнки јуан дилиндә онлар вә фонетик чилдинә көрә *гәһрәман* мә'насыны билдирән сөзә јахындыр.

Посејдон (дәниз аллаһы) сөзүнүн етимолокијасы һаггында Сократын вердији изаһат марағлыдыр. Бу сөзүн етимолокијасы һаггында ирәли сүрүлән фикирләрдән бириндә ону «ајағларында зәнчир олан» мә'насы көстәрилир.

Сөзләрни мәншәји һаггында Сократын дили илә верилә бу изаһатлар Платону дилчилик елминин саһәләриндән бири олан етимолокијанын баниси адландырмаға сәбәб олмушдур.

Гәдим јуан дилчилији мәктәбинин көркәмли нүмәјәндәләриндән бири дә антик дөврүн бөјүк шәхсијјәтләриндән олан Аристотелди.

«Кратил» әсәриндә чох кениш гојулмуш мәсәлә илә Аристотел дә мәшғул олмушдур. Көркәмли философун һәмнин мәсәләдә мөвгеји Платонуи мөвгејиндән кәскин сурәтдә фәрғләнир. Аристотелә көрә, адларла шејләрнн тәбиәти арасын бағлылыг јохдур. О белә дүшүнүр ки, адлар шејләрә адә көрә верилир.

Јуан дилчилији мәктәбиндә илк дәфә Аристотел сөзләрин грамматик изаһыны вермишди. Дүздүр, онун «грамматикасы» һәлә мәнтигдән ајрылмамышды вә демәк олар ки, таһмилә она әсасланырды, лакин онун фикирләри сөзләрин грамматик изаһы бахымындан тарих үчүн марағлыдыр.

Аристотел сөзләри үч синфә, даһа доғрусу, чүмлә үзвү бөлүрдү: адлар, фе'лләр (о бунлары «дејилмиш» дә адландырырды) вә бағлајычылар. Бағлајычыларә бүтүн һиссәчиләр, јә'нн бағлајычылар, әдатлар, нидалар, өнлүкләр, һабелә әвәзликләр дахил едилди. Аристотел «һалланма» грамматик анлајышыны да ирәли сүрмүшдү. һәмнин грамматик мә

о, индики терминология илэ десэк, халланманы вэ тэс-
энмэни, хүсүсән замана көрө тэсрифләнмэни дахил ет-
и. Демэли, халланманы о һәм исимләрә, һәм дә фе'лләрә
лан бир категорија һесап едирди.

ндан башга, Аристотел сөzlәри чинсә көрә дә мүхтәлиф
тара аҗырылды: киши чинси, гадын чинси вэ онларын
нда мөвчуд олан чинс.

ристотел фонетика мәсәләләри илэ дә мәшғуд олмушдур.
дим јунан дилчилијиндә дикәр философлар, о чүмләдән
үр вэ епикүрчүләр, стоикләр, скептикләр даһа чоһ адла
н тәбиәти мәсәләси илэ мәшғул олмушлар. Лакин стоик-
грамматика мәсәләләринә дә чидди фикир вермиш вэ хү-
н исмин халлары илэ әлағәдар оларағ, бир сыра марағлы
рләр ирәли сүрмүшләр.

* *

*

антик дилчилик мәктәбинин икинчи голуну Искәндәријјә
матикасы мәктәби тәшкил едир. Бу мәктәб сөзүн әсл мә'-
нда дилчилик мәсәләси олан грамматика илэ мәшғул

Искәндәријјә грамматикләринин көркәмли нүмәјәндәси
офракијалы Аристарх иди. О, ерамыздан әввәл, тәхминән
—150-чи илләрдә анадан олмушдур. Дилчилик тарихиндә
и шакирди фракијалы Диониси дә (ерамызын тәхминән
чү илиндә доғулуб) көркәмли јер тутур. О, системли
матиканын илк мүәллифләриндән бири һесап едилә би-

һәһәјәт, һәмин мәктәбин көркәмли нүмәјәндәләри ичәри-
дә ерамызын II әсриндә доғулмуш Аполлони Дисколун
онуи оғлу һеридианын адларыны чәкмәк олар.

Искәндәријјә грамматикасынын гурулушу нечә иди? Һәр
дән әввәл, о, мәктәб грамматикасынын ики әсас шө'бәсин-
бири олан морфолокија мәсәләләри илэ даһа кениш мәш-
олурду. Аристарх дөврүндән башлајарағ, Искәндәријјә
матикләри 8 нитг һиссәси көстәрирдиләр; һәмин нитг
сәләри бунлар иди: 1) адлар, 2) фе'л, 3) фе'ли сифәт, 4)
икл, 5) әвәзлик, 6) өнлүк, 7) зәрф, 8) бағлајычы.

«Искәндәријјә»лиләр фонетиканы һәрфләр һағгында елм
аб едирдиләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, дилчилијин бу са-
и көстәрилән дилчилик мәктәбиндә үмүмијјәтлә зәиф иш-
мишди. Лакин онлар данышығ сәсләрини саитләрә, самит-
ә, јарымсаитләрә аҗырыр, онларын мүхтәлиф физиоложи-
стик хүсусијјәтләрини изаһ едирдиләр (мәсәләи, самит-
дә нәфәслилик вә с.)

Фонетик мөвзулардан вурғу вә һечалар Искәндәријјә грам-
тикләри тәрәфиндән нисбәтән кениш тәдғиг едилмишди.
Бу мәктәбин нүмәјәндәләри синтаксис мәсәләләри илэ дә
шғуа олм.

ләјә вердији тә'риф 2000 илдән артыгдыр ки, кичик дәјишик-ликләрлә норматив грамматикаларда јашамагдадыр.

* *

*

Гәдим дөврүи дилчилик мәктәбләриндән бири дә әрәб дилчилијидир. Бу мәктәб хејли сонралар, ерамызын VII — VIII әсрләриндән јаранмаға башламышдыр. Бөјүк инкишаф јолуиа IX — X әсрләрдә чыхса да, Шәрг өлкәләри үчүи гәдим дилчилик сајыла биләр.

Һинд дилчилији кими, әрәб дилчилији дә дини дил օлан әрәб әдәби дилини күлли мигдарда әрәб диалектләрниин тә'сириндән горумаг зәрурәтиндән јаранмышды.

Бу мәктәбиин һинд вә јунаи дилчилијиндән бир сыра фәргләри вар кн, бунлар, илк нөвбәдә, әрәб дилинин өз грамматик гурулушундан, һабелә фоиетик вә лексик хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Бундан башга, әрәб дилчилији термини шәрти сәчијјә дашыјыр, әслиндә бу дилчилијин көркәмли нүмајәндәләринин бир чоху миллијјәтчә әрәб дејилдир. Мәсәлән, әрәб дили грамматик тә'лиминиин јарадычысы Сибавејһи (? — 793) миллијјәтчә фарс; лексикографлар: Әбу-Әбејда (770 — 837) јунаи, Саган һиндли; әрәб үслубијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән Хәтиб Тәбризи азәрбајчанлы иди. Әрәб алимләриниин фонетика, грамматика вә лексикографија саһәсиндә көрдүкләри ишләр хүсусәи бөјүкдүр.

Фоиетика саһәсиндә мәшһур енсиклопедик зәка Әли-ибн-Синаиын «Данышыг сәсәләриниин сәбәбләри» адлы әсәри физиоложи фонетиканын илк көзәл нүмунәләриндән һесаб едилә биләр.

Әрәб дилчиләриндән Иһванын сосиоложи фонетика саһәсиндә хидмәтләри бөјүкдүр.

Әрәбләр сәс вә һәрфи бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләндиридиләр ки, бу, һинд вә јунаи дилчилик мәктәбләри илә мүгајисәдә иисбәтән чидди ирәлиләјиш иди. Онлар һәр бир данышыг сәсиндә ики моменти — сәсләнмә вә сәсдә мә'налылығын алашылмасы моментләрини гејд едирдиләр.

Саит вә самитләри бир-бириндән фәргләндирән әрәб алимләри хүсусән самитләрин әмәлә қәлмә јерләрини чох дәгигликлә көстәридиләр. Онларын фикринчә, әрәб самитләринин он алты әмәлә қәлмә јери мөвчуддур. Тәчрүби фонетиканын олмадығы бир дөвр үчүн бу, һејрәтләндиричи һадисәдир.

Грамматика саһәсиндә көрүлән ишләр исә биринчи нөвбәдә, Сибавејһи вә оиуи «Әл-Китаб» әсәри илә бағлыдыр.

Әрәбләр дә үч нитг һиссәси (исим, фе'л, әдат) көстәридиләр. Онлар дахили флексија вә шәкилчи грамматик васитәләринә јахындан бәләд идиләр. Әрәб грамматикләринин бу саһәдә көрдүкләри ишләр тәхминән мин илдән сонра мүгајисәли-тариhi дилчилији јарадычыларындан бири олан Франс

Боппа тә'сир көстәрмишди.

Эрәб дилинии грамматикасы истәр һинд, истәр јунан грамматикаларындан кәскин сурәтдә фәрғләнирди. Эрәбләр һәр бир сөзүн көкүиү үч һәрфдә (ل, ع, ف) көрүр вә онун симасында эрәб дилинин грамматик гурулушуну изаһ едирдиләр. Мәсәлән, фе л формасы *ариф, шаир, ашиғ, нәтиғ, һәким, алим, назир, малик, шаиғ* вә с. чохлу мигдарда мә'лум нөвдән олан бүтүн фе'ли сифәтләрин үмуми модели, мәф'ул формасы исә *мә'руф, мә'шуг, мәһкум, мә'лум, мәнзур* вә с. мәчһул нөвдән олан фе'ли сифәтләрин модели кими грамматик тә'лимии тәсвир шәкилләри иди. Эрәб грамматикасынын үч һәрф әсасында /فـ (фе'л) / изаһы бу жүн дә давам едир.

Эрәб дилчиләринин лексикографија саһәсиндәки хидмәтләри даһа бөјүкдүр. Эрәб лүғәтчилији, илк нөвбәдә, Сибавейһинии мүәллими олан Хәлил-әл Фәрәһидинин ады илә бағлыдыр. Тәхминән 718 — 791-чи илләр арасында јашамыш бу бөјүк дилчинин «Китаб әл-Ајн» әсәри илк эрәб дили лүғәтләриндәидир. Эрәб дилчилијинии Бәсрә мәктәбинин нүмајәндәси олан алимин әсәриидән бизим дөврүмүзә гәдәр јалиыз бә'зи тәфригәләр галмышдыр.

Бәсрә мәктәбинин дикәр нүмајәндәси Әбу Бәкр Мәһәммәд ибн әл Һәсән ибн Дурейд (838 — 933) исә «Әл-Чәмһара» адлы етимоложи лүғәт һазырламышдыр. Эрәб дилчилијинин Куфә мәктәбинин нүмајәндәләри Ибн-әл-Әкбәри вә Әбу-Әбејда да эрәб лүғәтчилији саһәсиндә хејли иш көрмүшләр.

Эрәб лүғәтчилијинин әсас нөгсаны бу иди ки, үслуби синонимләр лүғәт тәркибинин үмумишләк сөзләри вә синонимләри илә бир тутулур вә ејни чәркәдә олан сөзләр кими лүғәтләр дахил едилди.

Эрәб дилчилик мәктәбинин әләмәтдар чәһәтләриндән бири дә бу иди ки, о јалныз эрәб дилини тәдгиг етмәклә мәһдудлашмырды. Бу чәһәтдән, *Кынык* адланан түрк гәбиләсиндән чыхмыш Маһмуд Кашғаринин јалныз эрәб дилчилијиндә дејил, үмумијјәтлә дилчилик тарихиндә хүсуси јери вардыр. Бу хүсуси јер онун һәлә XI әсрдә мүгајисәии дилчилијин әсас методларындан биринә чевирмәси илә бағлыдыр. Ә. Дәмирчизадәнин ајрыча тәдгигатында Маһмуд Кашғаринин «Түрк дилләри дивааны»нда лексик, фонетик, грамматик сәвијјәдә апарылмыш мүгајисәләрин маһијјәти кениш шәрһ едилмишдир. Һәмин әсәрдә самитләрин әвәзләnmәси, саитләрин әвәзләnmәси, аһәнк гануну кими фонетик саһәләр үзрә апарылан мүгајисәләр дилчилик тарихи үчүн бөјүк марағ доғурур. Һәртәрәфли тәдгигатдан сонра Ә. Дәмирчизадәнин кәлдији үмуми нәтичә тамамилә доғрудур: «М. Кашғаринин түрк дилләри һағгыда сөjlәдикләри, бу дилләрдә нәзәрә чарпан лексик, грамматик вә фонетик охшарлығлара, дәјишмәләрә вә бунларын ганунаујғунлуғларына даир мүлаһизәләрини диггәтлә нә-

зəрдəн кечирдикдəн сонрə онун тəдгигат методу нaггындa дa-
нa дəгиг тəсəввур вə нəтичəлэр əлдə едилир ки, бунлaрдəн
ашагыдакылары хусуси гeйд етмэк лaзымдыр:

1) М. Кашғари кейиш эразидə јашајан түркдилли тајфалар
арасында хејли долашмыш, бу диллəрин јaјылма шəраитини,
нечə группашдығыны, нансы диллəрлə гоншулугда олдуғуну,
өз əслиндəн узаглашыб тəчрид олунмуш нaлдa инкишаф
едəркəн нечə дəјишдијини вə демəли, тарихи перспективини
мүəјјəнлəшдирмəјə чaлышмышдыр.

2) М. Кашғари тарихи перспективи мүəјјəнлəшдирмэк мaг-
сəдилə түрк диллəринин даһа əввəлки фонетик вə грамматик
хусусијјəтлəрини вə о дөврдəки бу вə јa дикэр дилин əслинə
мүиасибəтлəрини — охшарлығыны, јахуд фəрглəнмəснни јери
кəлдикчə кəстəрмишдыр. Бу јолла да мүхтəлиф түрк диллəри-
нин илк əслини тəсбит вə бəрпaеди чи əлaмəтлəрини мүəјјəн-
лəшдирмишдыр.

3) М. Кашғари бу вə јa дикэр дил фактыны даһа дəгиг изаһ
етмэк мaгсəдилə əл чатан һэр чүр мənбədən истифадə етмиш-
дыр; фактын үмуми, тајфаларарасы, бир тајфа вə јa тајфанын
бир һиссəсинин даиышығында олдуғуну, топонимик, этногра-
фик маһијјəтли олдуғуну, һəттa башга дилдən алындығыны,
башга дилин тə'сири нəтичəси олдуғуну, башга бир дилə дə кеч-
дијини кəстəрмиш вə фолклор материалы əсасында даһа да дə-
гиглəшдириб тəсбит етмишдыр.

4) Фактларын мүғaјисəсиндə М. Кашғари имкан дахилиндə
группашдырмадан истифадə етмишдыр; јə'ни, мүəјјəн хусусиј
јəтлəринə керə ејнилəшən мүхтəлиф тајфа диллəри бир группə
һəмин хусусијјəтлəринə керə фəрглəнən тајфа диллəри икин-
чи бир группа дахил едилмиш вə мүғaјисədə дə əксəрən белə
групплар гаршылашдырылмышдыр (мəс.: түрк диллəри, оғу-
з вə гыпчаг диллəри кими).

Əлбəттə, јери кəлəндə тək-тək тајфа диллəри вə јахуд Чи
сəрһəддиндə јашајанларын диллəриндəки бу вə јa дикэр фак-
да мүғaјисə едилмишдыр.

5) М. Кашғаринин мүғaјисəси сaдəчə тутушдурмадан ибa-
рəт дејилдыр; о, һэр бир дил ваһидини мүғaјисə едəркəн бура-
да фонетик ганунаујғунлуғун олуб-олмамасыны гeйд етмиш
дыр; əкэр бу вə јa дикэр дил ваһидијдə дилин тəбиəтин
ујғунсузлуг олдуғуну мүшaһидə етмишсə, онун сəбəбин
aјдылашдырмаға чaлышмышдыр. Бə'зən белə фактларын гə-
һум олмајан башга бир дил тə'сири олдуғуну кəстəрмишди
(мəс.: сөз əввəлинə һ артырылмасы).

6) Сөзүн нансы фонетик тəркибинин, гурулушунун даһ
дүрүст олдуғуну тə'ји вə тəсбит етмэк үчүн М. Кашғари да-
лин дахили гурулушуну — дахили тəбиəтини əсас кəтүрмүш
дүр (мəс.: үч сaмитни јaнашы ишлənə билмəмəsi)...

7) М. Кашғари һәрфләрин (сәс вә морфемләрин) мұхтәлиф позисјон шәраитлә әлағадар оларағ дәјишмәсинә хусуси әһәмијјәт вермиш вә буна көрә дә сөз башында, сөз ортасында, сөз сонунда дәјишмәнин һәр заман ејни характердә олмадығына да јери кәлдикчә ишарә етмишдир.

8) М. Кашғари әсасән әрәб әлифбасында һәрфи ишарәси олан самит вә саитләрин хусусијјәтләриндән бәһс етмишдир. Бунунла белә, түрк дилләринин фонетик габығыны мұхтәлиф шәкилдә олса да, ајдынлашдырычы әлавә васитәләрдән (мәс.: һәрәкәләрдән, нк **نک**, нч **چ** кими һәрфи тәркибләрдән, **شېب** (галын), **ريک** (инчә), **حالب** (кар) кими шәрти терминләрдән истифадә едәрәк түрк дилләриндәки фонемләр һаггында там тәсәввүр јаратмышдыр.

9) М. Кашғари сөзүн вә ја һәр һансы бир шәкилчинин әслинә ујғун олуб-олмадығыны дәгигләшдирмәк мәгсәдилә бә'зән дилин бу вә ја дикәр гајда вә ганунуна (сәсдүшүмү, сәсартымы, ассимилјасија — о чүмләдән аһәнк гануну, саитләрин јанашы кәлә билмәмәси, икидән артыг самитин јанашы ишләнилмәмәси вә бунлар кими бир сыра һаллара да) ишарә едир.

10) М. Кашғари бу вә ја дикәр дил фактыны изаһ едәркән, зәрури олдуғда, мүәјјән тарихи шәрантә, дөврә, дил мүһитинә дә мүрациәт етмишдир; һәтта, бә'зән бу вә ја дикәр фонетик һадисәни әсасландырмағ үчүн гоһум олмајан дилдә (мәс.: әрәб дилиндә) дә белә ганунун олдуғуну көстәрмишдир. Бунунла да о, белә ганунун бир чох дилләрә шамил үмуми ганун олдуғуна ишарә етмишдир.

Беләликлә, ајдын олур ки, мұгајисәли-тарихи дилчилијин әсас маһијјәтини тәшкил едән бу хусусијјәтләрин үнсүрләри, рүшәјми М. Кашғаринин диванында тәтбиг едилмишдир. Буна көрә дә үмумијјәтлә дилчиликдә, хусусән түрколокијада мұгајисәли-тарихи методун башланғычыны XVIII вә ја XIX әсрдән дејил, мәһз XI әсрдән — Маһмуд Кашғаринин «Түрк дилләринин диваны» адлы капитал әсәриндән һесабламағ даһа доғру олар. («Елми әсәрләр. XI серија, № 1, 1966, АПИ нәшри, сәһ. 101—103).

М. Кашғаринин «Китаби-чәвахүрүл-нәһв фил-лүғат-ит-түрк» («Түрк дилләри синтаксисинин әсаслары китабы») әсәри, тәәссуф ки, һәлә тапылмамышдыр. Гәдим дөврүн дилчилијиндә синтаксисин чох зәиф ишләнилдији нәзәрә алынарсә, бу әсәрин дилчилик тарихи үчүн нә гәдәр әһәмијјәтли олдуғу бир даһа ајдын олар.

2. Орта әсрләрдә вә иитибаһ дөврүндә дилчилик.

XVII — XVIII әсрләрдә дилчилик саһәсиндә тәрәгги.

Орта әсрләр мұхтәлиф елм саһәләри кими, дилчилик саһәсиндә дә дургунлуғ дөврү олмушдур. Гарақүрүһчү дин ха-

димләри башга елм саһәләриндә олдуғу кими, дилчилик саһәсиндә дә јени фикирләрин мејдана чыхмасына манеә төрәтмишләр. Дилчилик нәзәријјәси саһәсиндә орта әсрләр үчүн диггәти чәлб едә биләчәк һадисә кими јалныз реалистләрлә номиналистләр арасындакы фикир мүбаризәсини гејд етмәк олар. Әслиндә, реалистләр вә номиналистләр дилчилик елминин нүмајәндәләри дејилдиләр. Онлар даһа чох фәлсәфә елминин тәмсил едирдиләр. Лакин фикир ихтилафы әшја вә мәфһум үзрә олдуғундан, дилчилик үчүн мүәјјән дәрәчәдә марағлы ола биләр.

Реалистләрин башчысы Кентербери јепископу Анселм (1033 — 1109) иди. О, там идеалист мөвгедән чыхыш едәрәк көстәрирди ки, куја реал оларағ јалныз үмуми мәфһумлар мөвчуддур, һәмин мәфһумлара үјгүн олан әшја вә һадисәләр исә онларын сөнүк, зәиф сурәтләридир.

Реалистләрин әксинә оларағ, номиналистләр јалныз әшјаларын реал сурәтдә мөвчуд олдуғуну көстәрирдиләр. Лакин өзләринин бу доғру мүлаһизәләрини әшјаларла мәфһум арасында олан әлағә бахымындан сәһв изаһ едирдиләр. Мәсәлән, номиналистләрин башчысы компјенли Росселин (тәх. 1050 — 1110) белә изаһ едирди ки, куја мәфһумлар бу әшјалардан кәнарда нәинки мөвчуд дејил, һәтта әшјанын хассәләрини белә әкс етдирмир. Мөтәдил номиналистләр, јахуд концептуалистләрин фикринчә, реал оларағ јалныз әшјалар мөвчуддур, онлар һәр бир мәфһумун әсасыны тәшкил едир. Мәфһумлар исә реал сурәтдә мөвчуд олан шәјләр әсасында ағыл васитәсилә мүәјјән олунур вә мувафиг әшјаларын хассәләрини әкс етдирир. Концептуалистләрин башчысы 1079 — 1142-чи илләр арасында јашамыш Пјер Абелјар иди..

Лакин номиналистләрин фикирләри дә дин хәдимләринин кәскин һүчумларына мәруз галыр, онлар өзләри чидди тәғиб олунурдулар.

Орта әсрләрдә сырф дилчилијә анд мөвчуд оланлар јалныз латын дили үзрә јазылмыш дәрсликләр вә грамматикалар иди. Һәмин дөврдә Донатын, һабелә Приссианын латын дили үзрә тәлиматлары чох кениш јайылмышды: һәтта јунан дили дә унутулмушду. Католик килсәсинин дили олан латын дилинә исә чохлу мигдарда практик мәгсәд дашыјан дәрсликләр һәср олунмушду. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин дәрсликләрдә һеч дә латын дилинин грамматик гурулушу тәсвир едилмирди. Јалныз бу дилә аид мәчбури гәјдалар көстәрилирди. Бу ондан ирәли кәлирди ки, латын грамматикалары үзрә олан тәлиматлар бир гәјда оларығ, грамматиканы дүзкүн данышмағ вә јазмағ сәнәди һесаб едирдиләр.

Орта әсрләрдә латын дилинин белә кениш интишары дилчилик саһәсиндә мүәјјән мәнфи нәтичәләрә сәбәб олурду. Һәр шәјдән әввәл, латын дили өлү дил олдуғу үчүн онун сәс чәһәтинә әһәмијјәт верилмирди. Бу һал, өз нөвбәсиндә, фонетик

тиканын тамамилә инкарына апарыб чыхарырды. Дикәр тәрәфдән, латын дили грамматик ганунларынын бүтүн дилләр үчүн әсас көтүрүлмәси дил һадисәләрини мәнтиг бахымындан изаһ етмәјә кәтириб чыхармышды. Лакин орта әсрләрдә грамматика саһәсиндә чүзи олса да, бә'зи јениликләр јаранмышды. Мәсәлән, исим вә сифәтләрни фәрғләндирилмәси, суффиксләрин кәшфи бу дөврә аиддир.

* *
*

Авропа өлкәләриндә XIV — XVI әсрләр интибаһ дөврү һесап олунур. Бу дөврүн әсас әламәти антик мәдәни ирсә олан һуманист мүнәсибәтдир.

Интибаһ дөврү дилчилијинин әсас хүсусијјәти дә, илк нөвбәдә, гәдим јунан вә латын мәтнләри үзәриндә апарылан ишлә мүәјјән едилир. Бу саһәдә Иоһан Рејхлин, Роберт Стефанус, онун оғлу Һенри Стефанус вә б. хидмәтләрини хүсусилә гејд етмәк олар.

Бу дөврүн әламәтдар чәһәтләриндән бири дә сами халқларын филолокијасына олан бөјүк мараг иди. Гәдим јәһуди, арами, әрәб вә с. дилләр саһәсиндә Иоһан Рејхлинин хидмәтләрини ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Онун 1506-чы илдә јаздығы «Гәдим јәһуди дилинин грамматикасы» диггәти чәлб едир.

Әрәбшүнас алимләрдән Јаков Һолиус Ерпеинин, интибаһ дөврүнүн дилчиләриндән Иосиф Јустус Скаликерин (1540—1609) көрдүјү ишләр диггәтәләјигдир. Скаликер илк дәфә олараг бүтүн Авропа дилләрини группашдырмаға чалышмыш вә бураја он бир Авропа дили дахил етмишдир.

Бу дөврүн дилчилијиндә иәзәрә чарпан чәһәтләрдән бири дә, орта әсрләрдән фәрғли олараг, ајры-ајры чаилы дилләрин грамматикасы үзәриндә кениш иш апарылмасы иди. 1492-чи илдә чап олунан испан дили, 1499-чу илдә исә чапдан чыхмыш бретон дили грамматикалары һәмин дилләрин илк тәчрүби грамматикалары иди.

XVI әсрдә алман, франсыз, инкилис, маچار, уелс, чех, полјак, баск, славјан дилләринин грамматикалары јазылмышды.

Интибаһ дөврүндә фонетика саһәсиндә көрүлән марағлы ишләрдән бири кими Данимарка алыми Јаков Мадсен Арусун (1538 — 1586) «Ики китабын һәрфләри һаггында» (Базел, 1586) адлы китабчасыны гејд етмәк олар.

Интибаһ дөврү, тарихә бөјүк чоғрафи кәшфләр вә сәјаһәтләр дөврү кими дахил олмушдур. Бу кәшфләр вә сәјаһәтләр заманы бир сыра јени дилләр мә'лум олмуш, онлара аид зәнкин материал топланмышдыр. Һәмин материаллар XVII — XVIII әсрләрдә чап олунса да, интибаһ дөврүнүн мәһсулу иди.

XVII — XVIII эсрләр дилчилик тарихиндә бөјүк тәрәпкә сәчијјәләнир. Мәһз бу дөврүн дилчилији XIX эсрин ринчи рүбүндән е'тибарән әсл елми дилчилијин мејдана чмасы үчүн зәмини јаратмышды. XVII — XVIII эср дилчилинин үмуми ичмалыны вермәк үчүн ашағыдакы мәсәләлә изаһ етмәк лазым кәлир: итибаһ дөврүнүн давамы кими рүби грамматика саһәсиндә көрүлән ишләр; лүгәт саһәсинки ишләр; топланмыш зәикин дил материалларынын чапазырланмасы; дилчиликдә расионализм вә сенсуализм идејрынын мејдана чыхмасы; мүгајисәли вә тарихи дилчилик хышларынын јаранмасы. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу сләрдә көрүлән ишләр XIX эсрин дилчилик мәктәбләринин мәл дашлары кими гијмәтләндирилә биләр.

1. Итибаһ дөврүнүн давамы кими көрүлән ишләрә моларар, Инкилтәрәнин Оксфорд уииверситетинин һән профессору Уоллисн 1653-чү илдә чапдан чыхмыш «Илис дили грамматикасы» әсәрини кәстәрмәк олар. Там тәби сәпкидә јазылмыш бу әсәрдә инкилис дилинин һәртәр; вә дәгиг тәсвир олунмуш фонетикасы илә гаршылашъ.

XVII эсрдә јаранмыш тәчрүби грамматикаларын сијсына Рехехузееин латыш дили (1644), һабелә Д. Клејинн вә дили (1653) үчүн јаздыглары илк грамматикалары д етмәк олар.

1696-чы илдә Һенри Вилһелм Лудолфуи латын дил јаздығы «Рус дили грамматикасы» китабы һәмин дөврүн сулудур.

XVII — XVIII эсрләрдә Русијада килсә-славјан дил грамматикасы саһәсиндә дә хејли иш көрүлмүшдүр.

XVIII эсрдә бөјүк рус алыми М. В. Ломоносовун (1711-1765) «Русија грамматикасы» адлы әсәри грамматик тарихиндә шәрәфли јер тутур.

XVII эсрдә Данимарка дилинин грамматикасы саһә Ерик Поидоппиданын, П. Сувүн вә Һенри Һернерин, эсрдә исә Һејсгордуи көрдүјү ишләр дә гејд едилмәјә дир.

2. Лүгәт саһәсиндә көрүлән илк ишләрдән италјан франсыз (1694) лүгәтләринин адыны чәкмәк олар. Бу лүрин приисипләри әсасында тәртиб олунмуш «Русија Амијасы лүгәти» XVIII эср лексикографијасы саһәсиндә һадисәдир. 43.257 славјан вә рус сөзүндән ибарәт олан лүгәт мәһәлли сөzlәри вә техники терминләри дә әһәтә Русија Академијасынын тәшкилиндән (1783) он бир ил бурахылмыш бу лүгәтин тәртибиндә о дөврүн Дерҗ Фонвизин вә б. көркәмли јазычылары да иштирак етми XVII — XVIII эсрләрдә етимолокија саһәсиндә көрүлән

лэри дэ лексикографија саһәсинә дахил етмәк олар. Менажын 1650-чи илдә Парисдә нәшр олунмуш «Франсыз дилинин етимологи лүгәти», Ферраринин 1676-чы илдә Падујада чап олунмуш «Италјан дилинин мәнбәлэри» адлы әсәрлэри роман диллэри. Данимарка дилчиси Педер Сүвүн вә Исвеч алыми Иренин скандинав диллэри саһәсиндә етимологи тәдгигатлары мараглыдыр.

3. XVII — XVIII әср дилчилијиндә әламәтдар һадисәләрдән бири дэ топланмыш зәнкии материаллар әсасында мүхтәлиф диллэрин лүгәтлэринин һазырланмасы иди. Белә лүгәтләрдән биринчиси кими, 1786 — 1791-чи илләр арасында Иетербургда нәшр олунмуш дөрд чилдлик лүгәти кәстәрмәк олар. Рус сәјјаһы вә тәбиәтшүнасы Симон Палласын һазырладығы бу лүгәт 272 дили әһатә едирди. Испан раһиби Лоренсо Кервасын 1800 — 1804-чү илләрдә Мадриддә нәшр етдирдији, 307 дилин материалына әсасланан «Мәлум халqlарын диллэринин каталогу» адлы алты чилдлик, 1806 — 1817-чи илләрдә И. К. Аделунг вә И. С. Фатерин тәхминән 500 дили әһатә едән «Митридат, јахуд үмуми дилчилик» адлы дөрд чилдлик әсәрлэри дә әслиндә һаггында бәһс олунан дөврүн мәһсулудур.

4. XVII — XVIII әср дилчилијиндә мараглы һадисәләрдән бири дэ дилчиликдә рационализм вә сенсуализм идејаларынын мејдана чыхмасыдыр.

Мәлум олдуғу үзрә, һәмин дөврүн фәлсәфәсиндә мүһүм јер тутан рационализм фактлардан даһа чох, априор анлајышларә әсасланырды. Дилчиликдә рационализмдин тәзәһүрү кими А. Арно вә К. Ланслонун 1660-чы илдә бирликдә нәшр етдирдикләри «Үмуми раснонал грамматика» китабыны кәстәрмәк олар. Франсада Пор-Рожал монастырынын раһибләри олан А. Арно мантигчи, Лансло исә дилчи иди.

Даһа чох тәфәккүр ганунларына әсасланмасына бахмајараг бу әсәрин грамматиканын нәзәри мәсәләләри үчүн чидди әһәмијјәти олмушдур.

Әсәр фонетика вә грамматика һиссәләриндән, грамматика исә өз нөвбәсиндә, морфолокија вә синтаксис бөлмәләриндән ибарәтдир. Әсәрдә сәс, һәрф, вурғу, һеча кими фонетик; исим, артикл, әвәзлик, фе'ли сифәт, өнлүк, зәрф, фе'л, бағлајычы, нида кими грамматик һадисәләрдән бәһс едилир. Мараглыдыр ки, исимләр әсл исимләр вә сифәтләр олмаг үзрә нки јерә бөлүнүр.

Синтаксис бәһсиндә икиүзвлү вә үчүзвлү вәһидләрдән даһышылыр. Бунлардан үчүзвлүләр субјект, атрибут вә бағламадан, икиүзвлүләр исә субјект вә предикатдан ибарәтдир.

Әсәрдә иллүстратив материалын мәнбәләри кими гәдим јәһуди, гәдим јунан, латын вә франсыз дилләриндән истифадә олунмушдур.

О дөврүн рационал грамматикаларындан бири дә 1675-чи илдә иәшр олунмуш «Мэнтиг, јахуд дүшүнмә сәнәти» китабы иди. Һәмин әсәрин мүәллифләри А. Арно вә П. Никол иди.

XVIII әсрин идрак нәзәријјәси чәрәјаиларындан бири дә сенсуализм иди. Бу чәрәјаи рационализмин әксинә олараг, идракын јалныз дүјгү васитәсилә мүмкүн олдуғуну көстәрир вә идрак просесиндә дүјгү үзвләрини әсас амил һесаб едирди.

Сенсуализм дилчилик сәһәсиндә психоложи бахышларын, хүсусән фәрди психолокизмин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушду. Сенсуалистләр дилдә фәрди чәһәтләрә, идноматик ифадәләрә даһа чох фикир верирди. Ассоциатив психолокијанын баииләриндән бири олан Е. Б. Кондилјакын (1715 — 1780) грамматикасы дилчиликдә сенсуализм идејаларыны әкс етдирди.

5. XVII — XVIII әср дилчилијиндә ән мүһүм чәһәт, һеч шүбһәсиз, мүғәјисәли вә тарихи дилчилик бахышларынын мејдана чыхмасы иди.

Дилә тарихи бахыш тарих елминин фәлсәфәсинин баниси олан италјан алими Чамбаттиста Висконун (1668 — 1744) тарихи просесини объектив характери һаггыда ирәли сүрдүјү идејаларла әдағәдардыр. Онуи тарихилији мәдәнијјәтин иикишафында арханк дөврләр барәсиндә долгун тәсәввүр јарадыр.

Висконун фикирләри дилчиликдә тарихи инкишаф идејасынын јаранмасынын әсас сәбәбләриндән иди. XVIII әсрин көркәмли алимләри Жан Жак Руссо, Шарл де Брос, Адам Смит, Пристли, Чон Ёорн-Тук, Һердер вә б. дилләрин тарихи инкишафы проблемни үзәриндә ишләмишләр.

Дил тарихинин фәлсәфи мәсәләләри илә алман философу, маарифчи-јазычы Иохан Готфрид Һердер (1744—1803) даһа чох мәшғул олмушдур. Онуи 1772-чи илдә нәшр едилмиш «Дилин мәншәји һаггында тәдгигат» (русчаја тәрчүмәси 1909), «Көһнә халг маһнылары» (1778 — 1779) әсәрләриндә бүтүн мәдәни сәрвәтләрин, о чүмләдән дилии инкишафы мәсәләсинә кениш јер верилмишдир.

Дилләрини мүғәјисәли өјрәнилмәсинә исә гәдим һиндлиләрин дили олан санскритлә авропалыларын таныш олмасы илә башлаимышдыр. Санскрит дили һаггыда илк мәлүматы италјан тачири Филиппо Сассети вермишдир. Лакин гәдим һиндлиләрини әдәби дили барәсиндә әтрафлы мәлүмат инкилис шәргшүнасы вә һүгүгшүнасы Вилјам Чонсун (1746 — 1794) ады илә бағлыдыр. Алимин санскритә аид даһа кениш мәлүматы өз әксини 1786-чы илдә чап олунмуш «Асија тәдгигатлары» адлы әсәриндә тапмышдыр.

Санскритлә Авропа дилләри арасыдакы охшарлыг дилләрин гоһумлуғу идејасынын јаранмасы үчүн әсас олмушдур.

Авропа дилләри илә санскритин кенеаложии әлагәси 1767-чи илдә франсыз руһанниси Керду тәрәфиндән гејд едилмишди. Һәмин ил о бу дилләрини гоһумлуғу вә инди артыг мөвчуд

олмажан бир көк дилдән төрәмәси барәсиндә мә'рузә һазырла-
йыб Франса Академијасына көндәрмишди. Лакни о вахт бу
мүләһизәә әһәмијјәт верән олмамышды.

Дилләрин гоһумлуғу мәсәләси илә мәшғул олан XVIII әср
алимләриндән М. Ломоносов, Ф. Руниг, И. Дубровки, Келһ
вә б. адларыны да гејд етмәк олар.

Дил тарихи вә дилләрин мүгајисәси саһәсиндәки тәдгигат
ишләри, хүсусән Ф. Шлекелин 1808-чи илдә нәшр едилмиш
«Һиндлиләрин дили вә мүдриклији һаггында» адлы мәшһур
әсәри мүгајисәли-тарихи дилчилијин тәмәл дашы кими чох
ғијмәтлидир.

ХІХ ӘСРИН ӘСАС ДИЛЧИЛИК МӘКТӘБЛӘРИ

1. Мүгајисәли-тарихи дилчилијин әмәлә кәлмәси Мүгајисәли-тарихи дилчилијә даир илк әсәрләр

Бир чох алимләр дилчилијин бир елм кими мејдана кәлмә-
сини мәһз мүгајисәли-тарихи дилчиликлә бағлајырлар. Онлар
мүгајисәли-тарихи дилчилијә гәдәр олан дөврү елмәгәдәрки
дөвр адландырырлар. Белә мүләһизәнни нә дәрәчәдә доғру
олуб-олмамасындан асылы олмајараг, көстәрилән дилчилик
мәктәбинин дил һаггында елмин тарихиндә нә гәдәр бөјүк
рол ојнадығыны ајдын көстәрир.

Мүгајисәли-тарихи дилчилијин әмәлә кәлмәси дөрд бөјүк
алимин: Ф. Бопп, Р. Раск, Ј. Гримм вә А. Востоковун ады илә
бағлыдыр. Бу дилчиләр бир-бириндән асылы олмајараг, һинд-
Авропа дилләри аиләсинин мүхтәлиф группларына аид диллә-
рин мүгајисәли грамматикаларына даир әсәрләр јазмагла дил-
чилик тарихиндә јени бир дөвр ачмышлар.

Чап олунма тарихинә көрә бу дилчиләрдән Ф. Боппун ады
биринчи чәкилир. 1791 — 1867-чи илләр арасында јашамыш
бөјүк алман дилчиси 1816-чи илдә өзүнүи «Јунан, латын,
фарс вә керман дилләринин тәсрифи илә мүгајисәдә вә мәт-
нин орижинналыида, дәгиг вәзли тәрчүмәдә Рамајана вә Ма-
һабһаратадан епизодларла вә Ведалардан тәфригәләрлә сан-
скрити тәсриф системи» адлы китабчасыны иәшр етдирир.
Бурада мүгајисә гаршыја бир мәгсәд кими гојулмамышды. О,
сәс вә форма ганунаујғунлуғларынын мејдана чыхарылыб
көстәрилмәси үчүн бир васитә кими иәзәрдә тутулурду.
Ф. Боппун әсәриндә мәгсәд дилләрин тарихинин өјрәнилмәси
иди вә о өз мәгсәдинә мүгајисә јолу илә наил олурду. Ады
чәкилән әсәри рәсмән мүгајисәли-тарихи дилчилијин әсасы
кими ғијмәтләндирмәк олар.

Ф. Боппун мүһүм әсәри «Санскрит, зеид, ермәни, јунан,
латын, Литва, көһнә славјан, гот вә алман дилләринин мүгајисә-
ли грамматикасы» адланыр. Әсәр үч чилддән вә алты һиссә-
дән ибарәтдир. О өзүнүн бу тәдгигатыны 1833 — 52-чи илләр

арасында нәшр етдирмишдир. Беш ил соира әсәрин јенидә ишләнилмиш икинчи нәшринә башланмыш вә 1861-чи илдә үчүнчү чилд чапдан чыхмышдыр. 1868 — 70-чи илләрдә исә әсәрин үчүнчү нәшри охучуларга тәдим олунмушдур.

Аз вахт әрзиндә үч чилдлик әсәрин үч дәфә нәшр олунмасы тәбии иди. Ф. Боппун «Мүгајисәли грамматикасы» о дөв үчүн чох бөјүк һадисә иди; әсәрин 1856-чы илдәки инкилы нәшринин мүгәддимәсиндә о, И. Нјутонун «Натурал фәлсәфәнин ријази әсаслары» вә Ф. Беконун «Јени органон» әсәринләр бир чәркәјә гојулмушду.

Көстәрилән әсәрдә Боппун сөз көкү нәзәријјәси бир чәһәтдән диггәти чәлб едир. Көркәмли алман алиминә көрһинд-Авропа дилләриндә сөзләр илк дәфә тәкһечалы көкләрдән јаранмышдыр. Тәкһечалы көкләр исә, өз нөвбәсиндә, икјерә бөлүнүр: 1) фе'л көкләри, 2) әвәзлик көкләри. Биринчиләрдән фе'лләр вә адлар (јә'ни исимләр вә сифәтләр); икинчиләрдән исә әвәзликләр вә бүтүн илкин өнлүкләр, бағлајычлар вә әдатлар јаранмышдыр.

Ф. Бопп дилләри тиположи чәһәтдән дә көкләрә көрә тәниф етмишди. Оун фикринчә, үч чүр дил вардыр:

1. Һәгиги сөз көкү олмәјән дилләр.

2. Бирләшмә габилијјәтинә мәлик тәкһечалы сөз көкләролаи дилләр.

3. Үч самитлә сәчијјәләнән икиһечалы сөз көкләри оладилләр.

Бопп биринчи синфә Чин дили кими аморф дилләри, икинчијә һинд-Авропа, үчүнчүјә исә сами дилләри дахил едирд.

Мүгајисәли-тарихи дилчилијин јарадычыларындан дикәРасмус Христиан Раскдыр. 1787 — 1832-чи илләр арасында јашамыш бу бөјүк Данимарка дилчиси, әслиндә, ады чәкилдилчилик мәктәбинин баниси сајыла биләр. Белә ки, о, «Гримм шимал дили саһәсиндә тәдгигат вә јахуд исланд дилинән мәншәји» адлы әсәрини Ф. Боппдан ики ил әввәл (1814) мүгајисәли-тарихи үсулла јазмыш, лакин ики ил сонра (1816) нәш етдирмишдир.

Р. Раск 25 дил билирди. Оун испан, италјан, фриз, гәдинкилис, исвеч вә с. дилләрә анд грамматика китаблары вә Алимин 1811-чи илдә нәшр етдирдији «Исланд дили үзрә тәлибат» адлы әсәриндә јаздыгы ашағыдакы сөзләр бу күн үчүн дә әһәмијјәтлидир: «Грамматиканын вәзифәси сөзләрдүзәлтмәк һаггында көстәришләр вермәк јох, сөзләрин дүзәлмәсини вә дәјишмәсини тәсвир етмәкдир» [13, 49]¹.

Мүгајисәли-тарихи дилчилијин көркәмли нүмәјәндәләриндән бири дә мәшһур алман алими Јаков Гриммдир (1785

¹ Бурада вә сонралар квадрат мәтәриздәки биринчи рәгәм ситат көстәрилән әсәрин әдәбијјат сјаһысындакы нөмрәсини, икинчи рәгәм ситатын тәүрүлдүју сәһифәни билдирир.

1863) Алим мугалимлари тарихи дилчилик усулу, ила Һинд-Ав-
ропа диллари нини эн бөлүк групарындан олан керман дилла-
ри саясийда талгилат апармышдыр. Эсас эсери биринчи чилди
«Алман грамматикасы» китабыдыр. Эсерин биринчи чилди
«Алман грамматикасы» китабыдыр. Бүгүн дөр чилдини нини нини
1819-чу илде чапдан чыхмышдыр. Бүгүн дөр чилдини нини нини
1837-чу илде баша чатмышдыр.
1822-чи илде о, мустегил оларат «Керман диллеринде са-
миларин илгин дилишмасын»ни нини нини нини нини нини нини
дн, gн, керман b, d, g; Һинд-Авропа b, d, g; керман p, t, k; Һинд-
Авропа p, t, k, керман f, th, h.
J. Гриммин ики чилден нобарат «Алман дилинин тарихи»
(1848) адалы китабы да вардыр.
Мугалимлари тарихи дилчилигин Русияда илк көркемги нү-
майдасы Александр Христофорович Востоков олмушдыр. О,
1781-чи илде анадан олмуш, 1864-чу илде Петербургда вафат
етмишдыр. 1841-чи илден Петербургда EA-нын академики олан
А. Востоков рус елми ва маданият тарихинде филолог,
славяншунас ва шаир кими таныыр. О, 1820-чи илде [азы-
гы «Славян дили Һартыла мугалимлари» адалы эсери ила рус
мугалимлари тарихи дилчилигинин темалин голмушдыр.
1831-чи илде рус дилинин «мугалимлари» ва «мугалимлари» грам-
матикаларыны [азмыш, 1858 — 1861-чи илдерде «Килсе-слав-
ян дилинин лугети»нин ики чилдини нини нини нини нини нини
Востоков дорчылдык «Килсе-славян ва рус дили лугети»-
нин тартибдорунда бир ва редактордыр. Ону нини поэтикала
анд эсери да вардыр.

2. Фалсафи дилчилик мактаби. В. Һумбольт ва онун дилчилик көрүшлери

Фалсафи дилчилик мактаби ва [ахуа умуми дилчилигини [а-
ранмасы Алманиянын [етирди эн бөлүк шахсий [етерден
бири олан Вилһелм фон Һумбольт адалы ила багыдыр. О,
1767-чи ил илуну 22-де Потсдамда анадан олмуш ва 1835-чи
илде Берлин [ахынлыгындакы Тежел шаһарда 68 [ашында
вафат етмишдыр.
О, философ, лугтушунас, ичтиман хадим ва адабиятшу-
нас кими да машурдыр.
Дилчилигини фалсафи маселелери өз аксини онун 1836 —
39-чу илдерде чапдан чыхмыш «[ава адабияты Кави дили
Һартыла» китабынын «Башар диллери гургулушуну мугта-
лифини ва онун илдини нини нини нини нини нини нини
ри Һартыла» адалы килиш илссини да тамышдыр.
В. Һумбольтун назари мугалимлари нини нини нини нини нини
онун «Ичкишафны мугалим дорварини талгилат елмекте
диллери мугалимлари шакилде [етирини нини нини нини нини
ини да мугалим елмекте вардыр.

бир чох дилчилик мәктәбләринин эсасыны тәшкил етмишдир. В. Һумболдтун дилин аҗры-аҗры фәрдләрин фөвгүндә дурмасы һаггындакы фикри эсасында сосиоложи дилчилик мәктәби; онун дили ваһид систем һесаб етмәсиндән структур дилчилик (дилчиликдә структурализм) мәктәби; дили аҗры-аҗры фәрдләрин тәфәккүрү илә бағламасы идејасындан психоложи дилчилик чәрәјаны; дили тәфәккүрүи мәнтиги формалары илә бағламасындан мәнтиги дилчилик чәрәјаны; онун «дил аҗры-аҗры фәрдләрин милли мәдәнијјәтә мүнәсибәтини ифадә едир» фикри эсасында естетик дилчилик (дилчилик естетизми) чәрәјаны; Һумболдтун «Халг руһу» аилајышындан исә дилчиликдә етнопсихолокизм чәрәјаны јаранмышдыр. Үмумијјәтлә, мүасир дилчилијин елә саһәсини тапмаг чәтиндир ки, Һумболдтун ифадәләри ораја тә'сир етмәсин.

* *
*

XIX әсрин фәлсәфи дилчилик мәктәбини, башга сөзлә, үмуми дилчилији јүзиллијин икинчи јарысында И. Н. Мадвиг (1804 — 1886), М. Мүллер (1823 — 1900), В. Д. Витни (1827 — 1894), К. Габеленс (1840 — 1893) кими алимләр тәмсил етмишләр. Дүздүр, өз дилчилик көрүшләринә вә дилин фәлсәфәси саһәсиндәки хидмәтләринә көрә, онлары В. Һумболдтла ејни мәктәбә дахил етмәк чәтиндир. Һәтта ады чәкилән алимләрдән бә'зиләри, мәсәлән, И. Н. Мадвиг В. Һумболдтун сәс символизминә мејл етмәсини бәјәнмирди. Бунунла белә, јухарыда адлары гејд олуан дилчиләр үмуми дилчилик мәсәләләри илә мәшгул олдуғларына көрә, биз оилары XIX әсрин фәлсәфи дилчилик мәктәбинә дахил етмәји мүмкүн сајырыг.

И. Мадвигин «Дилин маһијјәти, инкишафы вә һәјатынын тәдгиги үзрә илк хүләсә» (1842), «Дилчилик нәдир?», «Грамматик мә'наларын мәншәји вә маһијјәти һаггында» (1856 — 1857), «Дилчилик гејдләри» (1871) әсәрләри нәзәри дилчилик мәсәләләринә һәср олунмуш әсәрләр кими дилчилик бахымындан марағлыдыр.

XIX әсрин дилчилик нәзәријјәси мүтәхәссләри арасында алман алыми Макс Мүллерин ады мәшһур олмушдур. Онун «Дил һаггындакы елм үзрә мүнәзирәләр» әсәри бөјүк шөһрәт газанмышдыр.

Үмуми дилчилијин диқәр нүмајәндәси Вилјам Дуајт Витни АБШ-ын танынмыш дилчиләриндән, һиндушүнәсләрындан иди. Алимин «Дил вә дилин өјрәнилмәси» (1867), «Шәргшүнәслыг вә дилчилик тә'лимләри» I — II чилдләр (1873 — 1874), «Дилин һәјаты вә инкишафы» (1875), «Һинду грамматикасы» (1875) әсәрләри чох гијмәтлидир.

3 Натурализм дилчилик мектеби. А. Шлејхер вэ онун дилчилик көрүшлэри. А. Шлејхер мүгајисэли-тарихи дилчилијини нүмајэндэси кими

XIX эсрин өзүнэмэхсус чөһөтлэриндэи бири дэ бүтүн саһа-лэрдэ натурализм бахышларынын өзүнэ јер тапмасы һесаб едилэ билэр. Мәсэлэн, франсыз позитивист философу Огүст Кант (1798 — 1857) вэ онун давамчылары чэмијјэти чанлы организмлэ ејнилэшдириб, белэ иддиа едирдилэр ки, һәр бир ичтимаи һадисэ тәбиәт ганунлары илә мүәјјән олунур.

Франсыз әдәбијјатшүнасы Ипподит Тен (1828 — 1893) әдәбијјатын әсас вәзифәсини тәбиәтин ин һикасы олмагда көрүрдү. О, әдәбијјатда натурализм тәрәфдары иди. Дилчилик саһәсиндә натуралист бахышлар Моритс Раппын «Дилин физиолокијасы» (1840) әсәриндә өз әксини тапмышды.

Шүбһәсиз, дилчиликдә натурализмдин бир мектеб кими јаранмасы бөјүк алман дилчиси Август Шлејхерин ады илә бағлыдыр.

А. Шлејхер 1821-чи илдә анадан олмуш, чәми 47 ил өмүр сүрмүшдүр. Лакин өзүнүн бу гыса өмүрүндә о, зәнкин елми ирс гөјмүшдүр. «Дилләрин мүгајисэли тарихинә даир» (1848) «Авропа дилләри» (1850), «Мүгајисэли дилчилик тәдгигләри» (1850), «Килсә-славјан дилинин морфолокијасы» (1852), «Литва дили үзрә тәлимат» (1855 — 1857), «Алман дили» (1859) «Һинд-керман дилләри мүгајисэли грамматикасы комвендиуму» (1861—1862), «Дарвин нәзәријјәсинин дил һаггындә елә тәтбиги» (1863), «Инсанын тәбии тарихи үчүн дили әһәмијјәти һаггында» (1865), «Һинд-керман дилләринин мүгәтәхәбаты» (1869) вэ с. онун дилчилик көрүшләринин ифадә олун дуғу әсас әсәрләридир.

О һәлә 1858-чи илдә, 37 јашында икән Русија Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү сечилмишдир ки, бу, А. Шлејхерин бөјүк елми ирсинә верилән гијмәт иди.

Алимин натуралист дилчилик көрүшләри «Дарвин нәзәријјәсинин дил һаггында елә тәтбиги», һабелә «Инсанын тәбии тарихи үчүн дилин әһәмијјәти һаггында» әсәрләриндә башга, онун «Мүгајисэли дилчилик тәдгигләри» вә «Алман дили» әсәрләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

А. Шлејхерин натуралист дилчилик көрүшләринин маһијәти нәдән ибарәтдир?

Дили сәс материалындан јаранмыш ән јүксәк тәбиәт организми һесаб едән А. Шлејхер јазыр: «Дилин һәјаты маһијәтибарилә диқәр чанлы организмләрин — битки вә һейванларын һәјатындан гәтијјән фәргләнмир. Онларын һәр бирини ән садә башланғычдан ән мүрәккәб формалара ки бөјүмә вә дилләрин әлдә етдикләри јүксәк формалардан улашдыглары вә онлары итирдикләри гочалыг дөврләри е

дыр. Тәбиәтшүнаслар буну кери метаморфоза адландырырлар» [21. 42].

Натурализм А. Шлејхерин дилчилик көрүшләриндә бир систем тәшкил едир. Бу чәһәт онун тәфәккүр тәркиби вә дил гурулушу барәсиндәки нәзәри мұлаһизәләриндә өзүнү даһа ајдыч көстәрир.

А. Шлејхер тәфәккүрү ики тәркибдә баша дүшүрдү: материал вә форма. Шлејхерә көрә, материал мәфһум вә тәсәввүрләрден, форма исә онларын арасындакы гаршылыглы әлагәдән ибарәтдир. Дилә кәлдикдә исә, о һәр бир мәфһуму вә аилајышы сәслә ифадә етмәк габилијјәтинә маликдир вә белә ифадәјә мә'на дејилир.

А. Шлејхерә көрә, һәмин мә'нанын јә'ни тәфәккүрдәки мәфһум вә тәсәввүрләрин, һабелә әлагәнин, јә'ни мәфһум вә тәсәввүрләрин арасындакы гаршылыглы әлагәләрин нечә ифадә олунмасы дилии әсл маһијјәтини тәшкил едир. Мә'на вә әлагәнин дилләрдә ифадә үсуллары илә әлагәдар олараг, о, дилләрин үч нөвүнү көстәрирди:

1. Елә дилләр вардыр ки, онларда мә'на өз сәс чилдини тапыр, әлагә исә сәсләрлә ифадә олунмур. Демәли, сөзләр јалныз сөз көкләриндән ибарәт олур вә һеч бир дәјншиклијә уғрамадан мүхтәлиф грамматик вәзифәләри јеринә јетирә билир. Белә дилләр индики терминләрлә моносиллабик (тәкһечалы, аморф, формасыз, көк, чәзри вә с.) дилләрә ујғун кәлир (мәсәлән, Чин дили).

А. Шлејхерә көрә, бу чүр дилләр кристаллара охшајыр.

2. Бә'зи дилләрдә һәм мә'нанын, һәм дә әлагәнин өз әсас чилләри вардыр. Демәли, сөзләр јалныз көкләрдән ибарәт олмур. Онларда сөз көкләринин ифадәси олан сәсләрлә јанашы әлагәнин ифадәчиси олан сәсләр (шәкилчиләр) дә вардыр. Беләликлә, сөзләр көк вә гејри-көк олмагла мүхтәлиф һиссәләрә бөлүнүр. Лакин мә'на вә әлагәнин сәс мөвчудлуғуна әсасланан бу дилләрдә сөзүн һиссәләри арасында әлагә зәиф олур: һәр бир һалда сөзү бир-бириндән фәргләнәи мүстәгил һиссәләрә ајырмаг мүмкүндүр. Белә дилләр јени терминләрлә агглүтинатив вә јахуд илтисаги (шәкилчили) дилләрә (мәсәлән, түрк дилләри) ујғун кәлир.

Бу чүр дилләри А. Шлејхер биткиләрә охшадыр.

3. Елә дилләр дә вардыр ки, онларда мә'на вә әлагә сәсләрлә ифадә олунур; лакин бу дилләрдә мә'на вә әлагә мөһкәм гаршылыглы әлагәдә олдуғундан, сөз ваһид бир бүтөв кими дәрк едилир. Белә дилләр флектив, јахуд нисрафи дилләрә (мәсәлән, һинд-Авропа дилләри) ујғун кәлир. А. Шлејхерә көрә, бу чүр дилләр һејван организмнә охшајыр.

Дилләрин инкишафындакы дөврләри дә А. Шлејхер тәбиәтдәки дөврләрлә бағлајырды. О јазыр: «Тәбиәт чисимләри системиндәки үч нөв — кристал, битки, һејванат јерин инкишафындакы үч дөврү әкс етдирир». Даһа сонра А. Шлејхер

көстәрир: «Бизим тарихи инкишаф просесиндә минерал организми биринчи, биткини икинчи, һејванаты үчүнчү дөвр ки ми изаһ етмәјә там һаггымыз вар» [21, 38].

Беләликлә, А. Шлејхерин фикринчә, дилләрин инкишаф просесинин биринчи мәрһәләсини көк дилләр, икинчи мәрһәләсини агглютинатив дилләр, үчүнчү мәрһәләсини исә флектив дилләр тәшкил едир. һекелин триадасы илә сәсләшән бу тәснифатда А. Шлејхер бир-биринә кечмә шәклиндә олан инкишаф көрүрдү. Онун фикринчә, биринчи нөвдән оланлар инкишаф едәрәк икинчијә, икинчиләр исә үчүнчүјә чеврилир. Дилләр өз ибтидасыны биринчи нөвдән көтүрүр вә инкишафларыны үчүнчү нөвдә баша вурур.

Бәс нә үчүн белә кечидләр инди нәзәрә чарпмыр? Бу суала чаваб вермәк үчүн А. Шлејхер дилләрин инкишафында ики дөвр (тарихәгәдәрки вә тарихи дөвр) идејасыны ирәли сүрүр вә буну һекел диалектикасы әсасында изаһ едир.

Натурализмин банисинә көрә, тарихәгәдәрки дөврдә диллә руһ һаким иди. Руһ инкишаф етдикчә дилләр дә инкишаф едир, кәмијјәт дәјишмәләри кәјфијјәт дәјишмәләри илә нәтичәләнирди. Дилләрдә чичәкләймә инкишаф мөвчуд иди.

Тарихи дөврдә исә руһ дили тәрк етмиш, беләликлә, һәр чүр инкишаф кәсилмишди. Дилләрдә дағылма, гочалма дөврү башланмышды.

А. Шлејхерин инкишаф просесиндәки ики дөвр һаггында ашағыдакы гејдләри гојулан суала верилән идеалист чаваб үчүн сәчијјәвидир: «Тарихи дөврдә дилләрин, тарихи өз-өзлүјүндә дилләрин руһуи тәзјиги нәтичәсиндә дағылмасы тарихидир. Диллә бүтүнлүклә бәшәријјәтин вә һәр бир халгын руһу бизә өз-өзүндәнкәнардалыгында көрүнүр. Бах беләчә дә, дүнјәви руһ тәбиәттә бизә өз-өзүндәнкәнардалыгында көрүнүр... Одур ки, руһ өзүнә гајыдаркән, өзү үчүн өзүндәлији башлајыр, өзүндәнкәнардалыгы јох олур... Јерин тарихиндә инсанагәдәрки дөвр иәдирсә, инсанын тарихиндәки тарихәгәдәрки дөвр дә одур... Биринчи дөврдә руһ тәбиәтлә, тәбиәт исә сәслә баглы иди, беләликлә, орада, тәбиәт сәлтәнәтиндә, бурада, дил сәлтәнәтиндә јарадычылыг варды. Бизим дөврүмүздә вәзијјәт башгадыр... Артыг инсандакы дүнјәви руһ өзүндәнкәнардалыгдан өзүнә гајытдыгдан сонра о (тәбиәт — А. А.), һеч бир јени шеј јаратмыр; бәшәри руһ... өзүнә, тарихә гајыдандан бәри онун конкрет нөвүнүн, дилин гејри-шүүри јараймасынын мәһсулдарлыгы кәсилмишдир» [21, 39].

* *
*

А. Шлејхер бүтөв бир систем тәшкил едән јени дилчилик мәктәби јаратмагла бәрабәр, әсасыны Ф. Бопп, Р. Раск, Ј. Гримм вә А. Востоковуи гојдуғу мүгајисәли-тарихи дилчилијин көркәмли нүмајәндәси олмушдур.

3. Дил, үмүмийтлөк көтүрдүкдө, психофизики системдир. Бу систем ваһид бир принципэ эсасланыр. Һәмин принципэ көрө, диллэрини вәһдәтинин вә фәрдилижинин эсасыны халг руһунун вәһдәти вә өзүнәмәхсуслуғу тәшкил едир.

4. Дилин маһийәти вә мәншәји ејни проблемләрди. Һ. Штејнтала көрө, бу ондан ирәли кәлир ки, дил даим вә ејни гајдада инсан руһундан јараныр. Психоложи дилчилик мәктәби үчүн сәчијјәви олан фәрди психолокија, халг психолокијасы кими мәсәләләр Һ. Штејнтала М. Ласарнусун нәшр етдирдикләри «Халгларын психолокијасы вә дилчилик журналы»нда һәр ики алимин бирликдә јаздығлары эсәрләрдә шәрһ едилмишдир.

* *

★

Јухарыда гејд едилдији кими, психоложи дилчилик мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә А. А. Потебнја олмушдур. Харьков университетинин профессору кими елми-педагожи фәалијјәт көстәрмиш бу бөјүк алим рус дили, фолклору вә ше'ри саһәсиндә дә көркәмли мүтәхәссисдир.

Дилчилик нәзәријјәси, о чүмләдән психоложи дилчилик мәсәләләри онун «Фикир вә дил» (1862), «Рус дили сәсләринин тарихинә даир» (1876), «Филолокија елмләри нәзәријјәси үзрә мүнәзирәләрдән» (өлүмүндән үч ил сонра, 1894-чү илдә нәшр едилмишдир), «Филолокија елмләри нәзәријјәси үзрә гејдләрдән» (1905-чи илдә нәшр едилмишдир) эсәрләриндә шәрһ олунмушдур.

А. А. Потебнјанын докторлуг диссертасијасы олан «Рус грамматикасы үзрә гејдләрдән» адлы тәдгигаты онун елми јарадычылығында мүнүм јер тутур. Дөрд чилддән ибарәт олан бу эсәрин биринчи ики чилди 1874-чү, үчүнчү чилди 1899-чу, нәһәјәт, дөрдүнчү чилди 1941-чи илдә нәшр олунмушдур.

Психоложи дилчилик мәктәби үчүн сәчијјәви олан елми фикирләрини А. А. Потебнја «Фикир вә дил» эсәриндә шәрһ етмишдир. Һәмин эсәр «Халг маарифи назирлијинин журналы»нда дәрч едилмишдир. (СХ III — СХ IV һиссә, II ш. 1862). Алимин өлүмүндән сонра, 1913-чү илдә бу эсәр «Дил вә халг» ады илә, һәбелә «Милләтчилик һаггында» адлы мәгаләләр тәкмилләшдирилмиш һалда Харьковда үчүнчү дәфә нәшр олунмушдур.

А. А. Потебнанын психологи дилчилик көрүшлөрүн гысача оларак, белә хуласә етмәк олар:

1. Дил тәфәккүрүн ифадә васитәси јох, јаранма васитәсидир. «Дил јалныз фикрин јаранмасынын шәклини дәјишдирмә васитәси (јахуд, даһа дәгиги, васитәләр системи) кими мөвчуддур; ону һазыр фикрин ифадәси кими баша дүшмәк мүмкүн дејил» [1, 391]. «Фикир вә дил» әсәриндә А. А. Потебнја көстәрирди: «Дил саһәси тәфәккүр саһәси илә һеч дә ујғун кәлмир. Инсанын инкишафынын ортасында фикир сөзлә бағлы ола биләр: лакин илк вахтлар о, көрүнүр, бу сәвијјәдә олмур, мүчәррәдлијин јүксәк дәрәчәсиндә исә ја онун тәләбләринә чаваб верә билмәдијинә көрә, ја да һиссијјатдан аралана билмәдији, јалныз ихтијари ишарәдә харичи истинадкаһ ахтардығы үчүн ону (сөзү — А. А.) тәрк едир» [1, 391]. А. А. Потебнја өз мұлаһизәсинә рәссамын, һејкәлтәрашын, мусигишүнасын јарадычылыг фикрини нүмунә көстәрир.

2. Дил фәалијјәтдир, бу фәалијјәт дилин јениләшмәси, онун инкишафы просесидир. Дил арасыкәсилмәз сөз јарадычылыгы ахыны демәкдир. Сөзләрии јаранмасы просеси ассимилјасија, апперсепсија вә ассосиасијанын психи ганунлары илә идарә олуна тәсәввүрләрин јаранма просесидир.

3. Сөз үч тәркиб һиссәсиндән ибарәтдир: сәс (јахуд сәсләр комплекси), ишарә (јахуд тәсәввүр) вә мә'на А. А. Потебнја белә һесаб едир ки, ишарә сөзүн илкин мә'насында бәргәрардыр.

О, сөздә ики мә'на: јахын вә сонракы мә'налары гејд едир вә көстәрир ки, сөзүн јахын мә'насы халга, сонракы мә'насы исә... шәхсә андир.

4. Нитг сөјләмәклә ејнидир. Демәли, сөзүн варлығы јалныз нитглә бағлыдыр. Тәчрид олунмуш сөз һәр чүр вәзифәдән мәһрумдур, онун һеч бир лексик вә грамматик мә'насы јохдур. Беләликлә, сөзүн нитгдә мә'насында өзүнү көстәрән ән кичирик дәјишиклик јени сөзүн јаранмасына сәбәб олур. Нәтичә е'тибарилә, А. А. Потебнјаја көрә, чохмә'налылыг, јә'ни полисемантик сөзләр мөвчуд дејил.

5. Унсијјәт просесиндә там анлашма мөвчуд дејил. Фәрди психологи мөвгедән чыхыш едән бөјүк рус дилчисинә көрә, апперсепсија вә ассосиасијанын психи ганунлары, ешидиләи сөзләр адамларда мүхтәлиф тәәсүратлар, хатирәләр јарадыр, сөзүн мә'насы исә онларын әсасында доғулур. «Фикир вә дил» әсәриндә охујуруг: «Јени сурәт һәр бир гәлбдә әввәлки гаврајышларын башга бир ујумуну, башга-башга һиссләр тапыр вә һәр бириндә башга-башга комбинасијалар јарадыр». Јенә һәммин әсәрдә көстәрилир: «Одур ки, һәр чүр анлама ејни заманда гејри-анламадыр, фикирдәки һәр бир разылыг ејни заманда гејри-разылыгдыр» [1, 393].

кәс инкар едә билмәз ки, әввәлки дилчилик өз тәдгигатынын объектинә — һинд-Авропа дилләрнә инсан дилинин үмумиј-јәтлә нечә јашајыб инкишаф етмәси, нитг фәалијјәтиндә һан-сы амилләрин мөвчуд олмасы вә бу амилләрин бир јердә дил материалынын сонракы инкишафы вә дәјишмәсинә нечә тә-сир көстәрмәләри һаггында һеч бир тәсәввүр јаратмадан јана-шырдылар. Дили хусуси бир шөвглә, д а н ы ш а н и н с а н ы исә чох аз тәдгиг едирдиләр» [20, 147]. Онлар јазырлар: «Кәнч грамматизм» истигамәтинин мүһүм методик принцип-ләри ашағыдакы ики мүддәадыр:

Б и р и н ч и с и, механики сурәтдә фәалијјәт көстәрдијин-дән һәр бир сәс дәјишмәси *истисна билмәјән ганунлар үзрә баш верир...*

И к и н ч и с и, формаларын ассосиасијасы, јә'ни аналокија үзрә јени дил формаларынын јаранмасынын тәзә дилләрин һәјатында чох мүһүм рол ојнамасы ајдын олдуғундан, гәдим вә әи гәдим дөврләрдә дилии зәнкинләшмәси үчүн бу үсулун әһәмијјәтини тәрәддүд көстәрмәдән е'тираф етмәк لازمдыр; һәм дә нәинки үмумијјәтлә е'тираф етмәк, ејни заманда бу изаһ принципиндән сонракы дөврләрдәки дил һадисәләринин изаһында истифадә едилән шәкилдәки кими истифадә етмәк لازمдыр» [20, 154].

Кәнч грамматикләр өз елми фәалијјәтләри үчүн әсас кө-түрдүкләри бу принципләрә садиг галмыш; һинд-Авропа дил-ләриндә мөвчуд олан бир сыра мөһкәм фонетик ганунлар кәшф етмишләр.

Онлар дилләрин фонетик инкишафыны дөрд принциплә: истисна билмәјән мөһкәм сәс ганунлары, аналокија, алынма сөзләр вә сонракы төрәмәләр (неолокизмләр) принципләри илә изаһ едирдиләр. Бу принципләр мүгајисәли-тарихи дилчи-лијин иш үсулу кими инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмиш-дир.

Кәнч грамматикләрин нәзәри дилчилик көрүшләриндә фәрдилик вә психолокизм әсас јер тутурду. Даиышан фәрд, кәнч грамматикләр үчүн әсас тәдгигат объекти иди. Буну К. Паул да хусуси олараг гејд едир: «Дил реал сурәтдә јалныз фәрддә мөвчуддур» [14, 104], «Һәгиги реаллыға анчаг фәрдин дили маликдир» [14, 104].

Кәнч грамматикләр тарихилијә чох бөјүк үстүилүк верир-диләр. Онлар тарихә әсасланмајан дилчилији елм һесаб ет-мирдиләр. К. Паул јазырды: «Бүтүн дилчилик тарихидир».

Нәһајәт, онлар дил фактларыны систем дахилиндә јох, ај-ры-ајрылығда тәдгиг етмәји хошлајырдылар. Кәнч грамма-тикләрин фикринчә, јалныз бу һалда дил фактларыны һәртә-рәфли вә дәриндәи тәдгиг етмәк олар. Бу ики сонунчу прин-сип дилчилик тарихиндә кәнч грамматикләрин тарихилији вә атомизмн термини илә мәшһурдур.

Кәнч грамматикләрин бир сыра нөгсанлары вардыр ки, онлардан икисини хусусилә гејд етмәк лазымдыр:

1. Кәнч грамматикләрин мүнүм нөгсаны мәһз онларын атомизми вә тарихилији иди. Оиларын атомизми вә тарихилији дилин систем кими тәдгигинә имкаи вермирди вә беләликлә, дилин тәдгиги ајры-ајры тәчрид олунмуш дил фактларынын тарихини изләмәклә мәһдудлашырды. Бу ејни заманда дилин сәс гурулушуну јалныз физиоложи фонетиканын тәдгиг объектинә чевирир вә беләликлә, дил системинин ганунаујгунлуғлары истиснасыз сәс ганунларына күзәштә кедилирди.

2. Дилчилик елми јалныз фонетика вә грамматика илә мәһдудлашдырылырды. Дилчилијин дикәр саһәләри, мәсәлән, лексиколокија, үслубијјат вә с. тәдгигата чәлб едилмирди. XIX әсрин сонунда кәнч грамматикләри тәнгид едән дилчилик мәктәбләринин көстәрдикләри әсас нөгсан да мәһз бундан ибарәт иди.

6. Москва вә Казан дилчилик мәктәбләри.

Бу мәктәбләрин әсас нүмајәндәләри. Онларын дилчилик көрүшләри

XIX әсрин 70—80-чи илләриндә Русијада ики бөјүк дилчилик мәктәби — Москва вә Казан дилчилик мәктәбләри фәалијјәт көстәрирди. Нәзәри чәһәтдән һәр ики мәктәб о заман Авропада әсас дилчилик чәрәјаны олан кәнч грамматикләрин идејалары илә сәсләширди. Хусусән, мүгајисәли-тарихи дилчилик, тарихилик, психолокизм, фонетик ганунлар вә физиоложи фонетика үзрә бу мәктәбләр кәнч грамматизм илә бағлы иди. Лакин Москва вә Казан дилчилик мәктәбләрини кәнч грамматикләрдән фәргләндирән бир сыра хусусијјәтләр дә вар иди ки, булар рус дилчилик мәктәбләринин мүстәгиллијини тәмин едир.

Бу ики рус дилчилик мәктәби дә бир-бириндән фәргләнир; һәм дә бу фәрг јалныз чоғрафи чәһәтдән, јә’ни ады чәкилән мәктәбләри тәмсил едән дилчиләрин бир-бириндән узагда олан шәһәрләрдә ишләмәләринә көрә дејилди. Москва вә Казан дилчилик мәктәбләри өз лингвистик бахышларынын маһијјәтинә көрә дә бир-бириндән сечилир.

Москва дилчилик мәктәбинин баниси **Филип Фјодорович Фортунатов** һесаб олунур. Көркәмли рус дилчиси 1848-чи илдә анадан олмуш вә ијirmi јашында икән Москва университетини битирмишдир. 1871 — 73-чү илләрдә Ф. Ф. Фортунатов Алманија, Франса вә Инкилтәрәдә олмуш, Риг-веда вә Авестаны өјрәнмиш, А. Лескинин, М. Бреалын мүһазирәләрини динләмишдир. 1876-чы илдән Москва университетиндә өз елми ирсинин әсасыны тәшкил едән мүһазирәләрини охумуш, нәһајәт, Русија Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү сечиләндән (1898) дөрд ил сонра Петербурга көчүб өмрүнүн ахырына

кими (1914) академијада рус дили вә әдәбијјаты шө'бәсиндә елми ишлә мәшғул олмушдур.

Ф. Фортунатовун иәзәри дилчилик көрүшләринин әсасыны, јухарыда гејд едилдији кими, кәпч грамматикләрин дилчилик бахышлары тәшкил едирди. Дил һаггында о өзүнүн «Мүгајисәли дилчилик (үмуми курс)» әсәринин «Дилшүнаслыгын вәзифәләри вә онун башга елмләрлә әлағәси» бөлмәсиндә јазыр: «Дилшүнаслыгда өјрәнилән предмет һәр һансы бир дил, һәр һансы бир дил групу дејил, үмумијјәтлә инсан дили вә онун тарихидир» [20, 308]. Даһа сонра о јенидән гејд едир: «Мән дедим ки, дилчилијин предмети өз тарихиндә мөвчуд олан инсан дилидир» [20, 309].

Көрүндүјү кими, кәпч грамматикләрин тарихилији Ф. Фортунатовун дилчилик көрүшләриндә дә өз ифадәсини там шәкилдә тапмышдыр. Ф. Фортунатовун ады чәкилән әсәрнин «Дилдә сәс чәһәтинин әһәмијјәти» бөлмәсиндә исә биз, кәпч грамматикләрин психолокизми илә гаршылашырыг.

Мүгајисәли-тарихи дилчилик саһәсиндә дә Ф. Фортунатов исте'дадлы кәпч грамматик кими фәалијјәт көстәрмишдир.

Лакин ону кәпч грамматикләрдән кәскин сурәтдә фәргләндирән чәһәтләр дә вардыр. Бунлардан башлычасы, Ф. Фортунатовун грамматик формализми иди. Мә'лумдур ки, «грамматик формализмин әсасында грамматик форма анлајышы ду-
рур» [14, 225].

Грамматик форма кими, Ф. Фортунатов јалныз сөзүн морфоложи формасыны нәзәрдә тутур. Онун ән'әнәви нитг һиссәләри әвәзинә ирәли сүрдүјү сөзләрин грамматик синифләри идејасы да мәһз буна әсасланыр. О. јазыр: «Ајры-ајры сөзләрдә форманын олмасы ајры-ајры бүтөв сөзләрин формал, јахуд грамматик синифләрини әмәлә кәтирир...» [18, 157]. Онун фикринчә, «ајры-ајры сөзләрин грамматик синифләри чох үмуми вә аз үмуми... ола биләр» [18, 157]. Фортунатов даһа чох үмуми грамматик синифләрини ики нөвүнү көстәрмишдир: 1) сөздәјишмә формалары олан сөзләр вә 2) сөздәјишмә формалары олмајан сөзләр. Бунлардан биринчиләр, өз нөвбәсиндә, үч јерә ајрылыр: 1) тәсрифләнән сөзләр, 2) һалланан сөзләр, 3) сифәтләр — һалланан сөзләр (чинсә көрә узлашма илә). Һалланан сөзләр исә ики чүрдүр: «1) шәхс исимләри, нечә дејәрләр, шәхс әвәзликләри..., 2) гејри-шәхси исимләр...» [18, 163]. Сонунчулар да ики нөвдә олур: «а) исим адлар (ја'ни ад сөзләр) вә б) исим — гејри-шәхси әвәзликләр (ја'ни гејри-шәхси әвәзлик әсаслы әвәзликләр)» [18, 163].

Сөздәјишмә формалары олмајан сөзләрә Ф. Фортунатов инфинитив, фе'ли бағлама, *депо*, *палто* типли сөзләри вә зәрфләри дахил едир. Онун фикринчә, сифәт — һалланан сөзләр (чинсә көрә узлашма илә) синфи фе'ли сифәтләрдән, сифәтләрдән, јијәлик әвәзликләриндән вә сыра сајларындан иба-

рәтдир. Нәһәјәт, һалланан сөзләр синфи исимләри, гејри-ш
си әвәзликләрини, мигдар сәјларыны әһәтә едир.

Ф. Фортунатов дилләри морфоложи чәһәтдән тәсниф е
кән дә өзүнүн бу грамматик формалист концепсијасына ә
лаимыш вә дилләрин беш нөвүнү көстәрмишдир: 1) агг
иатив дилләр (Урал-Алтај дилләри); 2) флектив-агглютин
дилләр (сами дилләр); 3) флектив дилләр (һинд-Авропа ди
ри); 4) көк дилләр (Чин, сиам вә с. дилләр); 5) полисинти
дилләр (Америка һиндуларынын дилләри) [бах: 18, 153 —
181].

Синтаксис саһәсиндә Ф. Фортунатов грамматиканы
шө'бәсинин тәдгигат объектинә олан мүнәсибәтинә көрә
ләнир. Онун фикринчә, синтаксисин тәдгиг етмәли ол
проблем чүмлә јох, сөз бирләшмәләридир.

Үмумијјәтлә, синтаксис саһәсиндә дә онун дилчили
хышлары, илк нөвбәдә, формализмә әсасланыр. Һәз
Ф. Фортунатовун грамматик формализм концепсијасына
сибәт мұхтәлифдир. Мүасир структурализмин әсас мәкт
риндән олан глоссематикләр Ф. Фортунатовун грам
формализмини онун ән бөјүк хидмәтләриндән һесаб еди
Вә'зи дилчилик тарихи мұтәхәссисләринә (Ј. В. Лоја) көр
грамматик формализм Ф. Фортунатов мәктәбинин әсас
ныдыр [14, 225].

Дилләрин тиположи тәснифи мәсәләсиндә бир чә
һинд-Авропа дилләринә дахил олмајан дил аиләләри бар
дә Ф. Фортунатовун фикри бизим үчүн марағлыдыр
чәкилән әсәринин һәммин мәсәләјә һәср олунмуш бөлмә
о јазыр: «Инди, ғысача олараг, гејри-һинд—Авропа ди
нин кенеаложы тәснифини көстәрирәм. Һәр шејдән әвв
ропа вә Асијадакы беш дил аиләсини гејд едәк; о дил а
рини ки, бә'зи алимләрин фикринә көрә, онлар мұхтәл
рәчәдә олса да, өз араларында гоһумдурлар вә нечә де
Урал-Алтај дилләринин бир үмуми аиләсини тәшкил е
Бу беш дил аиләси мәһз ашағыдакылардыр: 1) сомојед
пада вә Асијада, 2) фин (Авропада), 3) түрк-татар, јаху
(Авропада вә Асијада), 4) монгол (Асијада), 5) тунгус
манчур (Асијада)» [18, 51].

Гејд едәк ки, бу дил аиләләринин гоһумлуғу мәсәл
ди дә актуал дилчилик проблемләриндән бири олараг

Москва дилчилик мәктәбинин нүмајидәләри ичә
дә Ф. Фортунатовун шакирдләрини — В. К. Порже
А. А. Шахматов, Д. Н. Ушаков, М. Н. Петерсон, В. Н. Ше
А. М. Пешковскини хүсусилә гејд етмәк олар.

* *

*

Казан дилчилик мәктәби нәики XIX әср рус дилч
дә, үмумијјәтлә дүнја дилчилијиндә бөјүк хидмәтлә

Бодуен де Куртенин ады илэ баглыдыр. Бу дилчилик мәктәбннн баниси олан бөйүк рус вә полjak дилчиси Иван Александрович **Бодуен де Куртене** 1845-чи илдә анадан олмушдур.

О, 1875-чи илдән өмрүнүн соңуна (1929) кими Казан, Жур-
ев (индики Тарту), Краков, Петербург вә Варшава универси-
тетләриндә ишләмишдир. Бодуенин сәккизиллик елми-педаго-
жи фәалијјәти (1875 — 1883) Казан университети илэ баглы
олмушдур. Бу илләрдә о, Н. В. Крушевски, В. А. Богородит-
ски, С. К. Булич, А. И. Александров, В. В. Радлов вә б. кими
мүәллим вә истәдадлы тәләбәләрин дәрнәјини тәшкил ет-
миш, аз вахт әрзиндә һәмин дәрнәк дүнја дилчилијн тарихин-
дә шәрәфли јери олан Казан дилчилик мәктәбинин өзәји ол-
мушдур.

Елми јарадычылығынын мүхтәлиф дөврләриндә кәнч грам-
матикләрин нәзәри чәһәсиндә дајанса да, Бодуен де Куртене
тамамилә мүстәгил дилчи олмушдур. Онун елми көрүшләри-
нин маһијјәти нәдән ибарәтдир?

1. Бодуен де Куртене кәнч грамматикләрин, һабелә Мос-
ква мәктәбинин тарихилик принципни гәбул етмәмишди. О,
1870-чи ил декабрын 17 — 19-да Петербург Университетиндә
Һинд-Авропа дилләринин мугајисәли грамматикасы кафедра-
сы үзрә охудуғу «Дилшүнаслыг вә дил һаггында бә’зи үмуми
гејдләр» адлы кириш мүнәзирәсиндә дејирди: «Мән јухарыда
гејд етдим ки, дилшүнаслыг дилин һәјатыны онун бүтүн тәза-
һүрләриндә тәдгиг едир, дил һадисәләрини әлагәләндирир,
онлары фактлар шәклиндә үмумиләшдирир, дилин никишафы
вә мөвчуд олмасы ганунларыны мүәјјәнләшдирир вә бу заман
фәалијјәт көстәрән гүввәләри ахтарыр» [20, 363].

Алим өзүнүн «Дилчилијн вәзифәләри» адлы әсәриндә дә
тарихи аспекти дилчилијн әсас вәзифәсинә дахил етмир. Бу
әсәриндә о јазырды: «Адындан да көрүндүјү кими, дилчилик
дили, јахуд инсан нитгинин бүтүн мүхтәлифликләри илэ
дәрк едилмәси вә елми тәдгигидир» [20, 376].

2. Бодуен дилчилијн мүхтәлиф нөвләрини көстәрмишдир
ки, онлар мүәјјән дәрәчәдә Ф. де Сөссүрүн синхроник вә диа-
хроник дилчилик идејаларына ујғун кәлсә дә, даһа чох диа-
лектик мәзмуна маликдир. Казан дилчилик мәктәбинин бани-
си өзүнүн дилчилијин мүхтәлиф аспектләри барәсиндәки
фикри илэ мәшһур Исвечрә алимини тәхминән 40 ил габагла-
мышдыр. Бодуен јазыр: «Һәр шејдән әввәл, тәмиз дил-
шүнаслыгы, өз-өзүнә олан дилшүнаслыгы фәргләндирмәк
лазымдыр. О дилшүнаслыгы ки, предмети өз үмумилијиндә,
нечә дејәрләр, бәшәр һәјатынын тәзаһүрләри категоријасына
ујғун кәлән, мүәјјән дәрәчәдә ејни чинсли фактларын мәч-
мују олан дилдир; вә о тәтбиги дилшүнаслыгы ки, предмети-
ни тәмиз дилчилик дәлилләринин диқәр елм сәһәләриндән
олан мәсәләләрә тәтбиги тәшкил едир» [20, 365].

Алимә көрә, тәмиз дилчилик өзү дә ики шө'бәдән ибарәт-дир: «А. Артыг формалашмыш дилләрин мүсбәт әләмәтләрини һәртәрәфли тәһлили. Б. Бәшәри сөзүн башлангычы, дилләрин ибтидаи тәшәккүлү һаггында тәдгигат вә онларын фәсиләсиз мөвчудийјәтинин үмуми психи-физиоложи шәртләринни өјрәнилмәси [20, 365].

3. Дилчилик тарихиндә илк дәфә олараг, фонем нәзәријәси јаратмаг Бодуен де Куртенејә нәсиб олмушдур. О, фонемә хусуси мәгалә һәср етмишдир [20, 388 — 389]. Дилчилик тарихиндә фонемин психоложи вә морфоложи бахымлардан илк изаһыны да о вермишдир. Бу изаһлар сонралар ики фоноложи мәктәбин — Москва вә Ленинград фоноложи мәктәбләрини әмәлә кәлмәси үчүн әсас олмушдур.

4. Фонем, морфем, синтагм, лексем, графем, кинем, акусма, кинакем вә с. терминләри дилчилијә илк дәфә о кәтирмишдир [14, 232 — 233].

Үмумијјәтлә, Бодуен де Куртене өз дөврүнүн дилчилијиндә шөһрәтли јер тутмуш, Парис дилчилик чәмијјәтинин өмүрлүк үзвү, Фин-Угор чәмијјәтинин, Краков Елмәр Академијасынын һәгиги, Русија Академијасынын исә мүхбир үзвү олмушдур.

Казан дилчилик мәктәбинин диқәр көркәмли нүмајәндәси **Николај Вјачеславович Крушевски** (1851 — 1887) иди. Чох аз өмүр сүрсә дә, истәдадлы дилчи өзүнүн «Дил һаггында елмин очерки» (1883) адлы әсәриндә, сонралар Ф. де Сөссүрүн «Үмуми дилчилик курсу»нда ирәли сүрдүјү бир сыра мүһүм дилчилик идејаларыны вермишдир.

Казан дилчилик мәктәбинин нүмајәндәләриндән олан **Васили Василјевич Радлов** (1837 — 1918) вә **Васили Алексејевич Богородитски** (1857 — 1941) түрк дилләри сәһәсиндә дә елми тәдгигат иши апармышлар.

XX ӘСРДӘ ДИЛЧИЛИК

1. Кәнч грамматикләрин тәигиди. «Сөзләр вә шејләр» мәктәби. **Һ. Шухардт**. Дилчиликдә естетик идеализм. **К. Фосслер**. Неолингвистика, оиуи әсас нүмајәндәләри

XX әсрин дилчилик мәктәбләри кечән јүзиллијин ән бөјүк дилчилик чәрәјаны олан кәнч грамматикләрә гаршы гызғын мүбаризәдә јаранмышдыр. XIX әсрин сонларында тәшәккүл тапмаға башласалар да, мәһз бизим әсрдә формалашан һәммин дилчилик мәктәбләринә, илк нөвбәдә, «сөзләр вә шејләр», һабелә лингвистик идеализм, исбәтән сонракы илләрдә јетишмиш неолингвистика дилчилик мәктәбләри дахилдир. Бу мәктәбләри бирләшдирән чәһәт онларын кәнч грамматикләри

уг сајараг јазырды: «Киминсә нитгини тәкрарламаг тутугу-
у ишидир, одур ки, онларын һеч бир үслубу јохдур, һеч бир
дил мәркәзи јохдур. Онлар, һечә дејәрләр, шәхсләндирил-
иш дил гәјдасыны, халис пассивлији ифадә едирләр; онлар
итги тәкрарлајырлар, лакин ондаи јарадычылыгга фәјдалаи-
ага гәдир дејилләр. Дүздүр, һәр кәсдә тутугушудан һәсә
р шеј вар; бу бизим дил зәкамызда бошлугдур, гејри-
әаллыгдыр... һарада ки бошлуг башланыр, орада дил зәкасы
ртарыр...» [21, 296].

2. Бунуила әлагәдар олараг, К. Фосслер дилчилији әслиндә
лубијата бәрәбәр тутурду. Бу мүнәсибәтлә о јазырды:
Дили ганун вә гәјдалар бахымындан гијмәтләндирмәк она
јри-елми јанашмаг демәкдир. Беләликлә, синтаксис әслин-
елм дејил, о дәрәчәдә ки, морфолокија вә фонетика да елм
јилдир. Грамматик фәнләрин бүтүн бу мәчмују јорулмаг
ләмәјән позитивистләрин дүзәлтдији һүдудсуз гәбиристан-
гдыр ки, орада мәгбәрәләрдә дилии һәр нөвдәи олаи өлү
кәләри бир јердә, ја да ки, тәк-тәк һалда дәбдәбә ичиндә ја-
б динчәлир, мәгбәрәләрсә китабәләрлә тәһһиз олунмуш вә
мрәләнишдир. Бу позитивист филолокијанын гәбир һаван-
да ким тәһһизләсә олмамашдыр! Синтаксисдән үслубија-
га көрпү дүзәлтмәк өлүләри тәзәдән дирилтмәк демәк-
р» [21, 297].

3. К. Фосслер үнсирјәт васитәси кими дили јох, дил зәка-
нын үмумилијини әсас һесаб едирди. О јазырды: «Әкәр
санлар дил васитәсилә бир-бириләрилә әлагә јаратмага га-
лдирләрсә, бу һеч дә дил материалынын, јахуд дил гурулу-
нуи, ја да ки, дил гануиларынын үмумилији нәтичәсиндә
јил, дил зәкасынын үмумилији сајәсиндә баш верир. Әс-
ндә, диалектләрин вә с. үмумилији һеч мөвчуд да дејил. Бу
лајышлар да чох вә аз дәрәчәдә өзбашына тәсһифат нәти-
синдә мејдана чыхмышдыр вә позитивизмин сонракы сәһв-
ридир» [21, 296].

4. К. Фосслерә көрә, дилә ики чәһәтдән јанашмаг олар. Бу
рәдә онун фикри беләдир: «...Биз ики мүхтәлиф момент тап-
шыг ки, онлара ујғун олараг, дили мүшәһидә етмәк вә
әјјәнләшдирмәк ләзымдыр:

- 1) Мүтләг тәрәгги, јахуд сәрбәст јарадычылыг моменти.
- 2) Нисби тәрәгги, јахуд, һечә дејәрләр, гануиәујғун инки-
ф вә гаршылыглы сурәтдә шәртләшдирилмиш коллектив
адычылыг моменти» [21, 300].

К. Фосслер дилчилијин идеалист системини бу момент-
ә көрә мүәјјәнләшдирир. О јазыр: «Беләликлә, биз дилчи-
ин јени вә өз маһијјәти етибарилә ардычыл идеалист сис-
тинә: 1) халис естетик, 2) естетик-тарихи тәлим системинә
иб чыхырыг.

Биринчиси јалһыз монографик ола биләр. О ајры-ајры
омалары өз-өзлүјүндә вә бир-бириндән асылы олмайлар.

да онларын хусуси фәрдилији вә өзүнәмәхсус мәзмуиу бахымындан тәдгиг едир. Икинчиси исә јекунлашдырмалы вә гурашдырмалыдыр. Онун вәзифәсинә мүхтәлиф халгларын вә дөврләрии дил формаларыны тәдгиг етмәк дахилдир; әввәлән, хроноложи чәһәтдән дөврләрә вә мәрһәләләрә көрә, икинчи, чографи чәһәтдән халгларә вә иргәләрә көрә, нәһәјәф, «халгларын фәрдилијинә» вә «мә'нәви гоһумлуға көрә» [21, 300 — 301]. Лакин К. Фосслер бу икиликдә дуализм көрмүрдү. О көстәирди ки, «бизим естетик вә тарихи дил тә'лими бөлкүмүз филолокијаја дуализм кәтирмир. Бизим аләмимиздә естетик вә тарихи [тә'лимләр] бир-биринә гаршы гојулмур» [21, 301].

5. К. Паулун «һәр бир дилчилик тарихидир» тезисини әксия олараг, К. Фосслер белә һесаб едирди ки, һәр бир дилчилик естетик дилчиликдир. О јазырды: «К. Паулун «һәр бир дилчилик тарихидир» мүддәасынын әвәзинә биз өзүмүзү һәр бир дилчилик естетик дилчиликдир мүддәамызы ирәли сүрмәлијик. Әкәр дилчилик јалныз тарихи олсајды, о, маһијјәти тарихилик олан тәбии-тарихи елмләрдән әсла фәргләнмәзди. Јалныз өз естетик сәчијјәси нәтичәсиндә о, мәдәнијјәт елмләрн даирәсинә аид олур» [22, 130].

6. К. Фосслер дил формаларынын дәјишмәсинин сәбәбини јалныз бәшәр руһунда көрүр вә һәмин дәјишмәләри естетик сәбәбләрлә изаһ едирди. О јазырды: «Фонетика, акустика, данышыг үзвләринин физиолокијасы, антрополокија, етнология, тәчрүби психолокија вә даһа иә билим, һансылар — јалныз тәсвири көмәкчи фәнләрдир; онлар бизә јалныз дилии инкишаф етдији шәранти көстәрә биләр, бу инкишафын сәбәбини исә һеч чүр јох.

Сәбәбсә өз јорулмаз фәрди интуисиясы илә бәшәр руһудур... филолокијанын һаким мүтләг падшаһы исә јалныз естетика ола биләр. Әкәр башга чүр олсајды, филолокијаны чоһдан архивә вермишдиләр...» [21, 297].

К. Фосслер естетик идеализм мәктәбинин нүмајәндәләри кими Ј. Лерх вә Л. Шпитсерин адларыны чәкмәк олар.

* *
*

Кәнч грамматизмлә мүбаризәдә јетишән дилчилик мәктәбләриндән үчүнчүсү, **неолингвистика** вә јахуд **мәкаи дилчилик мәктәбидир**. Әввәлкиләрлә мүгајисәдә бу мәктәб хејли сонралар, әсримизин 20-чи илләриндә формалашмышдыр; баниләри италјан дилчиләри М. Бартоли, Ч. Бертони вә В. Пизани һесаб олунур.

Неолингвистика дилчилик мәктәбинин әсас мүддәалары һәмин мәктәбин көркәмли нүмајәндәләриндән Ч. Бонфантеинин «Неолингвистиканын

тикләрлә неолингвистләр арасында 51 әсас нәзәри фәрг көс-тәрилер. Онлардан ән мһһмләри ашағыдакылардыр:

1. Кәнч грамматикләрдән фәргли олараг, неолингвистләр дилә дил кими, даһа доғрусу, естетик ифадәләрин мәчмују кими бахырлар. Ч. Бонфанте јазыр: «Кәнч грамматикләр үчүн дил грамматикадан, һалланма, тәсрифләнмә, сәс вә с. гәбилиндән олаи категоријаларыи каталогундан башга бир шеј дејил. Неолингвистләр үчүн дил дилдир, јә'ии естетик ифадәләрин мәчмујудур» [21, 323].

2. Кәнч грамматикләрдән фәргли олараг, неолингвистләр дилчилик чоғрафијасы идејасыны ирәли сүрүрләр. Ч. Бонфанте јазыр: «Кәнч грамматикләр дилчилик чоғрафијасыны вә мәкани (ареал) дилчилији тамамилә илкар едирләр: онлар in abstracto замандан вә мәкандан кәнар дилчиләрдир. Неолингвистләр тәсдиг едирләр ки, һәр бир сөзүн нәиики өз тарихи, һәм дә (форма, сәс, чүмлә, мәсәл кими) өз чоғрафијасы вардыр. Одур ки, онлар дил һадисәләрииин чоғрафи јерләшмәсини диггәтлә өјрәнирләр» [21, 317].

3. Неолингвистләр семантиканы әсас көтүрүрләр. Ч. Бонфанте јазыр: «Кәнч грамматикләр (һәм көһнәләри, һәм дә тәзәләри) бачардыгча фонетиканы ирәли верирләр, неолингвистләр исә семантиканы. О семантиканы ки, бүтүн дилчилик чоғрафијасы она әсасланыр, ону неолингвистләр һәгиги мә'нәви, јә'ни дилин әсл лингвистик һиссәси һесаб едирләр. Фонетика тәчрүби вә физиоложи бир елм кими дилчилијә дахил дејил» [21, 315].

4. Материал топламағы өзләринә вәзифә сечәи кәнч грамматикләрдән фәргли олараг, неолингвистләр бәшәр идејасына үстүнлүк верирләр. Ч. Бонфанте јазыр: «Позитивист олан кәнч грамматикләр үмумијјәтлә алимин вәзифәсини јалныз материал топламагда вә лазым олан материалы асанлыгга тапмаг мүмкүи олан мә'лумат китаблары — грамматикалар, дәрсликләр, лүғәтләр, лингвистик атласлар вә с. һазырламагда көрүрләр. Идеалист олан неолингвистләр исә тәсдиг едирләр ки, нә гәдәр дәгиг вә кениш олса да, материал топламаг һеч бир заман өјрәниләи мәсәләнин сәрһәдиндән кәнара чыхан бәшәр идејасынын чанлы гығылчымы олмадан проблем һәлл едә билмәз» [21, 311]. Ч. Бонфанте бәшәр идејасынын чанлы гығылчымы дејәркән, мұвафиг сөзү, ифадәни, јахуд мәсәли илк дәфә ишләдән јунанлынын, латышыи, јахуд инкилисин дахили драмыны нәзәрдә тутур [20, 311].

5. Кәнч грамматикләрдән фәргли олараг, неолингвистләр дил дәјишмәләрини, әсасән, етник гарышмаларла изәһ едирләр. Ч. Бонфанте јазыр: «Кәнч грамматикләр һәр бир дилә ајры-ајрылыгга бахырлар; күман едирләр ки, о, амансыз вә лабүд гануилар тәрәфиндән идарә олунур вә јахуд она көлә кими табе олур. Неолингвистләр Леонардо, һумболдт вә Асколи кими белә фикир едирләр ки, дил дәјишикликләри әксәр

һалларда етиик ғарышмалар, әлбәттә ирги јох, мәдәни, јә'н мә'нәви ғарышмалар нәтичәсиндә баш верир» [21, 319]

Неолингвистләрлә кәнч грамматикләр арасында олан бә'зи нәзәри мүбәһисәләрдә биринчиләр бир чох һалларда Һ. Шухардт вә К. Фосслерин мөвгејиндә дурурлар. Мәсәлән, К. Фосслер кими, онлар да дили естетик јарадычылыг һесаб едир дилин «тарихи» концепсијасы дејәркән халгын мүбаризә синин, динин, әдәбијјатын, адәт вә ән'әнәнин дил илә әләгә сини баша дүшүр [21, 304]. Һ. Шухардт кими, фонетик дәјишмәләрин физиоложи мәншәјини ғәбул етмир [21, 302 — 303] сөzlәрин тарихи дејәркән, екстралингвистик амилләри нәзәр дә тутурлар [21, 309 — 310] вә с.

2. Сосиоложи дилчилик. Ф. де Сөссүр вә онун дилчилик көрүшләри. Сосиоложи дилчилик мәктәбининдикәр нүмајәндәләри

Сосиоложи дилчилик вә јахуд психоложи сосиолокизм өзүнә гәдәр олан дилчилик мәктәбләриндән кәскин сурәтдә фәргләнир. Дилчилик тарихиндә ејни заманда франсыз дилчилик мәктәби кими дә танынан психоложи сосиолокизмни баниси вә мәшһүр нүмајәндәси бизим јүзиллијин көркәмли дилчилик сималарындан олан Исвечрә дилчиси **Фердинанд де Сөссүр** (1857 — 1913) һесаб едилир. Илк кәнчлик илләриндә мүгајисәли-тарихи дилчлијин әвәзсиз нүмунәләри олан әсәрләр јазмыш Сөссүр дилчилик тарихиндә тамамилә јеи бир дөвр ачмышдыр. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, өлүмүндән сонра, 1916-чы илдә онун Ш. Балли вә А. Сеше тәрәфиндән һазырланыб нәшр едилмиш «Үмуми дилчилик курсу» әсәри дилчилик тарихиндә ән бөјүк вә әләмәтдар бир һадисә олмушдур. Һәмин әсәрин әсасыны Ф. де Сөссүрүн 1910 — 1911-чи тәдрис илиндә Ченеврә уиверситетиндә охудуғу мүһазирәләр тәшkil едир.

Ф. де Сөссүрүн вә онун «Үмуми дилчилик курсу» адлы әсәринин инди бөјүк шөһрәт тапмасынын әсас сәбәби, һеч шүбһәсиз, дилчиликдә јеи чәрәјаң олан структурализмнн өз тәдгигатында дилә мәһз Ф. де Сөссүр кими јанашмасындадыр. Башга сөzlә, «Үмуми дилчилик курсу» өзлүјүндә структурализмнн тәмәл дашыны тәшkil едир.

Ф. де Сөссүрүн дил һаггындакы тә'лиминдә әсас јери дил вә нитгин фәргләндирилмәси тутур. Нечә дејәрләр, дили о, үч тәркибдә баша дүшүр: нитг фәалијјәти (langage), нитг (parole) вә дил (langua). Сонунчулар нитг фәалијјәти дахилиндә мөвчуддур. Ф. де Сөссүрә көрә, дил «нитгдән» тәчрнд едилмиш нитг фәалијјәтинә бәрәбәр ичтиман һадисәдир. Исвечрә дилчисинин нәзәри концепсијасында нитг вә дил бинар оппозиси-

ја кими әсас јер тутур вә кениш сурәтдә изаһ едилир. Нитг һаггында данышаркән Ф. де Сөссүр көстәрир ки, нитг адамларын данышдыгларынын чәмидир. Онун фикринчә, нитг ики чәһәти: а) данышанларын ифадәсиндән асылы олан фәрди комбинасиялары; б) бу комбинасияларын јеринә јетирилмәси үчүн вачиб олан, бәрабәр сурәтдә әмәл едилән данышыг актларыны [17, 42—43] бирләшдирир. Бу ики чәһәти көстәрдикдән сонра Ф. де Сөссүр јазыр: «Беләликлә, нитгдә коллектив олан һеч бир шеј јохдур, онун мејдана чыхмасы фәрди вә анидир» [17, 42—43]. Дили исә о белә изаһ едир: «Дил — бу бир хәзинәдир ки, нитг тәчрүбәси васитәсилә ичтимаи коллективә мәнсуб оланлара чөкдүрүлүр. Бу, потенсиал сурәтдә һәр бир бејиндә, јахуд даһа јахшы дејилсә, бүтөв фәрдләр мәчмујунун бејинләриндә мөвчуд олан грамматик системдир, чүнки дил бүтөвлүклә онларын һеч бириндә мөвчуд олмур, о, бүтүнлүклә јалныз күтләдә мөвчуд олур» [17, 38].

Ф. де Сөссүрүн нитг вә дил һаггындакы гејдләриндән ајдын олур ки, о дил илә нитги тамамилә бир-бириндән фәргләндирир. Онун фикринә кәрә, нитг ајры-ајры фәрдләрә мәнсубдурса, дил һәмин фәрдләрин һамысына мәнсубдур; нитгдә коллективлик јохдурса, дил бүтүнлүклә коллективин малыдыр. Демәли, бу вә ја дикәр дили билмәк үчүн һәмин дилдә данышмаг зәрури дејилдир. Дил өјрәнилән, тәдгиг едилән бир һадисәдир, о мүәјјән бир елмин тәдгигат объектидир.

Ф. де Сөссүр көстәрир: «Нитгдән хүсусиләшдирилән дил мәһз хүсуси өјрәнилмәси мүмкүн олан предметдән ибарәтдир» [17, 38]. Өз фикрини сүбут етмәк үчүн о дејир: «Биз өлү дилләрдә данышмырыг, лакин биз онларын организминә чох јахшы јијәләнә биләрик» [17, 38].

Нитг вә дилин бу мүһүм фәргләрини көстәрмәклә бәрабәр, Ф. де Сөссүр онларын арасындакы әлагәдән дә бәһс етмишдир. Онун фикринчә, дил вә нитг бир-бирилә мөһкәм әлагәдәдир вә гаршылыгы сурәтдә бир-бирини шәртләндирир. Нитгин ајдын олмасы вә өзүнүн бүтүн тәсирини көстәрмәси үчүн дил вачибдир, нитг өз нөвбәсиндә, дилин бәргәрар олмасы үчүн вачибдир; тарихән нитг мөвчудлуғу һәмишә дилдән әввәл олур.

Ф. де Сөссүрүн нитг вә дили бир-бириндән фәргләндирмәси онун дил һаггындакы тәлиминдә, тәбии олага, бир сыра әлава мәсәлэләрин дә өзүнә јер тапмасына сәбәб олмушдур. Һәмин мәсәлэләрдән бири, бәлкә дә, биринчиси онун дил һаггындакы елми ики нөвә ајырмасыдыр. Ф. де Сөссүрә кәрә дилчилик елми ики нөвдә мөвчуддур: синхроник дилчилик вә диахроник дилчилик. Синхроник дилчилик диллә мәшғул олан статик, дахили дилчилик саһәси, диахроник дилчилик исә нитглә мәшғул олан динамик, харичи дилчилик саһәсидир. Синхроник дилчилик барәсиндә о јазыр: «Синхроник дилчилик јанашы мөвчуд олан вә систем әмәлә кәтирән үн-

сүрлэри баглаан мантиги вэ психологи элагэлэри јени бир коллектив шүүрун дэрк етдијн кими өјрәнэрэк мәшгул олачагдыр» [17, 103]. Диахроник дилчилик һаггында онун фикри беләдир: «Диахроник дилчилик әксинә, ардычыллыг гәбилиндә багланаи элагэлэри, ејии бир коллектив шүүр тәрәфиндән гавранылмајан, бир-бирини әвәз едән, лакин систем әмәлә кәтирмәјән үнсүрлэри өјрәнәчәкдир» [17, 103].

Бурадан тамамилә ајдын олур ки, Ф. де Сөссүр мүәјјән бир систем тәшкил едән дили синхроник, нитги исә диахроник дилчлијин объекти кими көтүрүр. Көрүндүјү кими, алим өзүнүи дил һаггындакы тә'лимийи мантиги ардычыллыгга гурараг, дил илә нитги бир-бириндән фәргләндириди кими, дилчилијии өзүиү дә оиларын тәдгиг объектләриндән асылы олараг ики јерә ајырмышдыр. Башга мәсәләләрдә олдуғу кими, бурада да, Ф. де Сөссүр өз фикрини мисалларла әсасландырыр. Бу бахымдан онуи алман дилиндән кәтиридији мисал мараглыдыр. Мә'лум олдуғу кими, алман дилиндәки *Jch war* («мәи идим») формасы әввәлләр *Jch was* шәклиндә ишләнмишдир.

Демәли, *Jch was* формасы тарихән *Jch war* формасына чеврилмишдир. Һәмий дәјишликлијии сәбәбини Ф. де Сөссүр белә изаһ едир: мә'лум олдуғу үзрә, алман дилиндә биринчи шәхсин тәкиндән фәргли олараг онун чәминдә *Wir waren* («биз идик») формасы ишләнир. Бунунла элагәдәр олараг, ајры-ајры адамлар *waren* формасына ујғун олараг, *was* формасына да *war* шәклиндә ишләтмишләр ки, бу да өз нөвбәсиндә, дил дејил, нитг факты олмушдур. Лакин Һәмин форма тез-тез тәк-рар едиләрэк коллектив тәрәфиндән гәбул олуимуш вә белә-ликлә, дил фактына чеврилмишдир.

Ф. де Сөссүр синхроник вә диахроник дилчилији бир-бириндән фәргләндирирәкән, бир сыра дикәр мәсәләләрә дә тохуимушдур. Мәсәлән, о, дил фактларынын ејин заманда һәм синхроник, һәм дә диахроник бахымлардан өјрәнилмәсини гејри-мүмкүн һесаб етмишдир. Онун фикринчә, ики нөгтеји-нәзәрин (синхроник вә диахроник) гаршы-гаршыја гојулмасы мүтләгдир вә һеч бир күзәштә дөзмүр [17, 90].

Ф. де Сөссүр синхроник дилчилији даһа мүһүм вә вачиб һесаб едир, онун фикринә көрә, данышан күтлә үчүн јалныз о, әсл вә јеканә реаллыгдыр.

Гејд едилдији кими, синхроник дилчилијин объекти дилдир. Ф. де Сөссүрә көрә, дил «идејалар ифадә едән ишарәләр системидир» [17, 40]. Дил ишарәси һаггында исә Исвечрә дилчисиини фикри беләдир: «Дил ишарәси әшја вә ады дејил, алајыш вә акустик образы элагәләндирир. Һәмин бу сонунчусу мадди сәс, тәмиз физики бир шеј дејил, сәсин психи изидир, дујғу үзвләримизлә алдығымыз тәсәввүрдүр; о, һисси образдыр вә әкәр биз ону «мадди» адландырырыгса, бу о заман олур ки, јалныз биз ону ассосиасиананын икинчи моментинә

үмүмийжэтлэ, даһа мүчэррэд олан анлајыша гаршы гојуруг» [17, 77 — 78]. Ф. де Сөссүр дил ишарэсинин мүһүм эламэтлэрини көстәрмишдир. Алимэ көрә, дил ишарэсинин эн мүһүм эламэти онун ихтијарилијидир. Белә мүлаһизә илк бахышда зиддијјэтли көрүнүр: әкәр дил ишарэләри ихтијаридирсә, нә үчүн дилдә көзләнилмәз, гәфил дәјишикликләр баш вермир? Ф. де Сөссүр бу суала чаваб олага, дөрд әсас көстәрир.

Биринчиси, дилдә көзләнилмәз, гәфил дәјишикликләрин баш вермәмәсинин сәбәбләриндән эн мүһүмү мәһз дил ишарэсинин ихтијарилијидир. Мадам ки, дил ишарэләри ихтијари характердәдир, демәли, онун дәјишдирилмәсинә һеч бир еһтијач јохдур. **Дикәр тәрәфдән**, дил ишарэләринин сәјча чох олмасы да дилдә көзләнилмәз дәјишикликләрин баш вермәсинә чидди мүғавимәт көстәрир. **Үчүнчүсү**, дилдә она көрә гәфил дәјишикликләр баш вермир ки, дил системи олдугча мүрәккәбдир. **Нәһәјәт, дөрдүнчүсү**, дил коллективин малыдыр. Дилдән һамынын истифадә етмәси дә дилдә көзләнилмәз, гәфил дәјишикликләрин јаранмасына мане олур.

Ф. де Сөссүрүн дилчилик тә'лиминдә мә'на вә дәјәрлик (мә'налылыг) хүсуси јер тутур. Һәр ики анлајыш, хүсусән мә'налылыг анлајышы дил системи илә бағлыдыр. Ф. де Сөссүр көстәрир ки, сөз системин тәркибинә дахил оларкән нәинки мә'наја, даһа чох дәјәрлијә бүрүнмүш олур. «Демәли, сөзүн дәјәрлији онун ифадә етдији объектә мүнәсибәтннә көрә дејил, башга сөзләрә, онларын һәмин дилдәки мә'наларә мүнәсибәтинә көрә мүәјјән едилир... дәјәрлик системин функцијасыдыр; дәјәрлик һәмин дилин системиндә дил фактынын мә'насы демәкдир» [22, 103].

Ф. де Сөссүрүн дил тә'лиминдә зиддијјэтли чәһәтләр дә вардыр. Мәсәлән, о бир тәрәфдән дили ичтимаи һадисә, дикәр тәрәфдән дил ишарәсини психи ваһид һесаб етмишдир. Бундан башга, дил вә нитг, ишарәнин керчәклијә мүнәсибәти сәһәләриндә дә онун тә'лиминдә бә'зи зиддијјәтләр вә ајдын олмајан чәһәтләр вардыр [12, 148].

* *

*

Сосиоложи дилчилик, јахуд франсыз дилчилик мәктәбинә А. Меје, Ж. Ваидријес, Ш. Балли, А. Сеше кими танынмыш дилчиләр дә дахилдир*. Ады чәкиләи дилчиләрдән **Антуан Меје** (1866 — 1936) хүсусилә гејд едилмәлидир.

Мүғажисәли-тарихи дилчилик сәһәсиндә көркәмли мүтәхәсисләрән сајылан А. Меје дилчилик тарихиндә чох бөјүк елми ирс гојуб кетмишдир. Онун мүхтәлиф дилчилик мәсәләләринә даир 24 китабы вә 540 мәгаләси вардыр.

А. Мејенин сосиоложи дилчилик бахышлары онун «Тари-

* Ш. Балли вә А. Сешени Ченеврә дилчилик мәктәбинә дә дахил едирләр [12, 38 — 84].

хи дилчилик вә үмуми дилчилик» (I hissə — 1921, II hissə — 1937) китабында вә «Үмуми дилчилик тәдгигатларынын мұасир вәзијјәти» мәгаләсиндә өз әксини даһа чох таймышдыр. Онуи сосоиологи дилчилик бахышларынын әсасыны дил дә-јишмәләринин ичтимаи амилләрлә бағлы олмасы тәшкил едир.

3. Структурализм вә онуи әсас мәктәбләри: функционал дилчилик, глоссематика вә дескриптив дилчилик

Әкәр XIX әсрин әсас дилчилик чәрәјаны кәнч грамматизм һесаб едилирсә, бизим јүзиллијин јени мұһүм дилчилик исти-гамәти структурализм сајыла биләр. Бу дилчилик чәрәјаны вә ја истигамәти Фердинаид де Сөссүрүн «Үмуми дилчилик кур-су» әсәриндә ирәли сүрүлән лингвистик идејаларла, хусусән дилин систем сәчијјәсиндә олмасы идејасы илә бағлыдыр.

Дилин структурасы структурализм үчүи мұһүм мәсәләдир. Бу чәрәјанын нұмајәндәләри ән'әнәви дилчилијин дә тәдгигат објекти олан дил структурасыны үмумијјәтлә дилчилијин, о чүмләдән дилчилик нәзәријјәсинин әсасы һесаб едилрәр.

Һазырда дүнјада структурализм дилчилик чәрәјаны, әсә-сән, үч дилчилик мәктәби: Прага функционал дилчилик мәк-тәби, Данимарка глоссематикасы вә Америка дескриптив дил-чилик мәктәби илә тәмсил едилир.

Прага функционал дилчилик мәктәби адындан көрүндүјү кими, Чехословакијада јаранмышдыр. Мәктәбин тарихи үму-ми дилчилик вә инкилис дили мұтәхәссиси Вилем Матезиусун 1926-чы илдә тәшкил етдији «Прага дилчилик дәрнәјин-дән» башлајыр. В. Скаличка, Ф. Травничек, Б. Һавранек, рус дилчиләриндән И. Трубетској [1890—1938], С. Карсевски (1884—1955) вә Р. Јакобсон, һабелә В. Матезиусун шакирдлә-ри И. Вахек, Б. Трнка функционал дилчилик мәктәбинин та-нынмыш нұмајәндәләридир.

Функционал дилчилик мәктәбинин нұмајәндәләрини ди-кәр структуралист мәктәбләрдән фәргләнديرән мұһүм вә сәчијјә-ви чәһәт бундан ибарәтдир кн, онлар структур дилчилик ме-тодларыны ејни заманда дилин инкишафына да тәтбиг едил-рәр. Һаггында данышдығымыз мәктәбин дилчилик концепсија-јасы славјаншұнасларын биринчи гурултајы мұнасибәтилә 1929-чу илдә чап олунмуш «Прага дилчилик дәрнәјинин тезис-ләри»ндә [12, 123—140] өз әксини тапмышдыр. Функционал дилчилијин маһијјәти В. Матезиусун «Дилчиликдә биз һараја кәлиб чыхдыг», В. Скаличканын «Копенһакен структурализм» вә «Прага мәктәби», һабелә Б. Трнка вә башгаларынын «Структурализм мәсәләләри үзрә мұзакирәјә даир» мәгаләлә-риндә конкрет тәһлил едилмишдир.

Алты хиссэдэн ибарэт «Прага дилчилик дэрнэјинин тезислэри» дилин систем олмасындан ирэли кэлэн метод проблем, лингвистик системин өјрөнилмэсиндэн мејдана чыхан вэзифэлэри, мүхтәлиф функцијалары јеринэ јетирэн диллэрин тәдгиг проблемлэри, дилчилик чоғрафијасынын принциплэри вэ онларын этнографик чоғрафијаја тәтбиги, славјан лексикографијасынын методу проблемлэри, функционал дилчилијин славјан диллэринин мәдәнијјәти вэ тәнгиди үчүн әһәмијјәти кими бир сыра мәсәлэлэри әһәтә едир.

Функционал дилчилијин әсас мүддәаларыны ашағыдакы кими хүласә етмәк олар:

1. Функционал дилчилик мәктәбинә көрә, «Исан фәалијјәтинин мәһсулу олмагла дилин, ејни заманда мәгсәд истигамәти вардыр. Нитг фәалијјәтинин үнсирјәт васитәси кими тәһлили көстәрир ки, данышанын даһа ајдын нәзәрә чарпан даһа ади мәгсәди ифадәдир. Одур ки, лингвистик тәһлилә функционал бахымдан јанашмаг лазымдыр. Бу бахымдан, дил һәр һансы бир мүәјјән мәгсәдә хидмәт едән ифадә васитәлэри системидир» [12, 123].

2. Функционал дилчилик мәктәбинә көрә, синхроник вэ диахроник дилчиликләр гаршылыгы әлағәјә маликдир. «Тезисләр»дә јазылыр: «Дилин функционал систем олмасы һаггындакы тәсәввүр кечмиш дил вәзирјјәтинини тәкамүлләринини мүәјјәнләшдирилмәсиндән, јахуд тәсвир едилмәсиндән асылы олмајараг нәзәрә алынмалыдыр... Дикәр тәрәфдән, синхроник тәсвир дә тәкамүл анлајышыны бүтүнлүклә кәнар едә билмәз, чүнки дилин синхроник өјрөнилән бөлмәсиндә дә мејданда олан мәрһәләнин формалашма просесиндәки мәрһәлә илә әвәз олунмасы аиламы вардыр» [12, 124].

3. Функционал дилчилик мәктәбинә көрә мүгајисәли методун тәтбигиндә јени имканлар вардыр. Белә ки, мүгајисәли методдан лингвистик системлэрин гурулушу ганунларынын вэ онларын тәкамүлүнүн мејдана чыхарылмасында истифадә етмәк олар [12, 124].

Бу үмуми чәһәтләрдән башга, функционал дилчилик мәктәби дилин сәс аспектинин өјрөнилмәсиндә акустик чәһәтин вачиблијини, сәсин объектив физики факт, тәсәввүр вэ функционал системин үнсүрү кими фәргләндирилмәсинин зәрурилијини нәзәрдә тутур. Гејд едәк ки, фоолокија бир елм ки ми, елм саһәси кими Прага функционал дилчилијинә борчлудур.

Функционал дилчилик мәктәбинин нүмајәндәләринә көрә, дил характеристикасынын әсас көстәричилэри дил тәзаһүрлэринин интеллектуаллыгы вэ ефективлијидир. Бу көстәричиләр ја бир-бирилә, ја да бири дикәри үзәриндә үстүнлүк газаныр [12, 129]. Онларын фикричә, дил тәзаһүрлэри бунлардыр: бир тәрәфдән, динләјәнин көрүб-көрмәмәсиндән асылы олмајараг, шифаһи тәзаһүр формасы, дикәр тәрәфдән, јазылы тәзаһүр формасы [12, 130].

«Тезисләр»дә функционал дилчиләр әдәби дил вә ше'р дили барәсиндә дә өз мөвгеләрини изаһ етмишләр.

* *

*

Структурализмни әсас мәктәпләриндән бири дә Данимарка вә јахуд Копенһаген глоссематикасы мәктәбидир. Виго Брондал вә хүсусән Лүи Јелмслев бу мәктәбни көркәмли нүмајәндәләри һесап олуиур. Мәктәбин ады бир тәрәфдән, глоссематиканын вәтәни олан өлкәини вә онуи пајтахтынын ады илә, диқәр тәрәфдән исә онун нүмајәндәләринин белә бир иддиасы илә әлагәдардыр ки, јени мәктәб бүтүнлүклә ән'әнәви дилчилијә гаршы гојулдуғуна көрә о, гәбул олуимуш латын лингвистика (дилчилик) термининдән фәргли башга бир ада малик олмалыдыр. Бу мүнәсибәтлә, јунанча *дил* мә'насында ншләнән *глоссе* сөзүндән јени *глоссематика* терминини јаратмышлар.

Глоссематизмин әсас идејалары өз әксини В. Брондалын «Структурал дилчилик» (1939) мәғаләсиндә, хүсусән Л. Јелмслевин «Үмуми грамматиканын принципләри» (1928), «Һал категориясы» (1937), «Дилчилик нәзәријјәсинин әсаслары» (1943) әсәрләриндә, һабелә «Идарә аилајышы», «Дил вә нитг», «Дилчиликдә структур тәһлил методу» адлы мәғаләләриндә тапмышдыр. Н. Улдаллын «Глоссематиканын әсаслары» әсәри дә дилчилик вә фәлсәфә бахымындаи марағлыдыр.

Глоссематикләрин дилчилик консейсијасы үчүн әсасән ики чәһәт сәчијјәвидир, онлар дилчиликдә диахроник аспекти гәбул етмир вә бүтүн дилләр **үчүн** үмуми дилчилик нәзәријјәси јаратмағ үчүн конкрет дил материалын нәзәрә алмырлар.

Ајдындыр ки, бу чәһәтә көрә, онлар өз мүәллимләри Ф. де Сөссүрдән дә кәскин сүрәтдә фәрғләнирләр. Бунун сәбәбини Л. Јелмслев өзүнүн «Дил вә нитг» мәғаләсиндә изаһ едәрәк көстәрир ки, Ф. де Сөссүрүн дилчилик көрүшләриндә өз дөврү илә әлагәдар оларағ, кечмишлә әлагәни итирмәмәк үчүн бә'зи күзәштләр вар вә онлардаң бири мәһз дилчилнкдә диахроник аспектдир [12, 111].

Л. Јелмслевә көрә һәр бир дилин структурауна беш әсас хүсусијјәт дахилдир:

1. Дил мәзмун вә ифадәдән ибарәтдир.
2. Дил ардычыл сырадаи (јахуд мәтндән) вә системдән ибарәтдир.
3. Мәзмун вә ифадә коммутасија* вәситәсилә бир-бирилә әлагәдардыр.

* Л. Јелмслев коммутасија һаггында јазыр: «Ики билдирәнин (означающее) гаршылығлы дәјишими билдириләни (означаемое) мүвафиг үнсүрләринин дәјишининә сәбәб олурса, јахуд билдириләни ики үнсүрү гаршылығлы дәјишиклик билдирәнин мүвафиг үнсүрләринин дәјишининә сәбәб олурса, онда коммутасија бир парадигма дахилиндә ики билдирәнин үнсүрләри арасында јер тутур (12, 112 — 113).

4. Мәтндә вә сйстемдә мүйјән мүйасибәтләр вәр.

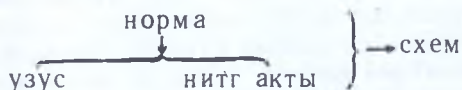
5. Мәзмун вә ифадә арасындакы ујғунлуғ бир сәһәнин мүйјән үнсүрү илә дикәр сәһәнин мүйјән үнсүрү арасындакы мүстәгил ујғунлуғ дејил, лакин даһа кичик тәркиб һиссәләринә бөлүнә биләр. Ишарәләрин белә тәркиб һиссәләриндән бири, мәсәлән, фонемләрдир. Өз-өзлүјүндә мәзмуну олмајан, лакин мәзмуну олан (мәсәлән, сөзләри), вәһидләр әмәлә кәтирә билән фонемләри мән таксемләр адландырадым» [12, 110].

Л. Јелмслевә көрә, дилә үч чүр: а) ичтимаи ичрадан вә мадди нүмајишетдирмәдән (манифестасијадан) асылы олмајан мүйјәнләнән халис форма; б) манифестасија тәфсилатларындан асылы олмајарағ мә'лум ичтимаи реаллығда мүйјәнләнән мадди форма, в) мә'лум ичтимаи коллективдә гәбул олунмуш вә мүшаһидә едилән манифестасија фактлары илә мүйјәнләнән вәрдишләр мәчмују кими јанашмағ олар.

Бу үч јанашманы чидди сурәтдә фәргләндирмәк лазымдыр.

Дили: «а) халис форма кими схем, б) мадди форма кими норма, в) вәрдишләр мәчмују кими узус адландырачағы» [12, 113].

Л. Јелмслевә көрә, схем нитг акты, узус вә норма тәрәфиндән тәләб олунур, онларла мәшрутдур. Норма исә узус вә нитг акты тәләб едир, јәни норма узус вә нитг актындан доғур. Узусла нитг акты арасында интердепенденсија (гаршылығлы асылылығ) вәр: онлардан һәр бири дикәринин варлығыны тәләб едир [12, 116 — 117]. Дејиләнләри Л. Јелмслев белә бир чәдвәллә көстәрир:

Л. Јелмслев јазыр: «Схем, норма, узус вә нитг акты ејни бир мүстәви үзәриндә јерләшмир... бунлар мүйјән сәрһәдләрлә ајрылыр ки, биз онлары мејдана чыхармалы вә тәсвир етмәлијик» [12, 118].

Ф. де Сөссүрүн дилчилик тә'лими илә өз лингвистик консепсијасынын әлагәсини о белә ајдынлашдырар: «Верилмиш тәһлил көстәрди ки, Сөссүрүн дил [langue] тә'лиминдә, бизчә, гиймәтли вә һәнгәтән јени олан одур ки, биз ону схем адландырдығ. Бу нәтичә бизи схем вә узус арасындакы фәрғи әсас семиотик бөлкү һесаб етмәјә кәтириб чыхарыр. Дүшүнүрүк ки, бу бөлкү, фикримизчә, јалныз илк јахынлашма, тарихән чох мүһүм, нәзәри чәһәтдән исә һәлә мүкәммәл олмајан дил вә нитг гаршы-гаршыја гојулмасыны әвәз едә биләрди» [12, 120].

Данимарка глоссематикасынын конкрет изаһы бахымындан фуksiонал дилчилијин нүмајәндәләриндән В. Скаличканын «.. Копенһакен структурализми» вә „ Прага мәктәби”»

мәгаләси мараглыдыр. В. Скаличка структурализмин бу ики мәктәби арасында сәккиз фәрг көстәрир. һәмин фәргләр әс-
линдә глоссематизмин тәигидиндән ибарәтдир.

* * *

Структурализмин әсас мәктәпләриндән бири дә Америка дескриптив* дилчилији һесаб олунур. Франс Боас (1858 — 1942) вә Леонард Блумфилд (1887 — 1949), Блок, Трејчер, Сепир, Хокит вә Һәррис һәмин мәктәбин танынмыш нүмајәндә-
ләридир. Америка дескриптив дилчилијинин нәзәри әсаслары, илк нөвбәдә, Ф. Боасын «Америка һиндуларынын дилләри үз-
рә тәлимата кириш», Л. Блумфилдин «Дил» (1933) вә З. Һәр-
рисин «Структурал дилчиликдә метод» (1951) әсәрләриндә
шәрһ олунмушдур. Д. Глисонун рус дилинә тәрчүмә едил-
миш «Дескриптив дилчилијә кириш» китабы (1959) дескрип-
тив дилчилијин елементар курсу кими мараглыдыр.

З. Һәррисин әсәри әсасында дескриптив дилчилијин ма-
һијјәтини вә тәдгигат үсулларыны белә изаһ етмәк олар:

1. Дескриптив дилчилик нитгин мүүјјән әламәтләринин
низамлылығы илә мәшғул олур. Бу структур дилчилик мәктә-
би үчүн дистрибусија әлагәләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр.
З. Һәррис јазыр: «Дескриптив дилчилик (терминологии мә'на-
да) тәдгигатын елә хүсуси саһәсидир ки, о, бүтүнлүклә нитг
фәалијјәти илә дејил, нитгин мүүјјән әламәтләринин мүнтә-
зәмликләри илә мәшғул олур. Бу мүнтәзәмликләр тәдгиг еди-
лән нитгин әламәтләринин дистрибусија әлагәләриидән, јә'ни
бу әламәтләрин бир-бири илә мүнәсибәтдә сөјләмләр сәрһә-
диндә тәкрарлығындан ибарәтдир» [12, 209—210]. З. Һәррисә
көрә, «дескриптив дилчиликдә тәдгигатын әсас мәгсәди... јер-
ләшмә (дистрибусија) гајдасы әлагәси, јахуд нитг просесиндә
онун мұхтәлиф һиссәләринин вә ја әламәтләринин бир-бири
илә мүнәсибәтдә бөлүнмәсидир» [12, 210].

2. Дескриптив дилчилик иш үсулу кими елементләрин бәр-
гәрар едилмәсини вә һәмин үнсүрләрин бир-биринә мүнәси-
бәтдә дистрибусијасынын мүүјјәнләшдирилмәсини әсас кө-
түрүр. З. Һәррис јазыр: «Ашағыда тәсвир едилән проседурун
хам нитг материалындан башламыш грамматик структурла-
рын мүүјјәнләшдирилмәсинә гәдәр бүтүн схеми ики башлыча
принсијин ики чүр тәтбигинә: үнсүрләрин мејдана чыхарыл-
масы вә онларын бир-бирилә мүнәсибәтдә дистрибусијасы-
нын мүүјјәнләшдирилмәсинә әсасланыр» [12, 211]. О бу про-
седурун ардычыллығыны да көстәрир: «Әввәлчә дифференциал
фоноложии елементләр бәргәрар едилір вә онларын арасында-
кы әлагәләр тәдгиг олунур. Сонра морфоложи үнсүрләр мүүј-

* Инкилисчә «тәсвири» мә'насындадыр.

јанлэшидирилир вэ онларын арасындакы элагэлэр тэдгиг едилр» [12, 211].

3. Дескриптив дилчилик элаһиддэ көтүрүлмүш дил вэ јахуд диалектлэ мәшгул олуr. 3. һәррис јазыр: «Дескриптив дилчилик үчүн тэдгигат саһәси дил вэ ја диалектдир» [12, 213].

4. Дескриптив дилчилик өз мүддәаларыны сөjlәмләр әсасында тэдгиг едир. 3. һәррис јазыр: «Дескриптив тәһлилдә һәр бир мүддәа үчүн тэдгигат саһәси һәммин дилдәки тәк вэ битмиш сөjlәмдир» [12, 215].

5. Дескриптив дилчиликдә элементин әһатәси анлајышы да мүһүм јер тутур. 3. һәррисә көрә, «Елементин әһатәси јахуд мөвгеји онун бәргәрар едилмәси заманы истифадә олуан һәммин о проседур базасында бәргәрар едилән элементләрин гоншулуғундан (сөjlәм һүдудунда) ибарәтдир» [12, 218].

6. «Дескриптив дилчилик методлары илә апарылмыш тэдгигатларда, лингвистик элементләр тэдгиг едилән дил давранышыны конкрет хүсусијјәтләри илә ассосиасија едилир вэ бу элементләр арасындакы элагэләр өјрәнилир» [12, 219].

Көрүндүјү кими, дескриптив дилчилик хүсусән өјрәнилмәмиш дилләрин тэдгиги ишиндә практик әһәмијјәтә маликдир вэ о, мәһз бу тәләбат нәтичәсиндә јаранмышдыр.

4. Ријазии дилчилик тә'лимләри

Дилин инсан һәјатынын бүтүн саһәләри, һабелә чәмијјәтлә сых бағлылығы онунла мәшгул олан елмин мүхтәлиф елм саһәләри илә мөһкәм элагэләринин јаранмасы үчүн әсас верир. Мә'лум олдуғу кими, дилчилик һәлә гәдим заманларда фәлсәфә вэ мәнтиг елмләри илә о гәдәр бағлы иди ки, мүәјјән мә'нада фәлсәфәнин бир бөлмәси кими изаһ едилә биләрди. Кечән јүзилликдә вэ бизим әсрин биринчи јарысында дил һағгындакы елм психолокија, физика, сосиолокија, физиолокија кими елмләрин мүхтәлиф саһәләри илә јахындан бағлы олмушдур. Һазырда дилчилик ријазиијјат елминә мәнсуб анлајыш вэ үсуллардан кениш сурәтдә истифадә едир. Бунунла элагәдар оларағ, ријазии дилчилик дејилән јени термин јаранмышдыр. Ријазии дилчиликлә мәшгул олан алимләр ону дилчилик елминин мүстәгил бир саһәси һесаб едилрләр. Бә'зи дилчиләр исә үмумијјәтлә белә бир елм саһәсини гәбул етмир. В. А. Звекинсевин ашағыдакы гејдләри бу чәһәтдән марағлыдыр: «Гејд етмәк лазымдыр ки, дәгиг үсуллардан истифадәнин... тәгдим олуан вэ ики истигамәтдә тәсвир едилән проблемләрини (лексикостатистика, дилләрин тиположи тәсиифинә квантатив јанашма, тәтбиги дилчилик вэ с. — А. А.) бүтүн мәчмујуну бә'зән ријазии дилчилик үмуми адына дахил едир, ону һәтта хүсуси «һәмсәрһәд» фәнн кими ајырырлар. Бу, уғурсуз вэ долашығлыға апаран бир терминдир. Дилчиликдә башға методларла јанашы, дәгиг методлардан истифадә, әл-

бәттә, хусуси елм јаратмыр; о, даһа чох, јалныз дилчилик проблемләринин кенишләнмәси илә әлагәдардыр. Даһа сон-ра, һазырда дилчилијин дәгиг елмләрлә иттифагындан данышаркән, онлары јалныз ријазиијат фәнләри кими дејил, ејни заманда бир чох дикәр елмләр — физика (акустика), електроника, кибернетика, рабитә нәзәријјәси вә с. кими баша дүшүрләр. Чох вахт ријазиијат о дәрәчәдә лазым олур ки, о «бүтүн елмләрин хидмәтчиси» (А. Ејнштејнин тә'биринчә) олмагла, һәмин елмләрин формал апаратыны дүзәлдир. Бу сәбәбләрин күчүнә «ријазии дилчилик» термини һазыркы вахтда өзүнү јох едир» [12, 434].

Бә'зи алимләр нәинки ријазии дилчилији, һәтта ријазии дилчилик методларыныи дилә тәтбигини дә гәбул етмириләр. Мәсәлән, акад. В. М. Жирмунски дејир: «Дил бир бүтөв кими сәмәрәли ријазии ишләмә үчүн әдверишли предмет дејил» (В. М. Ж и р м у н с к и. О целесообразности применения в языкознании математических методов — сб. ст. «Лингвистическая типология и восточные языки». М., 1965, сәһ. 112).

Уоррен Платын бу мәсәлә барәсиндә дилчиләрин 1962-чи илдә кечирилмиш догузунчу бејнәлхалг конгресинә тәгдим етдији ичмалында ашағыдакы гејдләр и дә мараг доғурур: «Һәр чүр әдәдләрин вә ријазии әмәлијјатларын (дил) үисүрләр и системинин тәсвиринә чәлб едилмәсиндән алыиан нәтичәләр и даһа «дәгиг» вә даһа «елми» етмәси барәсиндәки тәсәввүр тамамилә сәһвдир... Ријазии, хусусән кәмијјат моделләринин дүзәлдилмәси илә әлагәдар олан әсас тәһлүкәләрдән бири бундан ибарәтдир ки, ријазии апаратдан ағына-бозуна бахмадан истифадә лабүд олараг мә'насыз вә позучу нәтичәләрә апарыр. Буна көрә дә әјдын баша дүшмәк лазымдыр ки, дилчилијин ријазиијат васитәсилә зәнкинләшмәсинин илкин шәрти јалныз ријазиијатын мұвафиг сәһәләринин билмәк дејил, бундан башга, ејни заманда һәлл едилмәсинә ријазии методларын јөнәлмәли олдуғу дилчилик проблемләринин маһијјәтинин дәриндән анламағдыр» [12, 133].

Лакин ријазии методларын дилә тәтбиги артыг кечилмиш мәрһәлә һесаб едилә биләр. Бу сәһәдә Р. Јакобсон, К. Шеннон, Н. Хомски кими дилчиләрин әсәрләрини хусусилә гејд етмәк олар. Р. Јакобсон (1896 — 1982) чох кениш тәдгигат марағы олан дилчиләрдәндир. Поетика, хусусән рус ше'ри, славјан дилләри сәһәсиндә марағлы тәдгигатлары вар. О, универсалијалар лингвистикасы, јахуд универсализм дилчилик мәктәбинин көркәмли нұмајәндәсидир. Ријазии дилчилик сәһәсиндә «Дилчилик вә рабитә нәзәријјәси» адлы әсәри марағлыдыр.

Н. Хомскинин «Синтактик структурлар» адлы әсәри дә ријазии дилчилик руһунда јазылмышдыр.

Ријазиијатын дилчилијә тәтбиги ашағыдакы сәһәләри әһәтә едир: лексика-статистика вә јахуд глотиохронологија; ријазии моделләшдирмә; даһа доғрусу, статистика, еһтимал һәсәсәт.

ријјәси, чохлуғлар нәзәријјәси, мә'лумат нәзәријјәси вә с. үз-
дә ријәзи дилчилик моделләринин јарадылмасы, мә'луматын
автоматик ишләнмәси, тәснифи, јајылмасы вә с.

Көстәрилән сәһәләр үзрә истәр харичдә, истәрсә дә өлкә-
миздә бир сыра тәдгигат ишләри апарылмышдыр вә апары-
лыр.

СОВЕТ ДИЛЧИЛИЈИ

1. Совет дилчилијинин јаранмасы. Өлкәмиздә дил гуручулуғу вә дилчилик. Совет дилчилик мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләри

Совет дилчилији Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын
јетирмәсидир. Совет дилчилији дил һаггындакы елмин бүтүн
инкишафында тамамилә јени мәрһәләдир вә өзүнә гәдәр олан
дилчилик мәктәбләриндән өз методоложи әсасынын там дүз-
күнлүјү, әһәтә даирәсинин вүс'әти вә кенишлији илә фәрғлә-
нир.

Совет дилчилијинин методоложи әсасыны марксизм-леин-
низм фәлсәфәси — диалектик материализм тәшкил едир.

Шүбһә јохдур ки, совет дилчилији бирдән-бирә јаранма-
мышдыр. Онун Москва вә Казан, һәбелә Петербург дилчилик
мәктәбләри илә бирбаша әлағәләри вардыр. Әслиндә, совет
дилчилијинин јаранмасында вә инкишафында ады чәкилән
мәктәбләрин јетирмәләри олан В. А. Богородитски, А. М. Пеш-
ковски, Л. В. Шерба кими елми ишә ингилабдан әввәл башла-
мыш дилчиләр јахындан иштирак етмишләр. Лакин бу алим-
ләрин, хүсусән, Л. В. Шербанын совет дилчиси кими фәалиј-
јәти ингилабдан әввәлки фәалијјәтиндән даһа әһәмијјәтлидир.

1916 — 1926-чы илләрдә Ленинградда вә мүәјјән дәрәчәдә
Москвада фәалијјәт көстәрмиш «Бәди дил нәзәријјәсинин
өјрәнилмәси чәмијјәти» илк совет дилчилик мәктәбләриндән
сајыла бәләр. ОПОЈАЗ («Общество изучения теории поэти-
ческого языка») бүтүн гүввәсини поетик дилин өјрәнилмәси-
нә сәрф едирди. Бу чәмијјәтин үзвләри јалныз дилчиләр де-
јилди. Чәмијјәтин үзвләри арасында әдәбијјәтшүнаслар да
мүһүм јер тутурду.

А. П. Якубински вә Ј. Д. Поливановун поетик дил һаггы-
дакы мүлаһизәләринә әсасланан ОПОЈАЗ-ын үзвләриндән
Ј. Н. Тынјаков, Б. В. Томашовски вә б. мәшһурдур. Чәмијјәт
дилчиләрин диггәтини бәди дилә, хүсусән ше'р дилинә чәлб
етмәклә, дилчилик елминин тәдгигат даирәсини кенишләндир-
мишдир.

Совет дилчилијинин инкишафында өлкөмиздө дил гуручу-
луғунун кениш бүс'өт алмасынын бөжүк әһәмијјәти олмуш-
дур.

Марксизм-ленинизм идејаларынын кениш халг күтлөлө-
ринә натдырылмасы, учгарларда савадсызлығын ләғви ССРИ
халғларынын милли әдәби дилләринин инкишафыны тәләб
едирди. Бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәси бир сыра тәтбиги
дилчилик мәсәләләринин, хусусән графика, әлифба, орфогра-
фија мәсәләләринин һәлли олмадан мүмкүн дејилди. Бу иш
исә, өз нөвбәсиндә, бир чох принципиал проблемләрин нәзәри
чәһәтдән өјрәнилмәсн вәзифәсини гаршыја гојурду.

Мә'лумдур ки, әрәб әлифбасы түрк дилләринин фонетик
гурулушуна ујғун олмадығындан сүр'әтлә савадланмаја мане
олурду. Орфографијада һансы принципә үстүилүк верилмәси
дә илк нөвбәдә, дилчилик нәзәријјәсинин иши иди.

Өлкөмиздә дил гуручулуғунуи мүһүм вәзифәләринә дахил
олан белә мәсәләләрин һәллиндә партијанын сијасәти халғын
һәјаты илә мөһкәм бағлы олан совет дилчилијинин јени тәд-
гигат јолларына чыхмасына зәмин јарадырды.

1920-чи илләрдә совет дилчилији бу сәһәдә, доғрудан да
бир сыра бөжүк ишләр көрмүшдүр. 1926-чы ил февралын 26
дан мартын 6-на гәдәр давам едән бириңчи түрколожи гурул-
тај буна мисал ола биләр. Бакыда кечирилән һәмин гурулта-
јын ишиндә акад. В. В. Бартолд, Л. В. Шерба, Н. И. Ашмарин
А. Ј. Крымски, Н. Ф. Яковлев кими көркәмли совет алимләр
иштирак етмишләр. ССРИ-нин түрк дилли халғларынын јазы-
сынын әрәб әлифбасындан латын графикасы әсаслы јени
әлифбаја кечирилмәси — В. И. Ленинин «Шәргдә ингилаб-
адландырдығы бу һадисә һәјата кечмәсинә көрә һәмин гурул-
таја борчлудур.

Јени әлифба ССРИ-дәки түрк дилләринин јени орфографи-
ја гәјдаларынын да јаранмасынын әсасыны гојмушдур.

* *

*

1950-чи илә гәдәр совет дилчилијиндә кениш јайылмыш
истигамәтләрдән бири Н. Ј. Маррын дил һаггыида «јени тә-
лиминин јаратдығы истигамәт иди. Лакин бу истигамә
дил һаггындакы елмин елми ән'әнәсини «буржуа» дилчилиј
е'лан едиб, онунла әләғәни тамам кәсмиш вә бајағычасын
изаһ етдији «материалист» мүддәалар әсасында тамамил
орижинал дилчилик консепсијасы дүзәлтмәјә сә'ј етмишди
[12, 282].

Николај Яковлевич Марр 1865-чи илдә Кутанси шәһәрин
дә анадан олмуш, јарым әсрлик һәртәрәфли елми фәалијјә
көстәрмишдир. Көркәмли совет шәргшүнасы вә дилчис
Н. Ј. Марр 1934-чү илдә Ленинградда вәфат етмишдир. Күрч
вә ермәни филолокијасы, һабелә Гафғаз халғларынын дили, та-
рихи, археолокијасы вә этнографијасы сәһәләриндә уғурл

ишлэри олан алим 1912-чи илдэн эввэлчэ Русија ЕА, сонралар ССРИ ЕА-нын академики олмушдур. Онун елми вэ ташкилати бачарыгы совет һакимијјәти илләриндә хусусилә кенишләнмишдир.

Н. Ј. Марр дилчилик саһәсиндә јени бир мәктәб јаратмышдыр. Һәмий мәктәб «Јафәс нәзәријјәси», јахуд да «Дил һаггында јени тә'лим» адланыр. Алимин куја диалектик материализм нәзәријјәси әсасында јаратдыгы «јени тә'лим» әслиндә һәмийн нәзәријјәни тәһриф едир. Н. Ј. Марр доғру олмаја-раг, дили синфи, үстгурум хассәли һадисә һесаб едирди.

«Дил һаггында јени тә'лим»ин әсас мүддәаларындан бири елми дилчилијин бөјүк наилијјәтләриндән олан мүгајисәлитарихи дилчилији тамамилә инкар етмәк иди. Марр үмумијјәтлә дилләрин гоһумлуғуну гәбул етмирди. О, дилләр арасындакы инкар едилмәз јахынлығы бу дилләрин еји мәншәдән олмалары кими дејил, тамамилә фәрғли бир мөвгедән изаһ едирди. Белә ки, дилләрин јахынлығыны изаһ етмәк үчүн о өзүнүн «дөрд үнсүр нәзәријјәсини» ирәли сүрмүшдү. Бу «нәзәријјә» көрә бүтүн дилләрийн лүғәт еһтијатынын әсасында дөрд үнсүр: *сал, бер, јон, рош* үнсүрләри дурур. «Өз инкишафларында дилләр ваһид глоттогоник просесий (дилләрин мәрһәләви тәснифи) мүхтәлиф мәрһәләләриндә јерләшир вә о чүмләдән, јафәси дилләр һеч дә гапалы дил аиләси, јахуд дил групу дејил, елә бир гәбилдән олан мәрһәләдир ки, бүтүн дилләр һәмийн мәрһәләдән кечмәлидир. Дилләрин бир мәрһәләдән диқәр мәрһәләјә кечмәси онларын чарпазлашмасы (бу бүтүн дил дәјишмәләринийн јеканә сәбәбидир) иәтичәси олараг вә бунунла ичтимаи-игтисади формасијаларын әвәз едилмәсини әкс етдирәрәк гәфил бир просес кими, сычрајыш јолу илә олур. Дилләрин чарпазлашмасы вә ваһид глоттогоник просесин диқәр мәрһәләсинә сычрајыш јолу илә кечмә заманы һәмийшә «јени кејфијјәт», јә'ни тамамилә јени бир дил мејдана чыхыр» [12, 286]. Мә'лумдур ки, Маррын бу мүлаһизәләри һәгигәтә ујғуи дејил. Лакин онун дилчилик саһәсиндә ирәли сүрдүјү мүлаһизәләр ичәрисиндә әһәмијјәтли оланлары да вардыр. Мәсәлән, дил вә чәмијјәт, дил вә тәфәккүр, дилләрин типолокијасы проблемләринийн өјрәнилмәсинийн вачиблији, бу проблемләрин перспективли олмасы барәдә Маррын фикри өз гијмәтини итирмәмишдир..

Н. Ј. Маррдан сонра совет дилчилијинийн әсас нүмајәндәләриндән бири И. И. Мешшанинов олмушдур.

Иван Иванович Мешшанинов 1883-чү илдә Уфа шәһәриндә анадан олмуш вә 84 иллик зәнкин бир өмүр јашамышдыр. О, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адыны алмыш илк совет дилчисидир. Өз әсәрләри илә үмумијјәтлә дилчилик елмийн зәнкинләшидрән алим, дилләрин инкишафынын әсас дөврләрини ајдынлашдырмыш, онларын синтактик типолокијасы нәзәријјәсини јаратмышдыр. Чүмлә, иитг һиссәләри, чүмлә үзвләри барәсиндә онун гијмәтли мүлаһизәләри бар.

И. И. Мешшаниновун эсэрлэри ичэрисиндэ «Общее языкознание» («Үмүмү дилчилик») (1940), «Члены предложения и части речи» («Чүмлэ үзвлэри вэ нитг хиссэлэри») (1945); «Структура предложения» («Чүмлэ структуру») (1963) вэ с. мүнүм јер тутур. Онун «Халдоведение. История древнего Вана» («Халдшүнаслыг. Гэдим Ван тарихи») адлы мәшһур эсэри 1927-чи илдэ Бақыда нәшр едилмишдир.

Көркәмли алимин дилчилик кадрларынын јетишмәсиндә дә бөјүк хидмәтлэри вардыр. Азәрбајҗан ССР ЕА-нын академики М. Ширәлијев вэ Азәрбајҗан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү Ә. Дәмирчизадә илк нөвбәдә, И. И. Мешшаниновун јетишдир-мәләридир.

И. И. Мешшанинов ики дэфә ССРИ Дөвләт мүкафаты (1943, 1946) алмышдыр.

Совет дилчилиик елмини јарадан вэ инкишаф етдирән көркәмли дилчиләрдән бири дә акад. Лев Владимирович Шерба (1880 — 1944) олмушдур. Чох доғру дејилир ки, «Шербанын мәктәби өзүнүн чохсајлы ардычыллары илә дил һаггында совет елминин формалашмасына мүнүм тә'сир көстәрмишдир» [14, 244].

Л. В. Шербанын тәдгигат данрәси чох кениш иди. О, дилчилијин: 1) үмүмү мәсәлэләри, 2) фонетика вэ орфоепнја, 3) грамматика, 4) јазы, орфографија, транслитерасија вэ транскрипсија, 5) хариҗи дилләрин тәдриси методикасы, 6) лексикографија, 7) франсыз дили, 8) «Пушкин ше'ринин дили» ки-ми саһәләриндә гијмәтли елми иш апармышдыр [14, 244 — 245].

Бу саһәләрин, демәк олар ки, һамысында о, өзүнәмәхсус гијмәтли идејалар ирәли сүрмүшдүр. Лакин фонетика, даһа доғрусу, фонолокија саһәсиндә Шербанын көрдүјү ишләр тарихи бахымдан хүсусән гијмәтлидир.

Фонолокијанын әсас проблеми олан фонем Шербанын елми фәалијјәтиндә мүнүм јер тутур. Онун фонем концепсијасы совет дилчилијиндә хүсуסי бир мәктәбин, Ленинград фоноложии мәктәбинин әсасыны гојмушдур.

Фонем нәзәријјәси онун «Франсыз дилинин фонетикасы» әсәриндә өз әксини чох јығчам шәкилдә тапмышдыр. Л. В. Шерба јазыр: «Беләликлә, биз көрүрүк ки, чанлы данышыгда, адәтән, бизим дүшүндүјүмүздән хејли артыг мигдарда чүрбәчүр сәсләр тәләффүз олунур ки, бунлар да һәр бир мүәјјән дилдә сөzlәри вэ онларын формаларыны фәргләндирмәк габиліјјәтинә малик олан, јә'ни нисан үнисијјәти мәгсәдләринә хидмәт едән, нисбәтән бөјүк олмајан сәс типләриндә бирләшир. Ајры-ајры данышыг сәсләри һаггында данышаркән елә бу сәс типләри нәзәрдә тутулур. Биз онлары фонем адландырачағыг» [23, 18].

лэри дэ өз орижиналлыгы илэ фэрглэнир. О көстэрирди ки, фонемин реаллашдыгы гејри-типик олан мүхтэлиф сэслэр фонемин чаларлыгыларыдыр. Л. В. Шерба жазыр: «Бир фонемин чаларлыгылары ичэрисиндэ, адэтэн, һәмин фонем үчүн мүхтэлиф сәбәпләрә көрә бири типик олур: о, ајрыча шәкилдә тәләффүз олунур вә мәнз јалныз о бизим тәрәфимиздән данышыг үнсүрү кими дәрк едилир. Јердә галан бүтүн чаларлыглар исә нормал сурәтдә бизим тәрәфимиздән һәмин типик чаларлыгдан фэргли шәкилдә дәрк едилмир вә онлары ешитмәји өјрәнмәк үчүн гулагын хүсуси фонетик тәлими лазымдыр. Садә олсун дејә, һәмин типик чаларлыг фонем адландырылачаг вә јалныз вачиб олдугда, һәмин анлајышлар фэрглэндириләчәкдир» [23, 13]. Л. В. Шербанын фонем концепсиясыны һазырда онун шакирдлэри Л. Р. Зиндер вә М. И. Матусевич давам вә инкишаф етдирирләр.

Дилчилијин үмуми мәсәлэлэри үзрә дэ Л. В. Шербанын мараглы вә орижинал фикирлэри вардыр. Мәсәлән, о, дил һадисәлэринин үч чәһәтини гејд едирди: 1) *нитг фәалијјәти*, 2) *дил материалы*, 3) *дил системи*. Нитг фәалијјәти дејәркән, Шерба данышыг вә анлама механизмини баша дүшүрдү. Алим ону психи-физики һадисә кими гијмәтлэндирди.

Дил материалы, Шербаја көрә, мәтнләрди, даһа доғрусу, «ејни бир ичтимаи групун һәјатынын бу вә ја дикәр дөврүндә мүәјјән конкрет шәраитдә бүтүн дејиләнлэрин вә анланыланларын мәчмујудур» [13, 104].

Нәһајәт, дил системи, алимин фикринчә, дил материалындан дилчилэрин мејдана чыхардыглары лүғәт вә грамматикалардыр [14, 245].

Совет дилчилик елминин инкишафында бөјүк хидмәтлэри олан алимләрдән бири дэ В. В. Виноградовдур.

Виктор Владимирович Виноградов 1895-чи илдә Зарајск шәһәриндә анадан олмуш, 74 јашында Москвада вәфат етмишди.

В. В. Виноградов дилчилијин мүхтэлиф саһәлэриндә мүһүм елми ишләр көрмүш мәшһүр совет дилчисидир. Онун даһа чох мәшғүл олдугу, әслиндә баниси олдугу дилчилик саһәлэриндән бири бәди дил, үслужијјат, бәди нитг нәзәријјәси мәсәлэлэридир. Һәмин мәсәлэләр өз һәллини онун «О языке художественной литературы» («Бәди әсәрлэрин дили һаггында») (1959); «Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика» («Үслужијјат. Поетик дил нәзәријјәси. Поэтика.») (1963), «Язык Пушкина» («Пушкинин дили») (1935), «Наука о языке художественной литературы и ее задачи» («Бәди әдәбијјатын дили һаггында елм вә онун вәзифәлэри») (1958) вә с. әсәрлэриндә тапмышдыр.

В. В. Виноградовун елми јарадычылыгында әдәби дил проблеми вә рус әдәби дили тарихи мәсәлэлэри дэ мүһүм јер тутур. О өзүнүн «Основные проблемы изучения, образо-

вания и развития древнерусского литературного языка» («Гөдим рус әдәби дилинин тәшәккүлү вә инкишафынын өжрәнилмәсинин әсас проблемләри») (1958); «Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития» («Әдәби дилләр, онларын јаранмасы вә инкишафы ганунаујунлуглары проблемләри») (1967); «Очерки по истории русского литературного языка XVII — XIX. вв.» («XVII — XIX әсрләр рус әдәби дили тарихи очеркләри») (1938) әсәрләрини һәмин мәсәләјә һәср етмишдир.

В. В. Виноградовун грамматик тәлим саһәсиндәки хидмәтләри хүсусилә гејд едилмәјә лајигдир. Онуи «Русский язык Грамматическое учение о слове» («Рус дили. Сөз һаггында грамматик тәлим») (1947) әсәри иәинки рус дилинин морфо локијасы саһәсиндә, үмумијјәтлә, морфоложи нәзәријјә саһәсиндә мүһүм һадисә һесаб едилә биләр. Бу әсәрә көрә В. В. Виноградов 1951-чи илдә Дөвләт мұкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

Рус дилинин синтактик гурулушунун өжрәнилмәси тарихи нә, һабелә һәмин гурулушун тәдгигинә һәср етдији әсәрләриндә В. В. Виноградов синтаксисин мүасир елми тәлимин вермишдир. Онуи «Вопросы изучения словосочетаний» («Сө бирләшмәләринин өжрәнилмәси мәсәләләри») (1954); «Из истории изучения русского синтаксиса» («Рус дили синтаксисинин өжрәнилмәси тарихиндән») (1958) әсәрләри бу бахымда гијмәтлидир.

Мәлумдур ки, В. В. Виноградов фразеолокијаны бир ел кими ајыран илк алимләрдәндир. Бундан башга, ајры-ајры сөзләр вә ифадәләрин тарихи үзрә олан етүдләрин тарихи лексиколокијанын хүсуси бир билик саһәси кими ајрылмасы көмәк етмишдир [13, 107]. Бу бахымдан онун «Об основных фразеологических единиц в русском языке» («Рус дилин фразеоложи ваһидләрини әсас типләри һаггында») (1947), «История лексикологии» («Лексиколокија тарихиндән») (195) «Основные типы лексических значений слова» («Сөзүн лексикомәнасынын әсас типләри») (1953) вә с. әсәрләри мәшһурд.

Сөз јарадычылығынын мүстәгил бир саһә кими мүәјјәләшдирилмәси вә нәзәри чәһәтдән изаһ едилмәси дә илк нәбәдә В. В. Виноградовун ады илә бағлыдыр. Онуи «Словосоздание в его отношении к грамматике и лексикологии» («Сөз јарадычылығы грамматика вә лексиколокија илә мунасибәтдә») (1952) адлы әсәри һәмин мәсәләјә һәср едилми дир.

250-дән артыг гијмәтлн елми әсәрин мүәллифи олан В. Виноградов совет дилчилик елминин инкишафында бөјүк јојнамышдыр.

Үмуми дилчилик мәсәләләринин, дилчилик методларынын, хүсусән мүгајисәли-тарихи дилчилик тәдгигат үсулу

нәзәри чәһәтдән һәллиндә академик Б. А. Серебренниковун хуҗуси хидмәтләри вардыр.

Борис Александрович Серебренников 1915-чи илдә Архан-келск вилајәтиндә анадан олмушдур.

Алимин мараг даирәси кенишдир. О, үмуми вә мүгајисәли-тарихи дилчилик, Урал, Алтай, һинд-Авропа дилләри үзрә та-нымыш тәдгигатчылардан һесаб едилир.

Серебренников ССРИ ЕА Дилчилик институтунун чапа һа-зырладығы үч чилдлик «Үмуми дилчилик» әсәринин әсас мүәллифләриндән бири вә һәр үч китабын мәс'ул редактору-дур.

Онун дил вә тәфәккүр, дил мөвчудлуғунун формалары, дилии инкишаф ганунаујуғунлуғлары саһәсиндә марағлы вә орижинал тәдгигатлары вардыр. «Вероятностные обоснования в компаративистике» («Компаративистикада* еһтималлы әсас-ландырмалар», (1974) адлы әсәри дилчилијин тәдгигат метод-лары һағгында јазылмыш гијмәтли елми ишләрдәндир.

* *

*

Совет дилчилик елми даим фәалијјәтдә олан, күнбәкүн инкишаф едән вә зәнкинләшән бир елм саһәсидир. Учсуз-бу-чагсыз өлкәмизин дилчиликлә мәшгул олан бүтүн елми-тәд-гигат вә али тәһсил мүәссисәләриндә, ајры-ајры мүттәфиг вә мухтар республикаларда, вилајәтләрдә бөјүк дилчи алимләр групу бу саһәдә фәалијјәт көстәрир вә өз елми ишләри илә дил һағгындакы совет елмини инкишаф етдириләр. Бу гәбил-дән республикамызда дилчилик саһәсиндә көрүлән ишләрин ғыса ичмалыны веририк.

2. Азәрбајчан ССР-дә дилчилик вә онун әсас нстнгамәтләри

Азәрбајчанда инкишаф етмиш елмләрдән бири дә дилчи-лик елмидир. Азәрбајчанын көркәмли алимләри чох гәдим за-манлардан башлајараг, халгын мәдәнијјәт вә маарифи илә мөһкәм бағлы олан бу елм саһәсинә бөјүк мараг көстәрмиш, Шәргин кениш јазылмыш дилләринин тәдгиги илә мәшгул ол-мушлар. XI әсрин көркәмли алимләриндән Әбу Зәкәријјә Јәһја ибн Әли Хәтиб Тәбризинин үслубијјата аид чохлу әсәрләри олмушдур. XIII әсрдә Елханиләр дөвләти дөврүндә Азәрбајчан дилинә аид гијмәтли әсәрләр јазылмаға башлан-мышдыр. Чәмаләддин ибн Мүһәинанын XIV әсрдә јаздығы «Һилијатүл-лисан вә һәлибәтүл-бәјан» адлы мәшһур әсәри Азәрбајчанда јарадылмышды. Һәмин дөвләрләдә һүсамыи јаз-дығы «Төһфеји-һүсам» әсәриндән фарсча-азәрбајчанча лүғәт

* Һинд-Авропа мүгајисәли-тарихи дилчилији бә'зән компаративистика да адландырылыр.

кими истифадә едилирди. Нүсам өз лүғәтини нәзмлә јазмышды, мәсәлән:

Худа-таиры, тәванкәр-мә'ниси бај
Ишә бујруг веричи-карфәрмај.

Проф. Н. Араслы көстәрир ки, «бу мәнзум лүғәт, о заман Азәрбајчан дилиндә јазылмыш илк дәрслик олага, мәдрәсәләрдә тәдрис олуурду».

Әлбәттә, бу әсәрләр, хусусән Мүһәннаныи лүғәти, нә гәдәр бөјүк елми әһәмијјәтә малик олса да, гәдим дөвр вә орта әсрләрдә иәзәрә чарпан тәк-түк елми-тәдгигат нүмуиәләри иди.

Азәрбајчан дилчилијини икишәфиндә икичи дөврү XIX — XX әсрләрә аид етмәк олар. Бу дөврдә Азәрбајчан халгыныи артыг бир милләт кими тәшәккүл етмәси, Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәси бүтүн саһәләрдә дирчәлишә, јенилијә сәбәб олдуғу кими, елә илк вахтлардан өзүнү дилчилик саһәсиндә дә көстәрди. 1839-чу илдә М. Казымбәјин Казанда нәшр едилмиш «Общая грамматика турецко-татарского языка» («Түрк-татар дилинин үмуми грамматикасы») әсәри јалныз Азәрбајчан дилчилијиндә дејил, бүтүн түрколокијада бөјүк вә јени бир һадисә иди. Бу әсәрдә Азәрбајчан дили илк дәфә Авропа грамматикалары дәбиндә тәдгиг едилмишдн. М. Казымбәјин әсәрини бүкүнкү Азәрбајчан дилчилијинин, үмумијјәтлә түрколокијаиын бүнөврә дашы, ән азы, бүнөврә дашларындан мүһүмү вә илки һесаб етмәк олар.

Бу дөврдә јаранмыш грамматика китабларындан Әфшарын «Фәини-сәрф вә нәһв» адлы гијмәтли әсәрини дә гејд етмәк олар.

Көстәрилән әсәр һаггында Ә. Дәмирчизадә јазмышдыр: «Бу китаб, һәр шәјдән әввәл, бунунла фәргләнир ки, бурада Азәрбајчан дили азәриләр (азәрбајчанлылар — А. А.) үчүн јазылмыш вә изаһат Азәрбајчан дилиндә верилмишдир. Бундан башга, М. Әфшарын китабыны вә бу китабдакы бә'зи бәһсләри нәзәрдән кечирдикдә вә әввәлки китабларла, һәтта һәчм е'тибарилә даһа мүфәссәл олан Казымбәјин китабы илә тутушдурдугда, мәсәлә даһа да ајдылашыр. Мә'лум олур ки, бурадакы бә'зи бәһсләрдә елми изаһат мүхтәсәр олса да, даһа дәрин вә даһа дүрүстдүр. Мәсәлән, бу китабда сөвтијјат бәһси һәрфләри садәчә садаланмасындан ибарәт дејилдир. Бу бәһсдә биринчи дәфә олага сәсләрин мәхрәчләриндән вә мәхрәчләринә көрә тәснифатындан бәһс олуур. Бу китабда нәһв бәһси дә бир чох јениликләрилә, өз дәринлији вә дәгиглијилә әввәлки китаблардан фәргләнир. Мәсәлән, бурада илк дәфә чүмләнии авазланма нөвләриндән бәһс олуур ки, буна иә Казымбәјин, иә дә сонракы сәрфчиләрин китабында раст кәлмәк олур» («Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри». 1947, № 1, сәһ. 163).

XIX эсрдә лексикографија саһәсиндә дә диггәти чәлб едән ишләр көрүлмүшдү. Лазар Будаговун 1869, 1871-чи илләрдә Петербургда нәшр олунмуш ики чилдлик «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык» адлы 1225 сәһифәлик ири форматлы әсәри гүјмәтли лексикографик мәнбә олуб, бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Мирзә Әли Бакылынын «Тәчрид-үл-лүғәт» әсәри дә пәмин дөврүн мәһсулларындан олуб, акад. Ф. Гасымзадәнин гејд етдији кими, «дилимиз һаггында аз-чох мә'лумат верир».

XIX эсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә бир чох дәрсликләр дә јазылмышдыр ки, оиларын әксәријјәти Азәрбајчан дилини өјрәнмәк истәјәнләр үчүн вәсаит кими нәзәрдә тутулмушду. Л. Будаговун «Практическое руководство турецко-татарско-азербайджанского наречия» (М, 1857), М. А. Вәзировун «Учебник татарско-азербайджанского наречия» (СП б., 1861), Г. Макаровун «Татарская грамматика Кавказского наречия» (Тифлис, 1848), Н. Нәримановун «Самоучитель татарского языка для русских» (Баку, 1908), М. Л. Мәммәдовун «Самоучитель татарского языка азербайджанского наречия» (Эривань, 1913), С. М. Гәнијевин «Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-азербайджанского наречия» (Баку, 1904) китаблары белә дәрсликләрдәндир.

XIX эсрдә Азәрбајчанда башга дилләрә аид әсәрләр дә јаранмышды. Бу чәһәтдән А. Бакыхановун фарс дилинин грамматик гурулушуна аид јаздығы «Гануни-Гүдси» әсәри диггәти чәлб едир. «Фарс дилинин гануналарыны өјрәдән бу әсәр мүәллифин кичик, лаконик, дәрин мәзмунлу киришиндән, «Һәрфләр», «Кәлмәләр» вә «Чүмлә» адлары алтында ајры-ајры үч фәсилдән ибарәтдир (Ф. Гасымзадә).

* *
*

Азәрбајчанда дилчилијин әсл инкишафы Совет һакимијјәтинин гәләбәси илә бағлыдыр. Республикамызда дилчилик 1920 — 30-чу илләрдә университетдә вә 1923-чү илдә јарадылмыш Азәрбајчаны өјрәнән тәдгиг-тәтәббә чәмијјәтиндә мәркәзләширди. Сонралар ССРИ ЕА Загафгазија филиалынын Азәрбајчан шө'бәси, даһа сонра ССРИ ЕА-нын Азәрбајчан филиалы республикамызда дилчилијин инкишафында гүјмәтли хидмәтләр көстәрмишдир.

Ингилабын илк илләриндә Азәрбајчанда дилчилик өз гаршысына даһа чох практик мәгсәдләр гојмушду. Савадсызлығын арадан галдырылмасы, тә'лим-тәдрис ишләринин јүксәдилмәси үчүн һәр шәјдән әввәл, әлифба, орфографија, терминология кими тәтбиги мәсәләләрлә мәшғул олмаг лазым кәлирди. 1926-чы илдә февралын 26-дан мартын 6-на кими Ба-

кыда кечирилмиш Биринчи Үмүмттифаг Түрколокија гур, тајыйын ичласларында да әсас јери бу мәсәләләр тутур.

О дөврүн дилчилији Б. Чобанзадә, Х. Сәид, Ф. Ағазә, А. Тағызадә, И. Нәсәнов, А. Шәрифов, Г. Бағыров вә Ә. Бағадәнин сә'ји илә јарадылырды.

Республикамызда Совет һакимијјәти гурулдугдан сон дилчилијин чәми 60 ил мүддәтиндә кечирдији инкишаф кәмишин бир нечә әсриндән гат-гат артыг олмушдур.

Азәрбајчанда дилчилијин инкишафыны, һәр шәјдән әввә ондаи көрмәк оларды ки, елм саһәсиндә артыг чидди ихтисаслашма, дифереиасија башламышды. Азәрбајчанда дилчилијин инкишафыны ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бу инкишаф мәһз онун ајры-ајры саһәләриндә ахтармаг даһа чох мәгсәд ујғундур.

1. Азәрбајчанда даһа бөјүк тарихә, ән'әнәјә малик ола дилчилик саһәси дилимизин фонетик, лексик вә грамматик гурулушуну тәдгиг едән мүасир дил саһәси, даһа доғрус Азәрбајчан дилинин фонетикасы, лексиколокијасы, морфолокијасы вә синтаксисидир. Ингилабын илк илләриндә бу саһә норматив грамматикалар, башга сөzlә, мәктәб грамматикалары әсасында јаранырды. 1924-чү илдә алты мүәллиф тәрәфиндә јазылыб (мүәллифләри: Исмајыл Никмәт, Абдулла Шаиг, Сәјид Мир Гасымзадә, Чавад Ахундзадә, Чаббар Әфәндизадә, Мустафа Тофиг) нәшр едилмиш «Түркчә сәрф-иһв» (бу китаба «Комисјон сәрфи» дә дејилди), Б. Чобанзадә вә Ф. Ағазәнин «Граммер» (1929), И. Нәсәнов вә А. Шәрифовун «Граммер» (1930 — 1936) китаблары бу гәбилдәндир.

Мүасир Азәрбајчан дилинин әсл елми курс кими јарадылмасы, биринчи нөвбәдә, Азәрбајчан ССР әмәкдар елм хадим проф. М. Нүсәјизадәнин (1900 — 1985) ады илә бағлыдыр. 1948-чи илдә намязәдлик диссертасијасы кими мүдафиә етдији «Мүасир Азәрбајчан дили (сөвтијјат, шәклијјат)» әсәри вә онун әсасында јазылмыш «Мүасир Азәрбајчан дили» дәрслији (биринчи нәшри 1954, икинчи, тамамлаимыш нәшри 1963, үчүнчү нәшри 1973, дөрдүнчү нәшри 1984) дилчилијимизин чох бөјүк наилијјәти һесаб олуна биләр.

Зәнкин һәјат вә елми јарадычылыг јолу кечмиш М. Нүсәјизадәнин дилимизин синтаксиси саһәсиндә апардығы тәдгигат ишләринин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Азәрбајчан дилинин өзүнәмәхсус тәјини сөз бирләшмәләри илк дәфә мәһз онун әсәрләриндә кениш тәдгиг олуимушдур. Алим «Тәктәрәфли вә мүрәккәб тәјини сөз бирләшмәләри», «Мүасир Азәрбајчан дилиндә тәјини сөз бирләшмәләри» кими монографик әсәрләр јазмышдыр. Онун рәһбәрлији илә һазырланмыш икинчилдик синтаксис китабы Азәрбајчан дилчилијинин бөјүк наилијјәтләриндәндир.

Мүасир Азәрбајчан дил саһәси 1950 — 1960-чы илләрдә

711-48

чих сур'әтлә инкишаф етмишдир. 1951, 1959, 1960-чы илләрдә республика ЕА-нын Низами институту «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабларынын нәшр етмишдир. Бу илләр әрзиндә дилимизин фонетик, лексик вә грамматик гурулушуна онларла гијмәтли монографија, дәрслик вә ириһәчмили мәғаләләр нәшр едилмишдир. Онлара республика ЕА академики проф. М. Ширәлијевин мәркәзи вә республика мәтбуатында мүасир Азәрбајчан дилинә аид чап олунмуш әсәрләринин, фонетика үзрә республика ЕА-нын мүхбир үзвү Ә. Дәмирчизадәнин «Мүасир Азәрбајчан дилинин фонетикасы» (1960), Ә. Маһмудовун мәғаләләрини, лексиколокија үзрә проф. С. Чәфәровун «Азәрбајчан дилинин лексикасы» (1958), «Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы», А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» (1968) дәрсликләрини, Н. Зәринәзәдәнин «Фарс дилиндә Азәрбајчан сөzlәри» монографијасыны, морфолокија үзрә «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (1960), Ә. Абдуллајевин «Көмәкчи нитг һиссәләри» (1958), Н. Ағазәдәнин «Система глагольных наклонений в современном азербайджанском литературном языке» (1967), С. Чәфәровун «Исим тәдريسинин иәзәри әсаслары» (1959), синтаксис үзрә «Азәрбајчан дилинин грамматикасы (II һиссә), З. Будагованын «Азәрбајчан дилиндә садә чүмлә» (1962), Ә. Абдуллајевин «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр» (1964), Ј. Сејидовун «Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри» (1966), Н. Бајрамовун «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табесиз мүрәккәб чүмләләр» (1958), Ә. Дәмирчизадәнин «Мүасир Азәрбајчан дили» (чүмлә үзвләри) (1947), З. Тағызәдәнин «Мүасир Азәрбајчан дили» (1960) вә с. монографија вә дәрсликләрини мисал көстәрмәк олар.

1970—80-чи илләрдә мүасир Азәрбајчан дили елм саһәси хүсусән чох инкишаф етмишдир. Бу илләр әрзиндә дөрд һиссәдән ибарәт «Мүасир Азәрбајчан дили» дәрслијинин (Ә. Дәмирчизадә, М. Нүсәјизадә, С. Чәфәров, Ә. Абдуллајев, Ј. Сејидов, А. Нәсәнов), һабелә Нәсими адына Дилчилик Институтунун һазырладығы үч чилдлик «Мүасир Азәрбајчан дили» монографијасынын чидди елми әһәмијјәти вардыр. Һәмин илләрдә лексиколокија саһәсиндә З. Вердијева, Ф. Ағажева, М. Адиловун «Азәрбајчан дилинин семасиолокијасы», лексика, фонетика, семасиолокија вә с. үзрә А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили», фразеолокија саһәсиндә Н. Бајрамовун «Азәрбајчан дили фразеолокијасынын әсаслары» (1978), З. Әлизадәнин «Аталар сөzlәринин һәјаты», синтаксис саһәсиндә М. Адиловун Азәрбајчан дилиндә синтактик тәкрарлар кими монографијалар, дәрслик вә дәрс вәсаитләри нәшр олунмушдур.

Мүасир дил курсунун јарадылмасы вә даһа да инкишаф етдирилмәси башга саһәләрә дә өз тәсирини көстәрирди.

ситетин түрколокија кафедрасына рәһбәрлик едән П. И. Ашмарин 1924-чү илдә түрк шивәләринин топланмасы методикасына аид мәгалә јазмыш, дәстүрүләмәл вә програм һазырлајыб чап етдирмишди. Ики ил сонра онун мәшһур «Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи» («Нуха шәһәри халг түрк шивәләринин үмуми ичмалы») китабчасы нәшр олунмушду. Бу әсәр Азәрбајчан диалектолокијасынын јаранмасына вә инкишафына чидди көмәк көстәрмишди. Азәрбајчан диалектолокијасы өз инкишафынын бүкүнкү сәвијјәсинә көрә, биринчи нөвбәдә, акад. М. Ширәлијевә борчлудур. Бөјүк совет түркологу Н. К. Дмитријевин дедији кими, проф. М. Ширәлијев Азәрбајчанда хусуси диалектолокија мәктәби јаратмышдыр.

Өз башлангычыны проф. Б. Чобанзадә, Н. И. Ашмарин, Хулуflu вә Мүһиддинин әсәрләриндән көтүрән Азәрбајчан диалектолокијасы проф. М. Ширәлијевин рәһбәрлији илә сон 30 ил әрзиндә бөјүк мүнәффәгијәтләр газанмыш, нәинки үмумиттифаг, һәтта үмүмдүји мигјасына чыхмышдыр. Азәрбајчан ССР ЕА-нын Дилчилик Институту иәинки республикамызын, һәтта бүтүн совет түрколокијасынын диалектоложи мәркәзидир. Һәмин институт тәрәфиндән һазырланмыш «Азәрбајчан дилинин Муған групы шивәләри», «Нахчыван МССР-ин диалект вә шивәләри» кими монографијалар, бирчилдлик «Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти», М. Ширәлијевин «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» (I нәшри 1962, II нәшри 1967) вә дикәр санбаллы әсәрләри, Р. Рүстәмов, А. Вәлијев, Б. Ибраһимов, М. Исламов, К. Рамазанов, А. Һәсәнов, А. Һүсәјнов вә башгаларынын диалектоложи тәдгигатлары диалектолокијамызын сон 30 ил әрзиндә газандығы мүнәффәгијәтләри көстәрир.

3. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дилчилијинин дил тарихи саһәсиндә газандығы наилијјәтләр дә бөјүкдүр. Гејд етмәк лазымдыр ки, дилчилијин бу саһәси Азәрбајчанда јалиыз 20-чи илләрин ахырларындан јаранмаға башламышдыр. 1928-чи илдә Б. Чобанзадәнин јаздығы «М. Ф. Ахундов вә азәри ләһчәси», јеиә һәмин илдә А. Тағызадә тәрәфиндән јазылан «Түрк дилчилији вә әски түрк дилләри» әсәрләри дил тарихи саһәсинә аид илк нүмунәләр олмушдур. Лакин сон 30 ил әрзиндә республикамызда дил тарихи саһәсиндә дә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Әкәр мүнәсир Азәрбајчан дилинин тәдгиги М. Һүсәјизадәнин, диалектолокија М. Ширәлијевин ады илә бағлыдырса, дил тарихи өзүнүн вүс'әтли инкишафында, биринчи нөвбәдә, проф. Ә. Дәмирчизадәјә (1909 — 1983) борчлудур. Онун «Азәрбајчан әдәби дил тарихи хүләсәләри (XX әсрә гәдәр)» (1938), «М. Ф. Ахундов дил һағгында вә М. Ф. Ахундовун дили» (1941), «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили» (1959), «Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф йоллары» (1958).

гигатлары və чохлу мəгалəлəринин Азəрбајчан əдəби дили тарихинин јаранмасында бəјүк əһəмијјəти олмушдур. Əдəби дилимиз саһəсиндə Т. Һачыјев, Р. Мəһəррəмова və башгаларынын да марағлы тəдгигатлары вардыр.

1982-чи илдə нəшр едилмиш «Азəрбајчан əдəби дили тарихи» (совет дəврү, III чилд) китабы дилчилијимиз үчүн əламтдар һадисə олмушдур.

Тарихи грамматика саһəсиндə проф. Һ. Мирзəзadəнин хидмəтлəрини хүсусилə гејд етмэк лəзымдыр. Онун «Азəрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы» (1962), «Азəрбајчан дилинин тарихи синтаксиси» (1968) кими ириһəчмли əсəрлəри Азəрбајчан дили тарихи грамматикасынын бир елм саһəси кими əсасыны гојмушдур. Азəрбајчан дилинин тарихи грамматикасы саһəсиндə филологи елмлэр доктору, проф. М. Рəһимовун да кəрдүјү ишлэр диггəтəлəјигдир. Онун «Азəрбајчан дилиндə заман və шəкил категоријаларынын инкишафы» (1966) адлы монографијасы дилчилик исте'дадынын və ағыр əһмəтин мəһсулудур.

1983-чү илдə чапдан чыхмыш «Азəрбајчан əдəби дили тарихи», I һиссə (Т. Һачыјев, К. Вəлијев), 1987-чи илдə чапдан чыхмыш «Азəрбајчан əдəби дили тарихи», II һиссə (Т. Һачыјев) сон иллəрин мəһсулудур.

4. Азəрбајчанда бəјүк эн'ənəsi və тарихи олан лексикографија Совет һакимијјəти иллəриндə Азəрбајчан дилчилијинин чох мүвəффəгијјət газанмыш саһəлəриндən биридир. 1940 — 1946-чы иллəрдə проф. Һ. Һүсєјновун редакторлуғу илə нəшр олунмуш 4 чилдлик «Русча — азəрбајчанча лүғəт»ин Дəвлəт мұкафаты алмасы Азəрбајчан лексикографијасынын хидмəтлəринə верилən гијмəтин ифадəсидир.

Азəрбајчан лексикографијасы бир елм кими проф. Ə. Оручовун ады илə бағлыдыр. 1928-чи илдə Б. Чобанзadəнин «Лүғəт və онун тəшкили», В. Хулуфлунун «Лүғəт иши» мəгалəлəри илə һəјата кəлən лексикографијамыз өз инкишафыны проф. Ə. Оручовун əсəрлəриндə тапмышдыр. О, тəртиб етдији və ја редактору олдуғу лүғəтлəрдən башға, лексикографијанын нəзəри мəсəлəлəринə аид мəгалəлэр дə јазмыш, мəркəзи və республика елм органларында чап етдирмишдир. Онун тəртиб етдији «Азəрбајчан дилинин изаһлы лүғəти»нин I чилди 1966-чы илдə чапдан чыхмышдыр. Ə. Оручовун рəһбəрлији илə Нəсими адына Дилчилик Институтунун лүғəт шө'бəсинин əмəкдашлары тəрəфииндən «Азəрбајчан дилинин изаһлы лүғəти»нин икинчи və үчүнчү чилдлəри дə һазырланыб нəшр едилмишдир. 1970—80-чи иллəрдə «Русча-азəрбајчанча лүғəт»ин үч чилди дə чапдан чыхмышдыр. 1986-чы илдə дəрдчилдик «Азəрбајчанча-русча лүғəт»ин биринчи чилди нəшр олунмушдур (баш редактору М. Тағыјевдир).

5. Республикамызда јаранмыш үмуми дилчилик və үмуми түрколокија саһəлəри дə аз вахт əрзиндə инкишаф етмишдир. Бу саһəдə профессорлардан А. Гурбанов və Ф. Зєјналловун, Н. Мəммədовун хидмəтлəрини гејд етмэк олар. Н. Мəм-

мәдов вә А. Ахундовун «Дилчилијә кириш» (икинчи нәш 1980-чи илдә чап олунмушдур), А. Гурбановун «Үмуми дилчилик» китабы Азәрбајчан дилчилијинин кәнч саһәләринд олан үмуми нәзәри дилчилијин республикамызда аз вә әрзиндә инкишаф етдијини көстәрир.

В. Мәммәдәлијевин әрәб дилчилији тарихи үзрә нә етдирдији фундаментал китаб нәинки республикамызда, үммијјәтлә өлкәмиздә дилчилик тарихи саһәсиндә әләмәтл һадисә сајыла биләр. З. Вердијева, Ф. Ағајева, М. Адилев «Дилчилик проблемләри» адлы монографијалары хусуси фәрғләнир.

Азәрбајчанда үмуми түрколокијанын инкишафында Ф. З. Наловун (1929—1984) бөјүк хидмәти олмушдур. Онун «Тү дилләриндә нитг һиссәләринин тәснифи принципләри» (җилиндә, 1959), «Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һисләри (1971), «Түрколокијанын әсаслары» (1981) вә башга мс графија, дәрслик вә дәрс васитләри республикамызда түр локијанын инкишафына тәсир көстәрәи әсәрләрдир.

Дилчилијимиз үслубијјат, етимолокија, јазычы дили, ормастика вә с. саһәләрдә дә уғурлар газанмышдыр. Һәртәрәф јарадычылығы илә фәрғләнән Ә. Дәмирчизадә 1962-чи ил нәшр етдирдији «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» адлы әри илә Азәрбајчан дилчилијиндә елми үслубијјатын әсасы гојмушдур.

1970-чи илдә «Елм» нәшријјатынын бурахдығы «Азәрбајчан бәдиин дилинин үслубијјаты (очеркләр)» китабы бәдиин луба аидир. Јазычы дили үзрә М. Адилев, Ј. Сејидов, Н. А. Басова, Т. Һачыјев, К. Вәлијев вә б. дилчиләрин әсәрләри ираг доғурур.

Азәрбајчан дилчилик елми һазырда елә бир сәвијјәә и либ чатмышдыр ки, јерли кадрлар јалиыз Азәрбајчан дили дејил, мәишәјинә вә типинә көрә бир-бириндәи тамам фәрғләнән дилләрин дә һәртәрәфли тәдгиги илә мәшғул оллар. Хусусән, рус, керман, роман, әрәб вә фарс дилләри са синдә чидди тәдгигат ишләри апарылмышдыр. М. Тағы вә Ф. Һүсејновун рус дили фразеолокијасына, В. Мәмәлијевин әрәб дили морфолокијасына, Һ. Маһмудовун ф дили синтаксисинә, С. Бабајев вә М. Гарајеванын инкил Ф. Вејсәловун алман, К. Дадашовун франсыз дили фоне каларына һәср етдикләри әсәрләр Азәрбајчан дилчилијин совет һакимијјәти илләриндә нечә сүрәтлә инкишаф етјини ајдын көстәрир.

Һазырда республикада дилчилик елми илә 200 нәфәрл артыг алим мәшғул олур. Онлардан 20 нәфәрдән чоху елм доктору вә ја профессордур.

ЭДЭБИЈАТ

1. Т. А. Амирова, Б. А. Олховиков, Ю. В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
2. Античные теории языка и стиля, под общей редакцией О. М. Фенденберг. М.-Л., 1936.
3. Аристотел. Поезија сәнәти һаггында тәрчүмә (мәғаләләр вә шәрһ-ләр Аслаи Аслаиовундур). Баки, 1974.
4. О. С. Ахманова. Основные направления лингвистического структурализма. М., 1955.
5. Ф. М. Березин. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начало XX в.). М., 1969.
6. Р. А. Будагов. Соссюр и соссюрианство. М., 1954.
7. Л. А. Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня. Киев, 1952.
8. А. Гурбанов. Үмүмй дилчилик. Баки, 1977.
9. А. В. Десницкая. О лингвистической теории Августа Шлейхера. «Вопросы языкознания». 1971, № 6.
10. В. А. Звегинцев. История арабского языкознания. М., 1958.
11. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. I, М., 1964.
12. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX — XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1965.
13. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
14. Я. В. Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
15. Новое в лингвистике. Выпуск I. М., 1960.
16. Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960.
17. Ф. Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933.
18. В. Томсен. История языковедения до конца XIX в. М., 1938.
19. Ф. Ф. Фортунатов. Избранные труды, т. I, М., 1956.
20. Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973.
21. Хрестоматия по истории языкознания XIX — XX веков. М., 1956.
22. А. С. Чикобава. Проблема языка как предмета языкознания, М., 1959.
23. Л. В. Щерба. Фонетика французского языка, М., 1957.

ДИЛИН НЭЗЭРИ МЭСЭЛЭЛЭРИ

ДИЛИН ФЭЛСЭФИЦ МЭСЭЛЭЛЭРИ

1. Дилин маһијјәти вә вәзифәләри. Дил вә нитг

Дилин маһијјәти вә вәзифәләри мәсәләси дил һаггында елмин әсас мәсәләсидир. Әслиндә, дилчилик елминин тарихи боју мөвчуд олан бүтүн дилчилик мәктәпләри илк нөвбәдә, мәһз бу суала вердикләри чаваба көрә бир-бириндән фәргләнмиш вә мүхтәлиф дилчилик мәктәпләри һесаб едилмишләр. Дилин маһијјәти вә вәзифәләри нәдән ибарәтдир?

Бу суала индијәдәк мүхтәлиф чаваблар верилмишдир. В. Һумболдт, А. Шлејхер, Һ. Штејнтал, А. А. Потербнја, К. Паул, Ф. Ф. Фортунатов, И. А. Бодуен де Куртене, Һ. Шухардт, К. Фосслер, Ф. де Сөссүр вә б. дилчиләр дилин маһијјәти барәдә бир-бириндән фәргләнән мүдәһизәләр сөјләмишләр. Шүбһә јохдур ки, бу мүдәһизәләрин һәр бири дили мүәјјән бир чәһәтдән изаһ етмәјә хидмәт көстәрир.

«Дил нәдир?» суалына, һәр шейдән әввәл, белә чаваб вермәк олар: Дил ичтимаи һадисәдир.

Мә'лум олдуғу кими, чәмијјәтә хидмәт едән бүтүн һадисәләр ичтимаи һадисә адланыр. Дил дә чәмијјәтә хидмәт етдији үчүн онун ичтимаи һадисә адланмасы тамамилә тәбиидир. Лакин чәмијјәтә хидмәт едән һадисәләр чохдур. Мәсәлән, базис, үстгурум вә с. Дилин онлардан фәргинин изаһы онун маһијјәтинин вә вәзифәләринин изаһ едилмәси демәкдир.

Дилин ичтимаи һадисә олмағ е'тибарилә спесификасынын маһијјәти нәдән ибарәтдир?

Диалектик материализм фәлсәфәсинә әсасланан, өз мөтодолокијасыны онун принципләри әсасында гуран совет дилчилији бу суала белә чаваб верир:

1. Дил инсанлар арасында ән вачиб үнсијјәт васитәсидир.
2. Дил тәфәккүрүн ифадә васитәсидир.

Демәли, базис чәмијјәтә игтисади, үстгурум идеоложи чәһәтдән гуллуғ көстәрирсә, дил коммуникатив, јә'ни үнсијјәт,

хидмэт едир.

Дилин тәбиәти барәдәки бу тә'рифләр марксизм-ленинизм классикләринин тә'лиминә әсасланыр.

Дилин к о м м у н и к а т и в функцијасыны, јә'ни онун инсанлар арасында ән вачиб үнсијјәт васитәси олмасыны В. И. Ленин 1914-чү илдә јаздығы «Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу һаггында» адлы әсәриндә көстәрмишдир.

Инсанлар арасында дилин ән вачиб үнсијјәт васитәси олмасы о демәкдир ки, инсанлар, илк нөвбәдә, дил васитәсилә бир-бириләри илә әлагә сахлајыр вә өз фикирләрини бир-бирләринә чатдырырлар. «Илк нөвбәдә» ифадәси бурада тәсадүфән ишләнмәмишдир. Белә ки, дил инсанлар арасында јекәнә үнсијјәт васитәси дејил. В. И. Ленинн көстәрдији кими, дил ән вачиб үнсијјәт васитәсидир вә инсанлар арасында үнсијјәт дилдән әлавә, башга васитәләрлә дә олур. Мәсәлән, һим-чим, әл-һәрәкәт «дили» белә васитәләрдәндир. Онларын көмәји илә инсанлар өз фикирләрини бир-бирләринә баша сала биләрләр. Лакин әл-һәрәкәт «дилини» ишләнмә саһәси олдугча мәһдуддур вә оидан даһа чох емоционал үнсијјәт васитәси, дилә көмәкчи бир васитә кими истифадә едилр.

Инсанлар арасында үнсијјәт васитәләринә мисал олараг, ишыгфорлары, дәннзчи «дилини» (бајрагларла данышыг) вә с. дә көстәрмәк олар. Пиктографик јазыларын галыглары олан реклам вә мә'лумат сәчијјәли шәкилләри дә инсанлар арасында үнсијјәт васитәси һесаб етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, чөрәк вә булка шәкилләри ундан һазырланмыш мәһсуллар сатылан мағазаны, саат шәкли саатсаз дүканыны, автобус, троллејбус шәкилләри, мүвафиг олараг, автобус вә троллејбус дајаначагларыны билдирмәјә хидмәт едир.

Мүхтәлиф елм саһәләриндә, дејәк қи, кимја, ријазијјат, физика вә с.-дә истифадә олуиан мүхтәлиф ишарәләр һәмин елм саһәләринин мүтәхәссләри арасында, бир нөв үнсијјәт васитәси ролуну ојнајыр. Морзе әлифбасындан да, бә'зән үнсијјәт васитәси кими истифадә едилрләр.

Лакин бүтүн бунлар дилин әһатә етдији үнсијјәт даирәси гаршысында олдугча мәһдуд ишләнмә саһәсинә маликдир. Мәһз буна көрә дә чох доғру олараг, дил, инсанлар арасында ән вачиб, ән мүһүм үнсијјәт васитәси сајылыр.

Дилин е к с п р е с с и в вәзифәсинә, тәфәккүрү ифадә едән аләт олмаг, дүшүмәк васитәси олмаг вәзифәсинә кәлдикдә исә, бу о демәкдир ки, инсанлар, илк нөвбәдә, дил васитәсилә дүшүнүр вә өз фикирләрини дил васитәсилә ифадә едилрләр.

«Илк нөвбәдә» ифадәси бурада да тәсадүфән ишләнмир. Белә ки, тәфәккүр бә'зи һалларда дил олмадан да ифадә олуна билр. Мәсәлән, рәссам бә'зән бөјүк бир һекајәнин мөвзусу олан әһвалаты бир рәсм таблосунда вермәјә наил олур.

мүгәлләп образлы бир фикир мусиги васитәсилә дә ифадәлә билир. Ејни сөзләри һејкәлтәрәшлыг сәнәтинә дә аид е олар.

Лакин бунларын да фикри ифадә етмәјин ән мүнүм и аләти олан диллә мүгајисәдә чох мәһдуд ишләнмә даи вардыр. Кениш халг күтләләринин сәрвәти олан дил, с үчүн фикрии јеканә ифадә васитәси, ифадә аләтидир.

* * *

Әлбәттә, дил јер үзүндә, инсанлар арасында мүчә үмуми бир шеј кими мөвчуд дејил. Дил бир чох ичтимә дисәләрдән оиунла фәргләнир ки, о һеч бир һалда үмуми ри олмајыб, даим милли сәчијјә дашыјыр. Дил бир үнсә васитәси, фикри ифадә васитәси олмаг е'тибарилә мүхтә халгларын, милләтләрин дили кими мөвчуддур. Бу чәһә дил дејәркән, нәзәрә Азәрбајчан дили, рус дили, инкили ли кими конкрет дилләр кәлир. Һазырда јер үзүндә 3000 хын дил вардыр. Оилар бә'зән бөјүк әразидә јашајан чох бөјүк халглара, бә'зән дә сајы бир нечә јүз олан к етник группара мәнсуб олур. Лакин бу ајры-ајры диллә ләри дә јекһинс бир бүтөв, вәһдәт тәшкил едән там шәи дејилдир. Мәсәлән, Азәрбајчан дили дедикдә, биз өзүнүн сифик хүсусијјәтләри илә фәргләнән мүхтәлиф лингвә һадисәләрлә гаршылашырыг. Бу һал бүтүн дилләрә аид

Доғрудан да, конкрет бир һадисә олмаг е'тибарилә нәдир? Даһа доғрусу, дил нә тәркибдә олан шејдир?

Мә'лумдур ки, биз һәр һансы бир дили өјрәнмәјә баи кән, илк ивбәдә, һәмин дилин лүғәтини вә грамматика тапырыг. Белә чыхыр ки, дил елә лүғәтдән, јә'ни сөзләрд грамматикадан ибарәтдир. Лакин сөзлүк вә грамматика јанашы биз һәмин дилә аид мәтиләр дә әлдә едирик. Е дил елә һәмин мәтиләрдән ибарәтдир? Лакин дили би үчүн о дилдә данышмағы да, о дилдә дејиләнләри баша мәји дә бачармаг лазымдыр. Дил үнсијјәт васитәсидир с дили билмәк ән мүнүм шәрт олмалыдыр. Демәли, дил ә дә нитг фәалијјәтиндән, даһа конкрет десәк, нитг актә ибарәтдир. Һәгигәтәнми беләдир?

Бу суаллар тәбии олараг, дилчиликдә бир нечә проблемә конкрет изаһыны тәләб едир. Оилардан даһа мүнүмү д и н и т г п р о б л е м и д и р .

Дил вә нитг мәсәләси дилчиликдә јени мәсәлә дејил. мин кими бунлар нәинки дилчилик елминдә, һәтта ади шыг лексиконуида чоһдан мөвчуддур. Дил вә нитги би риидән фәргләндирмәјин зәрурилији үчүн дилчиләр чоһ бәбләр олдуғуну көстәрирләр. Дил илә нитги фәргләи бә'зи амилләри гаршы-гаршыја гојма һалында ашағы чәдвәлдәки кими көстәрмәк олар:

1. Даимилик _____
 - а) аналокија _____
 - б) јенидән һасил етмәк
 - в) статика _____
 - г) мәнтигилик (үмүмбәшәрилик) _____
 - ғ) потенсиаллыг (мүмкүнлүк) _____

2. Һазыркылыг _____
 - а) синхрониклик _____
 - б) панхрониклик («заман-данхаричдәлик») _____
 - в) ғајда _____

3. Мәнтигилик _____
 - а) үмумилик _____
 - б) объективлик _____
 - в) расионааллыг _____
 - г) тәфәккүр формасы _____
 - ғ) мүчәррәдлик _____

4. Ичтимаилик _____
 - а) нормалыг _____
 - б) нејтраллыг _____
 - в) үмүмхалглыг _____

5. Систем _____
 - а) грамматика _____
 - б) морфолокија _____
 - в) парадигматика _____
 - г) мнемониклик _____
 - ғ) мәитиги-ријази моделлик _____

1. Дәјишкәнлик
 - а) аиомалија
 - б) јарадычылыг
 - в) динамика
 - г) миллилик (фәрдилик)
 - ғ) керчәклик (реализә едилмәклик)

2. Кечмишлик
 - а) диахрониклик
 - б) тарихилик
 - в) гануи (ән'әнә)

3. Психоложилик
 - а) хүсусилик
 - б) субјективлик
 - в) емосионааллыг
 - г) тәфәккүр просеси
 - ғ) конкретлик

4. Фәрдилик
 - а) үслублуг
 - б) үслубилик
 - в) диалектлик

5. Просес
 - а) лексика
 - б) синтаксис
 - в) синтагматика
 - г) гавранылмалыг
 - ғ) статистик моделлик

[15, 118—119].

Бу антиномик һаллары чохалтмаг да олар [1,5 119]. Лакин бизим дил кими баша дүшдүжүмүз объектив һадисәдә иэзәрә чарпан бу зиддијјәтли чәһәтләр дил анлајышында бир-биринә гаршы дуран вә ејни заманда бир-биринә бағланан, бир-бирилә диалектик вәһдәт тәшкіл едән ики анлајышын мөвчудлуғунуң көстәрилмәсинин зәрури олдуғуну де-мәк үчүн әсас верир.

Дилвәнитгин ајры-ајры анлајышлар олмасыны елми проблем кими дилчилик тарихиндә илк дәфә Ф. де Сөссүр ирәли сүрмүш вә конкрет сурәтдә изаһ етмишдир (бу барәдә дәрслијин биринчи бөлмәсиндә мә'лумат верилмишдир) (бах: сәһ. 49—50). Совет дилчиләри Ф. де Сөссүрүн идеализмини кәнар етмәклә дил вә нитг анлајышларынын бир-бириндән фәргләндирилмәсини әксә-ријјәтлә ғәбул едирләр.

Дил вә нитг мәсәләсиндә Ф. де Сөссүрүн идеализми нәдән ибарәтдир? Дил һағгында көркәмли Исвечрә дилчисинин фикри мә'лумдур: «Дил — бу бир хәзинәдир ки, нитг тәчрүбәси васитәсилә ичтиман коллективә мәнсуб оланlara чөкдүрүлүр. Бу, потенсиал сурәтдә һәр бир бејиндә, јахуд даһа јахшы дејилсә, бүтөв фәрдләр мәчмујуунун бејинләриндә мөвчуд олан грамматик системдир, чүнки дил бүтөвлүклә онларын һеч бири-ндә мөвчуд олмур, о бүтүнлүклә јалиыз күтләдә мөвчуд олур». Бәс дилә бәрәбәр олан бу грамматик систем нәдән ибарәтдир? Ф. де Сөссүрә көрә бу, өз-өзүнә ғапанмыш ишарәләр системидир. Көрүндүјү кими, Исвечрә дилчиси дили маддиликдән тамамилә мәһрум едир. Әслиндә исә совет дилчилијиндә кениш јайылмыш фикрә көрә, «дил инсанларың үнсијјәтинә хидмәт едән вә конкрет фикирдән, һиссдән вә арзудан тәчрид олунараг коллективин шуурунда ин'икас едән мадди ваһидләр системидир» [9,27]. «Үнсијјәт васитәләри имкан (потенсија) вәзијјәтиндә дилдир. Һәмиң васитәләр һәрәкәт (реализасија) вәзијјәтиндә нитгдир. Үмуми (дил) әләһиддә, хусуси оланла¹ (нитг) ифадә олунур вә онуила... һәјата кечирилир. Әләһиддә, хусуси олан (нитг) үмумини (дилиң) чохла конкрет формаларындан биридир [9, 28].

Дил вә нитг барәсиндә совет дилчилијиндә бир-бириндән фәргләнән фикирләр дә вардыр. Бә'зи дилчиләрә көрә, «дил үнсијјәт васитәси кими, мүстәғим мүшаһидәјә кәлмир. Јалһыз ајры-ајры фәрдләриң нитгини: онларын нитг фәалијјәти-ни вә бунун нәтичәси олан мәтни мүшаһидә етмәк олар. Мүшаһидәләримизни бир-биринин үстүнә кәләндә, биз, мәтн-ләр мәчмујуну әлдә едирик. Лакин бу, дил дејил, дил ма-териалыдыр (Шербаның терминологиясына көрә) ки, онлар лүғәтләрдә вә грамматикадан мә'лумат китабларында, гисмән вә бә'зән дә дәгиг олмајаараг јазылыб тәсбит едилір» [15, 120].

Совет дилчиләриндән Т. П. Ломтевә көрә, дил конструктив лингвистик, нитг исә тәбии лингвистик объектләр сәһәси-нә аиддир [21, 87].

дил илэ нитги башга чүр фэрглэндирэнлэр дэ вардыр. Дэрс вэсаитлэринэ дахил олмуш бир фикрэ көрө, дил вэ нитги грамматик гајда илэ, бу гајдаја аид верилэн мисалы, јахуда лүгэтдэки сөзлэ һәмин сөзүн мүхтәлиф мәтнләрдә мүхтәлиф мә'на чаларлыглары илэ сајсыз ишләнмә һалларыны фэрглэндирдијимиз кими фэрглэндирмәк лазымдыр. Нитг дилин јашама формасыдыр. Дил нитгдә фәали јјәт көстәрир вә « бил аваситә нитгдә » верилмишдир. Лакин нитгдән тәчрид олунмуш һалда о, м ү ч ә р р ә д бир ма һ и ј ј ә т д и р . В. И. Ленини гејд етдији кими, «дилдә јалныз үмуми вар» (18,9).

Дилдә мүчәррәдлик, үмумилик, гајдалылыг о гәдәр күчлү олур ки, о, бә'зән нитгин мөвчуд «гајдаданкәнар» моментлэринә ујғун кәлмир. Ушаг дилинә аид грамматик гајдалар «мүнтәзәмлији» бу чәһәтдән мараглыдыр. К. Чуковскийни «От двух до пяти» («Ики јашындан беш јашачан») китабында белә һаллара аид мараглы мисаллар вар.

Дил вә иитгин бу проблематик мәсәлэләри илэ јанашы, мүбаһисә доғурмајан чәһәтләри дэ вардыр. Мәсәлән, н и т г бир лингвистик һадисә олмаг е'тибарилә мүхтәлиф мә'наларда ишләнир вә онун мүхтәлиф иөвләри вә тәзаһүр формалары мөвчуддур.

Дилчиликдә нитгин үч терминологи мә'насы кениш, јајылмышдыр. һәр шејдән әввәл, ејни бир дил коллективинин үзвләри илэ әлагә үчүн данышанын дилдән истифадәси н и т г адланыр. Дикәр тәрәфдән, н и т г дил васитәсилә үнсијјәт нөвү мә'насыны билдирир. Нәһајәт, н и т г дејәркән, синтактик гурулушун нөвләриндән бири нәзәрдә тутулур. Бу мә'нада н и т г сырф грамматик, даһа доғрусу, синтаксисә аид бир термин кими ишләдилер.

Нитг психолокија елминин дә тәдгигат объектләриндәидир. Психологи бахымдан нитгә верилән тә'риф дил вә нитг проблемни чәһәтиндән мараглыдыр: «*Нитг, инсанлар арасында дил васитәсилә һәјата кечирилән фикир мүбадиләси вә үнсијјәт просесидир*. Нитгин јардымы илә инсанлар өз фикирләрини бир-биринә билдирир, бир-биринә тә'сир көстәрир, һиссләрини ифадә едирләр» [19,168].

2. Дил вә тәфәккүр. Сөз вә мәфһум. һөкм вә чүмлә мәсәлэләри. Мәнтиги вә грамматик категоријалар һаггында анлајыш

Дилин маһијјәтиндән вә вәзифәләриндән данышыларкән, гејд едилмишди ки, дил чәмијјәт дахилиндә ән вачиб үнсијјәт васитәси олмагла јанашы, инсанларын дүшүнмә васитәси, тә-

фәккүрүн ифадә олунма аләтидир Дилин маһијјәтиндәки бу чәһәт дил вә тәфәккүр проблемииин дилчилик нәзәријјәси үчүн нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну ајдын көстәрнр.

Тәфәккүр нәдир? Мә'лум олдуғу кими, «тәфәккүр, мадди аләминн чисим вә һадисәләри арасындакы әләгә вә мүнәсибәтләрин инсан бейннндә мәгсәдә јөнәлмиш, үмумиләшмиш вә васитәли ин'икасындан ибарәт психи просесдир» [19,149].

Тәфәккүр һаггында даһа дүзкүн елми мә'луматы марксизм-ленинизм нәзәријјәси вермишдир. К. Маркс дили реал практик шүүр адландырыр. Ф. Енселс јазыр: «... Тәфәккүр вә шүүрун нә олдуғу, бунларын һарадан әмәлә кәлдији суал едилсә, көрәрик ки, бунлар инсан бейнинин мәһсулудур, инсан өзү дә мүәјјән тәбии шәраитдә вә онунла бирликдә икишәф етмиш тәбиәт мәһсулудур. Буна көрә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, нәтичә е'тибарилә, јенә тәбиәт мәһсулу олан инсан бейни мәһсуллары, тәбиәтин галан рабитәсинә зидд дејил, она ујғундур» [3,34].

Варлығын инсан бейниндә үмумиләшмиш ин'икасы олан тәфәккүр јалныз дил сәјәсиндә мөвчуд олур. Одур ки, тәфәккүр илә дил арасында гырылмаз вәһдәт вә әләгә вардыр; һәм дә дил тәфәккүрүн мөвчуд олмасы үчүн әсасдыр.

Ф. Енселс көстәрнр ки, «әввәлчә әмәк, сонра исә онунла бирликдә үзвләринә ајрылан нитг ики башлыча стимул олмушдур ки, онларын тә'сирн илә мејмунун бейни тәдричән инсан бейнинә чеврилмишдир» [20,74].

Дил илә тәфәккүрүн гырылмаз әләгәсинин е'тираф едилмәси совет дилчилијинин вә һәмини мәсәләини нәзәри тәһлилинн верән совет фәлсәфә елминин чыхыш нөгтәләриндәндир.

Дил вә тәфәккүр проблеми илә дәриндән мәшғул олан алимләрдән В. З. Панфилов јазыр: «...Диалектик материализм бахымыдан шүүрун, руһун икинчи вә мәтеријјанын биринчи олмасы бир дә онда мејдана чыхыр ки, тәфәккүр баш бейнин мадди физиоложи просесләри илә гырылмаз әләгәдә мөвчуд олмагла јанашы, јалныз дил әсасында вә дил васитәсилә јарана билир вә јараныр. Бунунла бағлы олараг, диалектик материализм тәсдиг едир ки, дилдән кәнарда тәфәккүр мүмкүн дејил, дил вә тәфәккүр өз тәшәккүлләриндә вә өз мөвчуд олмаларында бир-бириндән ајрылмаздыр» [20,118].

Совет дилчилији дил вә тәфәккүрүн гырылмаз әләгәси вә вәһдәти мәсәләсиндә (нитгтин һансы формада олмасындан асылы олмајараг) бөјүк рус тәбиәтшүнас материалисти И. М. Сеченовун дил вә тәфәккүрүн әләгәси барәсиндәки фикрини әсас көтүрүр. И. М. Сеченовун тәфәккүрүн тәбиәти вә өз-өзүнә дүшүнмә барәдә марағлы мүшәһидәләри вардыр: «Ушаг фикирләшәркән, һәмин вахт әрзиндә о, мүтләг данышыр. Беш јашлы ушағларда фикир сөзләрлә вә пычылтылы данышыгла,јахуд да ән азы, дилин

[illegible][illegible]

жолларын татбиги илэ ифадэ олунаи ихтиралары, неч шүб-
һәсиз, тәфәккүрүи инкишафында илк мәрһәлә, лакин нитгә-
гәдәрки мәрһәлә тәшкил едир» [22,31—32].

Әлбәттә, тәфәккүрүн диләгәдәрки бу нөвү јалныз һејван-
лара аид олдүғидаи онун дил вә тәфәккүр проблеми илэ, о
чүмләдәи, дилчилик елми илэ әлагәси јохдур.

Дил вә тәфәккүр проблеминә бир сыра конкрет мәсәләләр
дә; идрак просеси вә дил, даһа доғрусу, идрак просесиндә ди-
лин ролу: сөз вә мәфһум, һөкм вә чүмлә, мәнтиги вә грам-
матик категоријалар вә с. дахилдир. Бунлардан сон үчү дил
вә тәфәккүрүн конкрет әлагәсинә аиддир.

* *
 *

Дил вә тәфәккүр проблемини конкрет мәсәләләриндәи
олан сөз вә мәфһум дилчилик елми үчүн бөјүк әһәмијјәтә
маликдир.

Сөз вә мәфһумун конкрет тәһлилинә кечмәздән әввәл, гејд
едәк ки, сөз дилә, мәфһум исә тәфәккүрә аид олан анлајыш-
дыр. Сөзлә дилчилик елми, мәфһумла мәнтиг мәшғул олур.
Дил илэ тәфәккүрүн ғырылмаз әлагәси өзүнү сөз илэ мәфһум
арасында да көстәрир.

Сөз иәдир?

Индијәдәк сөзә истәр үмуми-фәлсәфи чәһәтдән, истәрсә
дә дилчилик чәһәтиндәи мүхтәлиф изаһлар верилмишдир Мә-
сәлән, кениш јайылмыш доғру мүлаһизәләрдән бири беләдир
ки, «сөз фикрин мадди чилдидир» [20,215]. Дүзкүн фикир-
дир ки, «сөз мәфһумун јаранмасы вә мөвчуд олмасынын зә-
рури шәрти вә васитәсидир. Сөз олмадан мәфһумун мөвчуд
ола билмәси бахышынын әсасында тәфәккүрүн дил илэ идеа-
листчәсинә гаршылашдырылмасы дурур» [20,215].

Мә'лум олдүғү үзрә, объектив аләмдә мөвчуд олан чисим
вә һадисәләрин инсан шүурунда ин'икасына, сурәтинә мәф-
һум дејилир.

Марксизм классикләри көстәрирләр ки, «...биз мүәјјән
инкишаф мәрһәләсиндә олан мүтләг мәфһумун керчәк шеј-
ләрдә шәкилләрини көрмәк әвәзинә, керчәк шејләрини бәшә-
ри мәфһумларда шәклини көрмүшүк» [8,37]. Оиларыи фик-
ринчә, «кәмијјәт анлајышы кими, фигур аилајышы да сырф
харичи аләмдән көтүрүлмүшдүр, неч дә башда тәмиз тәфәк-
күрдән төрәмәмишдир. Инсанларын фигур анлајышына кәлә
билмәләринәдәк, формасы олан вә формаларыны мүгајисә
етдикләри шејләр олмалы иди» [8,37].

Лакин мәфһум керчәклијин садәчә ин'икасы дејил. Об-
ъектив керчәклијин инсан бејниндә ин'икасы о замаи мәфһу-
ма чеврилir, даһа доғрусу, о замаи мәфһум олур ки, о, сөзлә

ифадə олунур. Тəфəккүрүн ваһиди олан мəфһум дилин ваһиди олан сөз əсасында мүмкүн олур. Нə гəдər ки бир ин'икасынын дилдə сəс чилди јохдур, ону мəфһум етмəк олмaз. Белə ки, биз объектив алəмə нəзər саларкən орада олдугча мүхтəлиф шejлэр көрүрүк. Лакин сөzlə ифадəсини билдиримиз шejлəрин мəфһуму олур. Əкс тəгдирдə, объектив алəмə аид бир чисим вə ја һадисə тəфəккүр ваһидинə јə'ни өзүнүн анлајышлы ифадəсинə малик ола билмəзди. Бурада бир чəһəти дə гejд етмəк лəзымдыр. Керчəклијə аид бир шejи, олсун ки, биз дујғу үзвлəримизлə гаврајə билмəјəк, демəли, онун шүурумузда мүстəгим ин'икасы олмасын. Мəсələn, атом, электрон, нейтрон вə с. Лакин сөzlə ифадə олунмалары сəјəсиндə бу объектив керчəкликлəрин тəфəккүрдə өз мəфһумларына малик олмалары тамамилə мүмкүндүр. Л. В. Шерба чох доғру кəстəрир ки, «ајрыча сөз анлајышы, һэр шejдэн əвəл, ајрыча предмет анлајышы илə бағлыдыр ки, һəмин предмет дə керчəклијин бизим она олан фəал мүнəсибəтимизин тə'сири илə тəһлил едилмəsi нəтичəсиндə јараныр» [31,76].

Əшјанын ин'икасы олан мəфһумун сөzlə нечə ифадə едилмəsi дə марағлыдыр. Бə'зи мəфһумларын һансы сөzlə ифадəси чох вахт тəсадүфи, јахуд ихтијари олур. Лакин елə һаллар да олур ки, оиларын сəс чилдинин јаранмасы, нечə дејөрлэр, əсəсландырылыр. Бу заман, адəтəи, əшјанын вə ја һадисəнин əсəс əламəтлəриндəи бири алыныр. Гejд етмəк лəзымдыр ки, бу һеч дə бүтүн диллэр үчүн ejни хəтлə кетмир. Бурада адландырылана мүəјјən мə'нада субъектив мүнəсибəт јахуд ичтимаи тəчрүбəнин тə'сири өзүнү кəстəрир. Мəсələn ejни конкрет бир гуш анлајышы Азəрбајҗан дилиндə *кəјəрчин*, рус дилиндə *голубь*, фарс вə һинд диллəриндə *кəбутəр* сөzləri илə адландырылмышдыр. Һəмин диллəрин лексик тəркиби илə танышлыг кəстəрир ки, ejни бир мəфһуму ифадə едən сөzlэр һэр үч дилдə «кəј» рəнки билдирən сифəтлəрдə əлагəдардыр*. Проф. Ə. Дəмирчизадə өзүни «50 сөз» китабында (1968) јазыр: «Белə көрүнүр ки, һəмин халғлар онларын əчдадлары да кəјəрчини рəнкинə көрə адландырымышлар» (сəһ. 66).

Инкилис дилиндə исə ejни мəфһумун сөzlə ифадəсиндə тамамилə башга чəһəтн—əшјанын, конкрет һалда гушуи, башга əламəти нəзэрə алынмышдыр. Мəлумдур ки, инкилис дилиндə кəјəрчин *pigeon* (*pidzin*) адланыр. Һəмин сөзүн исə инкилис дилиндə үч мə'насы вардыр: 1) кəјəрчин, 2) садəдил 3) килдəи дүзəлдилмиш учан һədəф. Бунлардан сонунчусу шүбһəсиз, һəмин сөзүн биринчи мə'насындан төрəмəдир. Икинчи мə'на исə, бəлкə дə биринчи үчүн əсəс олмушдур.

* Фарс вə һинд диллəриндə «кəј» (рəнк) мə'насында ишлənən «кəбутəр» сифəти əрəб мənшəли олуб, «кəј», «мавн», «боз» мə'наларыны билдирир.

Һәр һалда, никилис дилиндә сөзүн мејдаиа чыхмасында рәнк мә'насы әсас олмамышдыр.

Сөз вә мәфһумун әлагәсиндә мотивләшдирмәнин типоло-кијасына аид мүхтәлиф мисаллар көстәрмәк олар.

Нечә мотивләшдирилмәсиндәи асылы олмајараг, сөз илә мәфһум арасында чох мөһкәм вә ғырылмаз әлагә вардыр. Дил вә тәфәккүр саһәсиндә олдуғу кими, бурала да сөз вә мәфһум ејни бир шејин мүхтәлиф тәрәфләридир. Лакин сөз вә мәфһумун вәһдәти онларын һеч дә ејнилији демәк дејил. Сөз илә мәфһум арасында бир сыра фәргләр дә вардыр. Он-лардан, башлыча олараг, ашағыдакылары гејд етмәк олар:

1. Мәфһумлар үмумбәшәри сәчијјә дашыдыглары һалда, сөзләр милли сәчијјәли олур. Мәсәлән, *ев* мәфһуму бүтүн халглар үчүн ејни олдуғу һалда, мүхтәлиф дилләр үчүн мүх-тәлифдир (Азәрбајчан дилиндә *ев*, рус дилиндә *дом*, инкилис дилиндә *home*, фарс дилиндә *хане*, әрәб дилиндә *бајтун*, һинд ди-линдә *ghar* вә с.).

2. Мәфһум ејни олдуғу һалда, сөзләр мүхтәлиф олур, башга сөзлә, дилин семантик системиндә синонимлик вардыр. Мәсәлән Азәрбајчан дилиндә *дүнја* мәфһумуну билдирмәкдән өтрү *дүнја*, *чаһан*, *аләм* сөзләриндәи истифадә олуна биләр. Доғрудур, бә'зән мүәјјән мәти дахилиндә онлар бир-бирилә әвәз олуна билмир: *дүнја мұһарибәси*, *чаһан мұһарибәси* демәк олар, *аләм мұһарибәси* исә јох. Јахуд: *сурәтин дахили аләми*, *сурәтин дахили дүн-јасы* демәк олар, *сурәтин дахили чаһаны* исә јох. Лакин бу кон-крет һаллар сөз вә мәфһум проблеминдән даһа чох, сөз вә мә'на проблеминә аид хүсуси һаллардыр.

3. Мәфһумлар мүхтәлиф олдуғу һалда, өз сәсләнмәсинә көрә сөзләр ејни олур; башга сөзлә, дилин семантик систе-миндә омонимлик вардыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилин-дә *бел* сөзү ејни фонетик тәркибдә ән азы ики мәфһуму ифа-дә едә билир: 1) бәдәнин мүәјјән һиссәси, 2) газма аләти.

Е'тираз единлә биләр ки, буилар мүхтәлиф сөзләрдир. Доғ-рудур. Лакин бу фактдыр ки, мәфһумлар бир гајда олараг, мүхтәлиф чәһәтләрдән фәргләнән сәс комплексләри олан сөз-ләрлә ифадә олунса да, һәр мәфһумун һәр бир конкрет дилдә мүхтәлиф сәс комплекси өзүнәмәхсус сөзә малик дејилдир.

4. Сөзләр мәфһум билдирмәкдән башга, мүәјјән конкрет һалларда һөкм дә билдирмәјә гадирдир; мәсәлән, рус дилин-дәки *прошу*, *ладно* сөзләриндә олдуғу кими [20,274].

* * *

Дил вә тәфәккүр проблеминин конкрет мәсәлэләриндән бири дә һөкм вә ч ү м л ә мәсәләсидир.

Һөкм мәнтиги категорија олуб, фикрин формаларындан

биридир. Һөкм бир гајда олага, субъект-предикат структура малик олур, јәни о, әшја вә ја һадисәдә мүүјјән әләмәт, хусусијјәт вә с. олуб олмамасыны билдирир. Һөкм өзүндә һәмишә мүүјјән бир мә'лумат әкс етдирир.

Һөкмүн бә'зән үч нөвүнү көстәрирләр: Һөкм-мә'лумат, Һөкм-суал, Һөкм-нида [20, 300]. Һөкмүн сон ики нөвү мүбаһисәлидир вә әксәр мәнтигчиләр тәрәфиндәи гәбул олунмур. Онлар јалһыз риторик хусусијјәт кәсб етдикдә Һөкм-мә'лумат кими чыхыш едә билир. Тәфәккүр дилдә, мәфһум сөздә мөвчуд олуб инкишаф етдији кими, Һөкм дә фикир формасы кими, јалһыз дил формасында олур. Онун инкишафы да дил формасынын инкишафындан асылыдыр.

Һөкм вә чүмлә арасындакы әлагә вә бу әлагәнии маһијәти нәдән ибарәтдир? Мә'лумдур ки, «фикир формасы кими, Һөкмүн грамматик форма кими чүмләјә мүнәсибәти мәсәләси истәр мәнтигчиләрин, истәрсә дә дилчиләрин диггәтини чохдан чәлб етмишдир. Бу мәсәләнии доғру һәлли мәнтиг елми тәрәфиндән онуила чәтинләшдирилмишдир ки, дилчиләр чүмлә, онун нөвләри тә'лими мәсәләснин бир сыра суалларына индијәдәк чаваб вермәмишләр. Һәтта чүмләнин өз аилаышынын мүүјјәнләшдирилмәси үзрә дә дилчиләр арасында фикир бирлији јохдур...» [20,322].

Бу фикирдә һәгигәт вардыр. Бунунла белә, Һөкм вә чүмлә проблеминии үмуми мәсәләләри барәсиндәки тәсәввүр дә тамамилә мүүјјәндир.

Һөкм чүмлә әсасында мөвчуд олдуғундан, ајдындыр ки, һәр бир Һөкм мүтләг чүмлә дахилиндә мүмкүндүр. «Һөкм чүмләдә мә'на чәһәтдән өлчүсүз дәрәчәдә зәикинлик вә чанлылыг кәсб едир. Бунуила бирликдә, чүмләнии семантикасындакы бу емоционал вә иради чаларлыглар ифадә олунан Һөкмүн үмуми мәзмуну илә әлагәли олур, онлар Һөкмүн һисси, фәрди бојасы кими анланылыр вә чыхыш едир» [20,333].

Мәфһум вә сөз арасында олдуғу кими, Һөкм илә чүмлә арасында да мүүјјән фәргләр вардыр. Оилардан башлычалары ашағыдакылардыр:

1. Бүтүн Һөкмләр чүмлә олмадан мөвчуд ола билмәдији һалда, Һөкм ифадә етмәјән чүмләләр мөвчуддур. В. В. Виноградов көстәрир ки, Һөкм чүмләдән кәнарда мөвчуд ола билмәз, чүмлә онун јаранмасы вә ифадә олунмасы формасыдыр. Лакин әкәр Һөкм чүмләдә ифадә олунурса, бу һәлә о демәк дејилдир ки, һәр бир чүмләнин вәзифәси Һөкм ифадә етмәкдир. Беләликлә, ајдын олур ки, чүмләнин сәрһәди Һөкмүн сәрһәдиндән кенишдир. Мәсәлән, суал вә нида чүмләләри өз-өзлүјүндә Һөкм ифадә етмир.

2. Ејни бир Һөкм мүхтәлиф чүмләләрлә ифадә олуна биләр, башга сөzlә, дилин синтактик гурулушунда чүмлә синонимии

Дил ва текеккүрүни конкрет алагесинен ала маалар чини-
-исинде мантиги ва грамматик катгориалар, олардын маңи-
-жет ва бир-бирини ала маалар чини ала маалар чини ала
-Маңи ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-рада ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-диге ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-Мантиги ва грамматик катгориалардын ала маалар чини ала
-лаштырма ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-изат елек. *Kategorija* диген сөз олук (*Kategorija*), алгачкы чаг-
-тең

*

*

*

диген ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-Лакин бу конкрет ала маалар чини ала маалар чини ала
-формасы ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-ниги ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-пекм бардыр: 1) *Osta [axty] oxtu [axty]* 2) *haxty [axty] oxtu [axty]*
-лан, *Osta [axty] oxtu [axty]* диген сөз олук ала маалар чини ала
-Масе- 5. Бир чымылда бир нече конкрет ала маалар чини ала
-диген ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала

таңи, тамалы, эрпек кимни изат елек ала маалар чини ала
-арасында бөлүк бардыр. Бир ким, конкрет ала маалар чини ала
-ниги олар, субъект ва предикат ала маалар чини ала маалар чини ала
-лик ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-диге ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-таңи ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-мүлүк ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-си ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-предикат ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-изат елек: «Субъект конкрет ала маалар чини ала маалар чини ала
-дикат, багыт. Мантиги ала маалар чини ала маалар чини ала
-дыр. Бир ким, конкрет ала маалар чини ала маалар чини ала
-4. Конкрет ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала

амаалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-сезинет, ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-ча: The weather is nice to-day ва с. Көрүндүгү ким, мүлүк ала маалар чини ала
-*hava көзөлдүр; дуска: Сегодня прекрасная погода; никили-*
-ниги ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-бод ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-амаалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-3. Конкрет ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала

сагы ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-башкалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-ишсе (масе- *дүкүкү ким көзөлдүр; дуска: сегодня прекрасная погода*) ва с. ала маалар чини ала
-амаалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-изат елек ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-конкрет ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала
-*hava көзөлдүр; дуска: сегодня прекрасная погода; никили-*
-ниги ала маалар чини ала маалар чини ала маалар чини ала

фе'лин јалныз бир заман формасы вар. Мәсәлән, ван дилиндә пта фе'лин һәр үч заманы јериидә биринчи шәхсин тәкинин формасы кими ишләнә билир. Ејни сөзләри дикәр мәнтиги вә грамматик категоријалар һаггында да демәк олар.

2. Бир чох һалларда конкрет дилләрдә мәнтиги категоријалара нисбәтән грамматик категоријаларын мә'на һәчми даһа кениш олур. Јухарыда һаггында данышылан заман категоријасы буна мисал ола биләр. Белә ки, мәнтиги заман категоријасы үч заманы әһатә етдији һалда грамматик заман категоријасы, мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә беш заманы, даһа доғрусу, заман формасыны әһатә едир.

3. Мәнтиги категоријалар бә'зән грамматик категоријаларла ифадә олунмаја да билир. Бу мә'нада, мәнтиги категоријаларын әһатә даирәси грамматик категоријалара нисбәтән кениш олур. Мәсәлән, мәнтиги чинс категоријасы бә'зи дилләрдә, о чүмләдән Азәрбајчан вә инкилис дилләриндә грамматик категорија кими мөвчуд дејил. Һәмин дилләрдә көстәрилән мәнтиги категорија башга јолларла, дејәк ки, лексик вә семантик јолларла ифадә олунур.

4. Бә'зи һалларда мәнтиги вә грамматик категоријаларын үнсүрләри бир-биринә ујгун кәлмир. Мәсәлән, *Сабаһ мән Москваја кедирәм* чүмләсиндә һәрәкәтин ичрасы мәнтиги чәһәтдән кәләчәк замана аид олдуғу һалда, грамматик чәһәтдән индики заманы билдирир*. Үмумијјәтлә, бүтүн грамматик заман формаларында белә мәнтиги сәрбәстлик мүшәһидә олунур. Мәсәлән:

—Ана, кетдим, саламат гал!—дејиб өндү гарыны;
Ана икид баласына ачды өз голларыны.

(С. Вургун)

Көрүндүјү кими, бурада *кетдим* фе'ли грамматик чәһәтдән кечмиш замаида ишләнсә дә, индики заманы билдирир.

* Индики заманын кәләчәк заман әвзинә ишләnmәсн кәләчәјин гәтилји илә бағлы олур. В. И. Ленин буну өзүнүн «Халг достлары нәдир вә онлар социал-демократлара гаршы нечә мүбаризә едирләр?» әсәриндә белә изаһ етмишдир: «Ч-б Михајловскинин икинчи орижиналлыгы бундан ибарәтдир ки, бүтүн диггәтини фе'л заманларынын ишләдилдијинә вермишдир. Маркс кәләчәкдән бәһс едәркән, нә үчүн индики заман формасы ишләдир?—дејә бизим философ галибләрә мәхсус бир әда илә сорушур. Мөһтәрәм тәнгидчи, буну һәр бир грамматика китабындан өјрәнә биләрсиниз; сизә дејәрләр ки, кәләчәк лабүд вә шүбһәсиз сәјылдыгда, кәләчәк јеринә индики заман формасы ишләдир» (Әсәрләри, 1-чи чилд, Баки, 1953, сәһ. 171).

В. А. Звекинсев жазыр: «Әкәр чинс категоријасына мұра-
чиәт етсәк, бу һалда да мұстәгим ујғунсузлуглар нәзәрә чар-
пыр ки, онлары рус, алман вә франсыз дилләриндән көтүрүлмүш
мисалларын ашағыдакы тутушдурмалары илә иүмајиш етдирмәк
олар: солдат — *der Soldat-le soldat* (тәбии чинси — киши, грам.
чинси — киши); дочь — *die Lochter — la fille* (тәбии чинси —
гадын грам. чинси — гадын); воробей — *der Sperling — le chevae*
(тәбии чинси — гадын вә киши, грам. чинси — киши]; мышь —
die Maus — la Souris (тәбии чинси — гадын вә киши, грам. чин-
си — гадын); *das Pferd* (тәбии чинси — киши вә гадын, грам.
чинси — орта); *das Wied* (тәбии чинси гадын, грам. чинси —
орта); комната — *die Fruit, la table* (тәбии чинси јохдур, грам,
чинси — гадын» [12, 362, 363]!

3. Дилии ишарәви тәбиәти һаггында

Дил вә нитг мәсәләсиндә олдуғу кими, дил ваһидләринин
ишарәләрлә әлагәси дә диллә вә дилии фәлсәфәси илә мәшғул
олан алимләрин диггәтини чохдан чәлб етмишдир. Антик
дөврүн бөјүк мүтәфәккири Аристотел дил ифадәләрини руһи
тәәссүратын ишарәләри, јазыны исә ишарәләрин ишарәси һе-
саб едирди. Дил ваһидләринин ишарә кими хидмәт көстәрмәси
В. һумболдтун, А. А. Потембнјанын, Ф. Ф. Фортунатовун вә б. әсәр-
ләриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә гејд едилмишдир. Лакин дил вә
нитг саһәсиндә олдуғу кими, дилин ишарәви тәбиәти мәсәләси дә
системли елми мәсәлә шәклиндә илк дәфә Ф. де Сөссүр тәрәфиндән
ирәли сүрүлмүшдур. Ф. де Сөссүрүн дил ишарәси тәлими һаг-
гында биринчи бөлмәдә мәлумат верилмишдир (бах: сәһ. 52).

Дилин ишарә илә әлагәси, онун ишарәви тәбиәти мәсәләси
дилчилик тарихи ән'әнәсинә малик олмасына бахмајараг, ин-
ди дә һамы тәрәфиндән гәбул едилән мәсәләләр чәркәсинә
дахил дејил.

Дилин тәбиәти ишарәвидирми, башга сөзлә, дили ишарәләр
системи һесаб етмәк олармы? Бу суалын конкрет изаһы үчүн
үмумијјәтлә ишарә вә ишарә системләри барәдә ајрыча мә'-
лумат вермәк лазымдыр.

Мә'лумдур ки, мә'лумат мүбадиләсинә хидмәт едән васи-
тәләр системинә ишарәләр системи дејилир. Тәбиидир ки,
инсанлар арасында ән вачиб үнсијјәт васитәси олан дил мәһз
белә бир вәзифә—мә'лумат мүбадиләси просесинә хидмәт ет-
мәк вәзифәси дашыјыр. Белә олан тәғдирдә, дилин ишарәләр
системи олдуғуну гәбул етмәмәк олмәз, Лакин мә'лумат про-
сесинә хидмәт едән, үмумијјәтлә, инсанлар арасында үнсијјәт
васитәси кими хидмәт көстәрән ишарәләр вә ишарә систем-
ләри чохдур. Дилин маһијјәти вә вәзифәләри «Дил вә нитг»
бөлмәсиндә гејд едилдији кими, әл-һәрәкәт «дили», мүхтә-
лиф ишығфорлар, дәннзчи «дили», пиктографик һазырлағлар

хидмэт едир. Демэли, дил ишарэлэр системи кими онларла бир категоријаја дахил олур, лакин өз мүһүмлүү вэ мүрэк-кэблији илэ фэрглэнир. Дилин ишарэлэр системи кими ма-һијјэтини, үмумијјэтлэ ишарэви тэбиэтини ајдынлашдырмаға еһтијач вардыр. Лакин буиун үчүн, илк нөвбэдэ, ишарэнин өзүнү изаһ етмэк лазымдыр.

Ишарэ дејилэркэн, мә'лумат вермэ габилијјэтинэ малик олаи васитэлэр нэзэрдэ тутулур. Мә'лумат вермэк вэзифэси-ни ишарэлэр, һәр шејдан эввэл, сигиаллар вэ символлар ва-ситэсилэ јеринэ јетирир. «Сигнал мә'лумат верэн сәс, көрмэ ишарэси вэ ја башга шэрти ишарэди́р. Ишарэнин башга нөв-лэриндэн фэргли олараг, о мотивләшдирилмир, өз-өзлүјүндэ ииформасијаја малик олмур: ииформасија ишарэ ситуасија-сында олур; белэликлэ, мә'на «ишарэдэн» конарда јерләшир» [15, 126].

Мәсэлэн, зэнк сәсини көтүрэк. О, мәктэбдэ фасилэнин башламасынын вэ ја гуртармасынын, мәнзилдэ вэ телефонда киминсэ мүрачиэт етдијинин, театрда вэ башга тамаша је-риндэ тамашачыларын зала дэ'вәт олундуғуиун, трамвајда тәһлүкэ олдуғунун хәбәр верилмәсини ифадэ едир. Демэк, сигнал конкрет мәзмундан мәһрумдур.

С и м в о л вэ јахуд рәмз исэ «сигналдан онунла фэрглэ-и́ир ки, онун мәзмуну әјанидир, образлы сурәтдэ мотивләш-дирилмишди́р; буна көрэ дэ символ ситуатив шәраитдэн мү-әјјән дәрәчэдэ азаддыр, һәр һансы бир мә'луматы вермэк үчүн рәмзлэр системинэ маликди́р» [15, 126]. Символа ми-сал олараг, мүхтәлиф өлкәлэрин керблэрини вэ бајраглары-ны, шәһәрлэрин керблэрини көстәрирлэр.

Көрүндүјү кими, ишарэнин бу нөвлэри илэ дил ишарэси арасында бөјүк фэрг вардыр. Белэ ки, бу ишарэлэр бир, дил ишарэлэри исэ ики чәһәтэ, јә'ни һәм мәзмун, һәм дэ ифадэ планына малик олан ишарэди́р.

Ишарэлэр һаггында олан бу тә'лими дил ваһидлэринэ тәтбиг етдикдэ нэ алыныр?

Белэ мә'лум олур ки, дилдэ дэ с и г н а л и ш а р э л э р вар-дыр. Бунлар фонемләрди́р. Фонемлэр она көрэ сигнал иша-рэлэр һеса́б олунур ки, онларын мә'на чәһәти јохдур. Демэли, онлар эслиндэ дил ишарэлэри дејил. Дил ишарэлэри ики чәһәтэ малик олдуғундан, јалныз морфемлэр, сөзлэр, чүм-лэлэр һагиги дил ишарэси һеса́б едилэ билэр.

Үмуми семиотик нэзәријјәјә көрэ, ишарэлэр үч чәһәтдэн өјрәнилэ билэр: 1) синтактика, 2) семантика, 3) прагматика. С и н т а к т и к а ишарэлэрин бир-биринэ мүнәсибәтини бу вэ ја ди́кэр ишарэ системи дахилиндэ өјрәнир вэ белэликлэ, синтактик гајдалар мүәјјән едир. Одур ки, синтактика де-јәркөн, адәтән, синтактик гајдалар баша дүшүлүр. С е м а н т и к а ишарэлэрин ифадэ етдиклэри әшјалара мүнәсибәти илэ мәшғул олуб, семантик гајдалар мүәјјәнләшди́р. Нәһа-

јет, прагматика истифаде едилэн ишарэлэрин ишарэл мүнәсибәти мәсәләсини тәдгиг едир вә синтактика вә семтика кими мұвафиг гәјдалар, даһа доғрусу, прагматик далар дүзәлдир. Буилар дил ишарәси саһәсинә дә аид

Дилин ишарәләр системи олуб-олмамасы үзрә мұхтәл фикирләр вардыр. Мәсәлән, В. А. Звекинсевә көрә, дил һиди олан сөз ишарәдән кәскин сурәтдә фәргләнир. Өз фрини сүбут етмәк үчүн алим ишарәнин әсас хүсусијјәтләр нәзәрдән кечирир. Оун фикринчә, «ишарә өз-өзлүјүндә сыра дикәр мұһүм хассәләрлә дә сәчијјәләнир ки, онл диггәт јетирмәмәк олмаз» [12, 22]. В. А. Звекинсев ишарас олан беш чәһәт кәстәрир: 1. Ишарәнин гејри-мәһсуллығы. 2. Мә'на әләгәләринин јохлуғу. 3. Ишарәнин вә мәнин мұхтаријјәти. 4. Ишарәнин тәкмә'налылығы. 5. Емоционал-экспрессив үнсүрләрин јохлуғу [12, 22—25].

В. А. Звекинсев ишарә илә сөзү кәстәрилән беш чә үзрә мұғәјисә едәрәк бу гәрәра кәлир ки, сөз өз тәбиәт көрә ишарәдән кәскин сурәтдә фәргләнир. В. А. Звекинс көрә, дилдә ишарәјә тәбиәтчә јалһыз терминләр ујғун кә Белә ки, ишарәләр кими терминләр дә емоционал-экспрессив үнсүрләрдән мәһрумдур, тәкмә'налыдыр, мұхтардыр, гаршылә мә'на әләгәсинә малик дејил, гејри-мәһсулдардыр [12, 48—

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мұбаһисә һыз дилин ишарәвилик тәбиәтинә малик олуб-олмама аид дејил. Ишарә иәзәријјәси илә мәшғул олан елм саһәс дә, јәни семантика саһәсиндә дә мұхтәлиф мәктә мөвчуддур. Һәмин мәктәбләрдән үчү хүсусилә кениш ја мышдыр. Онлара феноменолокија, јахуд физиколистика тәби, мәнтиги-психоложи мәктәб вә нәһәјәт, билатерал тәб дахилдир. «Феноменоложи фәлсәфәнин нүмајәләри (И. Кант, Е. Гуссерл, Ч. Моррис) ишарәнин јалһыз дилијинә диггәт јетирирләр. Онлар белә һесаб едирләр инсан идракы үчүн ачыг олан шеј — һадисәләрди (феоноләрди), маһијјәтләр исә ја дәркедилмәздир, ја да инсә конструктив габилитетинин нәтичәсидир. Одур ки, дүјғүләри илә гавранылаң һәр бир әшја, әкәр о, мұстәгим мұһидәјә кәлмәјән башга бир һадисәни ишарәләндирирсә, ирә кими гәбул едилир. Беләликлә, ишарә сигнал, јахуд әләмәт кими баша дүшүлүр» [15, 128].

Мәнтиги-психоложи мәктәб тәрәфиндәнсә «ишарә ма чәһәтә лагејд олан идеал, јахуд функционал бир төрәмә к аиланылыр» [15, 129].

Көрүидүјү кими, феноменоложи вә мәнтиги-психол

* Дил илә сүи'и ишарәләр системләри арасындакы охшар вә фә чәһәтләри башга дилчиләр дә кәстәрирләр [19,30—34].

мәктәпләр тамамилә бир-биринә зидд олаи ишарә нәзәријјә-
ләринә маликдир.

Үчүнчү мәктәб, јә'ии билатерал (лүғәви мә'насы *ики-
тәрәфли* демәкдир) мәктәб исә ишарәни мадди вә идеал чә-
хәтләрин вәһдәти кими баша дүшүр. Ону да гејд етмәк ла-
зымдыр ки, вәһдәт бә'зән ассосиасија, маддилик, харичи,
сәсли; идеал исә дахили мә'на терминләри илә дә гејд еди-
лир. Дилчилиқдә билатерал мәктәбин ишарә консепсијасы
даһа кениш јајылмышдыр.

ӘДӘБИЈАТ

1. К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, ики чилдә, 1-чи чилд, Бақы, 1953.
2. К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, ики чилдә, 2-чи чилд, Бақы, 1953.
3. Ф. Енкелс. Анти-Дүринг, Бақы, 1953.
4. В. И. Лении. Әсәрләри, 20-чи чилд, Бақы, 1954.
5. А. Фат Гурбанов. Инсан вә дил. Бақы, 1973.
6. Р. А. Будагов. Человек и его язык. М., 1954.
7. А. М. Гозов—Гинзберг. Был ли язык изобразителен в своих истоках. М., 1965.
8. Е. М. Галкии а—Федорук. Слово и понятие. М., 1956.
9. Б. Н. Головин. Введение в языкознание М., 1973.
10. А. Н. Ждан—М. М. Гохлернер. Психологические механизмы усвоения грамматики родного и иностранного языков. М. 1972.
11. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, часть II. М., 1965.
12. В. А. Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
13. В. А. Звегинцев. Проблема знаковости языка. М., 1956.
14. В. В. Иванов. Очерки по истории семиотики в СССР. М., 1976.
15. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
16. Г. В. Кольшанский. Логика и структура языка. М., 1965.
17. Логика, под ред. Д. П. Горского и П. В. Таванца. М., 1956.
18. Ю. С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1975.
19. М. Мәһәррәмов. Психолокија, Б., 1968.
20. Мышление и язык. М., 1957.
21. Общее языкознание. Учебное методическое пособие для студентов-заочников. М., 1964.
22. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). М., 1970.
23. Общее языкознание. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников филологических факультетов государственных университетов. М., 1972.
24. Проблемы языкознания. Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов (Бухарест, 28, VIII-2.IX.1967) М., 1967.
25. Л. О. Резников. Понятие и слово. Л., 1958.
26. А. И. Смерницкий. Объективность существования языка М., 1954.
27. Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
28. Т...

30. Ж. И. Шиф. Усвоение языка и развитие мышления у глухих детей М., 1968.
31. Акад. Л. В. Щербак. Преподавание иностранных языков в средней школе. М., 1947.

ДИЛИН ИЧТИМАИ МЭСЭЛЭЛЭРИ

1. Дил вэ чэмијјэт.

Дилин сосиоложи диференсиасијасы мэсэлэси.
Синифлэр вэ дил. Синифлэри дилэ мүнасибэти.
Ичтимаи диалектолокија. Арго проблеми.
Пешэ дили аилајышы

Дил ичтимаи бир һадисэ олмаг етибарилэ чэмијјэтэ хидмэт едир. Тэбииндир ки, чэмијјэтэ хас олаи һэр бир хүсусијјэт, һадисэ вэ с. бу вэ ја дикэр дэрэчэдэ өз аксини дилдэ тапыр. Лакин дил мүстэгил ичтимаи һадисэ олдуғундан вэ дикэр ичтимаи һадисэлэрдэн фэрглэндијиң көрэ онун чэмијјэтлэ бағлылығы вэ ону аксетдирмэ дэрэчэси башга ичтимаи һадисэлэрдэ олдуғундан фэрглэнир.

Дил вэ чэмијјэт проблемини мүнүм мэсэлэлэриндэн бири дилин сосиоложи диференсиасијасы мэсэлэсидир. Бу мэсэлэ өз сачијјэсинэ көрэ мүрәккәб олуб, чох мүхтәлиф саһэләри, башга сөzlә, сәвијјэләри әһәтә едир. Бәзи дилчиләр дилин ичтимаи диференсиасијасынын әи азы једди саһәјә малик олдуғуну көстәрирләр: а) әразијә көрә диференсиасија саһәси—бүтүн дилчиләрә јахшы мәлум олан јерли диалектләр, јәни халгын үмуми дилинин әрази вариантлары; б) нитг просесинин мадди чәһәтдән һәјәтәкчирилмәсинин нөвүиә көрә диференсиасија саһәси—үмуми дилин јахшы мәлум олан јазылы вэ шифаһи «формалары», јахуд да онун (үмуми дилин—А. А.) јазылы вэ шифаһи вариантлары; в) нитг просесинин структурна көрә диференсиасија саһәси—үмуми дилин бир-бириндән бәзи башлыча олараг функционал хүсусијјәтләринә көрә фэргләнән монологии вэ диалогии вариантлары, белә ки, монологии нитг просесинин структуру бүтөв, диалогииңки исә кәсиләндир; г) ичтимаи коллективии, јәни чэмијјәтин фәалијјәт типләринә көрә диференсиасија саһәси—үмуми дилин үслуб вариантларыны, ја да нечә дејәрләр, функционал үслубларыны верир; д) инсаиларын ичтимаи группларына, онларын ичтимаи тәбәгәләриңә көрә диференсиасија саһәси—дилин ичтимаи-синфи, силки, профессионал вариантларыны, даһа дәгиги, онун функционал үслубларыны («вариантларыни вариантларыны») верир; е) әдәби асарларыны.

рыны, онун функционал услубларыны верир; е) әдәби әсәрләр ин мүәллифләринә көрә дифференсиасија саһәси — дилин шәхсли вариантларыны, даһа дәгиги, онун функционал услубларыны верир» [11, 345].

Гейд олунаи једди саһәдән бешинчиси — ичтимаи инсан группларына, онларын тәбәгәләринә көрә дифференсиасија саһәси дил вә чәмијјәт проблеми үчүн даһа мүһүмдүр.

* * *

*

Дилин ичтимаи инсан группларына көрә бөлүмәси биләваситә чәмијјәтин социал дифференсиасијасы илә бағлы олуб, ики мүһүм мәсәләни — синфи диалектләр вә арголар (жаргонлар) мәсәләсини әһәтә едир.

Мә'лум олдуғу үзрә, бүтүн синифли чәмијјәтләр мүхтәлиф синифләрин бирләшмәсиндәи ибарәтдир. В. М. Жирмунски көстәрир ки, «синифли чәмијјәтдә олан бүтүн ичтимаи һадисәләр кими дил дә өз инкишафында чәмијјәтин синфи дифференсиасијасы просесләрини вә синфи мүбаризәни әкс етдирир» [11, 5]. Демәли, чәмијјәтин синифләрә бөлүмәси онун һәјәти илә чох дәриндән вә һәртәрәфли бағлы олан дилә өз тә'сирини көстәрмәјә билмәз. Ајры-ајры дилләрин тарихи бу тә'сири долғунлуғу илә әкс етдирир. Мәсәлән, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда әдәби-бәдii дил әтрафында кедән гызғын мүбарисәләр вә мүбаризәләрдә буну ајдын көрмәк олар.

Мә'лум олдуғу үзрә, һәмин дөврдә Азәрбајҗанда бәдii әдәбијјәт ингилаби-демократик әдәбијјәт, реалист-маарифпәрвәр әдәбијјәт, романтик әдәбијјәт вә буржуа әдәбијјәти олмагла дөрд хәтт үзрә мөвчуд иди вә онлар үч әдәби-бәдii дил үслубунда ифадә олуиурду.

Лакин XX әсрин әввәлләриндә әдәби дил саһәсиндә мүбаризә, шүбһәсиз, әсас ики хәтт үзрә кедирди. Бир тәрәфдән реалист маарифпәрвәр, хусусән ингилаби-демократик әдәбијјәт нүмајәндәләри садә Азәрбајҗан халг дили уғрунда мүбаризә апарыр, диқәр тәрәфдән, буржуа әдәбијјәтинин нүмајәндәләри иәзәри вә практик чәһәтдән, романтик әдәбијјәтин бә'зи нүмајәндәләри исә јалныз практик чәһәтдән даһа чох османлы дилинә чәкән, бә'зи һалларда исә тамамилә османлы дилиндән ибарәт олан бир дили ирәли сүрүр вә ону Азәрбајҗан халгынын јеканә әдәби дили һесаб едирдиләр. О дөврүн әдәби дилинин бу ики формасы практик чәһәтдән өз әксини бириичи иөвбәдә «Молла Нәсрәддин» вә «Фүјузат» журналларынын дилиндә вә үслубунда тапырды.

Молланәсрәддинчиләр дилин көзәллијинә онун халг тәрәфиндән иә дәрәчәдә баша дүшүлмәси ме'јары илә јанашыр-

дылар. Ингилаби-демократик әдәбијјат әмәкчи күтләләри зәһмәткешләрин мәнафејинә хидмәт едиб, онларын мәфкур сини әкс етдирдијинә көрә өзү үчүн ән көзәл нфадә формас кими халг дилини нәзәрдә тутур вә һәмин дилдә дә јараныды. Ингилаби-демократик әдәбијјатын көркәмли нүмајәндәс Ч. Мәммәдгулузадә өзүиүн «Хатиратым» әсәриндә јазмышды: «Биз чалышырдыг ки, јазымызы һәр бир кәс асан вә тезлик, баша дүшсүн вә күман едирәм, мәгсәдимизә дә чатдыг». Көркәмли јазычы јаздыглары дили ана дили адландырыр вә бунун сәбәбини белә изаһ едирди: «Биз бу дилә о сәбәбдән аны дили ады гојуруг ки, бу дилдә јазы јазанда вә орталыға «ана» сөһбәти кәләндә биз «ана»ны «ана» да јазырыг, амма гејр јазычыларымыз... «ана» сөзү әвәзинә «мадәр» јазырлар вә һәмчинин «ата» сөзү әвәзинә, «пәдәр» јазырлар. «Ана»ны «мадәр» вә «ата»ны «пәдәр» јазанлар, дәхи гејри-түрк сөзләрини дә, һабелә сәбәбсиз јерә фарс вә әрәб сөзүнә дәјишириләр».

Дилә белә бахыш Ф. Көчәрли, А. Шаиг, Өмәр Фаиг ким маарифчиләрин дә мәгаләләриндә өз әксини тапмышдыр. Заманлар һәлә кәнч олан Ј. В. Чәмәнзәмминли әдәби-бәди дил барәсиндә белә јазырды: «Дил, гајырмаглыг (сүн'илик) севмәз, зор вә күчү дә гәбул етмәз! Дил өз көкү үстә битәргалхар, гол-ганад ачар вә бу асудәлик вә тәбиинлик сәјәсиндә дә елә көзәл, зәриф вә кениш бир һала кәләр ки, һамыны һәраһан гојар. Дилин көкү чамаатымызын әсрләрчә јаратдыгы әдәбијјатындадыр. Кәрәк онлар топлансын, өјрәнилсин, әсәрләнсин. Дил ахтаран кәрәк чамаатымызын арасында кәсәрсин!..

Һәрках јазычылыг етмәкдән мәгсәд фарс вә әрәб сөзләри ишләдиб билик сатмаг исә, бу ајры бир мәсәләдир. Јохсәјәни чамаатын мәнфәәти дә мүлаһизә олунурса, кәрәк әввәл чамаатын баша дүшдүјү бир дилдә јазылсын ки, о да охују ондан бир һиссә көтүрсүн».

Көркәмли маарифчи Ф. Көчәрли дә биринчи нөвбәдә халг дили уғрунда мүбаризә апарырды. О, шифаһи халг әдәбијјатына мәнсуб шер'ләр һағгында јазырды ки, онлар «чамаатымызын сағлам бир фикир, үлви бир һиссә малик олдуғу ну көстәрдији кими, дилимизин дәхи нә гәдәр көзәл, вә ләтиф бир дил олдуғуну сүбут едир».

Дил мәсәләсиндә буржуа әдәбијјаты нүмајәндәләри тамә милә әкс фикирдә идиләр.

Онларын фикринчә, әдәби-бәди дил үмумхалг дилини тәсириндә узаг олмалыдыр. Мәсәлән, Ә. Нүсәјизадә әдәби-бәди дил үчүн һәмин дилин чығатај, османлы дилләринә јахынлығыны әсас көтүрүр, буну ејни заманда хәлгилик үчүн дә әсас шәрт сәјырды. «Фүјүзат», «Шәләлә» журналларынын сәһифәләриндә «әрәбләшмиш османлылыг» әдәби дил үчүн әсас мәзијјәт һесаб олунурду. «Фүјүзат» журналы бу

ну практик чәһәтдән дә һәјата кечирирди. Мәсәлән, Ә. Һүсејнзадә Көтенин «Фауст» әсәрини Азәрбајҗан охучуларына белә бир дилдә тәгдим едирди:

Әнзари-шәбабимдә пәдидаp олан еј зила!
Еј зилли-түлуат олујурсын јенә пејда.

«Шәләлә» журналынын баш редактору Сәбрибәјзадә исә өз мәгаләләрини белә бир диллә јазырды: «Бу күн статистикләр бизә сурәти-гәтијјәтлә исбат едијор ки, һәр нерәдә дин вә е'тигад гүввәтини гаиб етмәјә башламышса, орада чәраим, чинајәт вә һәр дүрлү фәналыг о нисбәтдә тәрәгги еләмишдир».

О дөврүи әдәби дилинә мүнәсибәтдә өзүиү көстәрән вә әдәби дилә һәмин мүнәсибәт нәтичәсиндә јаранан бу икилик дилә мәнз синфи мүнәсибәтин нәтичәси иди. Әмәкчи халгдан јазанлар халг дили, һаким синфин нүмајәндәләринин мәфкурәсини ифадә едәнләр исә гејри-хәлги бир дил уғруида мүбаризә едирдиләр. Бу һәр шејдән әввәл, оиларын синфи мәнсубијјәтиндән ирәли кәлирди. Мәсәлән, Ә. Һүсејнзадә өзүнүн дилә гејри-хәлги мүнәсибәтиндә, идеологу олдуғу синфин — буржуа синфини дүнјакөрүшүнү ифадә едирди.

Дилин көзәллијинә синфи мүнәсибәт билаваситә синифләрин дилдән истифадәсиндә дә өзүнү көстәриp. Синифләрин дилә тә'сири бә'зән о гәдәр күчлү олур ки, мүәјјән бир синфин нүмајәндәси башга бир синфин нүмајәндәсини баша дүшмәкдә чәтинлик чәкиp. Бу чәһәтдән Сабит Рәһманын «Ширин бүлбүл» һекајәсиндә тәсвир олунмуш әһвалат марағлыдыp: һаким синфин идеологу Чәлил Наим Әфәнди тәблиғат апармағ үчүн Азәрбајҗанын кәндләриндән биринә кедир вә орада чәлләјин үстүнә чыхарағ бөјүк бир нитг сөјләјир. Чәлил Наим Әфәндинин нитгиндән кичик бир парчаны бура көчүрүрүк: «—Мәним сизә ишвәтим будур ки, дүијада бүтүн ејиликләри зәхиpеји-ахирәт гылыб сәриүззәвал олан дүнјаји-гәддарә вәфа етмәјин вә өмри напак гәриби-бәнд нәфси әзизиниз кими билиб һеч бир пислији онларын бабиндә рәва көрмәјин». Мә'лумдур ки, кәндлиләр бу дили баша дүшмүрләр, бир-бир чәкилиб кедирләр. Чәлил Наим Әфәнди бир дә көзүнү ачыб көрүp ки, гаршысында јалныз бир кәндли галыб. Үзүнү һәмин кәндлијә тутуб дејир: «Афәрин сәнә! Мән инди билдим ки, бизим дә кәндләримиздә идеалны адамлар вармыш. Мән инди билдим ки, бизим дә кәндләримиздә өз чаныны милләтә гурбан едән милләт хадимләри тапылырмыш... Бах... (о, әли илә кәнди көстәрди) һамы чыхыб кедиб... онлар анламадылар. Мәним кәламымын мә'насыны анламадылар. Амма сән анладың. Сән билдин... вә она көрә дә ахыра гәдәр һәвәслә отуpарағ мүсават фиргәси рәһбәринин сөзүнү динләдин... Маладес!...» Кәндли исә нәтиги тә'рифинә бәла чаваб верир: «—Аға мән әсир...

дәи бир кәлмә дә баша дүшмәмишәм. Анчаг сәнин ајағынын ал-
тындакы чәлләк мәнимкидир. Мән сәнии данышыб гуртарма-
ғыны көзләјирәм ки, чәлләји евимә апарым».

Синифләрин «дили» мәшһур инкилис драматургу Бернард
Шоунуи «Пигмалион» әсәриндәки кәнч гызын башына кәлән
әһвалатдан да ајдын көрүнүр. Бир дилчи фонетист гызын нит-
ги үзәриндә хејли ишләдикдән сонра, јүксәк чәмијјәт һәмин
гызы өз чәркәсиндән олан адам сајыр.

Синифли чәмијјәтләрдә синифләр вә дил мүнәсибәтиндә
белә бир һал да өзүнү көстәрмишдир: һаким синиф үмүмхалг
дилини билмәклә јанашы, синфи үнсијјәтдә башга бир хал-
гын дилиндән истифадә етмишдир. Демәли, бу вә ја дикәр бир
халг үчүн үмуми үнсијјәт васитәси олан үмүмхалг дили, баш-
га бир өлкәдә јалныз мүәјјән бир синфә хидмәт етмишдир.
Башга сөzlә, зәһмәткеш халга мәнсуб синифләр үнсијјәт ва-
ситәси кими бир дилдән (доғма ана дили олан үмүмхалг ди-
линдәи), һаким синиф исә башга бир халга мәнсуб олан башга
бир дилдән һәм үнсијјәт, һәм дә фикри ифадә васитәси кими
истифадә етмишдир. Мәсәлән, белә һал XI — XIII әсрләрдә
Инкилтәрәдә олмушдур. В. А. Звекинсев јазыр: «Әлимиздә
олан бүтүн тарихи фактлар көстәрир ки, о з а м а н к ы (XI —
XIII әсрләр) и н к и л и с ч ә м и ј ј ә т и в ә и н к и л и с д ө в -
л ә т и ш ә р а и т и н д ә норман истилачыларынын франсыз
дили елә бир дил олмушдур ки, ону мүәјјәи мә'нада синфи
дил адландырмаг олар вә о дилдә инкилис феодалларынын
јүксәк тәбәгәләринин аз бир гисми дејил, һакимијјәтдә олан
дворјанлығын учдантутма бүтүн үзвләри данышмышлар...»
[18, 262].

Белә вәзијјәт XII әсрдә Азәрбајҗанда да олмушдур. Шир-
ваишаһ Әхситан «Лејли вә Мәчнун»у јазмаг үчүн Низамијә
көндәрдији сифаришдә билдирмишди:

Түрк дили јарашмаз шаһ нәслимизә,
Әскиклик кәтирәр түрк дили бизә.

Дилин ичтимаи гуруплара көрә бөлүнмәсинә мүхтәлиф дөвр-
ләрдә вә мүхтәлиф өлкәләрдә гадынларын кишиләрдән фәргли
дилдә данышмасыны да мисал көстәрмәк олар. Мәсәлән,
гәдим һинд драмында белә бир хүсусијјәт вар иди ки, киши-
ләр санскрит, гадынлар исә пракрит дилиндә (халг шивәлә-
риндә) данышырмышлар. Дилчиликдә белә бир фикир мөв-
чуддур ки, бу һеч дә данышанларын мүхтәлиф чинсләрә
айд олмалары илә бағлы олмамышдыр. Бу, әслиндә дәрин
социоложи көкә малик олмушдур. Белә ки, кичик ишчилә-
рин, һамамчыларын, балыгчыларын, дәмәт...

шанын санскрит дилинин мәйсуб олдуғу аллаһлардан, краллардан, князлардан, браһмәнләрден, дәвләт хадимләриндән, сарај, адамларындан вә с.-дән чинсә көрә дејил, ичтимаи вәзијјәтә көрә, синфи вә каста вәзијјәтиниң көрә фәргләнмәсинин нәтичәси иди [18,264].

Синифли чәмијјәтдә дилии ичтимаи дифереиснасијасы башга һалларда да өзүнү көстәрир. В. М. Жирмунски јазыр: «Буржуа чәмијјәтинин дилинин соснал дифереиснасијасы мәсәләләриндә... ичтимаи тәбәгәләшмәнин даһа әјани, «парадигматик» мәнзәрәсини о дилләр верир ки, мәсәдән, алман, јахуд италјан дилләриндә олдуғу кими, халг диалектләри илә үмуммилли норма арасында мүһүм фәргләр мөвчудур. Белә һалларда үмумхалг дилинин ики јох, үч соснал сәвијјәсинин мөвчуд олмасы ашкара чыхыр... диалект өзү, үмуммилли әдәби дил вә нечә дејәрләр, «јарым диалектин» (Halbmundart) аралыг формасы...» [11, 20—21].

Көстәрилән бу һаллар бә'зи дилчиләри дилин синфи олмасы гәнаәтинә кәтирмишди. Лакин синифләрин истифадәсиндә олан дилдә мүшаһидә едилән бу һаллар неч дә дилин синфилијинә дәләләт етмир. Белә ки, әкәр бир синиф бир дилдән, диқәри исә башга бир дилдән истифадә едирсә, бу, дилин синфилијини јох, синифләрин дилдән истифадәсинин мүхтәлифлијини көстәрир. Мәсәлән, XI—XIII әсрләрдә Икиләрәдә феодалларын истифадә етдикләри франсыз дили һәр һансы бир синфи дил јох, франсыз халгынын үмумхалг дили иди. Еләчә дә XII әсрдә Ширваншаһларын үнсијәт вәситәси олан фарс дили фарс халгынын үмумхалг дили иди.

Гәдим һинд-драмында кишиләрин данышдығы санскрит вә гадынларын фикир мүбадиләси вәситәси кими истифадә етдикләри иракрит дили ејни бир халга мәйсуб олан үнсијәт вәситәсинин мүхтәлиф сәвијјәләридир (әдәби дил вә данышыг дили).

Ајры-ајры синифләрин дилә көстәрдији тә'сирә кәлдикдә исә нәзәрә алынмалыдыр ки, бу тә'сир неч дә јени бир дилин јаранмасына сәбәб олмур; үмумхалг дилинин әсас әләмәтләри галмагла, мүәјјәи нитг сәвијјәсинин јаранмасы илә нәтичәләнир. Һәммин нитг сәвијјәләринә, адәтән, синфи диалектләр дејилир. Синфи диалектләр јерли диалектләрдән кәскин сурәтдә фәргләнир.

Синфи диалектләрлә соснал лингвистиканын шө'бәси олан ичтимаи диалектолокија мәшғул олур. Лакин гејд етмәк ләзымдыр ки, ичтимаи диалектолокијаын тәдғигат объекти јалныз синфи диалектләрлә мәһдудлашмыр. Ичтимаи диалектолокија чәмијјәтини мүхтәлиф тәбәгәләринә аид олан дил тәзаһүрләри илә дә мәшғул олур.

* *

Ичтимаи диалектолокијанын тэдгигат саһәсинә дахил
спесифик дил һадисәләриндән бири дә аргодур.
франсыз сөзү олуб, бу вә ја дикәр ичтимаи група х
едән ичтимаи дил һадисәсини билдирир. Арго ж а р г о н
мини илә дә адландырылыр. Башга сөзлә, оилар бир-бир
синонимидир.

Арго әсасән чәмијјәтин түфејли үнсүрләри (оғрула
верчиләр вә с.) тәрәфиндән јарадылыр вә ишләдилир;
доғрусу, о сүн'и дилләр групуна дахилдир. Лакин ону
ныз чинајәткарлар аләми илә мәһдудлашдырмаг олмаз.
лум олдуғу кими, мүхтәлиф али мәктәб тәләбәләринни
та мәктәб шакирдләринни дә бә'знләри сүн'и дилләрд
арголардан истифадә едирләр.

Аргоиуи мүхтәлиф јаранма јоллары вардыр. Онл
чоху үнсијјәт васитәси кими истифадәдә олан дил әсас
јараныр. Рус арголарынын тэдгигатчыларындан Б. А. Ј
һәммин арголарын хүсусијјәтләри вә јаранма үсуллары
синдә јазыр: «Шәрти дилләр (арголар — А. А.), адәтән
ми дилин малик олдуғу һәммин фонетик системә, һәммин
фолокијаја вә синтаксисә, лексиканын чох һиссәсинә («
дәјишмәјән сөзләр вә бә'зи дәјишәиләр) малик олур. Ај
сөз јарадычылығыны јалныз бә'зи категоријаларынын
ғәтин вә семантиканын бир һиссәсинин өзүнәмәхсус хүс
јәти вар; арго үмуми дилдән даһа чох сөзләрини мә'на
вә ишләдилмәсинә көрә фәргләнир. Арготик лексиканы
фәргләндиричи үнсүрләринин мүгајисәли вә тарихи тә
аргонун милли диллә даһа кениш әлагәсини ачмаға имка
рир, чүнки бу әлагәдә чохлу диалектизмләр вә архаиз
ашкар олур. Лакин нәһајәтдә, һәммин әразинин үмуми
әсасында һеч чүр изаһ едилмәјән чохлу сөз галығы н
чарпыр» [15,268].

Бәс һәммин сөзләр аргоја һарадан дахил олур? Мә'лум
ки, бу сөзләрин әксәријјәти алынма сөзләр олуб, мәни
мүхтәлиф дилләрә аиддир.

Арголардакы сөз јарадычылығы, мә'на фәрглилијинә
оғру аргосундан ашағыдакы сөзләри мисал көстәрмәк ол
ширмач «чибкир», мойшик «мағаза оғрусу», майданшик
тар оғрусу», скокаръ јахул да домушник «мәнзил оғру
голубятник «туман-көјнәк, аг оғрусу», мокрушник «оғр
тил», кассир, јахуд медвежатник «дәмир кассалар оғру
стопаръ «гулдур», клюкушник «килсә оғрусу», баншик «ва
оғрусу» вә с. [22, 484 — 485].

Сөзләрин мә'нача фәргләндирилмәси евфемизм јолу
дә олур. Б. А. Серебренников көстәрир ки, «оғру жаргон»

лексикасына чох вахт заһирән ади сөзләрлә мұхтәлиф чинајәт һәрәкәтләрини пәрдәләмәјә сә'ј едән һәјәсыз вә кобуд евфе-низм хас олур: *украсть* (оғурламағ) фе'ли *купить* («ал-мағ») фе'ли илә, *ударить кого-либо ножом* (кими исә бычағ-ламағ) — *поцарапать пером* («перо илә чызмағ») илә ифадә олунур. Чинајәт аләминә мәнсуб адам, садәчә олага *свой* ја-худ *своя* («өзүнүнкү») адландырылыр; *убивать с целью ог-раблениа* (сојгунчулуг мәгсәди илә өлдүрмәк) заһирән зәрәр-сиз *мокритъ* фе'ли илә ифадә олунур вә с. [22, 485].

Арголарын башга јаранма јоллары да вардыр. Онлардан бирини мәшһур франсыз дилчиси Ж. Вандријес белә тәсвир едир: «Јалныз иддиалы бир ләгәблә танынан, гәрибә адам олан, көрүнүр, ерамызын V әсриндә јашамыш грамматик Виргили Марон кұман едилдијинә көрә, узун мүддәт Ирланд мәктәблнләри арасында һөрмәтдә олмуш, хүсуси бир дил ичад етмишдир. Бу дил ади дилин сөзләрини һечаларын гоша-лашмасы, ғысалдылмасы вә јерләринин дәјишдирилмәси вәси-тәсилә тәһриф едирмиш. Заман кечдикчә бу дил дәјишмиш вә «шаирләр дили», ирландча *berla na filed* адланан бир дил төрәтмишдир. Бу елә аргодур ки, онда биз латын, јунан, гә-дим јәһуди дилләриндән алыннан сөзләрә; истифадәдән галан вә көһнә мәтнләрдән көтүрүлмүш сөзләрә вә нәһәјәт, күндә-лик дилин ахырдан әввәлә охунан, јахуд да тәһриф еди-лән сөзләринә раст кәлирик [15, 267].

Гејд едәк ки, Азәрбајчанда олан бә'зи арголар мүүјјән дәрәчәдә бу јолла, хүсусән, һеча артымы јолу илә әмәлә кәл-мишдир.

Пешә дили дејилән нитг һадисәсини аргодан фәрглән-дирмәк лазымдыр. Бу дил өзүнүн лүғәт тәркиби илә фәрглә-нир вә терминләрлә зәнкин олур. Пешә дилләринә мүрәттиб-ләрин, балыгчыларын вә с. спесифик данышыг лексикону дахилдир. Пешә дилләриндә бә'зән истифадәдә олан дилдән чыхмыш сөзләр мұһафизә олунур.

В. А. Звекинsev јазыр: «Беләликлә, лүғәтин пешәјә көрә хүсусиләшмәси (пешә «дилләри») әмәк бөлкүсүнүн мүүјјән конкрет чәмијјәт үчүн сәчијјәви олан формаларыны әкс ет-дирир. Онларда бу вә ја дикәр пешәнни тарихи дә өз әк-сини тапыр. Бунунла да һәммин гәбилдән олан һадисәләр нәин-ки ичтимаи, һәмчинин халис тарихи аспект дә кәсб едир» [15, 277].

2. Дилин инкишафынын чәмијјәтлә бағлылығы.

Дил тәкамүлүнүн сәсиоложи истигамәтләри

Ичтимаи һадисә олмағ е'тибарилә чәмијјәтлә бағлы олан дил өз инкишафына, вәзифәсини...

лэшмәсинә вә с. көрә илк нөвбәдә, хидмәт етдији чәмијјәтә борчлудур.

Чәмијјәтә игтисади чәһәтдән хидмәт көстәрән базис онун инкишафына лагејд гала бнлмәз. Белә ки, әкәр дилләрин гәбилә дилләринә, гәбилә дилләриндән халг дилләринә, халг дилләриндән исә милли дилләрә доғру инкишаф етдијини гәбул едириксә, дилин инкишафынын, һәр шејдән әввәл, чәмијјәтин инкишафы илә бағлы олдуғуну е’тираф етмиш олур. Мә’лумдур ки, гәбилә дилләри ибтидаи ичма; тајфа дилләри гулдарлыг; халг дилләри феодализм; милли дилләр исә капитализм ичтимаи формасијалары илә бағлыдыр. Милли дилләрин ән јүксәк инкишафы вә чичәкләнмәси социализм дөврүндә олур. Көрүндүјү кими, дилин инкишаф мәрһәләләри ичтимаи формасијаларла, онлара ујғун ичтимаи-сијаси системлә бағлыдыр.

Дилләрин инкишафынын үстгурумларла да әлагәси вардыр: «Үстгурумун сәчијјәси мүхтәлиф дилләрин тәлејинә бәјүк тә’сир көстәрә биләр. ССРИ халглары дилләринин инкишафы вә һәмин һадисә үчүн типик олан просесләр: дилин ичтимаи вәзифәсинин кенишләнмәси, үслубларын инкишафы, мүәјјәи дил нормаларынын ишләнмәси, лүғәт тәркибинин тәкмилләшмәси вә с. бунун парлаг нүмунәси ола биләр. Бүтүн бунлар нәтичә е’тибарилә мүәјјән үстгурумун тә’сири јекунудур, Ленин милли сијасәтинин нәтичәсидир» [22, 438].

Үстгурумун тә’сири илә дилин инкишафы онун фәалијјәт сәвијјәсиндәки мүхтәлиф дәјишикликләрдә, тәтбиги дилчилијә аид лингвистик мәсәләләрдә дә өзүнү көстәрир. Дилин инкишафынын чәмијјәтлә, чәмијјәтин үстгурум сәчијјәли һадисәләри илә бағлылығы хусусән дилин лүғәт тәркибинә анддир. Бу чәһәтдән үстгурум олан дилин лүғәт тәркибинә тә’сирини гејд етмәк олар. Мәсәлән, әрәб дилинин ислам дининин дили олмасы ислам дининин јайылмасы заманы кўлли мигдарда әрәб сөзләринин мүхтәлиф дилләрә, мәсәлән, фарс, Азәрбајчан, өзбәк вә с. дилләрә дахил олмасына сәбәб олмушдур.

Дилләрин, лүғәт тәркибинин дәјишмәси илә мүшајиәт олунан инкишафын тә’сирини пуризм һадисәсиндә дә көрмәк олар. Мә’лум олдуғу үзрә, пуризм дили алынма сөзләрдән тәмизләмә һадисәсинә дејилир. Бә’зән дилин лүғәт тәркибинин дәјишмәси о дәрәчәдә олур ки, ону баша дүшмәк белә чәтинләшир. Дүздүр, пуризм әдәби дилә аид олан һадисәдир. Лакин, мә’лум олдуғу үзрә әдәби дил өз мәнбәјинә, үмум-халг данышыг дилинә тә’сир көстәрмәјә билмәз. «Нә исә буна бәнзәр һадисә јениләшмә дөврүндә (XVIII әср) маңар дилинин инкишаф тарихиндә мүшаһидә едилмишдир. һәмин дөврдә дилин зәнкинләшмәси даһа кениш вүс’әт алмыш вә һәтта Ј. Балашшанын һесаб етдији кими, сағлам олмайан бир...

олмаса да, о заман мачар дили чохлу мигдарда јени вѣ ла-
зымлы сѣзлѣрлѣ зѣнкинлѣшмишди.

Диллѣрин инкишафына үстгурум гѣбилиндѣи олан тѣ'си-
рин башга формалары да вардыр. Б. А. Серебренников кѣс-
тѣдир ки, «чѣмијјѣтлѣ мұхтѣлиф синфи вѣ миллѣтчи мѣна-
фелѣрин олмасы да диллѣрин инкишафында ѣкс едѣ билир.
Һиндистан диллѣри үзрѣ мұтѣхѣссислѣр тѣсдиг едирлѣр ки,
ики Һинд дилн олан урду вѣ Һинди диллѣрини асанлыгла
бирлѣшдирмѣк' олар. Бу диллѣрин грамматик систѣмлѣринин
үнсүрлѣри бирдир, лүгѣтлѣрин ѣксѣр Һиссѣси үмүмдир. Һин-
ди дилиндѣ санскрит, урду дилиндѣ исѣ фарс вѣ ѣрѣб үнсүр-
лѣринин ишлѣдилмѣсини мѣһдудлашдырмаг кифѣјѣтдир ки,
бир дилин формалашмасы шѣраити јарадылсын. Лакии ин-
дијѣдѣк мұһафизѣ олунаи дил фѣрглѣринин галмасына кѣмѣк
етмѣк Инкилтѣрѣнин импѣриалист буржуазнѣјасы вѣ дини си-
тајиш нұмајѣндѣлѣри үчүн сѣрфѣли олмушдур» [22, 439].

Дилин инкишафынын чѣмијјѣтлѣ бағлылыгы бир дѣ онда
ѣзүнү кѣстѣрир ки, чѣмијјѣтин јүксѣк инкишаф сѣвијјѣсиндѣ
олмасы елмин, техниканын, мѣдѣнијјѣтин инкишафына рѣв-
нѣг верир; бу инкишаф исѣ јени анлајышларын, чнһазларын,
машынларын, алѣтлѣрин јаранмасына сѣбѣб олур ки, бу да
дилин лүгѣт тѣркибини зѣнкинлѣшдирѣи вѣ кенишлѣндирѣн
јени сѣзлѣрин мѣјдана чыхмасына зѣмин јарадыр.

Дилин ичтимаи сфераларына мѣдѣнијјѣтин инкишафы да
тѣ'сир кѣстѣрир. Белѣ ки, «мѣдѣнијјѣтин инкишафы тѣ-
бии оларѣг елмин вѣ техниканын мұхтѣлиф сѣһѣлѣриндѣ тѣч-
рүбѣ мұбадилѣси мѣгсѣди олан мұхтѣлиф ѣлкѣлѣрлѣ ѣлагѣ-
лѣрин кұчлѣнмѣси илѣ бағлыдыр. Һѣмин базада бѣјнѣлмилѣл
терминолокија нѣш'ѣт едир. Техники вѣ елми ѣдѣбијјѣтын
тѣрчүмѣси зѣрури оларѣг дилин ичтимаи сфераларында үму-
ми үслуби чизкилѣрин вѣ хұсусијјѣтлѣрин мѣјдана кѣлмѣсинѣ
апарыб чыхарыр» [22, 441].

Бүтүн бунлар дилин инкишафынын чѣмијјѣтлѣ бағлылы-
гыны, дил тѣкамүлүнүн мұхтѣлиф сѣсиоложи истигамѣтлѣрѣ
малик олдуғуну ајдын кѣстѣрир. Б. А. Серебренников чох
доғру јазыр ки, «чѣмијјѣт сѣзүн ѣсл мѣ'насында дили јара-
дыр вѣ формалашдыр. Дил чѣмијјѣтин мѣһсулудур. Бу сѣ-
бѣбдѣн о, чѣмнѣјјѣтѣ хидмѣт едѣн Һѣр Һансы дикѣр бир Һади-
сѣдѣн даҥа чох ичтимаи Һадисѣ адына лајигдир» [22, 449].

3. ѣдѣби дил. ѣдѣби дил вѣ диалект. ѣдѣби дил вѣ милли дил. ѣдѣби диллѣрин типлѣри

ѣдѣби дил, илк бахышда, ајдын лингвистик анлајыш олса
да, дилчиликдѣ Һѣлл едилмѣмиш мѣсѣлѣлѣр сырасына дахил-
дир. Һѣр шѣјдѣн ѣввѣл, гѣјд'етмѣк лазымдыр ки, о бир термин
кими Һѣч дѣ үмуми, бѣјнѣлмилѣл сѣчијјѣ дашымыр.

М. М. Гухман көстәрир ки, «әдәби дил» термини дилин иш, нилмиш (дүзәлдилмиш, һазыр шәклә салынмыш—А. А.) ф масынын ады кими хусусән. ССРИ-дә «Литературный язык Франсада (langue litteraire), Италијада (lingua litteraire) в кифајәт гәдәр јајылмыш олса да, һеч дә јекәнә термин деј дир. Инкилис-американ ән'әнәсиндә, хусусән мүасир әдә дилләрә тәтбигдә, даһа чох орфоепик нормалара мүнасибәт «дил стандарты» јахуд «стандарт дил» термини кениш јајылм дыр; сон илләр бу термин славјаншүнаслыгда да итишар мишдир... алман дилиндә һәмин мә'нада Schiftsprache («язык дил», Hoshsprache) термини ишләнир. Сон илләр Zemeinsprache «үмүми дил», Einheitsprache («ваһид дил», Чехословакијад күман ки, алман ән'әиәси тә'сири илә spisovny jazuk «язык дил», Полшада jazuk kulturalnu «мәдәннјјәт дили», «мәдән дил» терминләри ишләнир» [22, 503].

Әдәби дил термини кими, әдәби дил анлајышы барәдә, дилчиләр арасында бирлик јохдур. Ә. Дәмирчизадә әдәби дил саһәсиндәки мүлаһизәләри групилашдырмыш вә үмумләшдирмишдир. О јазыр: «Бәзиләри әдәби дил дедикдә, а чаг јазылы дили анламышлар, шифаһи әдәби дилин дә биләчәјини ағылларына белә кәтирмәмишләр. Буна көрә әдәби дил вә онун инкишафы дедикдә, анчаг јазылы әдәби јатын, јазылы сәнәдләрин, нәһајәт, китабәләрин дилини тәгиг етмәкдән узага кетмәмишләр. Белә анлајыш нәтичәсиндә «јазысы олмајан халгларын әдәби дили олмаз» кими јајлыш аилајыш мејдана чыхмыш, јахуд бу вә ја дикәр халг әдәби дилинин башланғычы һәмин халгын јазыја малик олдуғу дөврдән һесаб едилмишдир» [14, 15]. Мәсәлән, акад. В. Виноградов шифаһи поезијанын дилини әдәби дил сәјмамы дыр. [22, 507].

А. С. Чикобава да шифаһи әдәби дили гәбул етмәмин онун јалныз үмуми дил шәклиндә мөвчуд ола биләчәјин көстәрмишдир: «Дикәр тәрәфдән, шифаһи, гејри-әдәби дил үмуми дил ола биләр... Мүәјјән диалект әсасында јаранған бәзи шифаһи әдәбијјат әсәрләри өзләринә мәхсус бәди гүл вә сәјәснндә өз диалектинин сәрһәдләриндәи кәнарда јајыл биләр. Заман кечдикчә оилар үмумин малы ола биләр. Мәсәлән, евен дилиндә дөрд диалект вар, јазылы дил јохдур. Кәл, маһиылары бүтүн диалектләрә јад олан бир формалар охујурлар» [27, 121]. В. В. Виноградов А. С. Чикобаванын сәләмәтләшдирмәи мүлаһизәсини тарихи аспектдә кифајәт гәдәр ајдын ишлә едилмәмәкдә тәнгид етмишдир [10, 29].

Ә. Дәмирчизадәинн фикринчә, бәзән әдәби дил анлајыш илә дөвләт дили анлајышы ејниләшдирилмишдир, буна көрә дә бәзи халгларын әдәби дили вә онун тарихи һаггында јајлыш фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Мүхтәлиф дөврләри

[illegible]

Читайте и смотрите, как это делается. И вы сможете сделать то же самое.

*
* *

люди дифференцируют [22,50].

[illegible]

...[25, 193]

[illegible]

ми, мѣһѣлли чѣһѣтдѣн дѣ һѣмин һадисѣнии тѣ'сиринѣ мѣ'руз галыр. Дилин диалектлѣрѣ бѣлѣнмѣси ики чѣр олур: 1) ејни мѣншѣ мѣнсубијјѣтинѣ малик тајфа диллѣри ваһид халг дили јарандыгдан сонра ѳз мѣстѣгиллијини итирир вѣ инкишафларыны ејни бир дилин мѣхтѣлиф диалект вѣ шивѣлѣри кими давам етдирир; 2) ваһид халг дили мѣхтѣлиф дилхаричи амиллѣрин тѣ'сири илѣ ѳз мѣстѣгиллијини итирир вѣ мѣхтѣлиф диалект вѣ шивѣлѣрѣ бѣлѣнѣр. Бу јоллар бир-бири илѣ гаршы-гаршыја дурса да, бири дикѣрини инкар етмир. Белѣ ки, диалектлѣрин интеграсијасындан (бирлѣшмѣсиндѣн) сонра јаранан халг дили, мѣхтѣлиф сѣбѣблѣр ѳзѣндѣн дифференсисија һадисѣсинѣ уграја билѣр. Јахуд ѣксинѣ — дифференсисија һадисѣси нѣтичѣсиндѣ ѳмумхалг дилиндѣн јаранан диалектлѣр мѣхтѣлиф сѣбѣбдѣн тѣзѣдѣн ѳмумхалг дили ѣсасында бирлѣшѣ билѣр.

Мѣһѣлли диалект ѣрази чѣһѣтдѣн бирлѣшмиш инсан групна хидмѣт едѣн дил нѣвѣ вѣ јахуд дил вариантыдыр. Мѣһѣлли диалектин ѳзѣнѣмѣхсус грамматик гурулушу вѣ ѣсас лѣгѣт фонду вардыр. Бунлар ѳмумхалг дилинин грамматик гурулушу вѣ ѣсас лѣгѣт фондуна ујгѣн кѣлѣ дѣ билѣр, кѣлмѣјѣ дѣ.

Ѣдѣби дил илѣ мѣһѣлли диалект арасында чидди фѣрглѣр вардыр А. С. Чикобава ѣдѣби дилѣ анд алты хѣсусијјѣт кѣстѣрир. Ѣдѣби дил һѣмин хѣсусијјѣтлѣринѣ кѣрѣ мѣһѣлли диалектлѣрѣ гаршы дурур. һѣмин хѣсусијјѣтлѣр гысача оларга ашагыдакылардан ибарѣтдир:

1. Ѣдѣби дил, бир гајда олараг, тѣ к олур, диалектлѣр нѣѣ һѣмишѣ бир дѣн артыг олур.

2. «Ѣдѣби дил мѣјјѣн бир диалектин базасында јараныр, лакин бѣт ѳнлѣк дѣ һѣч бир диалектлѣ тѣн кѣлмир» [27, 118].

3. «Ѣдѣби дил, онун инкишафы диалектлѣрин инкишафы илѣ дѣз кѣлмир, лакин шифаһи диалект нитги ѣдѣби дили гидаландыран мѣнбѣ кими хидмѣт кѣстѣрир» [27, 128].

4. Ѣдѣби дилин зѣнкинлѣшмѣсинин нисбѣтѣн икинчи дѣрѣчѣли, лакин һѣч дѣ аз ѣһѣмијјѣти олмајан мѣнбѣји онун башга ѣдѣби диллѣрлѣ олан ѣлагѣсидир.

5. «Ѣдѣби дил мѣдѣнијјѣт мѣһсѣулудур, ејни заманда мѣдѣни инкишаф ѣлѣтидир. Бу ѣлѣт ѳз имканларына кѣрѣ нѣ гѣдѣр зѣнкин вѣ ѳз гурулушуна кѣрѣ нѣ гѣдѣр мѣкѣммѣлдирсѣ, ѳз вѣзифѣсини бир о гѣдѣр јахшы јеринѣ јѣтирѣ билѣр. Бу о демѣкдир ки, ѣдѣби дил, онун инкишафы нѣзѣрѣтѣ мѣ'руз галмаја билмѣз, нормалашдырылмаја билмѣз. һѣч кимѣ дѣхли јохдур ки, һансыса бир кѣндѣ, һансыса бир вилајѣтин һансыса бир рајонунда иѣчѣ данышырлар; диалект нитги ѳчѣн нормалар дѣзѣлдилмир; онун инкишафы һѣр һансы бир идѣрѣ тѣрѣфиндѣн нормалашдырылмыр» [27, 120].

6. «Мѣвафиг дилин мѣһѣлли диалект ѣсасында јаранмыш ѣдѣ-

би дил, бир гайда оларак, халгын, миллэтин үмуми дили кими хидмэт көстәрир» [27, 120].

Бу хүсусийәтләрин һамысы, һеч шүбһәсиз ки, әдәби дилдир вә оңу диалектләрдән кәскин сурәтдә фәргләндир.

М. М. Гухман да әдәби дилә вә диалектә мөхсүс ал фәргләндиричи әләмәт көстәрир. Ләкин оңун көстәрдә әләмәтләр А. С. Чикобаванын көстәрдији фәргләрдән сәлир. М. М. Гухман јазыр: «Бу формаларын (әдәби дилин мөһәлли диалектин — А. А.) гаршы-гаршыја гојулмасы оңрын фәргләндиричи әләмәтләринин бүтүн системи илә мәрүтдур ки, бу фәргләндиричи әләмәтләрин дә бәзиләри әдәби вә шәртсиздир, дикәрләри исә, ашағыда гејд едиләчәји ким мөјјән шәраитдә нејтраллаша биләр» [22, 508].

М. М. Гухманын көстәрдији фәргләндиричи әләмәт бунлардыр:

1. «Диалект дил мөвчудлуғунун әрази мөһдуд формасыдыр» [22, 508].

2. «Әдәби дил өзүнүн һәјата кечирдији ичтиман вәзифәләринә көрә вә бунунла өзүнүн үслуби имканларына көрә диалект гаршы гојулур» [22, 510].

3. «Әдәби дилин вә диалектин үнсийәт сферларына көрә бөлүнмәси сәвијјәси мөјјән дәчәдә дилин јазылы вә шифаһи формаларынын гаршылыг әләгәси илә бағлыдыр. Чох вәхт әдәби дилин јазы илә үст әләгәси һаггында, әдәби дилләрин инкишафында китаб үслубунун хүсуси ролу һаггында олан мүддәә илә гаршылашмалар» [22, 514].

4. «Әдәби дилин ичтиман базасы тарихи категориядыр, бунунла белә, мөһәлли диалектинки дә беләди» [22, 516].

5. «Әдәби дилин спецификасы, јухарыда гәдилдији кими, мөјјән сечмә вә нисби ганунләшдирмә илә бағлы олур. Бу чүр сечмә вә ганунләшдирмә нә мөһәлли диалектә, нә дә мөһәлли диалектә әдәби дил арасындакы аралыг формалара хасдыр» [22, 520].

6. «Әдәби дилин вә диалектин гаршылыглы әләгәси — оңрын јахынлығы вә ајрылығы дәрәчәси әдәби дил вә үсийәтин данышыг формаларынын гаршылыглы әләгәси илә чарпазлашыр» [22, 523].

Әдәби дил илә мөһәлли диалект арасында көстәрилән мүнһүм фәргләр, һабелә әдәби дилә вә мөһәлли диалектә шагәдилән фәргләндиричи әләмәтләр әсасында әдәби дил илә мөһәлли диалекти үч принципә көрә гаршы-гаршыја гојулалар:

1. Мәһийәтчә: а) әдәби дил дүзәлтмә, мөһәлли диалект нәтиҗәси; б) әдәби дил нормалашдырылмыш, мөһәлли диалект нәтиҗәси; в) әдәби дил гануниләшдирилмиш, мөһәлли диалект нәтиҗәси.

мәһәлли диалект гануниләшдирилмәмиш; г) әдәби дил даһа чох субъектив, мәһәлли диалект исә даһа чох объектив үнсий-
јәт формасыдыр, дил мөвчудлуғудур.

2. **Вәзифәчә:** а) әдәби дил кеиш, мәһәлли диалект мәһ-
дуд; б) әдәби дил үмуми, мәһәлли диалект хүсуси; в) әдәби
дил чохшаһәли, мәһәлли диалект тәкшаһәли үнсийјәт форма-
сыдыр, дил мөвчудлуғудур.

3. **Инкишаф темпинә көрә:** а) әдәби дил нисбәтән дәјиш-
кән, мәһәлли диалект сабит; б) әдәби дил фәал, мәһәлли
диалект нејтрал; г) әдәби дил асылы, мәһәлли диалект, нис-
бәтән мүстәгил үнсийјәт формасыдыр, дил мөвчудлуғудур.

* *

*

Әдәби дил проблеми ејни заманда әдәби дил вә милли дил
мәсәләси илә мөһкәм сурәтдә бағлыдыр.

Мәлум олдуғу үзрә, әдәби дилдән, мәһәлли диалектдән вә с.
фәргли олараг, милли дил дилин јашама формаларындан
дејил. О, тарихи категорија олуб, һәр бир халгын тарихиндә
милләтин јараимасы дөврү илә бағлыдыр. Беләликлә, милли
дил, әслиндә синхроник аспектдә дејил, диахроник јөндә
оппозиција тәшкил едиб гәбилә, тајфа вә халг дилләринә
гаршы гојулур.

Әдәби дил илә милли дилии гаршылыглы әлагәси мәсәләси
дә дилчиликдә лазымыича һәлл олунмамыш мәсәләләр сыра-
сына дахилдир. Бәзи дилчиләр әдәби дил илә милли дил ара-
сында маһијјәтчә һеч бир фәрг көрмүр. Мәсәлән, А. С. Чико-
бава јазыр: «Бүтүн милли дилләр әдәби дилләр-
дир. Лакии әдәби дилләрии һамысы милли дил дејил.
Рус, Украина, белорус, естон, Литва, латыш, ермәни, күрчү,
Азәрбајҗан, өзбәк, газар, гыргыз, түркмән, тачик, молдав,
чех, полјак, болгар, мачар, румын, алман, франсыз, инкилис,
италјан, испан, Чин, Кореја, јапон, әрәб кими әдәби дилләр
вә чох-чох башгалары милли дилләрдир: «милли дил» вә
«әдәби дил» бу һалларда тән кәлир» [27, 116]. Демәли, милли
дилин мөвчуд олдуғу шәраитдә бу анлајышлар ејнијјәт
тәшкил едир.

Әкәр милли дилләр һәлә јаранмамышдырса ...«Халг дил-
ләри дә әдәби дил ола биләр. Мәсәлән, авар, лак, даркин,
ләзки, табасаран, гумуг дилләри Дағыстан МССР-дә мұвафиг
халгларын әдәби дилләридир, лакни һәләлик милли дилләр
дејил: «әдәби» вә «милли» бурада тән кәлмир» [27, 116]. Бу-
радан тәбии пәтичә чыхыр ки, «Әдәби дил милләт тә-
шәккүл тайанда үмуммилли дил олуру» [27, 116]

Бәзи дилчиләр «милли дил» вә «әдәби дил» анлајышлары-
ны фәргләндириләр. Мәсәлән, В. В. Виноградов әдәби дили
милли дилин тәркибинә дахил олан бир анлајыш кими баша
дүшүр. Буну онун ашағыдакы гејдләриндән ајдын көрмәк
олар: «Әдәби-јазылы дил милли дил инкишафын үмуми

мејлларинә табе олараг, халг—данышыг нитгинин ширәлери илә гидаланараг, нитг үнсийјәтинин бу вә-ја дикәр еһтијачлары үчүн ән гһјмәтли вә мәгсәдәујгун диалект васитәләрини өзүндә топлајараг, *милли дил дахилиндә* (курсив мәнимдир—А. А.) өзүнәмәхсус, үслуби чәһәтдән дифференсиаллашымыш, семантик чәһәтдән инкишаф етмиш вә нормалашдырылмыш бир систем шәклинә дүшүр» [10, 76]. Демәли, милли дил анлајышы әдәби дил анлајышындан даһа кенишдир.

Шүбһәсиз, бу мүлаһизә, даһа доғрудур. Чүнки үмумхалг сәчијјәсинә малик олан милли дил бүтүн истифадә сәһәләриндә бирдән-бирә әдәби дил нормаларына тамамилә чаваб верә билмәзди. Бунуила белә, халг һәјатынын бүтүн кушәләринә нүфуз едән милли дил, өз нөвбәсиндә, әдәби дилин инкишафы үчүн кениш үфүгләр ачыр. «Јалныз милли мәрһәләдә әдәби дил өзүнүн һәлә милли дөврдән әввәл өзүлү гојулмуш имканларыны—чоҳвалентлик вә үслуби рәнкарәиклијини, сечмә вә нисби регламентасијасыны, фөвгәлдиалект сәчијјәсини бүтүнлүклә һәјата кечирир: чоҳвалентлик инкишаф едиб дилин үнсийјәтин бүтүн сәһәләриндә ишләнмәсинә чеврилир, үслуби систем, артыг данышыг әдәби үслубуну да өзүндә бирләшдирир; сечмә вә нисби регламентасија инкишаф едиб мәһдуд вә јенә нормалашдырылмыш вариантлашма диапозону олан кодификасија едилмиш нормалар системи олур, фөвгәлдиалект спесифик ваһид әрази илә бағлы олмајан үмуми-мәчбури форма кәсб едир. Бунуила да, милли әдәби дил әдәби дилин ән инкишаф етмиш типидир [22, 533—534].

Демәли, милли дилин вә әдәби дилин гаршылыгы әлагәсинин маһијјәти бундан ибарәтдир ки, онлар бир-биринин инкишафы үчүн зәмин јарадыр вә мүәјјән әлверишли шәраитдә ејниләшир.

Мә'лум олдуғу ки, јер үзүндә әдәби дилләрин һамысынын вәзијјәти ејни дејил. Бунула әлагәдәр олараг, сон заманлар әдәби дилләрин типолокијасыны јаратмаг, башга сөzlә, онларын мүхтәлиф типләрини кәстәрән тәшәббүсләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бу тәшәббүсләрдән М. М. Гухманын схеми диггәти чәлб едир. Ашағыда һәмин схем бүтүнлүклә верилир:

І. Үнсийјәт сәһәләрини әһатәјә кәрә: А. Максимум поливалентлијә малик олан әдәби дилләр (рус, франсыз, инкилис, ермәни, күрчү вә с. мүасир милли дилләр)*.

Б. Вәзифә мәһдудијјәти олан әдәби дилләр: а) јалныз јазылы дилләр (Гәрбин вә Шәргин орта әср дилләринин чоҳу,

*Азәрбајчан милли әдәби дили дә бу група дахилдир.—А. А.

...синго-
...нөвдәсиндә, ики јерә ајрылыр: 1) мүмкүн олан бүтүн функционал-үслуби мүхтәлифликләрлә чыхыш едән вә јазылы үнсијјәтин јеканә васитәси олан јазылы әдәби дилләр (орта әср Чин вә јапон дилләри, классик әрәб, гәдим күрчү вә с.); 2) әчнәби дил шәклиндә рәгиби олан јазылы әдәби дилләр (орта әср Гәрби Авропа әдәби дилләри, гәдим рус әдәби дили, һинди);

б) јалныз шифаһи нөвдә чыхыш едән әдәби дилләр (Һомер дөврүндәки јуан әдәби дили),

в) јазылы вә шифаһи формалары олан, лакин үнсијјәтин мүәјјән саһәләриндән чыхарылан әдәби дилләр (Индонезија дилиндән башга, јердә галан Индонезија дилләри, һинди дилиндән башга, јердә галан Һиндистан дилләри, Лүксембург әдәби дили).

II. Нормалашдырылмыш просесләрин вә һәттинин вә сәвијјәсинин сәчинјјәсинә көрә: А. Ваһид стандарта малик дилләр (рус, инкилис, франсыз, күрчү, Азәрбајчан вә с. типли мүасир милли дилләр).

Б. Мүасир ермәни әдәби дили типли стандартлашдырылмыш вариантлары олан дилләр.

В. Чохлу стандартлашдырылмамыш мәһәлли вариантлары олан дилләр (милли дилә гәдәрки дөврүн әдәби дилләринин чоху).

Г. Әсас стандартдан башга, диқәр милләтин әдәби дили вә зифәсиндә чох вә ја аз дәрәчәдә стандартлашдырылмыш варианты олан әдәби дилләр (инкилис, алман, франсыз).

III. Мәишәт-данышыг формаларындан ајрылма дәрәчәсинә көрә: А. Лору вә сләнг төрәмәләри дә дахил олмага мәишәт-данышыг нитгинин мүхтәлиф типләринин бирләшдији әдәби-данышыг үслубу олан дилләр (мүасир милли әдәби дилләрин чоху).

Б. Синголез дили кими, мәншәт-данышыг формаларындан ајры дүшән јазылы әдәби дилләр.

В. Һәм јазылы, Һәм дә шифаһи формалары олан, лакин өз нормасындан XVI—XVII әсрләрдәки франсыз әдәби дили кими мәишәт-данышыг үслубларыны кәнар едән әдәби дилләр.

Г. Данышыг нитгинин мәһәлли формалары илә әлагә сахлајан әдәби дилләр (орта әср ермәни, италјаи, алман дилләри).

4. Нитг мәдәнијјәти вә онуи ичтимаи әһәмијјәти.

Нитг мәдәнијјәтинин јүксәлишиндә
дилчилик нәзәријјәсинин ролу

Елми-техиики ингилабын мүвәфғәијјәтлә һәјата кечирилмәсиндә вә јени инсан тәрбијәси кими чох мүһүм ишдә нормалашдырылмыш дил гуручулуғунун, башга сөzlә, нитг мәдә-

нијјәтинин дурмадан жүксәлдилмәсинин бөјүк әһәмијәти вәдыр. «Сосиалист гуручулуғу әјани сурәтдә көстәрмишдир ки нормалашдырылмыш дил олмадан зијалы габагчыл милләт дјени инсанын уғурлу тәрбијәси дә, сүр'әтли техники вә мәдәингилаб да јохдур» [26, 129]. Нитг мәдәнијјәтинин бу мүһичтимай әһәмијјәти бир дә онунла бағлыдыр ки, дөврүмүз сәнкин мә'луматлар дөврүдүр вә өз хусуси информасија вәсәтәләри (гәзет, журнал, телевизија, радио) олан һәр бир халығын дили һәмин мә'луматлары лазымынча нфадә етмәк үчүн инсбәтән аз вахт әрзиндә мүәјјән лексик, грамматик вә үслуби дәјишмәләрә мә'руз галыр. Даһа доғрусу, һәр дилдә мүһитәлиф дилләрин? һабелә һәмин дилии өз материаллары әсасында јенн сөзләр әмәлә кәлир, чүмләдә сөзләрин бирләшмәсиндә, сырасында башгалыг нәзәрә чарпыр, адәт едилмини үслуби нормалардан фәргли чүмлә гурулушлары, сөз бирләшмәләри медана чыхыр. Шүбһәсиз, бүтүн бу мәсәләләрдүзкүн мүнасибәтдә дилчилијин нитг мәдәнијјәти саһәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Нитг мәдәнијјәти нәдир?

Нитг мәдәнијјәти тәтбиги дилчилик саһәси олуб, һәр һансы конкрет бир дилин орфоепик, орфографик, лексик, грамматик, үслуби вә с. нормаларыны мүәјјәнләшдирән нәзәри ахтарышлар вә тәчрүби тәдбирләр комплексидир.

Нитг мәдәнијјәти саһәси үчүн ән мүһүм проблем әдәби дил нормасы анлајышыдыр.

Бу анлајыш һағгында дилчиликдә әсас мулаһизә бундан ибарәтдир: «Әдәби норма дил системинин коллектив реализасијаларынын һәр һансы бир мәчмујудур ки, чәмијјәтин ики шафынын мүәјјән мәрһәләсиндә чәмијјәт тәрәфиндән гәбул едилир вә онун тәрәфиндән дүзкүн вә нүмунәви коллектив реализасијалар кими баша дүшүлүр» [22, 566].

Норма барәсиндә дилчиликдә башга фикирләр дә вардыр. Мәсәләи, Б. Н. Головинә көрә, норма «бир чох вариантлардан биринин сечилмәсинин мөһкәм тәлиматыдыр, дилин өзүнүн хусусијәтләри вә онун ичтимай тәтбигинин әдәби ән'әнәләринилә верилән тәлипатдыр» [22, 573]. Әдәби норманын көстәрилән анлајышлары нитг мәдәнијјәтинин бүтүн сәвијјәләринә: орфоепик, орфографик, лексик, грамматик вә үслуби нормалара аиддир.

Әдәби норманын ики мүһүм әләмәти вардыр. Бу әләмәтләрдән биринчи вә мүһүмү норматив реализасијаларын сабитлији вә вариантлылығыдыр.

Норматив реализасијаларын сабитлији әдәби норманын әсас әләмәти вә тәләбидир. Мүхтәлиф вариантлылыг, шүб-

һәсиз, нитг. мәдәнијјәтинин јүксәлиши ишинә мәнфи тә'сир көстәрир. Лакин чанлы дилләрлә мөһкәм бағлы олан әдәби норма, вариантлылығы бирдән-бирә ләғв етмәјә гадир дејил. Одур ки, әдәби норманын әләмәтләрни сырасында сабитликлә бәрәбәр, вариантлылығы хусусијјәтинн дә гејд едирләр.

Вариантлылығы мүасир әдәби дилләрин һамысына бу вә ја дикәр дәрәчәдә андир. Мәсәлән, алман әдәби дил нормасына ашағыдакы вариант фактлары андир: *bakteebook* «бишмиш», *gezalsen=dezalt* «дузландырылмыш», *des Tads des Tags*, күн, јијәлик һалын тәкиндә; *am Tage=am Tag*, «күндүз» јөнлүк һалын тәкиндә; *blässer blässer* «арғар» *es schaudert mir=mirich* «горхурам» [22, 568].

Вариантлылығы рус дилиндә дә вардыр. Мәсәлән, *туфель=мокнул* «исланды»; *сказав=сказавиш* «дејәрәк»; *ноль=нуль* «сыфыр»; *неряшество=неряшливость* «сәлигәсизлик», *иначе=иначе* «башга чүр, башга сөзлә»; *мышление=мышление* «тәффәккүр» [22, 568]. Рус дилиндә вариантлылығы алынма сөзләрә, самит группларынын тәләффүзүнә, ихтисаса көрә гадын грамматик чинсинин ифадәсинә вә с. андир [24, 100 — 155—180].

Әдәби дил нормасынын вариантлылығы мүасир әдәби дилләрдән бири олмаг е'тибарилә Азәрбајчан дилинә дә хасдыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *мудавим=динләјичи*, *тәрчүмә едән=чевирән*, *аидлик=аидијјәт*, *вәһшилик=вәһшиијјәт*, *ганунилик=ганунијјәт*, *гүдсилик=гүдсијјәт*, *зәрурилик=зәруријјәт*, *инсанлығы=инсанијјәт*, *мәхсуслуг=мәхсусијјәт*, *мәһкумлуг=мәһкумијјәт*, *мәһрумлуг=мәһрумијјәт*, *нисбилик=нисбијјәт*, *рәсмилик=рәсмијјәт*, *сәмимилик=сәмимијјәт*, *чиддилик=чиддијјәт* вә с. дериватив сәвијјәдә олан вариантлылығыдыр.

Азәрбајчан дилиндә вариантлылығы өзүнү орфографија, әдәби тәләффүз вә грамматикада да көстәрир.

Әдәби норманын әләмәтләриндән икинчиси, н о р м а т и в р е а л и з а с и ј а л а р ы н д и ф е р е н с и а л л ы г ы д ы р .

Мә'лум олдуғу ки, «норманын селектив тәрәфи, јә'ни мүхтәлиф дил васитәләринин сечилмәси вә пәјлашдырылмасы әдәби дилдә чох мүрәккәб вәзијјәтдә нәзәрә чарпыр: норма әдәби дилин јалныз заһири. һүдудларыны (јә'ни «дүзкүн», әдәби реализасијалары «дүзкүн олмајан», «гејри-әдәби» реализасијалардан фәргләндрмәји) тә'јин етмир, дүзкүн норматив реализасијалар дахилиндә мүхтәлиф гәбилдән олан дәрәчәләри дә мүәјјәнләшдирир» [22, 569].

Демәли, әдәби норманын сабитлији вә вариантлылығы әләмәти дүзкүн вә дүзкүн олмајан реализасијалара әсасланырса, әдәби норманын норматив реализасијаларын дифференсисаллығы әләмәти дүзкүн реализасијаларын уғурлулуг дәрәчәсини нәзәрдә тутур. Әдәби норманын бу әләмәти

реализасијаларын өз ишләнмә сәһәсинә көрә сечилмәснни, јә'ни үслуби мәгамын әсас көтүрүлмәсини тәләб едир. Мәсәлән, рус дилиндә *жена*—*супруга*, Азәрбајчан дилиндә *арвад*—*һәјәт јолдашы*—*әзвәчә* вә с. бу гәбилдәндир. Онларын норматив реализасијасы һәр бир һалда вәзијјәтлә бағлы олуб, ситуатив сәһнјјә дашыјыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдәби дил нормасы тарихи категоријадыр. Башг'а сөзлә, заман кечдикчә нормаларда мүәјјән дәјишикликләр әмәлә кәлир. Дилдә норматив дәјишмәләр мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү көстәрир. Лакин бунларын һамысы мөвчуд вариантларын азалмасы, чоһалмасы, әдәби дилин һудудларындан кәнара чыхарылмасы вә с. шәкилләрдә тәзаһүр едир.

Әдәби нормаларда дәјишмәләрин мөвчуд олмасы һеч дә о демәк дејилдир ки, әдәби норма сабитләшмәјә вә мөһкәмләшмәјә мејл етмир. Әслиндә, норманын инкишафында һәмшә ики мејл: дәјишмә вә мүһафизә олунма өзүнү көстәрир. «Тарихи планда нормаларын сабитлији вә давамлылығы чәмијјәтә хидмәт едән коммуникатив вәситәләрин зәрурилији вә вәрәсәлилији илә мүдафиә едилир.

Әдәби нормаларын сахланмасынын вә вәрәсәлилијин әсас үсулларына әдәби дилдәки јазынын мүхтәлиф нөвләри, әдәби узусу әкс етдирән шифаһи ән'әнә, чүрбәчүр норматив вәсаитләр—лүгәтләр, грамматикалар, үслубијјат үзрә дәрсликләр вә нәһәјәт, мәктәб дахилдир» [22, 592].

* *

Нитг мәдәнијјәтинин јүксәлишиндә дилчилик нәзәријјәсинин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Јалныз һәгиги дилчилик нәзәријјәси әсасында бу вә ја дикәр конкрет бир дилин орфографик, орфоэпик, лексик, грамматик вә үслуби нормаларыны елми чәһәтдән мүәјјәнләшдирмәк олар. Мәсәлән, мүхтәлиф дилләрин орфографик нормаларыны нәзәрдән кечирәк. Мә'лум олдуғу кими, орфографик нормалар һеч дә јухарыдан, нечә кәлди, кортәбии сурәтдә мүәјјәнләшдирилмир. Һәр һансы бир дилин орфографија гәјдалары тәртиб едиләркән, мүәјјән елми принципләрә әсасланылыр вә дилин гурулушу һәммин принципләр әсасында нәзәри дилчилик тәрәфиндән өјрәнилир. Мәсәлән, орфографија гәјдалары тәртиб едиләркән мә'лум үч принципә: фонетик, морфоложи вә тарихи—ән'әнәви принципләрә әсасланырлар. Бу принципләрин маһијјәти вә конкрет дил үчүн онлардан һансына үстүнлүк верилмәси мәсәләси дә, илк нөвбәдә, нәзәри дилчилик тәрәфиндән верилир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин орфографија гәјдаларынын тәртиби заманы фонетик принципә әсасланылыр.

гүрүлүшлү олмасы һагда бизэ нэзэри эсас верир. Рус дили орфографија ғайдаларынын морфоложи принципинэ эсасланмасы да белэчэ. Дилчилик елми бу дилин сырф инсифаи сәчијјәсини мүүјјәнләшдирдији үчүн һәммин дилин орфографија ғайдалары мүтләг көк вә шәкилчиләрин илкин формаларыны муһафизә едән морфоложи принципә эсасланмалы иди.

Бу вәзијјәт нитг мәдәнијјәтинин бүтүн саһәләринә вә һәммин саһәләрин бүтүн нормаларына аиддир.

Нитг мәдәнијјәти вә дилчилик нәзәријјәсинин мөһкәм әлагәси бахымындан Азәрбајҗан дили марағлыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, 1936-чы илдән 1958-чи илә гәдәр Азәрбајҗан дилинин орфографнјасында алты дәфә дәјишиклик едилмиш, хүсусән 1936—40-чы илләр арасында һәр ики илдән бир јени орфографија ғайдалары тәртиб олунмушдур. Ә. Әфәндизадә өзүнүн «Дүзкүн јазы тә'лиминин елми эсаслары» (Бакы, 1975) адлы әсәриндә бу гејри-ади вәзијјәти беш сәбәбини көстәрир. Онлардан бири, әслиндә, биринчиси вә ән мүһүмү ашағыдакыдыр: «Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра орфографнјамызын бир нечә дәфә јенидән ишләниб һазырланмасы, ајры-ајры дөврләрдә онун бир сыра ғайдаларынын сабитләшә билмәмәси дилчилик елмимизин вәзијјәти илә дә сых әлагәдәр иди.

Һәлә орфографнјамызын јарадылмасы вә онун даһа да тәкмилләшдирилмәсинин илк дөврләриндә дилимизин лексикасыны, фонетика вә грамматикасыны өјрәнмәк саһәсиндә чох аз иш көрүлмүш, әдәби тәләффүз ғайдаларынын тәдгиги мәсәләсинә исә һеч тәшәббүс белә көстәрилмәмишди. Һалбуки орфографнјамызда һәр бир ғайданын мүүјјән елми эсаслар үзәриндә гурулмасына, дилимизин хүсусијјәтләрини өзүндә дүзкүн әкс етдирә билмәсинә наил олмағ үчүн буна бөјүк еһтијаж вардыр.

Лакин һәммин дөврләрдән башлајарағ, дилчилик елмимизин тәдричән инкишаф етмәси, дилимизин ганун-ғайдаларыны, хүсусијјәтләрини тәдгиг етмәкдә мүүјјән наилијјәтләр газанмасы орфографнјамызда олан нөгсанларын, зәиф чәһәтләрин мејдана чыхарылыб арадан галдырылмасына, шүбһәсиз, бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Мәһз буна көрәдир ки, хүсусән 1940, 1954 вә 1958-чи илләрдә гәбул олунмуш «Ғайдалар»ын истәр системиндә, истәрсә дә изаһында елмилнк даһа чох һисс олунур» (сәһ. 79—80).

Бу, нитг мәдәнијјәтинин диқәр саһәләринә дә аиддир. М. Ширәлијев дилимизин орфоепнјасы барәдә јазыр: «...Мәдәнијјәтимизин инкишафы елә бир сәвијјәә кәлиб чатмышдыр ки, артыг орфоепнја ғайдаларыны вермәк күнүн вачиб мәсәләләриндән бири олмушдур. Орфоепнја ғайдаларынын эсасларыны вермәк үчүн бир сыра ишләр көрүлмәлидир:

1) һәр шејдән әввәл, орфоепнјанын эсаслары мүүјјәнләш-

дирилмәли (бу, әсасән Бакыдакы зијалыларыи шифаһи әд-дили олмалыдыр);

2) орфоепија принципләри мүнәҗҗән едилмәли;

3) орфоепијанын орфографијаја јахынлашан вә ајрыл чәһәтләри көстәрилмәли;

4) орфографијада гәбул едилмәјән фонетик һадисәлә (ассимилјасија, диссимилјасија, протеза вә с.) орфоепијада дәрәчәдә јер верилмәли;

5) алынма сөзләрин орфоепијасы гәјдаја салынмалыды [20,9].

Көрүндүјү киими, бу вәзифәләрдән чохунун јеринә јетрилмәси дилчилик нәзәријјәсинин өһдәсинә дүшүр.

Совет дилчилијиндә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри мә дилчилик елми әсасында ишләниб һазырланыр. Мәлумд ки, «хоштәм субъектив-естетик дилетантизмдәи хилас с ма, дил вә нитг мәдәнијјәтинин елми релсләрә кечирилмә (курсив мәнимдир—А. А.), һәләлик там јеринә јетирилмә олмаса да, објектив-тарихи тәлимин јарадылмасы совет диличилијинин бөјүк хидмәтидир» [26,136].

5. Дилин тарихи вә халгын тарихи. Дилчилик вә этнографија

Дил халгын малыдыр вә бу чәһәтдән, тамамилә тәбнид ки, һәр бир дил мәнсуб олдуғу халгын тарихи илә бағлыдыр. Дил елә бир күзкүдүр ки, халгын тарихи бу вә ја дикәр шәки өз әксини орада тапыр.

Азәрбајҗан дили вә тәхминән һәмин сәвијјәдә өзбәк дил мәлум олдуғу үзрә, өз лүгәт тәркибләри вә синтактик гурулушларына көрә түрк дилләринин бир гисми илә мүгајисә фәргли мөвгә тутур. Һәмин дилләрдә данышан халглар гәдим заманлардан Иран мәншәли халгларла мүхтәлигтисади, мәдәни, әдәби әлағәдә олдуғларындан, онла мәнсуб олан дилин лүгәт тәркибинә Иран мәишәли чох сөз дахил олмушдур. Һәмин дилләрдә аналитик гурулуш табели мүрәккәб чүмләләр дә бир сыра түрк дилләри мүгајисәдә олдуғча чох инкишаф етмишдир. Азәрбајҗан өзбәк дилләринин бәзи түрк дилләриндән фәргли мөвгәлик олмасы, шүбһәсиз, һәмин дилләрдә данышан халгын тарихи илә мөһкәм сурәтдә бағлыдыр.

Мәлум олдуғу үзрә, инкилис дилиндә чохлу франс сөзү вардыр. Бу да тәсадүфи характер дашымыр. Белә «Инкилтәрәнин норманлар тәрәфиндән истила едилмә өзү илә күчлү франсыз тәсири кәтирмишдир. Инкилис дил франсыз дили илә узунмүддәтли мүбаризәдә гәләбә чәрағ, онун һесабына лексик алынмаларла чох зәнкииләшмишдир. Инкилис дилинин норман-франсыз сөзләри илә зәнкиләшмәсини, әлбәттә, инкилис дилинин инкишаф ганунла

илә һеч чүр бирбаша әлагәләндирмәк олмаз» [18, 283]. Шүбһә јохдур ки, бу, инкилис дилинин мәисуб олдуғу халғыи тарихи илә бағлыдыр.

Дилин тарихи вә халғын тарихи проблеми бир чох марағлы мәсәләләри өзүндә бирләшдирир. Һәмин мәсәләләрдән бири субстрат, суперстрат вә адстрат мәсәләсидир.

Чарпазлашма заманы мәғлуб олан јерли дилнн гәләбә чалан кәлмә дилдәки изләринә субстрат дејилир.

Азәрбајчан дилинин бәзи диалект вә шивәләриндә субстрат әләмәтләри мүшаһидә едилир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин Зағатала-Ғах шивәләриндә тәсадүф едилән $q < k$ һадисәси (qотаq «көмәк», іпаq «инәк», қиши «киши») көрүнүр, Ғафғаз дилләри групуна дахил олан субстрат әләмәтидир. Азәрбајчан дилинин талыш шивәләриндә (Ләнкәран, Астара, Лерик, Масаллы) инчә л самити исә Иран субстраты әләмәти һесаб едилә биләр.

Бакы диалектинә аид $a > o$ әвәзләnmәси дә куман ки, субстрат һадисәсидир. Ејни һадисәнин өзбәк дилиндә дә өзүнү көстәрмәси һәр ики һадисәни Иран мәншәли субстрат тәсири олдуғуну сөјләмәјә һагг верир.

Субстратын тамамилә әксинә олан һадисә суперстрат адланыр. Белә ки, субстрат мәғлуб олан јерли дилдирсә, суперстрат јад әразидә мәғлуб олан кәлмә дилдир. Башға сөzlә, кәлмә дилин јерли дилдә изләринә суперстрат дејилир. Суперстрат ролунда чыхыш едән дил јалныз јени кәлдији јад мүһитдә мәғлуб олур, өз доғма мүһитиндә исә варлығыны сахлајыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә әрәб вә фарс суперстратларынын күчлү лексик изләри ғалмышдыр. Норман истилачыларынын инкилис дилиндә бурахдығы күчлү тәсири дә суперстрат һадисәсинә мисал көстәрмәк олар.

Адстрат һадисәси јанашы мөвчуд олан, ғаршылығлы әлагәләрә вә тәсирә малик ики дилин бир-бириндә бурахдығлары изә дејилир. Адстрат һадисәсиндә ғалиб вә мәғлуб тәрәфләр олмур. Мәсәлән, Ермәнистан ССР әразисиндә Азәрбајчан-ермәни, Күрчүстан ССР әразисиндә Азәрбајчан-күрчү, Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан-ермәни дилләринин бир-бириндә бурахдығлары изләри адстрат кими изаһ етмәк олар.

Субстрат һадисәси дилчиликдә нисбәтән јени мәсәлә олуб, италјан дилчиси Г. И. Асколинин ады илә бағлыдыр. Субстрат анлајышы дилчиликдә XIX әсрин икинчи јарысындан јајылмаға башламышдыр.

Ғејд етмәк лазымдыр ки, ады чәкилән һадисәләр халғын тарихи илә ғырылмаз сурәтдә бағлыдыр; мәсәлән, субстрат һадисәси Азәрбајчан дилиндә она көрә асанлығла мүшаһидә едилир ки, билаваситә халғын тарихи вә дилин тарихи илә

бағлыдыр. Мә'лум олдуғу кими, «Азербайжан тарихи» (I чилд, Бақы, 1961) кітабында Азербайжан ділинин мәншәји белә изаһ едилір: «...бир чох башга халгын тарихиндә олмуш һадисә—јерли әһалинин ділинин кәлмәләрин діли илә әвәз олмасы Азербайчанда да баш вермишди. Бир чох мүасир Шәрг халглары өз әчдадларынын данышдыглары дилдә данышмырлар. Орта Асијада харәзмиләр, согдијалылар, бактријалылар вә парфијалылары Иран дилләри түрк дилләри илә әвәз олуидуғу кими, Азербайчанда да јерли дилләри Азербайжан діли әвәз етмишди.

Лакии дилләрни дәјишмәси һеч дә јерли әһалинин сыхышдырылмасы демәк дејилдир. Буна көрә дә мүасир халглар өз өлкәләринин гәдим әһалисинин билаваситә иәсилләри олуб, онларын мәдәни, тарихи вә антроположи хүсусијјәтләринин индијәдәк сахламагдадырлар. Мүасир Азербайжан әһалисинин физики типләринин тәдгиги вә антроположи материалын мүгајисәси өлкәнин индики әһалисинин һәм чәнуб, һәм дә ши-мал етник үнсүрләрлә билаваситә јахын олмасыны тәсдиг едир» (сәһ. 189).

Мүасир Азербайжан дилиндәки субстрат изләри дә бу мұлаһизәни тәсдиг етмәкдәдир.

Азербайжан дилиндәки суперстрат изләри дә, илк нөвбәдә Азербайжан халгынын тарихи илә бағлыдыр. Белә ки, «Азербайжан тарихи» (I чилд, Бақы, 1961) кітабында көстәрилдији кими, «Азербайжан діли бирдән-бирә әдәби дил ола билмәмишди. Каркүзарлыгда, елм вә әдәбијјатда әрәб вә фарс дилләри һаким иди. Фарс ділинин тә'сири даһа гүввәтли иди. Әдәби әсәрләр бу дилдә јарадылырды. О, әсасән һаким даирәләрин діли иди. Азербайжан әһалисинин чох аз гисми бу діли билирди» (сәһ. 189).

IX—XII әсрләрдәки Азербайжан һаггында дејилмиш бу сөzlәр әрәб вә фарс суперстратынын мүасир Азербайжан дилиндә тәхминән миниллик бир тарихи олдуғуну көстәрир.

Лакин халгын тарихи илә дилин тарихинин мөһкәм әлағәси дилин һеч дә бүтүн сәвијјәләринә анд дејил. Белә ки, тарихин изи даһа чох дилин лүғәт тәркибиндә өзүнү көстәрир. Фонетик вә грамматик сәвијјәләрдә исә бу әлағә мүстәгим сәчијјәдә олмур. Мәсәлән, Фүзулинин дилиндә -ыб/-уб/-уб/-үб формалы нәгли кечмишин биринчи шәхси дә вар иди: *Нә күнаһ ејләдүм ки, хар олубам*. Һәмин формаја XIX әсрдә Нәбатиниң дилиндә дә раст кәлирик: *О күнәш аризә һејран оланы зар олубам*. Мүасир дилимиздә исә бу форма артыг ишләнмир. Һәмин форманын көстәрилән тарихини халгын тарихи илә әлағәләндирмәк нә дәрәчәдә дүзкүндүр? Һәтта субстрат үнсүрләри дә, В. И. Абајевин дедији кими, дилә дахил олдуғдан соира онун дахили ийкишафынын амилинә чеврилир [18, 287]. Бир чох башга грамматик формалар вә сәс дәјишмәләринин дә белә хүсусијјәти вар. Дилин грамматик гүрүлушунда

жаранан жениликлерин дә халгын тарихи илә бирбаша әлагәси јохдур. Мәсәлән, бизим әсрдә Азәрбајчан дилиндә фе'лин индики заманы *үчүн* -м инкар шәкилчиси кими сабитләш-мишдир: *јазыр-јазмыр*. Әввәлләр бүтүн заман формаларында олдуғу кими, индики заманда да -*ма/-мә* шәкилчисиндән истифадә олуурду: *јазыр — јазмајыр*.

Индики заман формасынын инкарынын бу чүр дәјишмә-сии халгын тарихи илә әлагәләндирмәк олармы? Әлбәттә, көстәрилән грамматик дәјишмә илә халгын тарихи арасында әләгә ахтармаг әбәсдир.

Демәли, «халгын тарихи дилин инкишаф ганунларыны јаратмыр, онун инкишафына үмуми бир стимул кими хидмәт көстәрир. Лакин халгын тарихи дилин гурулушу васитәсилә дилдә бә'зән ганунаујгун сәчијјә алаи конкрет јени һадисәлә-рин јаранмасына јардым едә биләр. Халг тарихинин һадисә-ләри илә дилии гурулушунда јени һадисәләрин мејдана чых-масы арасында һәр һалда мүстәгим ујғуилуг ола билмәз: бү-түн јени һадисәләрин формасы, бир гәјда олараг, дилин гурулушу илә мәшрутдур» [18, 279].

* *
*

Халгын тарихи кими, онун һәјаты, адәт вә ән'әнәләри дә дилдә мүәјјән дәрәчәдә өз әксини тапыр. В. Һумболдт дили халг руһунун санки харици тәзаһүрү һесаб едирди. О јазмыш-ды: «халгын дили онун руһудур вә халгын руһу онун дили-дир — бундан да күчлү олаи ејнилик тәсәввүр етмәк чәтин-дир» [17, 71].

В. Һумболдтун идејасы јени Һумболдтчулугда, хүсусән јени-Һумболдтчуларын башчысы Лео Вајскербери әсәрләриндә инкишаф етдирилир. Онун 1949—1950-чи илләрдә илк нәшри чапдан чыхмыш «Алман дилиини гүдрәти һаггында» адлы дөрдчилдлик әсәринин «Алман дилинин дүнјакөрүшү һаггында» адланан чилдиндә дил вә халгын әлагәси проблеми халис идеалист планда өз кениш изаһыны тапмышдыр.

Дилин мәдәнијјәтлә, халг адәт вә ән'әнәләри илә, үмумиј-јәтлә халгла әлагәсинә һәср олуимуш хүсуси дилчилик мәк-тәби дә вардыр. Америка дилчиләри Е. Сеиир вә Б. Уорфуи ады илә бағлы олаи һәмин мәктәб шәрти олараг е т н о л и н г в и с т и к а дилчилик мәктәби адланыр. Етнолингвистика дил вә халг арасында олаи әлагәләри, дилин фәалијјәтиндә вә инкишафында лингвистик вә етник амилләрин гаршылыглы тәсирини өјрәнир.

Дилләрин лексик снстемнин тәдгиги көстәрир кн, ејни реалијалар дилдә мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә олуна биләр. Бу бахымдан, В. А. Звекинсевин инкилис, франсыз, алман вә рус дилләринин материалы әсасында вердији бир нүмунә

мараглыдыр. О јазыр ки, «инкилис, алман вэ франсыз диллэ голун мүхтәлиф һиссәләрини (голун биләкдән ашағы олан һиссә вэ биләкдән чијинә гәдәр олан һиссә) бир-бириндән фәргләнди вэ мувафиг сурәтдә онлара мүхтәлиф адлар верир: инкилис дилләдә агм und hand (гол вә эл — А. А.), франсыз дилиндә main, алман дилиндә Arm und Hand, рус дилиндә исә јалныз үмуми сөз вардыр — *рука*. Бу фәргләрә көрә, *носитъ на руку идти под руку* рус чүмләләри, мәсәлән, инкилис дилинә, (гол — А. А.) сөзүнүи көмәји илә тәрчүмә едилир: агм in (голлары үстүндә айнармаг — А. А.), Walk агм in (гол-голакәзмәк — А. А.), *из рук в руки, здраваться за руку* чүмләләри исә hand сөзүнүи көмәји илә тәрчүмә едилир: from hand to hand (әлдән-әлә — А. А.), shake hands (әл вәрмәк — А. А.)» [18, 330].

Әлбәттә, бүтүн бунлар дилчилик вэ этнография мәсәләсини дилчилијин тәдгигат даирәсинә, мараг сәһәсинә дә едир.

Шүбһә јохдур ки, дилни лексик гурулушуна дахил олан вэ ифадәләрин бир чохуну һәммин халгын адәт вэ ән'әнәләр бәләд олмадан изаһ етмәк чәтиндир. Мәсәлән, мүхтәлиф диллә: *евләнмәк* аилајышынын нечә ифадә олундуғуну изәрдәи кечи Азәрбајҗан дилиндә: *арвад алмаг, евләнмәк*, рус дилиндә *женся, вступать в брак*; түрк дилиндә: *evlenmek, (bir kız) alınıp, nikah kiydirmek, dunue evine girmek*; түркмән дилиндә: *ойле аял алмак*; чуваш дилиндә: *авлан, машарлан, перлеш*; Гарәбалкар дилиндә *кѣатын алыргѣа, юйде нѣрге, юйдегили болу*; инкилис дилиндә *to marry*; һинди дилиндә: *бйахна, вивах* (сшәди) карна вә с.

Түрк дилләри сисиләсинә дахил олан, адәт вэ ән'әнәләри биринә ујғун кәлән Азәрбајҗан, түрк, түркмән вэ Гарачај-базилләриндә ејни аилајышы ифадә етмәк үчүн, демәк олар ки, дил васитәләри өзүнү көстәрир. Хүсусән, ики мүһүм чәркәјә дил олан лексик ваһидләр тәхминән ејнидир: 1) *арвад алмаг, (bir almak, аял алмак* вэ *кѣатын алыргѣа*; 2) *евләнмәк, evlenmek*.

Шүбһә јохдур ки, биринчи чәркәјә дахил оланлар адәт килән халqlарын евләнәркән калым, башлыг вә с. шәкләрдә пул вермәк [јә'ни сөзүн һәгиги мә'насында *алмак* (мәсәлән, *мағазадан китаб алмаг*)] адәти илә бағлыдыр. етмәк лазымдыр ки, биринчи чәркәјә дахил оланлар һазир мәнсуб олдуглары дилләрин лүғәт тәркибинин пассив фәһмәна кечмишдир. Чүңки *алмаг* (русча *купить*, инкилисчә *to buy*) фә'ли калым, башлыг алмаг адәтинин сырадан чыхарылма илә дилдә өз мөвҗејини зәифләтмишдир.

Икинчи чәркәјә дахил олан фә'лләр исә (*евләнмәк* вэ *алмак*) һәммин дилләрин лүғәт тәркибиндә һазырда кениш сул

ишләнир вә *евләнмә* анлајышынын *ев* мәһфуму илә бағлы ол-
дуғуну ајдын сурәтдә көстәрир. Биринчи чәркәјә дахил олан-
лардан фәргли олан вәзијјәт чуваш дилиндә дә мүшәһидә
олунур. Лакин көстәрилән дилләрдә «евләнмә» анлајышы
башга дил васитәләри илә ифадә олунур. Мәсәлән, Азәрбајчан
дилиндә *кәбин кәсдирмәк*, түрк дилиндә *nikah kiydirmek, dunye*
evine girmek; чуваш дилиндә *машарлан* «тајыны тапмағ», *перлеш*
«бирләшмәк» фе'лләри илә дә ифадә олунур.

Рус дилиндә һәмнин анлајышда әсас объект кими *гадын* кө-
түрүлүр: *жениться*; инкилис дилиндә *евләнмәк, бирләшмәк,*
ујғунлашмағ сөзләринин омоними олан *to тағгу* фе'ли илә
ифадә олунур. Һинди дилиндә исә һәмнин анлајыш «никаһ»
мәһфуму илә әләғәдардыр. Бу һал рус дилиндә дә вардыр:
вступать в брак.

Көрүндүјү кими, ејни бир һадисәнин мүхтәлиф дилләрдә
мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунмасыны дилчилик јалныз этно-
график әсасда изаһ едә биләр.

Шүбһәсиз, бу, јалныз дилләрарасы һадисә дејил. Ејни бир
дилин бә'зи лексик фактларыны да јалныз этнографија әса-
сында ајдынлашдырмағ олар. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә
хәрәк асмағ, бозбаш асмағ вә с. јемәк биширмәк үчүн гәдим
заманларда газаны одун үстүндә мүәјјән шәјләрдән асылмыш
вәзијјәтдә гојмағ адәти илә бағлы оларағ мејдана чыхмыш-
дыр. Јалныз көчәриликлә мәһдудлашан бу гајда сонралар
үмумхалг дили хүсусијјәти кәсб етмишдир.

Ад газанмағ, анд ичмәк, гара әрәб, гујруг доғмағ, дөвләт
гушу, јерә кирәсән, јериндә отуртмағ, көз дәјмәк, сәһәрин
көзү, шәр вахты вә с. кими ифадәләрин конкрет тарихи вә
этнографик изаһы вардыр. Онлардан бири олан *ана торпағ*
ифадәсинин ашағыдакы изаһы вардыр: «Торпағын, јерин ана
һесаб едилмәси әкинчидик тәсәррүфатынын мејдана кәлдији
чох гәдим дөвләрлә әләғәдардыр. Бир чох гәдим халгларын
әфсанә вә әсатирләриндә Јер ана (гадын), Көј ата (киши) ки-
ми, һәјатын исә ана торпағын ата көјдән һамилә олмасы
нәтичәсиндә јарандығы тәсвир едилир. Бу инам әи гәдим Ми-
сир, Шумер, Бабил, Финикија әфсанәләриндә өзүнү көстәрир.
Һабелә гәдим Һинд, Иран, Чин әсатирләриндә Јер ана (гадын)
һесаб едилир. Мәшһур тарихчи Плутарх јазырды ки, адамлар
Көјә аталығ, Јерә аналығ вәзифәси иснад етмишләр. Јағыш
сәјәсиндә Јер һамилә олур вә мәһсул мејдана кәлир. Бу фи-
кир Еврипид, Виркили тәрәфиндән дә ирәли сүрүлмүшдүр.

Зәрдүштликдә Аһурамәзда Көј һесаб едилир ки, Јер (тор-
пағ) онун анасы, од оғлу, су исә гызыдыр. Бүтүн јаранмыш-
ларын анасы торпағдыр...

Үмумијјәтлә, гәдим Шәрг космографик тәсәввүрүнә кө-
рә, о заман мә'лум олан једди сәјјарә ата, мәшһур дөрд үнсүр
(од, һава, торпағ, су) исә ана һесаб едилирди» [4, 25—26].

Шүбһәсиз һәр бир халғын дилиндә онын тәбиғи

јат јолу, тарихи инкишафы бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз ин'нка-
сыны тапыр.

ӘДӘБИЈАТ

1. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3.
2. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 23.
3. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 18.
4. М. Адилов. Нијә белә дејирик, Бақы, 1973.
5. Азәрбајҗан бәди дилиниң үслибијјаты, Бақы, 1970.
6. В. М. Алятов. Категории вежливости в современном японском языке. М., 1973.
7. А. Т. Базиев, М. И. Исаев. Язык и нация. М., 1973.
8. Р. А. Будагов. Проблемы развития языка. М., 1965.
9. Р. А. Будагов. Человек и его язык. М., 1974.
10. В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967.
11. Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969.
12. Вопросы формирования и развития национальных языков. М., 1960.
13. А. В. Десницкая. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Л., 1970.
14. Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҗан дилиниң үслибијјаты, Бақы, 1962.
15. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Внутроструктурное развитие старописьменных языков. М., 1973.
16. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Тюркские, финно-угорские и монгольские языки. М., 1969.
17. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, часть II. М., 1965.
18. В. А. Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
19. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
20. Нитг мәдәнијјәти мәсәләләри. Бақы, 1969.
21. Нормы и социальная дифференциация языка. М., 1969.
22. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). М., 1970.
23. Б. А. Серебренников. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968.
24. Социально-лингвистические исследования. М., 1976.
25. Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
26. Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
27. А. С. Чикобава. Введение в языкознание. М., 1953.
28. М. Ширәлијев. Азәрбајҗан диалектолокијасынын әсаслары. Бақы, 1968.
29. Эмиль Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974.
30. Язык и общество. М., 1968.

ДИЛИН ДАХИЛИ ГУРУЛУШУ МӘСӘЛӘЛӘРИ

1. Дил системи вә дил гурулушу анлајышлары.
Дил сәвијјәләри. Дилдә үмуми әлағәләрин типләри:
парадигматика вә синтагматика

Дил системи вә дил гурулушу анлајышлары

үмуми дилчилийин һәләлик там һәлл олунмамыш проблемләринә дахилдир. Дилин систем олмасы дилчилик ән'әңәсиндә бөјүк тарихә малик олса да, дил гурулушу илә әләгәдә өзүнүн һамы тәрәфиндән гәбул олунмуш изаһиы индијәдәк тапмамышдыр.

Дил системи вә дил гурулушу барәсиндә дилчиликдә нисбәтән норматив сәчијјә дашыјан бә'зи мұлаһизәләри нәзәрдән кечирәк. Дилчиләрин мұәјјән гисминә көрә «дил системи дил ваһидләринин вә һиссәләринин дахили тәшкилидир. Дилин һәр бир ваһиди системә бүтөвүн бир һиссәси кими дахил олур, о, дил системинин дикәр ваһидләри вә һиссәләри илә билаваситә вә билваситә — дил категоријалары вәситәсилә бағлыдыр. Дил системи мұрәккәб вә чохиланлыдыр, бу онун һәм гурулушуна, һәм дә фәалијјәтинә, јә'ни истифадә олунмасына вә инкишафына аиддир» [17, 133]. Һәмин дилчиләрә көрә, «д и л с и с т е м и јалныз дилдә олан шејләр дејил, ејни заманда дилдә, онун нормасында вә нитг тәзаһүрләриндә мүмкүн олан шејләрдир. Елә бир дил јохдур вә ола билмәз ки, о өзүнүн бүтүн имкаиларыны һәјата кечирмиш олсун, өзүнүн бүтүн еһтијатыны гуртармыш олсун. Әкәр белә олсајды, дил инкишаф етмәјә, тәфәккүрүн вә үнсийјәтин јени тәләбатларыны өдәмәјә габил олмазды, о, әи вачиб үнсийјәт вәситәси олмагдан галарды» [17, 134].

Бә'зи дилчиләр исә дил системи дејәркән, «өз һиссәләри үзәриндә үстүнлүк тәшкил едән үнсүрләрдән вә онлары бағлајан әләгәләрдән ибарәт олан ваһид бир бүтөв» [38, 228] баша дүшүрләр.

Дилчилик терминләри лүгәтләриндә дә дил системи барәдә мұәјјән фикирләр вардыр. О. С. Ахманованын лүгәтиндә дил системи «дилин сабит (инвариант) әләгәләрлә бағланан үнсүрләринин (ваһидләринин) дахилән мүтәшәккил мәчмују» [2, 412] кими изаһ едилир. Башга бир лүгәт — мәлумат китабында дил системи «бир-бирилә сабит әләгәләрлә бағланан вә дахилән мүтәшәккил ваһид бүтөв тәшкил едән үнсүрләрин мәчмују кими» [35, 390] баша дүшүлүр.

Дил гурулушу (структуру) барәсиндәки фикирләрдә исә о гәдәр дә бөјүк фәрг нәзәрә чарпмыр. Дил гурулушуу, адәтән, системин үнсүрләри арасындакы әләгәләрин мәчмују кими изаһ едирләр.

Дил системи дејәркән, биз дил ваһидләринин бир-бирилә гаршылыглы әләгәдә јаратдыглары мүтәшәккил, ваһид бир бүтөв, д и л г у р у л у ш у ады алтында исә һәмин ваһидләрин гаршылыглы әләгәләринин топлусуну баша дүшүрүк.

Системин, мәнтиги бир категорија кими, ики нөвүнү көстәрмәк олар: 1) һомокен вә 2) кетерокен системләр. Ејни чинсли үнсүрләрдән ибарәт олан системләрә һомокен, мүхтәлифчинсли үнсүрләрдән ибарәт олан системләрә нсә кетерокен системләр дејилир.

Дил системи мүхтәлиф чинсли ваһидләрден тәшкил олу дуғуна көрә, кетерокен системләрден һесаб едилир.

Дил системинин мүхтәлиф чинсли ваһидләрден олмас онун системләр, системи олмасына дәләләт едир. Бу исә, ди системинин мүхтәлиф јарымсистемләрә бөлүндүјүнү көстөрир. Дил системинин јарымсистемләринә дил сәвијәләри* дејилир.

Дил сәвијәләри барәдә Ј. С. Степанов јазыр: «Сәвијә сон илләр дилчиликдә әи мүхтәлиф, чох вахт бир-бирин зидд мәналарда ишләнән сөзләрден бирндир. Әкс-сәдалар индијәдәк ешидиләи бир сыра сәмәрәли мүбаһисәләрден сонра, бу сөз, нәһајәт, дәгиг термин олмушдур» [38, 218]. Дил сәвијәси терминини өз сон һәгиги мәнасыны алмын термин һесаб етмәк һәләлик чәтиндир. Велә ки, 1970-чи илләрдин һәтта дәрсликләриндә вә дәрс васәитләриндә онун мүхтәлиф мәналарда ишләдилмәсинә тәсадүф олунур. В. М. Кодуховун «Общее языкознание» («Үмуми дилчилик») дәрслијиндә сәвијә вә јарус терминләри синоним кими ишләдилир. Һәмин дәрсликдә јазылыр: «Дилин јарымсистемләринин дил системинин (гурулушунун) јаруслары да (јахуд сәвијәләри дә) адландырырлар» [17, 136].

Көрүндүјү кими, сәвијә (јарус) бурада дилчилијин шөбәләринә ујғун кәлир. Ј. С. Степановун «Основы общего языкознания» («Үмуми дилчилијин әсәслары») адлы дәрс вәсәнтиндә исә сәвијә белә изаһ едилир: «Дил системинин мүвафи ејни адлы ваһиди олан һиссәсинә дил сәвијәси дејилир» [38, 218].

Беләликлә, В. И. Кодухов фонетик-фоноложи, морфем морфоложи, синтактик, лексик-семантик јаруслары мүстәғи бөлмәләрдә изаһ едир. Ј. С. Степанов исә јазыр: «Беләликлә нә гәдәр ки фонем, морфем, сөз, сөз бирләшмәси, чүмлә ваһидләри вардыр, ејниадлы фонем сәвијәси, морфем сәвијәси, сөз сәвијәси, сөз бирләшмәси сәвијәси, чүмлә сәвијәси дә мөвчудур. Нә гәдәр ки, һәр һансы бир «стилем» ваһиди һаггында дилчилик чәһәтдән дәгиг данышмаг мүмкүн дејил, мәсәлән, «стилистик» сәвијә дә јохдур» [38, 218].

Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, дилчиликдә дил сәвијәләринин базисли вә базиссиз олмагла ики нөвә ајырырлар: өз хусуси ваһиди оланлары базисли, өз хусуси ваһиди олмајанлары исә базиссиз сәвијә адландырырлар [6, 114—115].

Дил сәвијәләринә белә бахыш, онлары дилчилик шөбәләри анлајышына јахынлашдырыр ки, бу да бизә даһа мәнтигли көрүнүр.

* Дил сәвијәләринин дилчиликдә дил системинин јаруслары да адландырырлар.

ишленир вә *евләнмә* анлајышынын *ев* мәһфуму илә бағлы ол-
дуғуну ајдын сурәтдә көстәрир. Биринчи чәркәјә дахил олан-
лардан фәргли олан вәзијјәт чуваш дилиндә дә мүшәһидә
олунур. Лакин көстәрилән дилләрдә «евләнмә» анлајышы
башга дил васитәләри илә ифадә олунур. Мәсәлән, Азәрбајҗан
дилиндә *кәбин кәсдирмәк*, түрк дилиндә *nikah kıydırmak, dınyu
evine girmek*; чуваш дилиндә *машарлан* «тајыны тапмаг», *перлеш*
«бирләшмәк» фе'лләри илә дә ифадә олунур.

Рус дилиндә һәмин анлајышда әсас объект кими гадын кө-
түрүлүр: *жениться*; инкилис дилиндә *евләнмәк, бирләшмәк,
ујғунлашмаг* сөзләринин омоними олан *to marry* фе'ли илә
ифадә олунур. Һинди дилиндә исә һәмин анлајыш «никаһ»
мәһфуму илә әлагәдардыр. Бу һал рус дилиндә дә вардыр:
вступать в брак.

Көрүндүјү кими, ејни бир һадисәнин мүхтәлиф дилләрдә
мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунмасыны дилчилик јалныз етно-
график әсасда изаһ едә биләр.

Шүбһәсиз, бу, јалныз дилләрарасы һадисә дејил. Ејни бир
дилин бә'зи лексик фактларыны да јалныз етнографија әса-
сында ајдынлашдырмаг олар. Мәсәлән, Азәрбајҗан дилиндә
хәрәк асмаг, бозбаш асмаг вә с. јемәк биширмәк үчүн гәдим
заманларда газаны одун үстүндә мүәјјән шејләрдән асылмыш
вәзијјәтдә гојмаг адәти илә бағлы олараг мејдана чыхмыш-
дыр. Јалныз көчәриликлә мәһдудлашан бу гајда сонралар
үмумхалг дили хүсусијјәти кәсб етмишдир.

*Ад газанмаг, анд ичмәк, гара әрәб, гујруг доғмаг, дөвләт
гушу, јерә кирәсән, јериндә отуртмаг, көз дәјмәк, сәһарин
көзү, шәр вахты* вә с. кими ифадәләрин конкрет тарихи вә
етнографик изаһы вардыр. Онлардан бири олан *ана торпаг*
ифадәсинин ашағыдакы изаһы вардыр: «Торпағын, јерин ана
һесаб едилмәси әкинчилик тәсәррүфатынын мејдана кәлдији
чох гәдим дөврләрлә әләгәдардыр. Бир чох гәдим халгларын
әфсанә вә әсатирләриндә Јер ана (гадын), Көј ата (кишн) ки-
ми, һәјатын исә ана торпағын ата көјдән һамилә олмасы
нәтичәсиндә јарандығы тәсвир еднлир. Бу инам ән гәдим Ми-
сир, Шумер, Бабил, Финикија әфсанәләриндә өзүнү көстәрир.
Һабелә гәдим Һинд, Иран, Чин әсатирләриндә Јер ана (гадын)
һесаб едиллир. Мәшһур тарихчи Плутарх јазырды ки, адамлар
Көјә аталыг, Јерә аналыг вәзифәси иснад етмишләр. Јағыш
сәјәсиндә Јер һамилә олур вә мәһсул мејдана кәлир. Бу фи-
кир Еврипид, Виркили тәрәфиндән дә нрәли сүрүлмүшдүр.

Зәрдүштликдә Аһурамәзда Көј һесаб едиллир ки, Јер (тор-
паг) онун анасы, од оғлу, су исә гызыдыр. Бүтүн јаранмыш-
ларын анасы торпагдыр...

Үмумијјәтлә, гәдим Шәрг космографик тәсәввүрүнә кө-
рә, о заман мә'лум олан једди сәјјарә ата, мәшһур дөрд үнсүр
(од, һава, торпаг, су) исә ана һесаб едиллирди» [4, 25—26].

Шүбһәсиз һәр бир халсын дилиндә онун дүниакөрүшү һә-

јат јолу, тарихи инкишафы бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз ин'ика-
сыны тапыр.

ӘДӘБИЈАТ

1. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3.
2. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 23.
3. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 18.
4. М. Адиллов. Нијә белә дејирик, Бақы, 1973.
5. Азәрбајчан бәдии дилинии үслубијјаты, Бақы, 1970.
6. В. М. Алпатов. Категории вежливости в современном японском языке. М., 1973.
7. А. Т. Базинов, М. И. Исаев. Язык и нация. М., 1973.
8. Р. А. Будагов. Проблемы развития языка. М., 1965.
9. Р. А. Будагов. Человек и его язык. М., 1974.
10. В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967.
11. Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969.
12. Вопросы формирования и развития национальных языков. М., 1960.
13. А. В. Десницкая. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Л., 1970.
14. Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинии үслубијјаты, Бақы, 1962.
15. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Внутрнструктурное развитие старописьменных языков. М., 1973.
16. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Тюркские, финно-угорские и монгольские языки. М., 1969.
17. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, часть II. М., 1965.
18. В. А. Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
19. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
20. Нитг мәдәнијјәти мәсәләләри. Бақы, 1969.
21. Норма и социальная дифференциация языка. М., 1969.
22. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). М., 1970.
23. Б. А. Серебренников. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968.
24. Социально-лингвистические исследования. М., 1976.
25. Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
26. Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
27. А. С. Чикобава. Введение в языкознание. М., 1953.
28. М. Ширәлијев. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары. Бақы, 1968.
29. Эмиль Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974.
30. Язык и общество. М., 1968.

ДИЛИН ДАХИЛИ ГУРУЛУШУ МӘСӘЛӘЛӘРИ

1. Дил системи вә дил гурулушу аңлајышлары.
Дил сәвијјәләри. Дилдә үмуми әлағәләрии типләри:
парадигматика вә синтагматика

Дил системи вә дил гурулушу аңлајышлары дилин дахили

үмүмү дилчилийин һәләлик там һәлл олунмамыш проблемләринә дахилдир. Дилин систем олмасы дилчилик ән'әнәсиндә бөјүк тарихә малик олса да, дил гурулушу илә әләгәдә өзүнүн һамы тәрәфиндән гәбул олунмуш изаһыны индијәдәк тапмамышдыр.

Дил системи вә дил гурулушу барәсиндә дилчиликдә нис-бәтән норматив сәчијјә дашыјан бә'зи мұлаһизәләри нәзәрдән кечирәк. Дилчиләрин мұәјјән һисминә кәрә «дил системи дил ваһидләринин вә һиссәләринин дахили тәшкилидир. Дилин һәр бир ваһиди системә бүтөвүн бир һиссәси кими дахил олур, о, дил системинин дикәр ваһидләри вә һиссәләри илә билаваситә вә билваситә — дил категоријалары вәситәсилә бағлыдыр. Дил системи мұрәккәб вә чоһпланлыдыр, бу оиун һәм гурулушуна, һәм дә фәалнјјәтнә, јә'ни истифадә олунмасына вә инкишафына аиддир» [17, 133]. Һәммин дилчиләрә кәрә, «д и л с и с т е м и јалныз дилдә олан шејләр дејил, ејин заманда дилдә, онун нормасында вә нитг тәзаһүрләриндә мүмкүн олан шејләрдир. Елә бир дил јохдур вә ола билмәз ки, о өзүнүн бүтүн имканларыны һәјата кечирмиш олсун, өзүнүн бүтүн еһтијатыны гуртармыш олсун. Әкәр белә олсајды, дил инкишаф етмәјә, тәфәккүрүн вә үнснјјәтин јенн тәләбатларыны өдәмәјә габил олмазды, о, ән вачиб үнснјјәт вәситәси олмагдан галарды» [17, 134].

Бә'зи дилчиләр исә дил системи дејәркән, «өз һиссәләри үзәриндә үстүнлүк тәшкил едән үнсүрләрдән вә онлары бағлајан әләгәләрдән ибарәт олан ваһид бир бүтөв» [38, 228] баша дүшүрләр.

Дилчилик терминләри лүғәтләриндә дә дил системи барәдә мұәјјән фикирләр вардыр. О. С. Ахманованын лүғәтиндә дил системи «дилин сабит (инвариант) әләгәләрлә бағланан үнсүрләринин (ваһидләринин) дахилән мұтәшәккил мәчмују» [2, 412] кими изаһ едилир. Башга бир лүғәт — мә'лумат китабында дил системи «бир-бирилә сабит әләгәләрлә бағланан вә дахилән мұтәшәккил ваһид бүтөв тәшкил едән үнсүрләрин мәчмују кими» [35, 390] баша дүшүлүр.

Дил гурулушу (структуру) барәсиндәки фикирләрдә исә о гәдәр дә бөјүк фәрг нәзәрә чарпмыр. Дил гурулушуну, адәтән, системин үнсүрләри арасындакы әләгәләрин мәчмују кими изаһ едирләр.

Дил системи дејәркән, биз дил ваһидләринин бир-бирнә гаршылыглы әләгәдә јаратдыглары мұтәшәккил, ваһид бир бүтөв, д и л г у р у л у ш у ады алтында исә һәммин ваһидләрин гаршылыглы әләгәләринин топлусуну баша дүшүрүк.

Системин, мәнтиги бир категорија кими, ики иөвүнү кәс-тәрмәк олар: 1) һомокен вә 2) кетерокен системләр. Ејни чинсли үнсүрләрдән ибарәт олан системләрә һомокен, мұхтәлифчинсли үнсүрләрдән ибарәт олан системләрә исә кетерокен системләр дејилир.

Дил системи мухтәлиф чинсли ваһидләрден тәшкил олун дуғуна көрә, кетерокен системләрден һесаб едилир.

Дил системинин мухтәлиф чинсли ваһидләрден олмасы онуи системләр системи олмасына дәләләт едир. Бу исә, дил системинин мухтәлиф жарымсистемләрә бөлүндүҗүюү көстәрир. Дил системинин жарымсистемләринә дил сәвијјәләри* деҗилир.

Дил сәвијјәләри барәдә Ј. С. Степанов јазыр: «Сәвијјәләр дилчиликдә ән мухтәлиф, чох вахт бир-бириниздә мәналарда ишләнән сөzlәрдән биридир. Әкс-сәдалар иидијәдәк ешиднлән бир сыра сәмәрәли мубаһисәләрден сонра, бу сөз, нәһајәт, дәгиг термин олмушдур» [38, 218]. Дил сәвијјәси терминини өз сон һәгиги мәнасыны алмын термин һесаб етмәк һәләлик чәтиндир. Белә ки, 1970-чи илләрин һәттә дәрсликләриндә вә дәрс васәитләриндә онун мухтәлиф мәналарда ишләдилмәсинә тәсадүф олунур. В. М. Кодуховун «Общее языкознание» («Үмуми дилчилик») дәрслијиндә сәвијјә вә јарус терминләри синоним кими ишләдилир. Һәмин дәрсликдә јазылыр: «Дилин жарымсистемләрин дил системинин (гурулушуну) јаруслары да (јахуд сәвијјәләри дә) адландырылар» [17, 136].

Көрүндүҗү кими, сәвијјә (јарус) бурада дилчилијини шөбәләринә ујғун кәлир. Ј. С. Степановун «Основы общего языкознания» («Үмуми дилчилијин әсаслары») адлы дәрс вәсәитиндә исә сәвијјә белә изаһ едилир: «Дил системинин мувафәјни адлы ваһиди олан һиссәсинә дил сәвијјәси деҗилир» [38, 218].

Беләликлә, В. И. Кодухов фонетик-фоноложин, морфем морфолојин, синтактик, лексик-семантик јаруслары мустәг бөлмәләрдә изаһ едир. Ј. С. Степанов исә јазыр: «Беләликләнә гәдәр ки фонем, морфем, сөз, сөз бирләшмәси, чүмлә ваһидләри вардыр, ејниадлы фонем сәвијјәси, морфем сәвијјәси, сөз сәвијјәси, сөз бирләшмәси сәвијјәси, чүмлә сәвијјәси дә мөвчудур. Нә гәдәр ки, һәр һансы бир «стилем ваһиди һаггында дилчилик чәһәтдән дәгиг данышмаг мүмкү дејил, мәсәлән, «стилистик» сәвијјә дә јохдур» [38, 218].

Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, дилчиликдә дил сәвијјәләрини базисли вә базиссиз олмагла ики нөвә ајырырлар: өз хәсуси ваһиди оланлары базисли, өз хәсуси ваһиди олмајанлары исә базиссиз сәвијјә адландырырлар [6, 114—115].

Дил сәвијјәләринә белә бахыш, онлары дилчилик шөбәләри аңлајышына јахынлашдырыр ки, бу да бизә даһа мәнтиг көрүнүр.

* Дил сәвијјәләрини дилчиликдә дил системинин јаруслары да адландырырлар.

* *
*

Дилин систем олмасы онун ваһидләрини бир-бирилә мөһкәм әләгәсинә әсасланыр. Мүасир дилчиликдә һәммин әләгәләрини ики типини көстәрирләр: парадигматика вә синтагматика.

Синтагматика дил ваһидләри арасындакы хәтти әләгәдир. Бу әләгә дил ваһидләриниин, бир нөв сыраланмасына аиддир. Парадигматика исә *ja-ja* принципинә әсасланан әләгә олуб, мүхтәлиф оппозисиялар (гаршы-гаршыја гојулмалар) әсасында мөвчуд олур. Бу әләгәләр дилин бүтүи сәвијјәләринә аиддир. Парадигматика вә синтагматика әләгә типләрини изаһ етмәк үчүн белә бир схемдән истифадә олуна биләр:

Синтагматика			
Парадигматика	1	2	3
	Мән	университетдә	охујурам
	Сән	институтда	охујурсан
	О	орта мәктәбдә	охујур
	...	...	...

Бурада һәр үч сүтундакы сөзләрин үфүги хәтт үзрә әләгәси синтагматикаја мисал ола биләр. Парадигматика исә һәр сүтундакы сөзләрин шагули хәтт үзрә әләгәсиндә өзүнү көстәрир. 1 нөмрәли парадигма сөз груплары парадигмасыдыр. Башга сөzlә, парадигманын үзвләри мүхтәлиф шәхс әвәзликләридир. 2 нөмрәли парадигма да мүхтәлиф сөзләрә вә сөз бирләшмәсинә аиддир. Онлары бирләшдирән јалныз исмин јерлик һал шәкилчисидир. Нәһајәт, 3-чү сүтундакы парадигма ејни бир сөзүн мүхтәлиф формаларынын парадигмасыдыр. Азәрбајчан дилиндә һәммин парадигма заман вә шәхс шәкилчиләринә әсасланыр. Онун бирләшмәси *охумаг* сөзүнүн көк морфеминә әсасланыр.

2. Фонолокија. Онун предмети вә вәзифәләри. Фоием. Фоиемин тәдгиги тарихи

Фонолокија дил системинин базисли сәвијјәләриндән биринчисидир. О, дилчилик елминии саһәләриидән бири олмаг етибарилә дилин фоноложи системи илә мәшғул олур. Башга сөzlә, о, нитг сәсләрини сөз вә морфемләрин сәс чилдини фәргләндирән бир васитә кими өјрәнир, сәсләрин, сәс бирләшмәләринин вә просодик васитәләрин семиоложи релевантлығыны вә функционал хусусијјәтләрини тәдгиг едир [2, 490].

Фонолокија структур дилчилик методларыны дил һадисә-ларинә тәтбиг едән илк дилчилик шө'бәсидир.

Фонолокијанын ваһиди фонемдир. Фонем дилин ән кичик ваһиди олуб, мүнәсир фәргләндиричи әләмәтләр мәҷмүдур. О, сөз вә морфемләрин сәс чилдини фәргләндирмәјә хидмәт едир. Фонем дилдә сегмент, фонем вә суперсегмент шәклиндә тәзаһүр едир. Биринчијә лингвистик вәзифәли сәсләр (саитләр вә самитләр), икинчијә исә вурғу, интонасија кими фоноложи ваһидләр дахилдир.

Мүасир дөврүн дилчилијиндә кениш шәкилдә ишләндијинә баһмајараг, фонем јенә дә мубаһисәли олан мүнһүм проблемләрдән биридир. Тәхминән јарымәсрлик тәдгигат тарихинә малик олса да, бу проблем истәр биздә, истәрсә дә харичдә дилчиләрин диггәг мәркәзиндә дурмуш, сајсыз-һесабсыз тәдгигатларын мөвзусу олмушдур. Дилчилијин јеи тәдгигат үсулу кими мөјдана чыхан вә артыг ғыса, лакин зәнкин бир инкишаф јолу кечән структурализм, биринчи нөвбәдә, мәһз фонем нәзәријјәси әсасында формалашмыш вә өз тәдгигат методларыны дилчилијин башга саһәләринә дә тәтбиг етмәјә башламышдыр. Мүасир дөврдә истәр Прага функцио-нал дилчилији, истәр Данимарка глоссематикасы вә истәрсә дә Америка дескриптив дилчилији формаларында тәзаһүр едән структурализмдә, истәрсә дә бөјүк инкишаф јолуна малик олан вә дилләрин тәдгигиндә көркәмли мүнвәффәгијјәт-ләр газанмыш ән'әнәви дилчиликдә фонем өз лајигли јерини тутан мүнһүм мәсәләләрдән биридир.

Фонем нәзәријјәси ғыса тарихә малик олдуғуна көрә, мүн-тәлиф илләр әрзиндә мүнхәлиф шәкилдә изаһ олунмуш вә һал-һазырда иәинки мүнхәлиф халғларын дилчилијиндә, һәр һансы бир милли дилчиликдә, һәтта ејни бир дилин мүнхәс-сисләринин, ејни бир дилчилијин мүнхәлиф нүмајәндәләри-ни әсәрләриндә дә мүнхәлиф шәкилләрдә изаһ олунмаг-дыр. Ајдындыр ки, бу вәзијјәтдә фонем проблемини үмуми-ләшдирмәк вә гејд олуған фикирләрә әсасән онун изаһыны вермәк имкан харичиндәдир вә чәтүн ки, буна еһтијач да вар. Буна көрә дә бу һиссәдә фонем һағгында олаи фикирләрин үмуми хүләсәси вериләчәкдир.

* *
*

Фонем проблеминин тарихи рус дилчиси И. А. Бодуен де Куртенејән башлајыр. Инди ишләнән мә'нада фонем мәсәлә-сини илк дәфә о, дилчилијә кәтирмиш вә онун илк изаһыны вермишдир. Бодуен фонем илк дәфә етимоложи-морфоложи бир һадисә кими изаһ етмишдир ки, бу фикир дә онун ша-кирди Н. В. Крушевски (1851—1887) тарафинан

мин, бир фонемдә «сәс һаггында үмүми анлајышда» бирләшән сәсләрин чохчәһәтлилијинии, фонемләрин дәјишмәләри (диверкенсия) вә әвәзләnmәләринин (алтернәсиянн) әсәс мәсәләләри бу алимләр (хүсүсән Бодуен де Куртене) тәрәфиндән ишләnmишдир. Бодуенин психоложи изаһатынын гәбул олуна билмәмәсинә бахмајара, онун лингвистик тәһлилләри фонолокијанын мөһкәм бүнөврәсини гојмушдур» [33. 210].

Мә'лум олдугу үзрә, Бодуенин фонем һаггындакы фикри сабит олмамышдыр. Әввәлчә фонемә етимоложи-морфоложи һадисә кими бахан көркәмли алим сонралар психоложи мөвгәјә кечмиш вә фонем мәсәләсини мәһз бу мөвгедән изаһ етмишдир. Фонемин илк тәдгигатчысы Бодуен 1917-чи илдә чап олунмуш «Введение в языкознание» («Дилчилијә кириш») адлы әсәриндә јазмышдар: «Биз психикамызда мөвчуд олан сәсин анлајышыны, јә'ни тәләффүз әмәлинин ејни заманлы мүрәккәб комплексини вә бундан алынән тәәссураты фонем адландырачағы».

Бодуен де Куртенин фонем һаггында сөјләдији бу фикрләр сонралар мүхтәлиф шәкилдә инкишаф етдирилмиш, онуи гојдугу тәмәл дашлары үзәриндә бир-бириндән фәргли хүсүсијәтләри олан, әкәр белә демәк мүмкүнсә, биналар — фонолокија мәктәпләри јаранмышдыр. Онлары изаһ етмәк үчүн јалныз практик чәһәтдән асан олсун дејә, совет дилчилијиндә вә харичи дилчиликдә фонем һаггында олан даһа мүһүм фикирләрин үмүми хүләсәси ајры-ајрылыгда вериләчәкдир.

Фонем нәзәријәсинин һәллиндә совет дилчилијинин мүстәсна хидмәти вардыр. Мәһз совет дилчиләри фонеми данышыг сәси илә диалектик вәһдәтдә көтүрмүш вә бүтүн тәдгигатларыны бу истигамәтдә апармышлар. Фонемин данышыг сәсиндән ајры изаһ олунмасы, беләликлә, онун мадди әсасдан мәһрум едилмәси зәмниндә мејдана чыхан идеалист фикирләр, һабелә фонеми «сәсләр аиләси» һесаб едән вулгар материалист мүләһизәләр совет дилчилијиндә гәбул олунмамыш, фонеми өз мадди габығындан ајырмаға доғру јөиәлдилән мүддәалар рәдд едилмишдир. Фонем мәсәләси өзүнүи јекәнә дүзкүи методоложи тәһлилин, сөзүи әсл мә'насында, совет дилчилијиндә тапмышдыр.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, совет дилчилијиндә фонем һаггында олан фикирләрин һеч дә һамысы бир дүз хәтт бојунча кетмәмишдир. Фонем, үмүми мәсәләләрдән конкрет лингвистик мәсәләләрә кетдикчә, мүхтәлиф изаһлара мә'руз галмыш вә беләликлә, фонем һаггында мүхтәлиф тә'лимләр мејдана чыхмышдыр. Совет дилчилијиндә фонем проблеми һаггында олан мүхтәлиф фикирләри, әсасән ики «мәктәбә»: Ленинград вә Москва «мәктәбләрини» дахил олан дилчиләр тәмсил едирләр. М. И. Матусевичин фикринә көрә, һәмин

мәктәбә дахил олан фонологларын мұлаһизәләри она көрә бир-бириндән фәрғләнир ки, «Ленинград дилчиләри, башда акад. Л. В. Шерба олмагла, Бодуенин сон дөврдәки бахышларындан, онун фонемин сырф психоложи изаһыны рәдд едәрәк вә материалист планга кечирәрәк, чыхыш едирләр» [24, 12]). Јенә дә, онун фикринчә, «Москва фоноложии мәктәби» фонемин изаһында, әсасән, морфоложи мұлаһизәләри әсас көтүрүр вә Бодуенин илк дөврдәки бахышларына, әсасланыр. Ленинград фонетистләри Москва фонологлары илә олан фикир ихтилафларынын сәбәбини бунда көрүрләр.

«Москва фоноложии мәктәбинә» дахил олан Р. И. Аванесов исә һәммин фикир фәрғләринин сәбәбини даһа конкрет изаһ едир. О көстәрир ки, «емпиризм, тәдгигатын нәзәри зәмминин ајдынлашдырылмаамасы бу мәсәләдә олан фикирләрин мүхтәлифлијинин вә индидијјәтли олмасынын, чәтин ки, әсас сәбәби дејилдир. Мәһз проблем нәзәри чәһәтдән ишләнмәдијинә көрә фонем анлајышыны мұәјјәнләшдирәркән, бир гисим дилчиләр кортәбии сурәтдә сөздән вә һәтта сөз-формадан, дикәрләри исә морфемдән чыхыш етмишләр. Бир тәрәфдән акад. Л. В. Шерба вә онун шакирдләри (Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич), дикәр тәрәфдән Москва фонологлары (Н. Ф. Яковлев, П. С. Кузнетсов, А. А. Реформатски, В. Н. Сидоров вә бу китабын мұәллифи) (јә'ни Р. И. Аванесов — А. А.) арасында узун сүрән мұбаһисәләр буна әсасланырды. Бунунла әлағәдар олараг, фонем анлајышынын һәчминин изаһы; фонемин сөзә онуи формаларына мұнасибәти фонем системинин өзүнүн изаһы вә онун дилин структурунда јени мәсәләјә бу вә ја дикәр чәһәтдән јанашмадан асылыдыр» [1, 36].

Мәсәләнин тарихи нөгтеји-нәзәриндән фонем нәзәријјәси совет дилчилијиндә кениш шәкилдә Ленинград фонологлары, хүсусән акад. Л. В. Шерба вә онун шакирдләри Л. Р. Зиндер вә М. И. Матусевич тәрәфиндән ишләнмишдир. Бир елм саһәси кими структурал фонолокијанын баниләриндән бири вә јахуд баниси Н. С. Трубетској Бодуен де Куртенинин хидмәтләриндән гысача бәһс етдикдән сонра јазыр ки, «онун (Бодуенин — А. А.) шакирдләри ичәрисиндә дилин сәс чәһәти һаггында өз мұәллимләринин идејаларынын дәринләндирилмәси вә јајылмасы ишиндә бөјүк хидмәтләретмиш Л. В. Шербаны вә Ј. Д. Поливанову хүсусилә гејд етмәк лазымдыр» [43, 11].

Доғрудан да, фонем проблеминин изаһында Л. В. Шербанын көстәрдији хидмәт нәинки онун һәмфикирләри, һәтта әксәр һалларда онун әлејһдары олан дилчиләр тәрәфиндән дә е'тираф едилир.

Л. В. Шербанын фонем һаггындакы фикирләринин конкрет тәһлилинә кечмәздән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, фонемин мә'наја малик олмасындан, мә'налары фәрғләндирә билмәсиндән дилчиләкдә илк дәфә о данышмыш вә беләкликлә, фонем һаггында елмин инкишаф тарихиндә ирәлијә доғру

[illegible][illegible][illegible][illegible]

[1, 14]. Шербаңың геодолунаңа, важахуда не аззалил олмаса да, мундизидишгелештирмедеги

Фонем маселасинна Л. В. Шербань мовчуд фикири-
ни тахил едерке, ону фонем хатгыдакы мулгиза-
лемини бир чуп олмашыны да гелетмек казылар. О
есеринде фонем ерде ах ижолотхон чыгача-
маш, сондрар ис онларын да ах индивидик иза-
верминш. дивитш.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

мин изахда «реаллштар» сөзү деген, эсинде дорру дейлир. Беле ки, фонем алыр-алың чаларыгыларда (адаа дорру, ва-риантларда) неч да реаллшмыр. Маселенин беле гогулушу фонемин реаллгыны инкар етмек оларды. Эсинде, фонем эс вариантларында мөвчүл олуру, ашайыр. Көстерилен чечет и. В. Шербанчы такыр дурдинден М. И. Матусевич тедединин да гелд елиминшир.

Л. В. Шербакин фонем чарларыгары ва оларын хууси-
лалары халкыла олан мичарары

морфолокија вэ синтаксисдэ, һәмчинин лүгәтдэ чаларлыглар һеч бир рол ојнамыр: буна көрә дэ ана дилиндэ биз онлар һаггында һәтта һеч бир шеј билмәјә биләрик, чүнки оилар бизим мәхрәч вәрдишләримизин күчү илә типик чаларлыгларла әвәзләнир» [45, 19].

Үмумијјәтлә, Л. В. Шербанын фонем нәзәријјәсинин тарихи нөгтеји-нәзәрдән чидди фәјдасы вардыр. Оиун фонем һаггында олан фикирләри өз дөврү үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олмуш, фонем нәзәријјәсинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Л. В. Шербанын фонем һаггындакы нәзәријјәси онун шакирдләри тәрәфиндән иинди дэ инкишаф етдирилмәкдәдир. Л. В. Шербанын шакирдләриндән Л. Р. Зиндер бир чох мәсәләләрин изаһында өз мүәллиминдән фәргли јолла кетмәјә мәчбур олмушдыр. Бу чәһәтдән онун «Үмуми фонетика» китабынын мүгәддимәсиндә јаздығы ашағыдакы сөзләр чох марағлыдыр: «Өз гаршысына гојдуғу вәзифәни јеринә јетирмәјә башлајаркән, мүәллиф — акад. Л. В. Шербанын шакирди вә әмәкдашы чоҳдан нәзәрдә тутдуғу үмуми фонетикаја аид китабы јазмаға мүјәссәр олмајан өз мүәллиминин јалиыз үмумфонетика бахышларыны изаһ етмәји нәзәрдә тутмушду. Лакин иш просесиндә көрүндү ки, бир сыра һалларда бу бахышлар инкишаф етдирилмәјә вә дәгигләшдирилмәјә мөһтачдыр. Бундан башга, ән јени тәдгигатларын, о чүмләдән бу әсәрин мүәллифинин тәдгигатынын фәктлары Л. В. Шербанын гаршысында дурмајан бир чох јени мәсәләләр галдырыр. Беләликлә, мүәллиф изаһыи системлијнә, тамлығына сәј етдијиндән әввәлки нијјәти илә мүгајисәдә китабын чәрчивәсини хејли кенишләндирмәли иди. Бүтүн бу һалларда мүәллиф Шербанын идејаларындан чыхыш етмиш, бу вә ја дикәр мәсәләни Шербанын һәлл едәчәји тәрздә һәлл етмәјә чалышмышдыр» [9, 3].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Л. Р. Зиндер өз гаршысына гојдуғу бу вәзифәнин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмишдир. О, фонем һаггында өз мүәллиминин бахышларына әсасланан мүлаһизәләрини һәмин китабында «Нитг ахыныиын сәсләрә бөлүнмәси», «Фонемләр вә чаларлыглар», «Фонемин реаллығы», «Фонемин сәрһәди вә фонем сырасы» јарымбашлыглары әсасында изаһ етмишдир.

Л. Р. Зиндерин фонем вә онун чаларлыглары һаггында олан фикри өз әһатәлији илә диггәти даһа чоҳ чәлб едир. Бизчә, о, фонемин сәсләрлә ифадәсиндәки чоҳчәһәттилијин сәбәбини (биринчиси, онун мүхтәлиф фонетик шәраитдә ишләймәси; икинчиси, данышанларын фәрди хүсусијјәтләри; үчүнчүсү, ејни фонетик мөвгедә вә ејни сөздә мүхтәлиф шәкилдә тәләффүз едилмәси факты) доғру көстәрнр. Бунлардан јалныз биринчи сәбәбин нәтичәсиндә мејдаиә кәлән сәс мүхтәлифликләрини чаларлыг һесаб етмәк олар. Л. Р. Зиндерин

чаларлыгларын нөвлəri һаггындакы фикирләриндә дә чөлб едән чәһәтләр вардыр. О јазыр: «Мәчбури чалар үч нөвдә ола биләр: бир тәрәфдән онлар фонемин ву чанын характери, мелодика вә с.-јә мүнәсибәтдә бу в кәр вәзијјәтдән асылы олур. Белә чаларлыглар мөвгә лыглары адландырыла биләр. Дикәр тәрәфдән, мәчб ларлыглар мүәјјән бир фонемин мұхтәлиф башга фоне бирләшмәсиндән асылы ола биләр... Мұхтәлиф фоне гоншулуғу илә шәртләндирилмиш белә фонем чаларлы ны к о м б н н а т о р і чаларлыглар адландырмаг олар»

Фонемин мәчбури чаларлыгларынын ики нөвүнү дикдән сонра Л. Р. Зиндер онун үчүнчү нөвүндән бәһс дир ки, бу да тәләффүзүн мұхтәлиф үслублары вә һаб гин емоционал мәзмуну илә шәртләндирилмиш нөв ки едилмишдир. Бу нөв (үчүнчү) лингвистик нөв дејилдир сан сәсинин мұхтәлиф тембрә малик олмасындан асыл раг, мејдана чыхан чаларлыглар кими бир шејдир н фонетиканын мөвзусуна дахил етмәк олмаз. Лакин н чаларлыгларын (һәм лингвистик, һәм дә гејри-лингвис рактерли чаларлыгларын) инсбәтән кениш изаһыны в Л. Р. Зиндер буну фонемин дикәр чаларлыглары илә б рада гојмушдур? Бу суалын чавабынын маһијјәти Л. дерин фонемин сәрһәдн вә фонем сырасы мәсәләси бә дәки фикриндә өз изаһыны тайдығы үчүн бу һагда һәмни мәсәләдән данышаркән, изаһат вермәји даһа дәүјгүн һесаб едирик.

Л. Р. Зиндерин фонем чаларлыглары һаггында олан ләриндә, бизчә, доғру олмајан чәһәтләрдән бири дә фө өз әсас чаларлығы илә ејни олуб-олмамасы һаггындакы һизәсидир. Бу мәсәләдән бәһс едәркән о јазыр: «Әсас лығын фонем илә ејниләшдирилмәсинин гејри-мүмк өз-өзүнә ајдындыр. Һәр бир чаларлыг, һәр бир да сәси һәр һансы бир фонемин «нумәјәндәсидир», чүнки тәсадүф едилән һәр бир сәс мүәјјән бир сөзүн сәс сима мұһафизә едилмәси үчүн вачибдир. Дилдә «ики катего мәнсуб сәсләр јохдур» [9, 46]. Бу үмуми гејддән Л. Р. Зиндер мисал көстәрир, нәһајәт өз дедикләринә вурараг јазыр: «Беләликлә, бу вә ја дикәр фонемин ј формасы олмајан сәсләр јохдур, лакин фонематик ол сәс фәргләри вардыр» [9, 47]. Бу фикир илк бахышда көрүнсә дә, әслиндә, дүзкүн һесаб едилә билмәз. Сөз ј һәр бир сәс фонемин јашама формасыдыр. Лакин бу «ј. формасы» олмаг вәзифәсини јеринә јетирән сәсләрин мијјәти вә фонемин мөвчуд олмасындакы ролу һеч дә дејилдир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә «д» фонеминин >, <, т вә с. кими чаларлыглары вардыр. Әлбәттә, [д] миндән, онун бу беш тәзаһүр формасынын фонемә мұ

бәтиндән данышаркән [д] әсас көтүрүлмәли вә о, [д] фонеминин физиоложи акустик эквиваленти һесап едилмәлидир. Чүнки [д] фонемә мәһз «д» данышыг сәси әсасында мүәҗ-јәнләшдирилмишдир. Әкәр јухарыда көстәрилән беш чаларлығын беши дә фонемә мүнәсибәтдә ејни мөвгә тутсајды, о заман һеч дә «д» фонеминдән данышмаға әсас олмазды. О заман бу чаларлыгларын лингвистик эквиваленти [д] дејил, беш тәзәһүр формасына малик «х» фонемә оларды. Бундан башға, мәсәлән, [д] фонеминин әсасында [д] данышыг сәсинин дурдуғуну, даһа дәгиг демиш олсаг, [д] фонемә илә [д] данышыг сәсинин, јәни онун әсас чаларлығынын јахын әлағәсини бир дә бунуила сүбут етмәк олар ки, јердә галан бүтүн чаларлыгларын нүвәсини [д] сәси тәшкил едир. Бурада чаларлыг шәклиндә чыхыш едән додагланма вә инчәләшмә, сәс телләринин аз иштирак етмәси, һеч иштирак етмәмәсидир.

Л. Р. Зиндерин өз китабында фонем чаларлыгларынын лингвистик мәнаја малик олмалары һаггындакы фикри дә мүбаһисәли һесап едилә биләр. Һәммин мәсәләдән бәһс едәркән алим јазыр: «Белә бир фикрин дә бөјүк сәһв олдуғуну етираф етмәк лазым кәлир ки, куја фонем чаларлыглары һеч бир лингвистик мәнаја малик дејилдир» [9, 47]. Л. Р. Зиндер өз мүддәасыны белә әсасландырыр ки, биринчиси, «мәчбури чаларлыглар кәләчәк фонематик фәргләрин, кәләчәк мүстәгил фонемләрин рүшәјмләридир» [9, 47—48]. Бурада азы ики чәһәт јухарыдакы мүлаһизәләрин сүбутуна мане олур. Һәр шејдән әввәл, мәчбури чаларлыгларын кәләчәкдә мүстәгил фонемә чеврилиб чеврилмәјәчәји һәлә шүбһә алтындадыр. Мәсәлән, түрк дилләриндә «д» фонеминин «Д°» чаларлығы јазы материалларына көрә мин илдән артыгдыр ки, мөвчуддур. Онун мүстәгил фонемә чевриләчәји һаггында исә һәлә дә һеч бир шеј мүшаһидә олунмур. Дикәр тәрәфдән, онларын гејри-мүәјјән бир кәләчәкдә мүстәгил фонемләрә чеврилмәси дилин букүнкү вәзијјәти үчүн әсас ода билмәз.

Л. Р. Зиндер фонем чаларлыгларынын лингвистик мәнаја малик олдуғуну бир дә бунула әсасландырыр: «...тамамилә ајдындыр ки, сөзләр бир сыра фонетик ваһидләрдән гурашдырылмыш кими дејил, мәна вә сәсләнмәнин вәһдәтдә ифадә олунмуш бүтөв ваһидләри кими дәрк едилир. Беләликлә, сөзләр өз үмуми сималарына көрә фәргләнир ки, бу да онларда ифадә олунмуш фонем чаларлыгларынын бүтүн фонетик хүсусијјәтләриндән асылы олур» [9, 48]. Мүәллиф бу фикрини әчнәбиләр тәрәфиндән рус сөзләри тәләффүз едиләркән мејдана чыхан фонетик хүсусијјәтләр вә бунлардан доған лингвистик моментләрлә изаһ едир.

Нәһәјәт, Л. Р. Зиндерин фонемин сәрһәди вә фонем сырасы һаггында олан мүлаһизәләри дә мараглыдыр. О, бир фонемин өз фонетик мөвгәиндән асылы олараг башға сәса кеч-

изаһ едир; башга сөzlә, онун јалныз ичә сәсләнмәсинә әсасланыр [9, 56—59].

Ленинград фоноложи мәктәбинин нүмајәндәси М. И. Матусевичин фонем һаггындакы мүлаһизәләри һәмин мәктәб үчүн даһа сәчијјәвидир. М. И. Матусевич фонем һаггында өз фңкирләрини даһа јығчам шәкилдә ифадә едәрәк јазыр: «Беләликлә, фонем мүәјјән бир дилин тарихән әмәлә кәлмиш, мүстәгил мәнаја малик олмаг вә һәмин дилдә сөzlәри вә онларын формаларыны фәргләндирмәк габилијјәтинә малик олан ән кичик сәс типидир; фонем дилдә бир сыра чаларлыгларда, јәни бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз мүхтәлиф фонетик вәзијјәтиндән асылы олан сәсләрдә мөвчуддур [24, 17]. Көрүндүјү кими, М. И. Матусевич фонемин о габилијјәтиндән данышыр ки, бу, совет дилчилијиндә нәинки Москва фонологлары, онлара рәғбәт бәсләјәнләр, һәтта М. И. Матусевичин дахил олдуғу мәктәбин һазырда даһа чох фәалијјәт көстәрән нүмајәндәси Л. Р. Зиндер тәрәфиндән дә гәбул едилмир. М. И. Матусевич фонемин мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләсиндә белә сол мөггә тутмасына бахмајараг, фонемлә онун чаларлыглары арасында олан әлағәни изаһ етмәк саһәсиндә, башга јолла кедир вә Л. Р. Зиндерин фонем чаларлыгларынын лингвистик мәнаја малик олмасы һаггындакы фикирләриндән фәрглн олан вә бизчә, даһа дүзкүн мүлаһизәләр ирәли сүрүр. М. И. Матусевичин фикринчә, «онларын [јәни фонем чаларлыгларынын — А. А.] һеч бири сөзүн мәнасынын фәргләндирилмәсинин әсас амили ола билмәз» [24, 15].

Фонем проблеминин совет дилчилијиндә һәллингә Москва фоноложи мәктәбинин бөјүк ролу олмушдур. Бу мәктәбин нүмајәндәләрини бирләшдирән чәһәт, јухарыда гејд едилдији кими, фонем мәсәләснин изаһында онларын морфемдән чыхыш етмәләри — башга сөzlә, дилин мүһүм вәһидләриндән бири олан фонем мәсәләсиндә морфемә әсасланмаларыдыр.

Москва фоноложи мәктәбинин, фикрнимизчә, даһа дүзкүн олан фонем консенсијасы өз әксини биринчи нөвбәдә, А. А. Реформатскинин, П. С. Кузнетсовун вә сонралар Москва фонологларыдан мүәјјән дәрәчәдә ајрылан Р. И. Аванесовун әсәрләриндә тапмышдыр.

А. А. Реформатскинин фонем бахышлары јығчам вә там шәкилдә онун «Дилчилијә кириш» әсәриндә верилмишдир. Бунула белә, алимин фоноложи мүлаһизәләри онун дикәр әсәрләриндә, бир систем һалында олмаса да өз әксини бу вә ја дикәр дәрәчәдә танмышдыр. А. А. Реформатскија көрә «фонемләр дилин фонетик гурулушунун ән кичик вәһидләридир ки, дилин мәналы вәһидләринин (морфем, сөз) гурашдырылмасына вә фәргләндирилмәсинә хидмәт едир» [34, 211]. А. А. Реформатски ејни заманда көстәрид ки «фонемләр һәминә бу вә ја дикәр дәрәчәдә

мин мазмуну онун системдәки вәзијјәти илә тә'јин олунур» [34, 217].

Көркәмли Москва фонологунун «фонем» вә «данышыг сәси» анлајышлары һаггында сөјләдији фикир дә диггәтәләјигдир. О көстәрир ки, «бу анлајышлар бир-бирилә тән кәлмир» [34, 210].

А. А. Реформатскинин фонемләрин әламәтләри һаггында фикирләри дә онун фонем анлајышы һаггында дедији мұлаһизәләриндән ирәли кәлир. О да бир чох фонологлар кими, фонемин әламәтләрини ики јерә бөлүр; онлардан мұһүмүнү диференсиал (фәргләндиричи), гејри-мұһүмүнү исә интеграл (гејри-фәргләндиричи) әламәтләр адландырыр. Фонемин әламәтләрини белә мұәјјән етдикдән сонра онун мұхтәлиф вәзифәләриндән бәһс едир. А. А. Реформатскијә көрә диференсиал әламәт сигнификатив, интеграл әламәтләр исә перспектив вәзифә дашыјыр. Буна көрә дә фонем мұәјјәнләшдириләркән, онун мәһз бу вәзифәләрини нәзәр алмаг лазымдыр. Бунунла әлағәдар олараг, о јазыр: «Мұәјјән сәсләрин һәр һансы бир мұәјјән дилдә мұхтәлиф фонем вә јахуд ејни бир фонемин нөвү олдуғуну мұәјјәнләшдирмәк үчүн онлары ејни тәләффүз шәраитинә гојмалы вә әкәр бу мүмкүндүрсә, онларын өз-өзлүјүндә, башга фонемләрин көмәји олмадан мәнаны дәјишдирдијини мұәјјәнләшдирмәли — о заман бунлар мұхтәлиф фонемләрдир; бу ола билмәзсә вә һәмин сәсләр мұхтәлиф тәләффүз шәраитиндә бир-бириләринин јерини тутарса, онда, онлар бир фонемин нөвләридир» [34, 213—214].

Алимә көрә, биринчи һалда онлар өз сигнификатив, икинчи һалда исә перспектив вәзифәләрини јеринә јетирмиш олур. Фонемин әламәтләрини вә вәзифәләрини белә мұәјјән етдикдән сонра о, Ленинград фонологларынын мұлаһизәләринин тамамилә әксинә олан бир фикир сөјләјир: «Мұәјјән бир дилин фонеминин реал мазмуну онун тәркибиндәки мәнадәјишдиринчи әламәтләрин мәчмујудур ки, бунун да сәјәсиндә мұхтәлиф дилләрин ејни сәсләри фонем кими мұхтәлифдир» [34, 212].

А. А. Реформатскинин фонемләрин мұәјјән систем дахиндә гаршы-гаршыја гојулмаларынын типләри һаггындакы фикирләри дә марағлыдыр. О, гаршы-гаршыја гојулманын коррелјатив вә гејри-коррелјатив олмаг үзрә ики нөвүнү көстәрир ки, бунлардан да биринчисинин гапалы вә гејри-гапалы терминләри илә гејд олунан ики нөвү вардыр. Гејри-гапалы нөв дә ики јерә ајрылыр: мәрһәләли вә гејри-мәрһәләли.

А. А. Реформатски фонемин вәзифәләрини мұәјјәнләшдирдији кими, онун мөвге (тәләффүз шәранти) мәсәләси вә мөвгејин ики нөвү: күчлү вә зәиф мөвге һаггында да өз мұлаһизәләрини сөјләмишдир. Бу мөвгејә мұнасибәтә көрә исә фонемин вариант вә вариасијалары мәсәләсини изаһ етмиш-

дир. А. А. Реформатскинин гејд олунаи фикирләриндә нәзәр һәтдән бә'зи мубаһисә едиләси јерләр олса да, иш үсулу мыйдан оилар хејли фәјдалыдыр вә Азәрбајҗан дилиин системини мүәјјәнләшдирмәк ишиндә дә бир чох әһәми чәһәтләрә маликдир.

Москва фоноложии мәктәбинин көркәмли нүмајәндәлә дән бири олаи П. С. Кузнетсов да фонем мәсәләсиндә бири нөвбәдә морфемдән чыхыш едир. О өз фонем консепсијасын чам шәкилдә «Фондокијанын әсас ганунлары һаггында» мәғаләсиндә ифадә етмишдир. Бу мәғаләдә Москва фонол мәктәбинин мүддәалары өзүнүн парлаг әксини тапмышдыр мәғалә әсас е'тибарилә фонолокијанын аксиомларына едилмишдир вә практик олараг һәмин аксиомлар верилм дир. П. С. Кузнетсова көрә, фонолокијанын әсас аилаји фонемдир... һәр бир фонем мүәјјән данышыг сәси синф тәмсил едир; фонемләр вә дил сәсләри бир-бири илә кәси синифләрин тимсалыдыр.

П. С. Кузнетсов фонемин мүәјјәнләшдирилмәси ү морфемии әсас ваһид һесаб едир. Онун фикринчә, бу вә дикәр данышыг сәсини һәмин данышыг сәсинин иштирак дији морфемии нәзәрә алмадан тә'јин етмәк мүмкүн деј дир. Мүхтәлиф данышыг сәсләринин бир фонемә мәнсуф јәти онларын мәхрәч — акустик јахынлығы илә дејил, данышыг сәсләринин морфемдәки вәзијјәти илә мүәјјән о нур.

Бундан башга, П. С. Кузнетсовуи фонем вә данышыг с арасындакы мүнәсибәт һаггындакы фикирләри дә мараг дыр; онун фикринчә, һәр һансы бир фонемии тәшкил е данышыг сәсләри чохлуғуна сыфыр да, јә'ни сәсин там ј луғу да дахил ола биләр.

Фонем һаггында бәнзәр мұлаһизәләр Москва фонол мәктәбинин дикәр көркәмли нүмајәндәси Р. И. Аванесов әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр.

Фонем мәсәләси илә Азәрбајҗан дилчилијиндә дә мәш олмушлар. Бир гисим дилчиләр: Г. Һ. Әләкбәрли, Рә Султанов бу мәсәлә илә билаваситә мәшғул олуб, һәм проблем һаггында өз фикирләрини демиш, дикәрләри и хүсусән Ә. Дәмирчизадә, Ә. Маһмудов вә Ф. Казымов фо һаггында мә'лум фикирләрә әсасланаи мұлаһизәләр сөј мишләр. Ады чәкилән дилчиләр ичәрисиндә илк Азәрбајҗ фонологу Г. Һ. Әләкбәрлинии хидмәтләрини хүсусилә г етмәк олар.

Г. Әләкбәрлинии фонем һаггындакы мұлаһизәләри он «Марксист-ленинчи идрак нәзәријјәси әсасында фонем про леми (Г. Г. Алекберли, Проблема фонемы в свете марксистско-ленинской теории познания — «Изв.АН СССР, ОЛҖ, 19 т. XII, вып. 4, сәһ. 378—383) адлы мәғаләсиндә өз әкси кениш шәкилдә тапмышдыр. Һәмин мәғаләсиндә о, даныш сәси вә фонем аилајышыны белә изаһ едир: «Данышыг с

си — мүүжән бир дилин сәс гурулушунун ганунларына эсә-
сән тарихән әмәлә кәлмиш, дилин сәс материјасынын сөз-
ләрин гурулмасына (беләликлә, фәргләнмәсинә) хидмәт едән,
фәрди вә итонасија гәбилиндән олан мұхтәлиф акустик әла-
мәтләрин өзүндән мұчәррәдләшдириләрәк, тәфәккүрүмүзлә
әкс етдирилән ән садә (јә'ни мұстәгил һиссәләрә бөлүнмәјән)
ваһидидир» [11, 378].

Көрүндүјү кими, Әләкбәрлинин данышыг сәсинә вердији
бу изаһат мұхтәлиф фонологлар тәрәфиндән фонемә верилән
изаһатла ујғун кәлир. Башга сөзлә, данышыг сәси термини
бурада бир чох башга фонологларын ишләтдији фонем тер-
минини әвәз едир.

Г. Әләкбәрли фонеме белә изаһ едир: «Фонем исә даны-
шыг сәсинин онун өзүндә объектив олагаг мөвчуд олан үму-
милији тәмсил едән маһијјәтидир ки, онларын дахили эса-
сыны, дахили әлагәләрини, онларын позисија (комбинатор)
дәјишмәләринин ганунаујғунлуғларыны тәшкил едир» [11,
378].

Данышыг сәси вә фонем арасындакы мұнасибәтдән даны-
шаркән, Г. Әләкбәрлинин дедији ашағыдакы сөзләр өз ел-
милији вә методоложи чәһәтдән доғрулуғу илә диггәти чәлб
едир: «Беләликлә, әкәр һәр бир мүүжән сәси биз өз ешит-
мә дујғумузла гаврајырыгса, фонемләрн өз ағлымызла дәрк
едирик, чўнки абстраксија, Енкелсии дедији кими, «дујулан
јох, әгли шејләрдир» [11, 380].

Г. Әләкбәрлинин фонем һаггында гејд олуған материа-
лист изаһындакы јалныз бирчә шејлә разыланмаг чәтиндир.
О да алимин данышыг сәсини сөзләрин фәргләнмәси васи-
тәси һесаб етмәсидир. Белә ки, бу әләмәт фонемләрә хас
олан чәһәтдир. Белә олмасајды, данышыг сәси илә фонем
арасындакы фәрг конкрет олагаг мүүжәнләшдирилә билмәз-
ди вә һәмин фәрг маһијјәт вә һадисә һаггындакы үмуми
мүддәанын ичәрисиндә тәјин олунмамыш, гејри-мүүжән бир
шәкилдә батыб галмыш оларды. Маһијјәт вә һадисә арасын-
дакы үмуми, бүтүн маһијјәт вә һадисәләрә аид олан фәрг-
дән башга, конкрет олагаг, дилдә маһијјәт кими мөвчуд олан
фонемлә һадисә кими мөвчуд олан данышыг сәси арасын-
дакы фәрг нәдәи нбарәтдир? Үмумијјәтлә, белә бир фәрг
вардырмы? Г. Әләкбәрли бу суала мұсбәт чаваб верир вә
һәмин фәрги үмуми шәкилдә белә көстәрир: «Данышыг сәси
чоҳ вахт анд олдуғу фонемә ујғун кәлмир» [11, 372]. Бура-
дакы «чоҳ вахт» сөзү ајдынлашдырыларкән объектив сурәт-
дә мәлум олур ки, бу, мәһз данышыг сәсиндән фәргли ола-
раг, фонемин сөзләрин фәргләнмәси үчүи васитә олмасыдыр.
Башга сөзлә, данышыг сәсн о заман мұстәгил фонем кими
чыыхыш едир ки, о, сөзләрин фәргләнмәси васитәси олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Әләкбәрли дил фактларыны тәһ-

Г. Әлэкбәрлинин практик әһәмијјәтә малик олан ашағы-дакы сөзләри дә буну тәсдиг едир: «Данышыг сәси һечанын бөлүнмәз һиссәси, фонем исә морфемин бөлүнмәз һиссәсидир, буна көрә дә сөзләрин дәјишмәси вә онларын гаршылыгы алағәси просесиндә фонем өз тәзаһүрүндән (данышыг сәсиндән) мүгајисәдилмәз дәрәчәдә сабитдир (јә'ни аз дәјишкәндир)» [11, 381].

Фонем нәзәријјәсинин проблемләриндән бәһс едән икинчи Азәрбајҗан дилчиси Рәһим Султановдур.

Р. Султановуи ирәли сүрдүјү әсас мүддәә бундан ибарәтдир ки, фонем мә'нафәргләндиричилик әләмәтинә малик дејилдир. Онун фикринчә, гејд олуна дил ваһиди сөз фәргләндирмә васитәси дә дејилдир. О, фонемин мә'нафәргләндиричилик әләмәтинә малик олмадығыны сүбут етмәк үчүн дөрд әсас көстәрир.

Р. Султанов фонемин ашағыдакы әләмәтләрини мүәјјәнләшдирмишдир:

1. «...Физики сәс фонемин мадди әсасыны, онун биринчи характерик әләмәтини тәшkil едир».

2. «Фонемии икинчи характерик әләмәти онун үмумиј-јәтлә физики сәс дејил, һәм дә мүәјјән кејфијјәт вә кәмиј-јәтә малик олан мүтәшәккил сәс олмасыдыр».

3. «Фонемин үчүнчү характерик әләмәти онун ичтимай вә үмуми сәс олмасындан ибарәтдир».

4. «Фонемин дөрдүнчү характерик әләмәти онун дил ваһиди олмасыдыр» [16, 134].

Бүтүн бу характерик әләмәтләри бирләшдирдикдән сонра Р. Султанов фонемә белә бир тә'риф верир: «Фонем тарихән әмәлә кәлмиш, ичтимай, үмуми, мүтәшәккил сәсдән ибарәт олан дил ваһидидир» [16, 136].

Гејд едилдији кими, фонем һаггында бизим дилчилијимиздә үмуми мә'лум мүддәәләра әсасланан, проблем характериндә олмајан фикирләр дә вардыр. Ә. Маһмудовун биләваситә фонем мәсәләсинә һәср олунамајан мәгаләләриндән бириндә охујуруг: «Фонем сөзү мә'на вә формача башга сөзләрдән фәргләндирән ән кичик дил ваһидидир. Башга сөзлә, грамматик чәһәтчә сечилән ичтимай сәсә фонема дејилр» [37, 33].

Мүәллиф һәмин мәгаләсиндә фонемии вариантлары һаггында да өз мұлаһизәсини сөјләјир: «Сөздә сәсләрин фонетик вәзијјәтиндән асылы олан вә дилдә мүстәгил функцијасы олмајан фонемии мүхтәлиф тәләффүзүнә фонемин варианты дејилр. *Кет, кедир, кетди, кедәчәкдир* сөзләриндә бир анлајыш (*кетмәк*) олдуғу үчүн һәмин сөзләрдә «т» сәси «д» фонемнин варианты һесаб олунур [37, 33—34].

Ә. Маһмудовун мәгаләсиндә кинема вә кинекема һаггында сөјләнән фикирләр диггәти хусусилә чәлб едир. Мүәллиф кинемаја белә тә'риф верид: «Данышыг сәсинин айы-айы

тәләффүз элементинә кинема дежилир» [37, 37]. Кинекема һаггында исә Ә. Маһмудовун тәрифи беләдир: «Данышыг сәсинни гурулушунда, јә'ни әмәлә кәлмәсиндә ајры-ајры хыр-да тәләффүз-ешитмә элементинә кинекема дежилир. Мәсәлән «д» самитинин ашағыдакы тәләффүз-ешитмә һиссәләри (кинекемалары) вардыр: 1) дилөнү һәрәкәти, 2) тохунма үз-рә әмәлә кәлмә үсулу, 3) сәс тонунун олмасы (вә ја «чин-килтһили» сәсин характери) вә 4) күјүн аз олмасы [37, 38]. Көрүндүјү кими, Ә. Маһмудовун кинекема һаггындакы гејдләри мүасир фонолокијанын мүйһүм наилијјәтләриндән олан диференсиал әләмәтләрә ујгун кәлир.

Харичи дилчиликдә фонем һаггында мөвчуд олан фикир-ләр, әсасән, үч хәтт үзрә кетмишдир.

1928-чи илдә һаагада кечирилән Бејнәлхалг дилчилик конгресиндә үч рус алһми Н. Трубетској, Р. Јакобсон вә С. И. Карсевски фонолокијанын фонетикадан фәргләндирил-мәси идејасыны ирәли сүрмүйш вә мүасир структур фоноло-кијанын әсасыны гојмушлар.

Прага функционал дилчилик мәктәбинин фонем бахышы, биринчи нөвбәдә, мүасир фонолокијанын баниси Н. С. Тру-бетскојун «Фонолокијанын әсаслары» әсәриндә өз әксини тапмышдыр.

Н. С. Трубетској көстәрир ки, «фонем, әкәр онун пси-холожи тәбиәтиндән, јахуд фонетик вариантлара мүнәсибә-тиндән чыхыш едиләрсә, һеч вахт кифәјәт гәдәр тә'јини едилә бил-мәз; фонеми анчаг онун дилдәки функцијасындан чыхыш едәрәк тә'јин етмәк олар» [43, 49].

Н. С. Трубетској фонеми мүйјәнләшдирмәк үчүн дөрд гәјда вермишдир:

«Биринчи гәјда. Әкәр бу вә ја дикәр бир дилдә ики сәсә ејни мөвгедә тәсадүф едиләрсә вә сөзүн мә'насыны дә-јишмәјәрәк бир-бирини әвәз едә биләрсә, белә сәсләр бир фонемин факултатив вариантларыдыр» [43, 53].

«Икинчи гәјда. Әкәр ики сәсә ејни бир мөвгедә тәсадүф едиләрсә вә сөзүн мә'насыны дәјишмәдән вә ону танынма-јачаг гәдәр тәһриф етмәдән бир-бирини әвәз едә биләрсә, бу сәсләр ики мүйтәлиф фонемин фонетик реализасиялары олур» [43, 55].

«Үчүнчү гәјда. Әкәр акустик (јахуд мәхрәч) чәһәтдән ики гоһум сәсә ејни бир мөвгедә һеч бир заман тәсадүф едил-мирсә, онлар ејни бир фонемин комбинатор вариантлары олур» [43, 56].

«Дөрдүнчү гәјда. Үчүнчү гәјданын бүтүн шәртләринә ча-ваб верән ики сәси, әкәр онлар мүйјән дилдә сәс бирләш-мәсинин үзвләри кими бир-биринин ардынча, һәм дә бу сәс-ләрдән бири дикәринин мүйәјиәти олмадан тәсадүф олуна билән вәзијјәтдә кәлә биләрсә, бир фонемин вариантлары һе-саб етмәк олмаз [43, 57].

Бу дөрд гаҗдада фонем һаггында Н. С. Трубетскојун лаһизэләри аҗдын вә садә бир шәкилдә ифадә олунмушд

Данимарка глоссематикасында фонем мәсәләсинин гәлушундан бәһс етмәк үчүн Лүи Јелмслевин әсәрләри әтрлы материал верир.

Көркәмли дилчинин мулаһизәләриндә фонемин өз зики субстратындан «хилас едилмәси» мүһүм јер туз. Л. Јелмслевин фикринчә, фонем физики хассәләрдән тамам кәнарда олараг, тәмиз әләгәләрдә чыхыш едир.

О, фонеми анчаг дистрибутив үсулла өјрәнмәјин мүмилүјүнү ирәли сүрүр вә беләликлә, объектив олараг дифференциал (фәргләндиричи) әләмәтләрин өјрәнилмәси лүзүм гаршы чыхыр.

Үмумијјәтлә, Л. Јелмслевин фонем һаггында олан мулаһизәләриндә «тәмиз әләгәләр» мәсәләсинә һәддиндән алулудәчилик ону фонемин сәс һадисәсиндән тамамилә кәлдә олмаг фикринә кәтириб чыхармышдыр. Л. Јелмслев, үмумијјәтлә, фонемдән бәһс едәркән јазыр: «... Дил ишарәләрдә һаҗи кичик компонентләрә парчалана биләр. Ишарәләриндә компонентләри, өз-өзлүјүндә мә'наја малик дејил, ләкин мәзмуна малик олан ваһидләрә, мәсәлән, сөзләрә дахил билән, нечә дејәрләр, фонемләрдир ки, мән онлары ифадәләргә алынган тәксемләри адландырмағы даһа үстүн һесаб едәр» [10, 110].

Л. Јелмслевин белә бир терминология чәһди дә онун үмумијјәтлә фонемин өз физики субстратындан тәчрид етмәсиндән ирәли кәлирди. Көркәмли глоссематиканы фонем бәһсләри совет фонология мәктәбинин фонем көрүшләри әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Фонем мәсәләсинә Америка дескриптив дилчилији үмумијјәтлә Америка дилчиләринин әсәрләриндә дә кәлдә јер верилмишдир. Америка фонологларындан В. Ф. Тводел фонем һаггындагы фикирләри диггәти чәлб едир.

В. Ф. Тводел фонеми ашағыдагы әләмәтләр үзрә тәҗвииз едир: 1) фонем әгли вә ја психологика реаллыг кими, 2) физики реаллыг кими, 3) фонем фиксия кими, 4) немин мүчәррәд, фиктив бир ваһид кими тә'јини.

Фонемин фиксия кими изаһына һәср олунмуш һиссә һа мараглыдыр. һәмин һиссәдә В. Ф. Тводел јазыр: «мүчәррәд фиксия кими фонемин мүәјјәнләшдирилмәсиз мәгбул һәрәкәт тәрзи хуласә едилә билсәјди, һәмин мүәјјәнләшдирилмәнин ики үстүнлүјү оларды: 1) Биз фонемин мунасиб термин кими истифадә едә биләрдик. 2) Биз та алынмасы чәтин мүмкүн олан лаборатория пројектләринин гануниләшдирилмиш ишләклијиндән истифадә мәчбур олмаздыг» [47].

Көрүндүү кими, В. Ф. Тводел үчүн фонемин фиксация олмасы жалпыз тэдгигатчынын иши үчүн практик эңемијјә-тә маликдир.

Дескриптив дилчилијин фонем һаггындакы әсас мүддәалары бир систем һалында өз ифадәсини чох садә шәкилдә һ. А. Глисонун «Дескриптив дилчилијә кириш» әсәриндә тапмышдыр. Көстәрилән әсәрдә фонемин кениш дескриптив тәһлили верилмишдир. һ. Глисон јазыр: «...Биз фонемн сәс дилинин ифадә системинин ән кичик ваһиди адландыра биләрик ки, онун көмәји илә бир фикир башгасындан фәргләнир» [4, 41]. Америка дилчиси дилин ифадә системиндән бәһс едәркән, фонемн онун ваһиди һесаб едир вә көстәрир ки, «онлары (фонемләри — А. А.)мүвафиг сәсләрин реал физиоложи вә акустик хассәләриндән узаг тәмиз абстраксиялар һесаб етмәк олмаз» [4, 53].

Фонемин реаллығы һаггындакы бу гејдләриндән сонра һ. Глисон фонем һаггында өз мүһүм мүддәаларындан бирини ирәли сүрүр. һәмнн мүддәәјә көрә, «фонем мүәјјән бир дилдә истифадә олуан елә сәсләр синфидир ки, онун үзвләри һеч вахт гаршы-гаршыја гојулма мүнасибәтиндә ола билмәз» [4, 60].

Һ. Глисон әсәринин башга бир јериидә фонемә аид олан сәсләр синфинин үзвләринин үмуми тәһлилини всрир. Мәлум олур ки, һәмнн синфин үзвләри фонемин вариант вә вариацияларыдыр ки, Америка дилчиси онлары «аллофон» терминин илә гејд едәрәк јазыр: «Фонем, беләликлә, аллофонлар синфидир. Мүстәгил мүхтәлиф дәјишилмәләрә малик олан сәсләр сырасы... аллофонлар демәкдир» [4, 232].

Бүтүн бу гејдләрдән сонра, һ. Глисон фонем һаггында әтрафлы фикир сөјләјир: «Фонем өјрәнилән дилдә вә ја диалектдә фонетик чәһәтдән охшар вә дистрибусиянын мүәјјән моделләри илә сәчијјәләндирилән сәсләр синфидир» [4, 229] вә нәһәјәт, бизим зәннимизчә, мүсбәт бир алудәликлә јазыр: «Фонем, һеч шүбһәсиз, шакирдин лингвистик һазырлыг заманы газандығы бүтүн анлајышларын даһа вачибидир» [4, 234].

Һ. Глисонун фонем һаггындакы ашағыдакы мүлаһизәләри диггәти чәлб едир. Онун фикринчә, фонем дил структурунун ваһидидир вә бу о демәкдир ки, о, психоложи вә акустик моментләрдән тәчрид едилмишдир. Бүтүн бунлары хүласә едәрәк, о, фонемн тәмиз дил һадисәси һесаб едир, һәм дә әлаһиддә бир дил һадисәси јох, һадисәләр синфин адландырыр. Бүтүн бунлардан сонра, о, фонем һаггында дејир: «Мүәјјән мәнада фонем дилчинин јарадычы тәфәккүрүнүн мәһсулу-дур ки, һәмнн дилчи дә... конкрет фикирләрни конкрет һиссәләрини (аллофонлары) тәдгиг едир» [4, 234].

Алимин гејд олунан фонем мүлаһизәләрини нәзәрдән кечирдикдә, бурада еклетизм нәзәрә чарпыр. Бүтүн...

Америка дескриптив дилчилийинин өзүндө олан зиддијјәт-ләрлө бағлыдыр.

Шүбһәсиз, Америка дескриптив дилчилийинин зирвәси фонемин дихотомик нәзәријјәсидир ки, бу нәзәријјә дө өз әк-сини, бириичи нөвбәдә, Р. Јакобсонун вә б. әсәрләриндә тап-мышдыр. Бу нәзәријјәни јараданлар бүтүн дүнја дилләриндә фонемләр системини мүәјјәнләшдирмәк үчүн 12 бинар диференсиал үнсүрүи дахил олдуғу диференсиал әламәтләрин панхроник системини ирәли сүрүрләр.

Харичдә фонем идејалары кеиш јаылмыш дилчиләрдән бири дө мәшһур инкилис фонетисти Д. Чоунздор.

Д. Чоунзун фонем һағгындақы фикирләри акад. Л. В. Шербанын мулаһизәләрини хатырладыр. Мәшһур инкилис фонетисти өзүнүн «Фонем, онун тәбиәти вә ишләдилмәси» әсәриндә фонем вә онун вариантлары һағгындақы фикирләрини белә үмумиләшдирмишдир: «Фонем бир үзвдән артыг (үзвләрдән ибарәт) оларкән, әсас е'тибарилә, белә һал олур ки, сәсләрдән бири башгасындан (башгаларындан) даһа вачиб көрүнүр. Бу она көрә ола биләр ки, башгасындан (башгаларындан) даһа үмумидир, јахуд она көрә ки, јалныз о, ајрылығда ишләнир, јахуд она көрә ки, о, гаршы-гаршыја гојулаи үзвләр арасында кечид ола биләр. Белә сәс «фонемин әсас үзвү» адландырыла биләр. һәмин фонемдәки диқәр сәсләр «субсидиар (әлавә, көмәкчи — А. А.) үзвләр» адландырыла биләр. Субсидиар үзвләр дө «диверкент» вә «субфонем вариантлар» адландырыла биләр» [46, 7—8].

Д. Чоунз фонемә белә тә'рифләр верир: 1) фонем дилин, хүсуси сәс группларында иштирак едән диқәр сәсләр илә бирликдә вачиб сәсләрдән (јә'ни һәмин группун әи чох ишлә-нән) ибарәт олан сәсләр группудур, 2) фонем мүәјјән бир дилин, хүсуси сәс сырасында иштирак едән гоһум сәсләр-лө бирликдә вачиб сәсдән ибарәт олан сәсләр аиләси кими дө тә'јин едилә биләр, 3) фонемин тә'рифи «мүәјјән дилин сәчијјәчә гоһум олан вә һәр бир гејриси кими сөздә ејни әһатәдә һеч биринин чыхыш едә билмәдији сәсләр аиләсидир».

Д. Чоунзун мулаһизәләри бизим зәманәмиз үчүн артыг көһнәлмишдир вә тәңгидә дөзмүр.

* *

Фонемин дил системи ваһиди кими мүәјјәнләшдирилмәси, илк нөвбәдә, рус дилчиләринини ады илә бағлы олдуғу кими, онуи дил ваһиди кими дәғигләшдирилмәси вә дилчилик об-јекти кими инкишаф етдирилмәси дө биринчи нөвбәдә рус совет алимләринин һәртәрәфли вә кеиш тәдғигатлары илә бағлыдыр, Тәсадуғи ләил ки...

тәркиби мүүжжәйләшдириләркән вә фонем системи тәһлил едиләркән, тәдгигатчылар Москва фоноложии мәктәбинин фонем концепсиясына әсасланырлар.

3. Грамматика. Грамматик категоријаларын маһијјәти. Морфолокија вә онун әсас ваһиди

Грамматика термининин ики мә'насы вар. һәр шејдән әввәл, о бу вә ја дикәр бир дилин грамматик гурулушуну, јә'ни сөзләрни дәјишмәсинин вә бирләшмәсинин гануиәујгун шәкилдә мөвчуд олмасыны вә фәалијјәт көстәрмәсини әкс етдирир. Бу мә'нада грамматика тамамилә объектив сәчијјә дашыјыр, јә'ни о, дилин өзүнәмәхсус механизмини әкс етдирир.

Грамматика термининин икинчи мә'насы одур ки, о, дилчилик елминин бир саһәсидир, јә'ни үмумијјәтлә елм дәмәкдир.

Грамматика елми объектив сурәтдә мөвчуд олан грамматик гурулушу әкс етдирир. Бир елм олмаг е'тибарилә о өз тәдгигат объекти олан грамматик гурулуша нә гәдәр дәриндән нүфуз едирсә вә ону нә гәдәр әтрафлы вә дүзкүн әкс етдирирсә, грамматика елминин мүвәффәгијјәт дәрәчәси дә бир о гәдәр јүксәк олур.

Грамматика дилчилијин чох гәдим саһәләриндәндир. Ерамыздан әввәл Һиндистанда јарадылмыш дилчилик мәктәби, биринчи нөвбәдә, грамматика саһәсиндә көрдүјү ишләрлә фәргләнир. «Искәндәријјә грамматикасы» дилчилик мәктәби дилин грамматик гурулушунун өјрәнилмәси саһәсиндә хүсусилә бөјүк хидмәт көстәрмишдир.

Орта әсрләрин дилчилији дә, илк нөвбәдә, норматив грамматикалара әсасланырды. Грамматикаја мәхсус бу тарихи әһ'әнә бу күн дә давам едир. јә'ни о инди дә дилчилијин мүһүм саһәси сајылыр. Одур ки, бә'зән «грамматика» терминин үмумијјәтлә дилчилик термининин синоними кими ишләнир.

Бу гәдәр бөјүк тарихи олмасына бахмајараг грамматиканын һәчми, бир дилчилик саһәси кими онун сәрһәдләри узун мүддәт мүүжжәйләшдирилмәмишдир. Чох кениш јајылмыш мүлаһизәләрә көрә, грамматика һәр һансы бир дилин фонетикасыны, морфолокијасыны, синтаксисини, лексикасыны әһатә едир. Мәсәлән, *мүасир дил курсу* грамматика барәдә кениш јајылмыш бу көһнә әһ'әнәјә әсасланыр. Лакин лексика өз хүсусијјәтинә, даһа доғрусу, конкретлијинә көрә дилчилик тарихиндә кениш әһ'әнәјә малик дејил. Кәнч грамматикләр өзләри дә лексика мәсәләләри илә аз мәшғул олмушлар. Одур ки, грамматика дедикдә, илк нөвбәдә фонетика, морфолокија, синтаксис нәзәрдә тутулур. Бу үч саһәнин грамма-

тика термини алтында бирлэшмәсинин эсасы ондан ирдир ки, онлар дилин даһа чох функционал мәсәләләри мәшғул олур.

Һазырда дилчилик елминин сәвијјәси еләдир ки, грамматика термини јалһыз морфолокија вә синтаксис шөбәләһатә едир. Демәли, дил һаггындакы мүасир тәсәввур матиканын әһатә даирәсини јалһыз сөзләрин дәјишмә бирлэшмәси гајдаларынын фәалијјәт көстәрдији саһә илә һәдләндирир.

Грамматиканын башга дилчилик саһәләри илә мүгај өзүнәмәхсус спесифик чәһәтләри вардыр. Онун мүһүм сийјәтләриндән бири мүчәррәдликдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, мүчәррәдлик дилчилијин бүтүн бәләри үчүн сәчијјәвидир. Бу хүсусијјәт һәтта дилчи конкрет саһәләриндән сајылан лексикада да өзүнү көс Мәсәлән, биз «ев» дедикдә, һәр һансы конкрет бир еви дә тутдуғумуз кими, јер үзүндә мөвчуд олан бүтүн сөз дә фикримиздә чанландырырыг. Башга сөзлә, *ев* сөз конкрет бир јердә, конкрет бир адама мәхсус олан, конкрет формаја малик еви ифадә етдији кими, бүтүн јашајыналарыны, ичтимаи биналары, бирмәртәбәли тикили, башламыш чохмәртәбәли евләрә гәдәр бүтүн конструкторы ифадә едә билир. Лакин грамматика иәинки евләри тәлифлијини нәзәрә алмыр, о, һәтта *евлә чај, дағ ара азадлыг, мүбаризә* кими мүчәррәд аңлајышлар арасын бир фәрг көрмүр. Даһа доғрусу, бунлар һамысы грамматика үчүн сөзүн ән кениш мәнасында әшја билдирән сөзләр. Ејни фикри диқәр гәбилдән олан лексик ваһидләр һаггы сөjlәмәк олар.

Грамматиканын икинчи хүсусијјәти ондан ибарәтди дилин спесификасынын маһијјәтини әкс етдир. Даһа доғрусу, грамматика дилин типини, өзүнәмәхсус эсас хүсусијјәтини, спесификасынын маһијјәтини тәјинләмәк имкан верир.

Мә'лум олдуғу үзрә, бүтүн дүнија дилләриндә алынмалар вардыр. Һәтта елә дилләр вар ки, онларын лүғә кибинә дахил олан сөзләрин јарыдан чоһу башга дилдир. Мәсәлән, фарс дилиндәки сөзләрин 50%-и әрәбдән алынмадыр. Һәмчинин елә дилләр дә көстәрмә ки, мәншәчә о дилә мәхсус олан сөзләр һәмнин дилин тәркибиндә чүзи јер тутур. Лакин бу, дилләрин һеч дил гил, орижинал дилләр кими мөвчуд олмасына мане. Дилин өз варлығыны мүһафизә едә билмәси грамматикалушун хидмәтидир. Јалһыз грамматик гурулуш дилин спесификасыны, маһијјәтини ифадә етмәјә гадирдир. Дијалект тиположи тәснифи, јә'ни мүхтәлиф типләрә бөлүнмәләрум олдуғу үзрә, грамматик гурулуша көрә олур.

Нәһајәт, грамматика елминин, өз тәдғигат объекти

јанашмасыдан асылы олага, мұхтәлиф нөвләри вар. Мәсәлән, грамматик гурулуш тарихи бахымдан өјрәнилисә, тарихи грамматика, мұгајисәли сурәтдә өјрәнилисә, мұгајисәли грамматика нөвләри мејдана чыхыр. Грамматиканын бу нөвләри илә јанашы, јарымнөвләри дә мөвчуддур. Мәсәлән, мұгајисәјә чәлб олунан дилләр гоһумдурса вә мәгсәд көкформалары мұәјјәнләшдирмәкдирсә, тарихи-мұгајисәли грамматика јараныр. Дилләр гоһумдурса вә онларын јалныз мұасир вәзијјәти өјрәнилисә, мұгајисәли — тутушдурма грамматика мејдана чыхыр. Әкәр дилләр гоһум дејилсә, бу заман јазылан әсәр мұгајисәли-тиположи грамматика саһәсинә аид олур. Үмумијјәтлә, дилчилик терминләри лүгәтләриндә грамматиканын 24 нөвү көстәрилик.

* *
*

Грамматика елм саһәсинин мұһүм ваһиди грамматик категориялардыр. Грамматик категория нәдир вә онун маһијәтн нәдән ибарәтдир?

Гејд етмәк лазымдыр ки, грамматик категория грамматика елм саһәсинин әсас тәдгигат объект олмасына бахмәјараг, бу күнә кими там мұәјјәнләшмиш дилчилик анлајышларындан һесаб едилмир. Мәсәлән, грамматика мәсәләләри илә кениш мәшғул олмуш О. П. Суникин фикринчә, грамматик категория һазырда дилчиликдә ән азы ики мә'нада ишләнир: «Биринчиси, категория ејничинсли фактларын, һадисәләрин дил вә нитг саһәсиндән (дилчиләрин тәдгигат объектиндән) олан ваһидләрин нөвү, груну, синфи демәкдир.

Икинчиси, категория елә әсас анлајышдыр (јахуд әсас анлајыш нөвүдүр) ки, онун васитәсилә дилин өз саһәсиндән олан бу вә ја дикәр факт, һадисә (јахуд онларын групу) дил елминдә әкс едир, гејд едилик, ачылык» [39, 28—29]. О. П. Суникә көрә, «принсипчә фәргли бу ики категорияны (елми вә онун объектинә аид анлајышлары — объектив аләм һадисәләрини) гарышдырмаг чидди методоложи бир сәһвдир ки, о һәтта грамматик категорияларын күтләви тәрифләриндә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «һәр бир грамматик категория јалныз форма вә мә'нанын вәһдәтидир ки, дилин грамматик гурулушунда, онун системиндә мұтләг олур» [39, 29].

Дилчиликдә бә'зән грамматик категориянын биринчи мә'насы, јә'ни онун объектив дил һадисәси олмасы мә'насы гәбул едилмир. Мәсәлән, Ј. С. Степанов «Основы общего языкознания» әсәриндә грамматик категориядан бәһс едәркәи јазыр: «Категорияны тәсвир етмәк фикринә дүшдүкдә, һәммин категориянын үмумијјәтлә мөвчуд олуб-олмамасы кими әсас мәсәлә мејдана чыхыр. Бәлкә категория јалныз

бизим нәзәри гурамамызын нәтичәсидир?» [38, 144]. Алим-белә фикрә кәтирән онун грамматик категоријалары мүнә-јәнләшдирәркән, истифадә етдији лингвистик үсулду. Белә ки, бүтүн сәһәләрдә олдуғу кими, грамматик категоријанын изаһында да оппозисија (гаршылашдырма) үсулундан истифа-дә едилди. Мәлум олдуғу үзрә, бу лингвистик үсул струк-тур дилчилијә андидир. Грамматик категорија исә даһа чох ән'әнәви дилчилик аилајышларындандыр. Бу вәзијәтдә грамматик категоријанын мөвчудлуғунун шүбһә алтына алынмасы тамамилә тәбиидир. Она көрә дә алимин грамматик категоријанын объектив керчәкликдә мөвчуд олмајан, јалныз нәзәри чәһәтдән гурашдырылаһан бир категорија олмасыны ирәли сүрмәси вә буну грамматика елми үчүн мәғбул көр-мәси халис идеализмдир. Ј. С. Степанов категоријалары 3 гисмә ајырыр:

1. Неч олмаса бир морфеми олан грамматик категоријалар.
2. Өз хусуси морфеми олмајан категоријалар.
3. Оппозијасы олмајан грамматик категоријалар.

Грамматик категорија барәсиндә фикирләриндә зиддијәт-ләр олмасына бахмајарағ, о, нәтичә етибарилә грамматик категоријанын мөвчудлуғуну гәбул едир. Онун грамматик категоријанын биринчи әләмәти кими көстәрдији чәһәт грам-матик категорија барәсиндә дилчиликдә мөвчуд олан фикир-ләрдән, мүләһизәләрдән о гәдәр фәрғләнмир. Дилчиликдә грамматик категорија һаггында кениш јајылмыш мүләһизә беләдир ки, грамматик категорија дилдә грамматик ифадә-сини тапмыш вәһидләр групдур; јахуд грамматик категорија грамматик мәнанын вә онун мадди ифадәсинин реал дил бирлијидир вә ја вәһдәтидир.

Грамматик категоријалары грамматик гурулуш һаггында-кы елмин әсас аилајышлары адландырмағ олар. Грамматик категоријаларын, адәтән, 2 нөвү көстәрилер; даһа доғрусу, «онлар (грамматик категоријалар) өз мәзмунуна көрә 2 нөвә бөлүнүр: 1) үмуми грамматик категоријалар вә 2) хусуси грамматик категоријалар. Биринчиләрә нитг һиссәләри ка-тегоријасы, чүмлә үзвләри категоријасы вә с. дахилдир. Икинчиләрә грамматик кәмијјәт, һал, шәхс, грамматик чинс вә јахуд синиф категоријасы дахилдир» [39, 29].

| * *
*

Гејд едилдији кими, грамматика ики мүнһүм шө'бәдән: морфолокија вә синтаксисдән ибарәтдир.

Мәнсуб олдуғу елм сәһәсинин ады кими морфолокија да ики мәнала: 1) дилчилик сәһәсинин морфолокија

Фонолокијанын əсас ваһиди фонем сајылдығы кими, морфолокијанын əсас ваһиди морфем һеса́б еди́лир. Морфем дилии ма́налы эн кичик ваһидидир. Фонемлэр кими, морфемлэр дэ мухтəлиф тəзаһур формаларына маликдир. Мəсəлən, Азэрбајчан дилиндə фе́лин шүһуди кечмишини кəстəрмəкдən өт-рү-ды/-ди/-ду/-дү шəкилчисиндəи истифадə еди́лир. Бу дөрд шəкилчи е́ни грамматик ма́наны ифадə етдијиндən јалныз бир морфем һеса́б олунур. Демəли, фонемлэр мухтəлиф тəзаһур формаларына, вариант вə вариасијалара, үмумијјəтлə десəк, аллофонлара маликдирсə, морфемлəрин мөвчудлуғу алло-морфлар васитəсилə олур.

Морфемлэр ики јерə бөлүнүр: көк вə шəкилчи морфем-лэр.

Көк морфемлэр грамматик ма́надан башга, потенциал һал-да олса да, һəм дə лексик аңлајышлар ифадə едир. Шə-килчи морфемлэр исə јалныз грамматик аңлајышлар билди-рүр.

Көк морфем аңлајышы дилчиликдə мүтлəг сəчијјə дашы-мыр. Диллəрин гурулушундан асылы олараг онларын мух-тəлиф формалары олур. Белə ки, агглютинатив диллəрдə көк морфемлэр садə сөзлəрə ујғун кəлир. Мəсəлən, Азэрбајчан дилиндə олдуғу кими, *дағ, чөл, кəнд, китаб* сөзлəри е́ни заманда лексик ваһидлэр һеса́б олунур. Флексив диллəрдə исə сөз көк вə шəкилчи морфемлəрин бирлəшмəсиндən эмə-лə кəлир. Мəсəлən, рус дилиндə *книга* сөзү ики морфем-дən: *книг* көк морфеми + *а* шəкилчи морфемииндən ибарəт-дир. Одур ки, рус дили кими флексив диллəрдə сөз көкү-нə вə шəкилчијə белə тəриф верилир: **сөзүи дəјишилмəјən һиссəсинə көк, дəјишилən һиссəсинə исə шəкилчи дəји́лир**; мəсəлən: *книга, книги, книге, книгу, книгой* вə с.

Азэрбајчан дили кими илтисаги диллəрдə исə шəкилчи сө-зүн *јох*, сөзформанын һиссəси олдуғундан, көк вə шəкилчи морфемлəрин фəрглəндиричи əламəти башгадыр. Һəмни дил-лəрдə көк морфемлэр ајдын лексик ма́насы олан морфем-лəрдир. Шəкилчи морфемлэр исə Һəмин ма́надан мəһрумдур.

Мүасир дилчиликдə морфоложи ваһид кими морф-аңлајы-шына кениш јер верилир. Морф нəдир?

Ј. С. Степанов јазыр: Морф сөзүн эн сонунчу ма́-налы һиссəсидир, јə'ни сөзүн өз ма́насыны итирмəдən бөлүнə билмəјən һиссəсидир» [38, 111].

Мүəллифин морфла морфеми мүгајисəсиндən ајдын олур ки, о, морф дəјəркən, шəкилчи вариантларыны, јə'ни алло-морфлары нəзəрдə тутур:

«Морфем һəм ваһидлэр синфи, һəм дə ваһид-дир, лакин артыг башга, даһа јүксəк сəвијјэдə; морфем е́нилик тəшкил едən морфлар синфидир... бу синифдəи олан һər бир морф алломорф адланыр; бунунла да

морфем алломорфлара нисбәтән даһа үмүми ваһидир...» [38, 116].

4. Синтаксис. Синтагм һаггында аңлајыш. Чүмлә.

Чүмләнин грамматик вә актуал үзвләнмәси.

Чүмлә вә сөјләм

Синтаксис нәинки грамматиканын, үмүмијјәтлә дилчили јин чох мүһүм шө'бәләриндәндир. Белә ки, дил өзүнүи үнсиј јәт васитәси олмаг вәзнфәсини, мә'лум олдуғу кими, синтактик ваһидләр, даһа доғрусу, чүмләләр васитәсилә јеринә је тирир. Лакин бу гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олмасына бах мајараг, бир елм кими синтаксисин предмети вә тәдгигат сәр һәдләри дилчиликдә һәлә дә өзүнүи там һәллини тапмамыш дыр. Нечә илләрдир ки, грамматиканын бир шө'бәси олма е'тибарнлә «синтаксис илк нөвбәдә нә илә мәшғул олмалы дыр?» суалына мүхтәлиф чаваблар верилир. Һәтта «дилд мүшаһидә олуна һадисәләрдән һансыларынын синтакти һадисә һесаб едилмәли олмасы да дилчиликдә мүбаһисәлидир [30, 259].

Дилчилик елминин икишафы боју ики чүр синтаксис елм олдуғуну көрүрүк: 1) синтаксис сөзүи бирләшмә (комбинатор, валентлики, дистрибутив, нисби) хүсусијјәтләри һаггында елм кими; 2) синтаксис чүмлә (сөјләм, мә'лумат) һаггында елм кими, [30, 264]. Доғру көстәрилир ки, «синтаксис бу вә ја диқәр типинә үстүнлүк верилмәси чох шејдә грамматиканын мәзмун, јахуд да форма тәһлилинә мејл етмәси ил бағлы олмушдыр. Үмүми (мәнтиги) грамматиканын тәрәфдарлары, дилин психоложи аңламына мејл едән дилчиләр кими синтаксиси, илк нөвбәдә, чүмлә һаггында тә'лим кими баш дүшүрдүләр. Формал, сонралар исә структур грамматика адәтәи, чүмлә структурна нисбәтән формалашдырылмаја да һа асан кәлән дил аспекти кими сөзүн бирләшмә хүсусијјәтләринә даһа үстүи јер вермишди» [30, 264]. Бунларда һансына үстүнлүк вермәк олар?

Синтаксисә аид јазылан әсәрләрдән мә'лум олдуғу кими бу елм саһәси һәм сөз бирләшмәләри, һәм дә чүмләләрлә мәшғул олур. Буна көрә дә синтаксиси һәм сөз бирләшмәләри, һәм дә чүмлә һаггында елм һесаб етмәк доғрудур. Бунула әлагәдар олараг синтаксисин синтагматик әлагәләр, синтагмлар һаггында елм саһәси кими баша дүшүлмәси мүмкүндүр. Синтагм иәдир?

Дилчиликдә синтагм үч мә'нада ишләнир. Һәр шејдә әввәл, о, фонетик ваһид һесаб олуңури вә ритмика, нитона сија групу, нитг тәгтиси мә'насында ишләнир. Икничәси, синтагм мүәјјән бир нбарәнин синтактик үслуби үзвләнмәси (сегментасија) нәтичәси мә'насында ишләнир ки, бу һалда о, үс

луби ваһид кими баша дүшүлүр. Нәһажәт, үчүнчүсү, онун синтактик ваһид олмасыдыр. Синтактик ваһид кими, синтагм тә'јин вә тә'јинолунандан ибарәт икиүзвлү структур мә'иа-сына маликдир.

Синтаксисин ваһиди олмаг е'тибарилә һәмин синтагмлар: 1) предикатив, 2) гејри-предикатив синтагмлар групуна бөлүнүр.

Предикатив синтагмлар чүмлэләрә ујғун кәлир. Оилар, бир гајда олараг, коммуникатив сәчијјә дашыјыр.

Гејри-предикатив синтагмлар исә сөз бирләшмәләрини әһатә едир. Оилар, адәтәи, иоминатив сәчијјәдә олур. Мә'лум олдуғу кими, гејри-предикатив синтагмлар атрибутив, объектив вә релјатив олмагла үч јерә бөлүнүр. Атрибутив синтагмлар јанашма әлагәси илә јаранан синтагмлардыр; объектив синтагмлар идарә әлагәси илә дүзәлир; релјатив синтагмлар харичи јанашма әсасында формалашыр. Бүтүн бунлардан сонра, әкәр биз синтаксиси чүмлә вә сөз бирләшмәләри һаггында елм адландырыгса, демәли, синтаксиси синтагмлар һаггында елм саһәси дә адландыра биләрик. Лакин бир чәһәтә көрә бу тә'рифи дәгиг һесаб етмәк олмаз. Она көрә ки, синтагмлар ән азы 2 үзвдән ибарәт олмалыдыр. Дилдә исә бир сөздән ибарәт чүмлэләр дә вар. Буна көрә дә синтаксисин предметини јалныз синтагмларла мәһдудлашдырмаг олмаз. Демәли, синтаксиси грамматиканын чүмләни коммуникатив, сөз бирләшмәсини исә иоминатив ваһид кими өјрәнән шө'бәси адландырмаг доғру олар. Лакин сөз бирләшмәләри чүмләјә дахил олдуғундан синтаксисә чүмләни дахили гурулушуу вә үмуми хүсусијјәтләрини өјрәнәи дилчилик шө'бәси дә демәк олар.

* *
*

Синтаксисин әсас ваһиди чүмләдир. Чүмлә дилин ән кичик үнсијјәт ваһидидир. Фикир мүбадиләси јалныз чүмлэләр вәситәсилә олур. Чүмләин синтагматик тәшкилиин ики әсас вәзифәси вар: 1) һадисәнин номинасијасы вә 2) коммуникатив вәзифәнин ифадәси. Һәр бир чүмлә нүвә структурна маликдир. Нүвә структур чүмләнин минимал гурулушу демәкдир. Нүвә структур баш үзвләрин гаршылыглы әлагәси вә ја баш үзвләрдән бириини зәмининдә јараныр. Чүмләјә дахил олан башга сөзләр һәмин нүвә структурну бу вә ја дикәр чәһәтдән изаһ етмәјә хидмәт көстәрир. Бу һадисә дилчиликдә бә'зән чүмлә моделиин дәринлик сәчијјәси кими изаһ едилир. «Чүмлә моделиин дәринлик сәчијјәси, һәр шејдән әввәл, онда тәзаһүр едир ки, чүмләин гурулушу онун илкин (әсас) вә сонракы (әлавә) чүмлә үзвләри илә тәшкил олунур, чүмлә гурулушунун бу хүсусијјәти илк дәфә баш

вə икинчи дәрәчәли үзвләрин сонралар мүнһүм дәјишиклик-ләрә уғрамыш тә'лимн кими тәсбит едилмишдир» [17, 143].

Чүмлә нәдир? Бу суала истәр үмүмн дилчилик әдәби-јатында, истәрсә дә ајры-ајры дилләрин тәвири грамматика-ларында мұхтәлиф чаваблар верилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чүмләдә ики мүнһүм чәһәт: грамматик вә мәнтигн чәһәтләр вардыр. Т. П. Ломтев һәмин мәсәләни белә изаһ едир: «Атрибутив мәнтигә кәрә, нәгли чүмләнин билдирими һөкмдән ибарәтдир, һөкм исә субъект-предикат структура ма-ликдир: һөкмүн, јә'ни нәгли чүмләнин билдириминин бир һиссәси һөкм, диқәр һиссәси предикатдыр. *Сократ адамдыр* чүмләсинин билдирими олан *Сократ адамдыр* һөкмүндә *Сократ* ады Сократ олан конкрет шәхс (субјект), *адам* ады олан *адам* сөзү исә предикатдыр. Субјект — объект гурамасынын формулу беләдир: S — Р-дир. Бурада S субъектин, Р предикатын ишарәси, *дир* исә бағлама-дыр...

Атрибутив мәнтигин мүддәаларына истинад едән грамма-тик консепсија мұәллифләри чүмләнин баш үзвләри кеј-фијјәтиндә мүбтәда вә хәбәри ајырмышлар. Мүбтәда вә хәбәр анлајышларыны онлар субъект вә предикат анлајышлары илә әлагәләндирмишләр. Мүбтәдаја субъект, хәбәрә исә предикат билдирән сөз кими бахмышлар» [21, 8]. Т. П. Ломтев доғру оларағ кәстәрир ки, «лап әввәлдән грамматик консепси-ја мұәллифләри мүбтәда анлајышыны субъект анлајышындан вә хәбәр анлајышыны предикат анлајышындан фәрглән-дирмәјә чалышмышлар. Мүбтәданын субъектдән фәргини бунда көрмүшләр ки, субъект сөз групу илә, мүбтәда исә бир сөзлә ифадә олуна биләр. *Һәр бир инсан өләсидир* чүмләсиндә субъект *һәр бир инсан* сөз групу илә, мүбтәда исә бир сөзлә (*инсан*) ифадә едилмишдир. Хәбәрин предикатдан фәр-гиндән данышыларкән дә ејни сөзләр дејилмишдир. *Инсан чан-лы вүчүддур* чүмләсиндә предикат *чанлы вүчүд (дур)* сөз групу илә, хәбәр исә *вүчүд (дур)* сөзү илә ифадә едилмишдир [21,8].

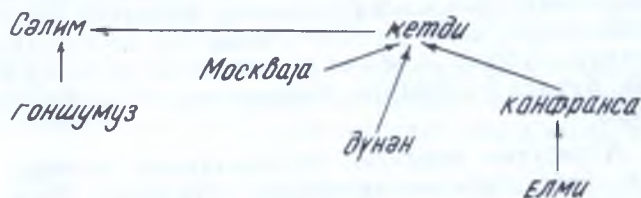
Совет дилчилијиндә чүмләнин кениш дәирәдә гәбул олунмуш изаһы беләдир: «Чүмлә мұәјјән бир дилин ганун-лары илә мұәјјән шәклә салынан вә фикрин формалашмасы, ифадәси вә хәбәр верилмәсинин әсас васитәси олан бүтөв бир нитг ваһидидир.

Чүмләдә керчәклик һағгында јалиыз мә'лумат ифадә олун-мур, данышанын она мұнасибәти дә ифадә едилир. Дил чә-мијјәтин бүтүн үзвләри арасында үнсијјәт вә фикир мұбадилә-си васитәси олмағ етибарилә чүмләдән үнсијјәтин формасы кими истифадә едир. Сөзләрин вә сөз бирләшмәләринин чүм-ләдә бирләшмәси гајдалары бу вә ја диқәр дилин синтаксиси-нин нүвәсидир... Һәр бир конкрет дил нитг үнсијјәтинин сон бүтөв ваһиди кими өзүнүн чүмлә дүзәлтмәк системинә малик-дир» [7, 65].

«Бүтөв бир нитг ваһиди» олан чүмлө мүхтәлиф чәһәтләр-дән үзвләнир. Чүмләнниң үзвләнмәси ики чүр олур: 1) грамматик үзвләнмә, 2) актуал үзвләнмә.

Мәнтиги бахышла әләгәдәр олага, грамматик үзвләнмә, илк нөвбәдә, баш үзвләрлә нәтичәләнир. Баш үзвләр—мүбтәдә вә хәбәр чүмләнниң нүвәсини тәшкил едир. Чүмләнниң грамматик чәһәтдән там үзвләнмәси икинчи дәрәчәли үзвләри дә әһәтә едир. Икинчи дәрәчәли үзвләр баш үзвләрини изаһына хидмәт көстәрир.

Чүмләнниң грамматик үзвләнмәсини белә бир схемлә көстәрмәк олар:

Чүмләнниң актуал үзвләнмәси чүмлә үзвләриндән бириниң нәзәрә чарпдырылмасы, башга сөзлә, субъектив чәһәтлә бағлыдыр. Чүмлә һаггында јухарыда верилән ситатдакы «чүмләдә керчәклик һаггында јалныз мә'лумат ифадә олунмур, данышанын она мүнәсибәти дә ифадә едилир» тезисн чүмләнниң актуал үзвләнмәсиниң әсас сәбәбини көстәрир.

Грамматик үзвләнмә схемини вердијнмиз чүмлә актуал үзвләнмәнин көмәјн илә ашағыдакы мә'налары ифадә едә биләр:

1. Гоншумуз Сәлим дүнән Мәсквәјә елми конфранса кетди.
2. Дүнән Мәсквәјә елми конфранса гоншумуз Сәлим кетди.
3. Дүнән Мәсквәјә елми конфранса гоншумуз Сәлим кетди.
4. Гоншумуз Сәлим Мәсквәјә елми конфранса дүнән кетди.
5. Гоншумуз Сәлим дүнән елми конфранса Мәсквәјә кетди.
6. Дүнән гоншумуз Сәлим Мәсквәјә елми конфранса кетди.
7. Дүнән гоншумуз Сәлим Мәсквәјә елми конфранса кетди.

Көрүндүјү кими, белә үзвләнмә мәнтиги вурғу вә сөз сырасы анлајышларына ујғун кәлир.

Чүмләнниң актуал үзвләнмәси даһа чох тема-рема анлајышлы мәзмуи үзвләнмәси демәкдир. Дилчиликдә һәммин терминин чех дилчиси В. Матезиус мәһз бу мә'нада ишләтмишдир. Онун фикринә көрә, чүмләнниң әсасыны ики шеј: сөјләм әсасы вә сөјләм нүвәси тәшкил едир. Бу мә'нада чүмлә адәтән, ики һиссәјә бөлүнүр. Биринчи һиссәдә һаггында мә'лумат верилән, икинчи һиссәдә мә'луматын өзү ифадә олунур. Мәсәлән, 1) *Комсомолчу Сәфәр* 2) *университетин дөрдүнчү курсунда охујур*; 1) *Биз Мәсквәјә* 2) *сабаһ сәһәр кедирик*.

Чүмлэнин актуал үзвләнмәси бу мә'ида чүмлэ вә һөкм проблемә илә бағлыдыр.

Синтаксисин, жеи мәсәлэләриидән бири дә чүмлэ вә сөйләм мәсәләсидир. Мә'лум олдуғу үзрә, үнсийјәт просесиндә мүйјән грамматик гурулуша малик олан чүмләләрлә јанашы, грамматик чәһәтдән формалашмајан, лакин үнсийјәтә хидмәт едән нитг ваһидләриидән дә истифадә олуноур. Онлара мүхтәлиф диаложии репликалары, модал сөзләр әсасында јаранан, даһа доғрусу, субъектив мүнәсибәт әкс етдирән нитг ваһидләрини, һабелә, ичтимай етика саһәсинә аид ибарәләр иһсал кәстәрмәк олар. Мәсәлән, *Јахшы! Јох әши! Ә'ла! Салам! Ахшамын хејир! Күн ајдын! Һәләлик! Ичәзә-һизлә! Тәшәккүрләр! Әлvida! Һајды!* вә с.

Беләликлә, үнсийјәт просесиндә ики чүр синтактик ваһиддән истифадә олуноур. Дилчиликдә һәм иһ синтактик ваһидләри ифадә етмәк үчүн «чүмлэ» вә «сөйләм» терминләриндән истифадә едилир. Даһа доғрусу, мүйјәи грамматик формаја малик олан, дилә аид синтактик ваһидләр *чүмлэ*, мүйјән интонасија чилдинә малик олан иитгә аид синтактик ваһидләр исә *сөйләм* адлаидырылыр. Әлбәттә, чүмләни интонатив әләмәтдән мәһрум олан синтактик ваһид сәјмаг олмаз. Лакин чүмләдә дил ваһиди өз варлығына, мөвчуд олмасына кәрә грамматик формаја борчлу олдуғундан ону, јә'ни интонасијаны чүмлэ үчүн әсас әләмәт сәјмамаг олар. Сөйләм үчүн исә интонасија онун јекәнә јашама формасыдыр, даһа доғрусу, интонасијанын көмәји олмадан сөйләм синтактик ваһид кими мөвчуд ола билмәз.

Сөйләмә мүхтәлиф тә'рифләр верилмишдир. Оилардан ән әһәтәлиси будур: «Гурулушларыидән асылы олмајараг, сөйләмләр актуал (коммуникатив, функционал) синтаксис чәрчивәсиндә ифадә етдикләри коммуникатив вәзифә, виртуал моделин хәтти реализасијасы, динамик мәркәзләрин бөлкүсү, просодик тәртибат, ситуатив мә'наларла әләгәдар сурәтдә өјрәнилән нитг мә'лумат ваһидидир» [30, 328].

Нитг мә'лумат ваһиди олмаг е'тибарилә сөйләмләр беш чәһәтлә әләгәдардыр вә һәм иһ әләгәләр әсасында өјрәнилир: 1) коммуникатив вәзифә, 2) виртуал моделин хәтти реализасијасы, 3) динамик мәркәзләрин бөлкүсү, 4) просодик тәртибат, 5) ситуатив мә'на.

Буилардаи биринчиси, сөйләмин үнсийјәт просесиндәки вәзифәсини; икинчиси, дил системинин үйсүрү кими нәзәрдә тутулан моделин нитгдә мејдана чыхмасыны ифадә едир.

Сөйләм үчүн дөрдүнчү чәһәт, јә'ни ритмик интонасија чә-

һәтдән тәртиб олуима вә мә'нанын конкрет вәзијјәтлә әләгәдар олмасы, јә'ни бешинчи чәһәт хусусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

5. Сөз јарадычылығы. Онуи грамматикаја вә лексикаја мүнәсибәти. Конверсия вә онун сөз јарадычылығында јери

Сөз јарадычылығы дилчилији шө'бәләри, даһа доғрусу, дил сәвијјәләри ичәрисиндә хусуси јер тутур. Белә ки, бүтүи дил сәвијјәләри өз хусуси ваһидинә малик олдуғу һалда, сөз јарадычылығынын өзүнә аид олан хусуси ваһидләри јохдур. Бу бахымдан о, базиссиз дил сәвијјәләриндән сајылыр.

Сөз јарадычылығы дилчилик елминин јени сөзләрин јаранмасы илә мәшғул олан саһәсидир. Сөз јарадычылығынын ашағыдакы үсуллары вардыр:

1. Сөз көкүнә мүхтәлиф шәкилчиләр артырмагла сөз дүзәлдилмәси.

2. Сөз көкүнә сөз артырмагла сөз дүзәлдилмәси.

3. Сөзүн бир нитг һиссәсиндән башга нитг һиссәсинә кечмәси илә сөз дүзәлдилмәси.

4. Сөзә јени мә'на вермәклә сөз дүзәлдилмәси.

Бунлардан биринчиси, дилчилик әдәбијјатында морфоложи үсулла сөз јарадычылығы да адланыр. Мүхтәлиф дилләрдә шәкилчиләр мүхтәлиф олдуғундан бу үсулун мүхтәлиф нөвләри вардыр: а) өишәкилчили (префиксал) сөз јарадычылығы; б) соишәкилчили (постфиксал) сөз јарадычылығы; в) ич шәкилчили (инфиксал) сөз јарадычылығы. Бә'зән сөз мүхтәлиф шәкилчиләрин (префикс, ификс, постфиксләрин) биркә иштиракы нәтичәсиндә јарана биләр; мәсәлән, рус дилиндәки *зарисовка* сөзүндә олдуғу кими. Белә сөз јарадычылығы, адәтән, флексив дилләрә аиддир. Сөз көкүнә шәкилчи артырмагла јаранан сөзләр дүзәлтмә сөзләр адланыр.

Сөз јарадычылығынын икинчи үсулу, јә'ни сөз көкүнә сөз артырмаг јолу илә сөз јарадылмасы дилчилик ән'әнәсиндә даһа чох синтактик јолла сөз јарадычылығы адланыр. Синтактик јолла сөз јарадычылығынын сөзләрин миғдарына көрә, әсасән, ики нөвү вар: а) ики сөзүн бирләшмәси илә сөз јарадычылығы (истиот, дүзбучағлы, үзбәүз вә с.); үч вә даһа артыг сөзүн бирләшмәсн илә сөз јарадычылығы (*әлүзјујан* вә с.). Синтактик үсулла јаранан сөзләрә, гурулушуна көрә, мүрәккәб сөзләр дејилир. Мүрәккәб сөзләрин јаранма үсуллары мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр еднр.

Үчүнчү нөв сөз јарадычылығы, јә'ни сөзүн бир нитг һиссәсиндән башгасына кечмәси илә сөз дүзәлтмә нитг һиссәләринин хусуси морфоложи

мышдыр. Сөз жарадычылыгынын бу үсулуна конверсия да дежилир. Коверсияны нитг хиссэлэринини мүхтәлиф чүмлө үзвләри вәзифәсиндә ишләнмәси кими синтактик һадисә илә мөһдудлашдырмаг олмаз. Бу, коверсиянын жалныз бир нөвү, бәзиләринини көстәрдији кими, тәсадүфи коверсия һесаб едилә биләр.

Конверсиянын мүхтәлиф нөвләри вардыр: субстантивләшмә, адјективләшмә, прономиналлашма, вербаллашма, адвербиаллашма, конјункционаллашма вә с. Бунлар дилимизә аид грамматик терминләрлә адлаидырыла биләр: исимләшмә, сифәтләшмә, авәзликләшмә, фе'лләшмә, зәрфләшмә, бағлајычылашма вә с. Коверсия сөз жарадычылыгы үсулларындан бири олан лексик-грамматик һадисә кими аз өјрәнилмишдир. Лакни оиун ајры-ајры нөвләри, хүсусән субстантивләшмә үзрә дилчиликдә кениш тәдгигат ишләри апарылмышдыр. Коверсия дөрд сәвијјәдә өзүнү көстәрир: 1) синтактик, 2) морфоложи-синтактик, 3) семантик-синтактик, 4) семантик.

1. Синтактик коверсия бүтүн нитг хиссәларинә аид олуб, һәр һансы нитг хиссәсинә дахил олан сөзүн һеч бир шәкли дәјишклијә уғрамадан башга нитг хиссәсини јернидә ишләнмәсини нәзәрдә тутур. Мәсәлән, *Ачылды јаз күнү, әриди сојуг* (С. Вурғун) чүмләсиндә *сојуг* сифәти жалныз синтактик чәһәтдән тәчрид, блунараг, исим јериндә ишләнмишдир. *Бу евдән көч! Бу мејвәдән дад!* чүмләриндә *көч* вә *дад* исимләри синтактик чәһәтдән фе'лләшмишдир. *Даш дивар, дәмјр гапы* бирләшмәләриндә исимләр сифәтләшмиш; *сәндән башга* бирләшмәсиндә *исә башга* сифәти мувафиг синтактик мүһитә дүшәрәк гошмалашмышдыр.

Синтактик чәһәтдән коверсиянын ондан чох мүхтәлиф модели вардыр. Бу нөв коверсиянын илк мәрһәләси сәјиляр.

2. Морфоложи-синтактик чәһәтдән коверсия һәр һансы бир нитг хиссәсинә мәнсуб сөзүн башга нитг хиссәсинә кечәркәи һәмји нитг хиссәсинә мәхсус грамматик категоријаларын шәкилчиләрини дә гәбул етмәсини нәзәрдә тутур. Башга сөзлә, коверсияја уғрајан сөз субстантивләшмә заманы һал, кәмијјәт, мәнсубијјәт вә ја хәбәрлик шәкилчиләрини, вербаллашма заманы никарлыг, нөв, заман, шәкил, шәхс вә с. шәкилчиләри гәбул едир. Мәсәлән, *Көзәлләр султаны, ај мәләкзәдә* (Ашыг Әләскәр). *Һәр јетән көзәлә көзәл дәмәрәм, Көзәлдә кәрәкдир ишвә-наз ола* (Ашыг Әләскәр). *Чохуна ејләјәчәм насағы көзлә, көзлә сән!* (Ашыг Әләскәр). *Тәрпәнмәјән дағ көвдәси баханлара кәлир шир* (С. Вурғун) чүмләләриндәки *көзәлләр, көзәлә, көзәлдә, чохуна, баханлара* сөзләри исмә мәхсус чәм, һал, мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмакла синтактик сәһилә.

Ашағыдакы чүмлэләрдә исә морфоложи-синтактик сәвиј-јәдә вербаллашма һадисәси баш вермишдир: *Севинч дә дадырыг, гәм дә јејирик* (Ч. Новруз). *Өтән аја, күнә ачымырыг биз* (Ч. Новруз). *Көчәчәк дүнјадан илләр, фәсилләр* (Ч. Новруз).

Көрүндүјү кими, *дад* вә *көч* исимләри вербаллашма просесиндә мұвафиг олараг ејни заманда шәхс вә заман шәкилчиләрини, *ачы* сифәти инкарлыг, заман вә шәхс шәкилчиләрини гәбул едәрәк, синтактик чәһәтдән олдуғу кими, морфоложи чәһәтдән дә вербаллашмышдыр.

Синтактик конверсијаја нисбәтән бурада конверсија дәрәчәси даһа јүксәкдир.

3. Семантик-синтактик конверсија даһа чох субстантивләшмә вә адјективләшмә һадисәләринә аиддир. Бу сәвијјәдә олан коиверсија заманы исим-сифәт омонимлијиндә олан сөzlәр синтактик чәһәтдән исим вә јахуд сифәт јериндә ишләннр. Мәсәлән, *гоча, дәмирчи, кәндли* вә с. сөzlәр бу гәбилдәндир. *-чы...;-ли...* шәкилчили сөzlәр Азәрбајчан дилинин морфолокијасына һәср олунмуш китабларда һәм дүзәлтмә исим, һәм дә дүзәлтмә сифәт бәһсләриндә верилир.

Семантик-синтактик чәһәтдән субстантивләшмәдә *фе'л*-ләрдән дүзәлән сифәтләр дә јахыдан иштирак едир. Азәрбајчан ССР ЕА иәшријјатынын 1960-чы илдә нәшр етдији «Азәрбајчан дилинии грамматикасы» (I һиссә) китабында дүзкүн олараг көстәрилир ки, *«-ма/-мә; -ычы/-ичи/-учу-үчү; ы/-и/-у/-ү шәкилчиләри»* васитәсилә *фе'л*ләрдән дүзәлән *газма, сүзмә, сатычы, гуручу, дири, өлү* кими сифәтләр субстантивләшмә нәтичәсиндә тамамнлә сифәтләрдән ајрылмышлар» (сәһ. 61). Гејд едилән сөzlәрии семантик чәһәтдән даһа чох исим хүсусијјәтинә малик олмасы һәгигәтдир.

Семантик-синтактик чәһәтдән адјективләшмә, хүсусән марағлыдыр. Бурада ејни сөз һәм синтактик, һәм дә семантик-синтактик чәһәтдәи сифәтләшә биләр. Мәсәлән, *даш дивар, дәмир гапы* бирләшмәләриндә биринчи тәрәфләр икинчи тәрәфин материалыны билдирдијиндән өз һәгиги мә'наларыны сахлајыр. Одур ки, биз бурада јалныз сийтактик чәһәтдән адјективләшмә һадисәси илә гаршылашырыг. *Даш үрәк, дәмир биләк* бирләшмәләриндә исә бириинчи тәрәфләр өз синтактик-семантик мүнхитләриндән асылы олараг, һәгиги мә'наларыны итирмишдир. Белә ки, бу бирләшмәләрдә *даш* «рәһмсиз», «инсафсыз»; *дәмир* исә «мөһкәм», «гүввәтли» мә'наларыны газаныб, семантик чәһәтдәи даһа чох сифәтләшмишдир.

Гејд едәк ки, морфоложи-синтактик конверсијаја нисбәтән семантик-синтактик конверсијада субстантивләшмә вә ја адјективләшмә дәрәчәси даһа јүксәкдир.

4. Семантик конверсија мүүжәи бир нитг һиссинә дахил олан сөзүи һәмнин нитг һиссәси илә бүтүи семантик вә грамматик әлагәләрини итирәрәк јени бир нитг һиссинә кечмәсини изәрдә тутур. Семантик конверсија, мәк олар ки, тамамилә аномастика саһәсинә аид олуб, да чох хүсуси исимләрдә өзүнү көстәрир. Одур ки, семантик конверсија јалныз субстантивләшмә илә мәһдудлашма. Азәрбајҗан дилиндә семантик чәһәтдән, әсас е'тибарилә, фәтләр вә фе'лләр субстантивләшир:

а) сифәтләрин семантик чәһәтдән субстантивләшмәси аид мисаллар: *Бәхтијар, Гара, Гәдим, Дашгын, Әзиз, Ләт, Мубариз, Ағча, Балача, Баллы, Гәшәнк, Зәриф, Јах, Көзәл, Көјчәк, Күллү, Телли...*

б) фе'лләрини семантик чәһәтдән субстантивләшмәсинә аид мисаллар: *Анар, Гарјағды, Горхмаз, Динмәз, Јашар, Һағвди, Јетәр, Күләр, Севил...*

Конверсија һадисәси, көрүндүјү кими, кениш јайылма бәрәбәр, зәнкин грамматик вә семантик хүсусијјәтлә маликдир.

Сөз јарадычылығынын дөрдүнчү иөвү әввәлки үч үсул кәскии сурәтдә фәргләиир. Белә ки, биричи үч үсул сөз јарадычылығынын грамматика илә әлагәсинә әсасланыр дөрдүнчү үсул, даһа доғрусу, сөзә јени мә'на вермәклә дүзәлдилмәси сөз јарадычылығынын семантика саһәси илә әлагәсинә дәлаләт едир. Сөз јарадычылығынын бу үсулуиу семантик јолла сөз јарадычылығы да адландырмағ олар. Мәсәлән, Азәрбајҗан дилиндә *јолдаш* сөзүнүи алдығы јени ичтимаи на дилимизә јени бир сөз вермишдир.

Сөз јарадычылығы, көрүндүјү кими, дилии ики саһә илә — грамматика вә лексика илә јахындаи бағлыдыр.

Сөз јарадычылығынын нәтичәси лексикаја аид ол дилии лүғәт тәркибинә јени-јени лексик ваһидләр вери.

Сөз јарадычылығы просеси исә грамматикаја аид ол оиуи мадди имкаилары әсасында фәалијјәт көстәрир. Бу хымдан, сөз јарадычылығынын грамматика вә лексика һәмһүдуд дилчилик саһәләриндәи һесаб етмәк олар.

6. Лексика. Сөз дил ваһиди кими

Лексика дилдә олан сөзләрин чәминә дејилир. Башғалар, лә, дилдә олан бүтүи сөзләр бирләшиб дилии лексикаси әмәлә кәтирир. Бу чәһәтдән «дилии лексикасы» термини дил лүғәт тәркиби илә ејни мә'нада ишләиир. «Лексика» терминиин нисбәтән мәһмуд мә'нада да, мәсәлән, мүүжәи бир јазычы әсәрләриндә ишләнән сөзләрини, јахуд да мүүжәи бир әсә ишләнән сөзләрин чәми мә'насында истифадә олуиур.

Лексика бир дил сәвијјәси вә системи олмағ е'тибар дилии фоноложии вә грамматик системләриндән фәргләи

Бә'зи үмүмү дилчилик мütэхәссисләри дилин лексик системи илә адлары чәкиләи дикәр системләри арасында үч фәргин олдуғуну көстәрирләр:

1. Нәр шејдәи әввәл, «дилин лүғәт тәркиби адамларын мүдахиләси» үчүн билаваситә ачыгдыр, о, конкрет ваһидләри дәјишмәјә, мүхтәлиф мәншәли вә мүхтәлиф јаранма үсуллу сөзләри сечмәјә имкан верир» [17, 144]. Белә вәзијјәт фоноложи вә грамматик сәвијјәләрдә јохдур.

2. «Дилин лексик-семантик системинин икинчи хүсусијјәти онун дилин харичи структуру, дил үслублары вә нитг фәалијјәтинин мүхтәлиф коммуникатив саһәләри илә билаваситә бағлылығыдыр, белә ки, лексик системин тәсвириндә дилин дахили вә харичи структуру тә'лимләри бир-бирлә кәсишир. Нејтрал (үслубларарасы) вә үслуби лексика гаршылашдырылмасы мәркәзи лексик-үслуби оппозисија сајылыр» [17, 144—145].

3. Нәһајәт, «лексик-семантик системин үчүнчү хүсусијјәти одур ки, лексик-семантик категоријалар мүхтәлиф вә чохлу семантик әсаслара көрә мүүјјәнләшир. Буна көрә дә онун категоријалары фоноложи оппозисијалар вә грамматик категоријалар гәдәр гапанмыш характер дашымыр» [17, 145].

Лексика дилин базисли сәвијјәләриндәи һесаб олунур. Онун әсас ваһиди сөздур.

Сөз нәдир?

Илк бахышда чавабы чох ајдын көрүнән бу суалын дилчилик елминдә һәлә дә там, елми чавабынын верилмәдијини десәк, мүбалиғә олмаз. Г. М. Галкина-Федорук јазыр: «Сөз, дилин лүғәт тәркибини тәшкил едән дил ваһидидир. Сөзүн дилин үмүмү системиндәки вәзијјәти мүхтәлиф бахымлардан ајдынлашдырылмалыдыр. Зира дил инсаилар арасында чәмијјәтин игтисади вә сијаси һәјатына, елми, техники, бәдиестетик, истехсал әмәк фәалијјәтинә, ичтимаи-мәишәт мәсәләләринә вә с. аид бүтүн вә нәр чүр әлағәләринин васитәсидир.

Дилдә јарандығы андан бүтөв бир халгын тарихи, онун һәјаты, арзу вә үмидләри, әзаб вә изтираблары, севинч вә наилијјәтләри ин'икас едир. Лакин дилин инсан һәјатындакы белә бөјүк әһәмијјәтинә бахмајараг, онун әсас ваһиди кими сөз проблеми дилчиликдә һәлә дә лазыми дәрәчәдә һәлл едилмәмишдир» [5, 5].

Тамамилә доғру дејилир ки, «һәлә дә сөзүн кифајәтләндиричи тә'рифи јохдур» [5, 5]. Гејд етмәк лазымдыр ки, бунун сәбәби һеч дә алимләрин сөз проблеми илә нисбәтән сонрајар мәшғул олмалары дејил. Әслиндә, «һәлә гәдим Јунаныстаида вә Ромада сөзүн маһијјәтинин мүүјјәнләшдирилмәси, онун чүмләдә вә дилдә јери, онун дил ваһиди кими тәфәккүр ваһидинә мүнасибәти барәдә бөјүк мүбаһисәләр апарылырды» [5, 7].

Мүасир дилчилик бахымыдан сөз нәдир?

Мүасир дилчилик сөзү, илк нөвбәдә, дилии ән мһүм, ән әсас, мәркәзи ваһиди һесап едир. Сөзүн дил мехаизминдә мәркәзи мөвге тутмасы ССРИ ЕА Дилчилик Институтунун иәшр етдирдији «Үмуми дилчилик» монографијасында дөрд хүсусијјәтлә әсасландырылыр. Һәмин хүсусијјәтләр, ғысача олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Сөз һәр бир вәзифәни јеринә јетирмәјә гадирдир. О, номинатив, сигнификатив*, коммуникатив вә прагматик** дил вәзифәләриндә ишләнә биләр.

2. Сөzlәр ики чүр модификасијада мөвчуд олур, јәни номинасија системиндә вә лүгәт тәркибиндә виртуал чоһмә'налы ишарә, нитг истифадәсиндә исә үзвләнмиш, актуал ишарә кими фәалијјәт көстәрир.

3. Сөз дилин әсас функционал-структур ваһидидир. О, мүрәккәб семаитик тәркибә маликдир.

4. Сөзүи: а) лексик-семаитик, б) фонетик, фоно-морфоложи, в) морфоложи (нечә дејәрләр, сөзформалар), г) үслуби, диалектал, ичтимаи, ғ) етимоложи вариантлар [30, 403—407] кими зәнкии вариантлары мөвчуддур.

Бүтүн буилар сөзүи, ичә дејәрләр, харичи хүсусијјәтләри, дил системиндә онун јери мәсәләләридир. Сөзүн «дахили» хүсусијјәтләри исә онун бир дил ваһиди кими маһијјәтинин изаһыны изәрдә тутур. Сөзүн маһијјәти дедикдә иә баша дүшүлүр?

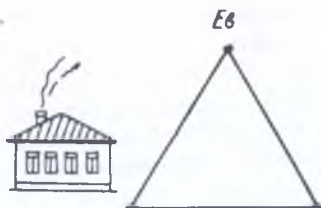
Сөз, һәр шејдән әввәл, мүәјјән бир сәс комплексиндә ибарәтдир, башга сөzlә, о, мүәјјән фонетик тәркибә маликдир. Әслиндә, мүәјјән фонетик тәркибә малик олмајан сөз јохдур.

Икинчиси, сөзүн мүәјјән бир мә'насы вардыр. Сөзүн мә'насы кениш аилајыш олуб, мәфһумлары, емоционал вәзијјәтләрин вә с. әһатә едир.

Нәһәјәт, үчүнчүсү, сөзүи мә'насынын мүәјјән мәнбәји мөвчуддур. Белә ки, мә'на јалныз мүәјјән бир предмет, һадисә, һәрәкәт, емоционал вәзијјәт әсасында јарана биләр. Бу дејиләнләрдән, тәбии олараг, белә нәтичә чыхырки, һәр бир сөз өзүндә әи азы үч чәһәти — сәс комплекси, мә'на вә мә'на мәнбәји кими чәһәтләрни бирләшдирир. Мәһз бу үч чәһәтини вәһдәти сөз әмәлә кәтирир.

Дилчилнкдә кениш јайылмыш бу изаһат мә'на үчбучағы васитәсилә әјани шәкилдә белә көстәрилә биләр:

Бу үчбучаг бүтүн сөзлөр үчүн иазэр-
дэ тутулмушдур. Һәр бир конкрет
һалда һәмни мә'на үчбучағы тәкрат
олунур. Мәсәлә, *ев* сөзү илә элагә-
дар олараг, мә'на үчбучағыны белә
көстәрә биләрик:

Сөзүи варлығы үчүн вачиб олан үч чәһәт сөз һаггындакы
тә'лимләрдә мүхтәлиф терминләрдә һәмишә диггәт мәркәзин-
дә олур.

Дилчиликдә бу үч чәһәтлә бағлы кениш јајылмыш тер-
минләр вә онларын мәзмуну илә таныш олаг.

Биринчи чәһәт— ја'ни сәс комплекси дедикдә, сөзүн
фонетик тәркиби иазәрдә тутулур. Сәс комплекси «фонетик
сөз», «сәс чилди», «сөзүн физикн, мадди симасы» вә с. тер-
минләрдә дә ифадә олунур. Сөзүн фонетик тәркиби, әлбәттә,
кортәбии јолла јаранмыр, һәр бир һалда о, мәнсуб олдуғу
дилиң фонетик гануиларына әсасланыр. Мәсәлә, түрк дил-
ләриндә сөзүн тәркибиидә ејничинсли саитләр олур; даһа доғ-
русу, ејни бир сөзүн тәркибиидә ја галыи, ја да инчә саитләр
иштирак едир; ики саит вә јахуд ики самит (сонор самитләр
мүстәснадыр) јанашы кәлә билмир вә с. Мәсәлә, дејәк ки, *гҗраа*,
ыаор, *мнфра* вә с. типли сәс комплексләри һеч заман Азәрбајчан
дилиңә мәнсуб сөзүн фонетик чилди кими чыхыш едә билмәз. Үму-
мијјәтлә, сөзүн сәс чилди һәмни сөзүн мәнсуб олдуғу дилиң
фонетик тәркиби, гурулушу вә гануилары әсасында гурулур.

Сөзүн варлығы үчүн вачиб олан икинчи чәһәт, ја'ни
сөзүн мә'насы дедикдә, сөзүн инсан шүүрунда јаратдығы
мәзмун иазәрдә тутулур. «Мүасир елмдә сөз мә'налары
тәбиәтиин ваһид аламы јохдур. Бә'зи алимләрин фикринчә,
мә'на мүәјјән сәсләнмәии мүәјјән предметлә элагә-
сидир, сөзүн предметә мүнәсибәтидир. Дикәрләри-
нин фикринә кәрә, мә'на, сөзә бәнд еднлмнш предметин
ин'икасыдыр» [6, 71].

Сөзүн мә'насы, јахуд мәзмуну сигнификат да адланыр.
Сөзүн мә'насы барәдә әһәтәли тә'рифләрдән бири беләдир:
«Сөзүн мә'насы [сигнификатив мә'на, сигнификат] керчәк-
лијин инсан шүүрундакы ин'икасыныи мәф-
һум мәрһәләси илә бир олан ән јүксәк мәрһә-
ләсидир. Сөзүн мә'насы предметин инсанла-
рын ичтимаи практикасында дәрк едилән
үмуми вә ејни заманда мүһүм әләмәтләрини әкс етдирир.
Сөзүн мә'насы өзүнүн сон һәдди кими мәфһума доғру чан
атыр» [38, 13].

Нәһәјәт, сөзүн варлығы үчүн вачиб олан үчүнчү чәһәт,
ја'ни мә'наһын мәнбәји сөзүн кениш мә'насында, сөзлә

адландырылаи предмети нәзәрдә тутур. Предметә ден, тат, јахуд референт дә дежилир.

Сөзүн тәһлили сәвијјәләри. Көрүндүјү кими, сөз дилин сүмһүм, әи мәркәзи ваһиди олмагла бәрабәр, ејни замандә тәһлилә вә тәрифә чох чәтии кәләи мүрәккәб ваһидләриндәи дир. Мәһз буна көрәдир ки, сөзүи дилчиликдә мүхтәлиф тәһлил сәвијјәләри вардыр.

Үмуми дилчиликдә даир тәдгигатларда сөз тәһлилини дөрд сәвијјәси көстәрилик:

I. Фонематик (фонем тәркиби).

II. Морфематик (морфем тәркиби).

III. Лексематик (сөз лүгәт тәркибинин икитәрәfli номинатив ваһиди кими).

IV. Лексик-семантик (сөзүн лексик-семантик вариантлары вә ајры-ајры мәналары сәвијјәси) [30, 407—408].

Буилардан биринчи икиси ифадә илаиына, сонунчу икиси мәзмун планына аид едилир. Кениш јајылмыш дилчилик тәһлиминә көрә сөз тәһлилинин дилин мәналы ваһиди кими ики сәвијјәси вардыр: 1) лексик вә 2) грамматик сәвијјәләр. Лексик сәвијјә ики истигамәтдә олур: а) лексик вә б) семантик сәвијјәләр. Сөзүн тәһлилинин лексик сәвијјәси сөзү лексик ваһид кими нәзәрдә тутур вә онун лексик мәналарыны өјрәнир. Сөзүн лексик мәнасы дедикдә, онун реал, мадди, әсас лүгәви мәнасы нәзәрдә тутулур. Бу чәһәт дән лексик мәна үмумијјәтлә сөз мәнасы илә мүгајисәдә хејли конкретдир.

Јухарыда сөзүн мәнасы һаггында данышылмышдыр. Оранда барәсиндә мәлумат верилән мәна дилчилик нәзәријјәсинин тәдгигат объектидир; диқәр үмуми нәзәри мәфһумларла әлағәдә мөвчуд олан дилчилик аилајышыдыр. Лексик мәна исә конкрет предмет (*ағач, кетмәк, бир, јахшы*) барәдә олан мәлуматы нәзәрдә тутур вә өз конкретлији илә әввәлкиндән хејли фәргләнир. Лаикии бу һеч дә о демәк дејилдир ки, лексик мәна үмумиләшдирмәдән узагдыр. Әслиндә биз *ағач* дејәркән, конкрет бир ағачы нәзәрдә тутдуғумуз кими, јер үзүндә мөвчуд олан бүтүи ағачлары нәзәрдә тутуруг. *Ағач* сөзү өз лексик мәна даирәсинә ағачын бүтүи ивләрини (*сөјүд, говаг, алма, килас* вә с.) дахил едир. Биз *сөјүд* дејәркән дә һәмни һадисә баш верир: ејни сөзлә конкрет бир сөјүд ағачы илә бәрабәр, бүтүи сөјүд ағачлары вә сөјүд ағачынын бүтүи ивләри ифадә олуиур.

Лексик мәна өз тәркибинә көрә јекчинис дејилдир. Буна көрә дә онун мүхтәлиф типләрини көстәрмәк олар:

Лексик мәнанын, типләри ики принципә көрә тәсниф олуиур:

1. Денотата мүнәсибәтдәки фәргә көрә.

2. Мәфһумун ифадә олуима хүсусијјәтинә көрә.

Биринчи принцип көрө, лексик ма'нанын ики типі вардыр. Һәмни типләр ики принцип көрө мөвчуд олур: а) денотата объектив мүнәсибәтә көрө; б) денотата субъектив мүнәсибәтә көрө.

Биринчи принцип ики конкрет һалы нәзәрдә тутур. Биринчи һалда денотат конкрет вә мүнчәррәд олур вә беләликлә, лексик ма'нанын конкрет вә мүнчәррәд типләри мејдана чыхыр. Мәсәлән, *ағач—јахшылыг, ев—мәһәббәт* вә с.

Икинчи һалда исә ад вә мүнәјјән ад алтында бирләшмәјән денотатлар ифадә олунур. Бунунла әләғәдар олараг лексик ма'нанын номинатив вә аноминатив типләри мејдана чыхыр. Мәсәлән, *ағач, јахшылыг, ев, мәһәббәт* вә с. номинатив; *бу, мән, сән, о, белә, елә* вә с. аноминатив лексик ма'налар ифадә едир. Денотата субъектив мүнәсибәтә көрә исә лексик ма'нанын ики типі илә гаршылашырыг: мүнстәгим вә мәчәзи ма'налар. Мәсәлән, *пәләнк «Һейван»* ма'насында вә «чәсур, күчлү адам» ма'насында.

Мәфһумун ифадә олунма хусусијјәтннә көрә лексик ма'нанын ики нөвү вардыр. Һәмни нөвләр ашағыдакы ики принцип көрә мүнәјјән олунур:

- 1) Мәфһумун ифадә олунмасынын объективлијинә көрә.
- 2) Мәфһумун ифадә олунмасынын субъективлијинә көрә.

Биринчи һалда, данышан мәфһумун ифадәсинә объектив мүнәсибәт бәсләјир вә беләликлә, биз лексик ма'нанын терминоложи вә үмуми олмаг е'тибарилә ики типі илә гаршылашырыг; мәсәлән, *хәбәр* чүмлә үзвү ма'насында вә мә'лумат ма'насында.

Икинчи һалда исә, мәфһумун ифадә олунмасында субъектив чәһәт өзүнү көстәрир вә беләликлә, биз лексик ма'нанын эмоционал вә гејри-эмоционал олмагла ики типі илә гаршылашырыг. Мәсәлән, *гуш—гушчуғаз, аһ* вә с.

Әслиндә, лексик ма'нанын үмуми вә гејри-эмоционал типләри бир-бирнә ујғун кәлир. Бөлкүнү бинар оппозиција өлчүсүндә апармагда мәгсәд лексик ма'на типләрини габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмагда ибарәтдир.

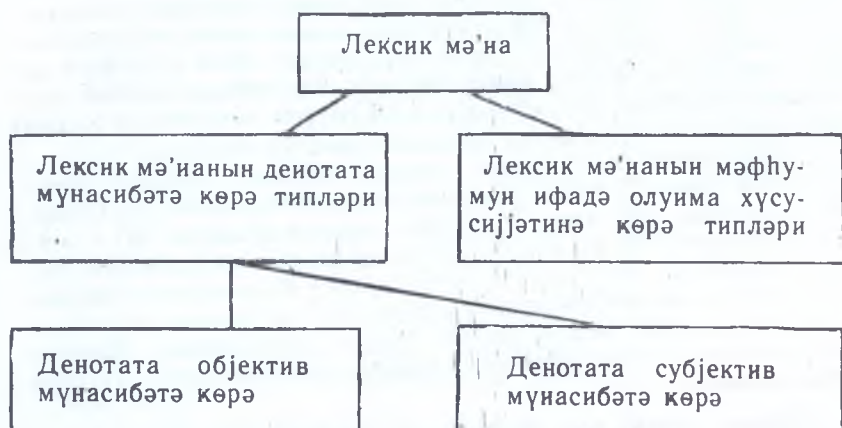
Лексик ма'нанын типләрә көрә тәснифи принципләрини вә типләрини ашағыдакы схем васитәсилә әјани шәкилдә көстәрмәк олар (бах: сәһ. 164).

* *
*

Сөзүн лексик сәвијјәдә тәһлилинни икинчи үсулуну семантик тәһлил тәшкил едир. Семантик тәһлил дилин лүғәт тәркибиндәки сөzlәрин шәкилчә вә ма'нача мүнәсибәтинә әсәсланыр.

Дилдә чохлу мигдарда сөз вардыр ки, онлар ејни фонетик тәркибдә ејни бир денотаты адландыркән онун әсас әләмәтинни мүнхәлиф чәһәтләрини әкс етдирир.

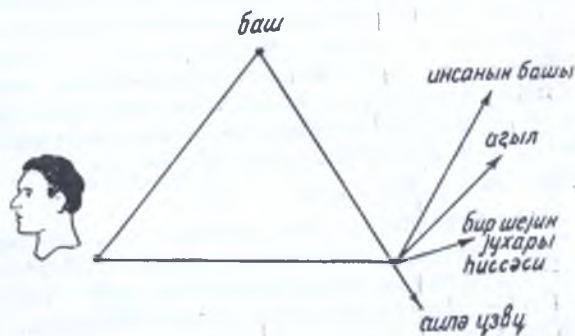
Лексик мәна типләринин тәснифи принципләри

Белә һалларда ејни сәс комплекси, ејни денотат, лакин мүх-тәлиф сигнификатларла гаршылашырыг.

Бу заман әи'әнәви үчбучағын күнчләриндән бириндә бир нөв парчаланма кедир.

Дејиләнлэри белә бир схемлә көстәрмәк олар:

Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн «Азәрбајҹан дилинин izaһлы лугәти» ндәки *баш* сөзү мәғаләсини веририк:

БАШ. ис. 1. Инсан бәдәнинин кәллә вә сифәтдән ибарәт олан јухары һиссәси. **Ири баш:** *Онун башы илә бәдәни ара сында тәнасуб јохдур. Баш бәдәнин тачыдыр, көзләр онун даш-гашы.* (А т а л а р с ө з ү). **Өһејван** бәдәнинин бејин олан јухары вә ја өн һиссәси—*Тоғлулар башларыны ғалдырыб, Гулуја бахдылар вә јенә дә мәрзәди хырда көјоту јемәјә башладылар.* (М. И б р а һ и м о в) **□ Башы ахмағ** (доланмағ) — башы кичәлләнмәк, башы һәрләнмәк. **Башы чатламағ**—башы бәрк ағрымағ. **Башына вурмағ** (*мәң.*) — бејиннә тә'сир етмәк: *Спирт башына вуран. Башыны сығалламағ* (*мәң.*) *уһеһеһ*

нэвазишлэ башына эл чэкмэк. **Башыны чевирмэк**—бахмамаг, көрмэмэк үчүн үзүнү дөндөрмэк. // Башын бејин вэ сач олан јухары хиссэси; кэллэ, гафа. *Башына вурмаг. Даз баш. Башында бир дәнэ ағ түк јохдур. Башына папаг гојмаг. Башымдан ағры гопур, көзлэримэ гаранлыг чөкүр.* (М и р Ч э л а л.).

2. **мэч.** зеһин, шүүр: *Башымда һәр шеј гарышды. Белэ бир шеј һеч башымда јох иди. Башыма јахшы бир фикир кэлдиһ мэч.* (дан.): Ағыл, зэка мәнасында: *Кишидэ баш вар.*

3. Бир шејин эн јухары хиссэси, тәпәси, зирвәси, үстү: *Гүлләнин башы. Ағачын башына чыхмаг. Тәрлан кими көзләрини зилләди. Дағ башындан евин сәмтин бәлләди* (А. С ә һ ә т.) *Дағларын башында булуд гајнашмағына бахмајараг һавасты иди.* (Ј. В. Ч ә м ә н з ә м и н л и.) *Ағачларын башыны ахтардыг, зирзәмләрэ адам салдыг.* (М и р Ч э л а л.)

4. Бир шејин галын, чыхыг, јумру учу, тәпәси: *Винтин башы. Мыхын башы. Јумру шәкилдэ олан һәр шеј: Бир баш соған (кәләм).*

5. Кәнар, ғыраг, јан, [Әбүлһәсэн бәј:] *Нә исә, шам сүфрәсинин башына кечдим.* (М. С. О р д у б а д и.) *Јухуда көрүрәм ки, сәрин бир булаг башындајам.* (Һ. М е һ д и.) *Әкбәр киши кәһриз башында отуруб сәринләјирди.* (М и р Ч э л а л.)

6. Бир шејин башландыгы јер, башланғыч: *Чајын башы. Архын башы. Каналын башы. Чөлүн башы. Тарланын башы [Ч а һ а н к и р] Кедиб сујун башыны памбыга сары чевирсинләр.* (Ә. Һ а г в е р д и ј е в.) *Бирдән тинкә башындан гәфилдән бир дәстә гыз онун гаршысына чыхды.* (М. Ә н в ә р.) // *Мүәјјән бир мүддәтин, һәрәкәт вә ја һадисәнин башланғычы, әввәли, ибтидасы: Илин башы. Ајын башы: Кәлән ајын башында бурада оларам.* [Һ а ч ы К ә р и м]. *Кәрәкдир ки, кәлән һәфтәнин башында пуллар һазыр ола. Јола дүшәк.* (М. Ф. А х у н д о в.) *Јаз башы долу јағарды* (М и р Ч э л а л.).

7. Узунлуғу олан бир шејин сон нөгтәси, учу, гуртарачағы, кәнары, сон хиссәси: *Халчанын башы. Шалбанын башы чүрүмүшдүр. Ағачын о бири башындан тут. Мәһсәти ханымы истигбал едән дәстәләрин бир башы Исфәһан кәндиндә, о бири башы исә... Ханәкаһ кәндиндә дајанмышды.* (М. С. О р д у б а д и.)

8. Бир шејин өн тәрәфи, габаг тәрәфи, гаршыда олан кәнары, јахуд әсас хиссәси. *Кәминин башы. Тахтанын башы һансыдыр?*

9. Јухары тәрәф, һөрмәтли јер: **Мәчлисин башы.** □ **Баша кечирмэк**—мәчлисин јухарысына кечирмэк. Биринчи јерә кечмэк, эн һөрмәтли јердә, башда отурмаг, һөрмәтинин галдырмаг. **Баша кечмэк** — мәчлисин јухарысына кечмэк, эн һөрмәтли јери тутмаг, башда отурмаг. **Ашағы баш** — мәчлисин икинчи дәрәчәли јери, тәрәфи. **Јухары баш** — мәчлисин эн һөрмәтли јери, тәрәфи. *Вагифлә Мирзә Әлимәммәд халға тә'зим едә-едә ју-*

хары баша кечиб, көстәрилән јердә әјләшдиләр. (Ј. В. Чә-
мәнзәминли.) Бүтүн аилә онун [Назилә ханымын] аја-
гына галхды, јухары баша кечирдиләр. (Мир Чәлал.)

10. Һејванлары сажмаг үчүн һесаб ваһиди. Беш баш инәк.
Он баш гојун. Колхозун јүз баш гарамалы вар. Әкәр гатыра
минә билсәјди, дүзү, анамын гәбри һаггы она [Бәхтијә] дөрд
баш дүјә верәчәкдим. (С. Рәһимов.)

11. Аилә үзвү, нәфәр, адам мә'насында. Беш баш аиләм
вар. [Гулам дајы:] Өзүмдән башга алты башдыр. (Һ. Мейди.)
[Рәис:] Үч баш олана ики отаг. Беш башдан јухары олана 3
отаг.

12. сиф. Вәзифәчә бөјүк олан; башчы, рәһбәр, биринчи,
бөјүк. Баш мүһәндис. Баш мүһәсиб. Баш катиб. Баш дирижор:
Баш һәким хәстәнин бу сөзләриндән даһа да һәјәчанланды.
(М. С. Ордубади.) Мурадхан ферманын баш чобаны
иди. (И. Әфәндијев) □ Баш олмаг—бир ншдә биринчи ол-
маг, башчы олмаг. Башда олмаг—1) б а х: баш олмаг; 2) мәч.
әсас јери тутмаг, биринчи олмаг. Оручлуг ајынын өзүнмәх-
сус сүфрәси варды. Фирни, тәрәк, бал һалвасы вә саирә.
Бозбашла плов да башда оларды. (Сарабскһи.)

13. сиф. Башгаларына нисбәтән даһа мүһүм, ән әсас, ән
бөјүк, башлыча. Шәһәрин баш күчәләри. Өлкәнин баш шәһә-
ри. Баш мәсәлә. Идарәләр шәһәрин баш биналарында јерләш-
мишдир. Нумајишчиләр шәһәрин баш күчәсинә доғру ағыр-
ағыр ирәлиләјирди. (А. Шанг.) Али, ән јүксәк. Баш идарә-
ләр. Баш мәчлис. Баш мәтбуат мүдирлији. Баш команданлыг.
Әскәрин гәлбиндән гопду бу чаваб; Деди: «Кремлдир бизим
баш штаб». (С. Рүстәм.)

14. сиф. (дан.) Ә'ла, ән јүксәк, ән јахшы, ән сечмә. Баш
мал. Нәнәгыз охумамыш олса да билирди ки, тәһсил ишиндә
беш ән баш гүјмәтдир. (С. Рәһимов.)

15. Сөзүн әввәлинә рәгәм кәтирмәклә ишләнир—дәфә,
кәрә мә'насында, [өкүзләр] бир баш да кедиб гајытдылар.
(С. Рәһимов.) [Мирзә Һүсәјн:] чох әсәби иди, отағы бир-
ики баш кәзиб Әскәрә лап јахын отурду. (С. Рәһман.)
Нина... бир-ики баш кәзиндикдән сонра:—галх, дышары чы-
хаг,—деди. (М. С. Ордубади.) Ики нөгтә арасында мәсафә,
јол. Һәр ики башы пијада кетдик. Билетин бир башы не-
чәјәдир?

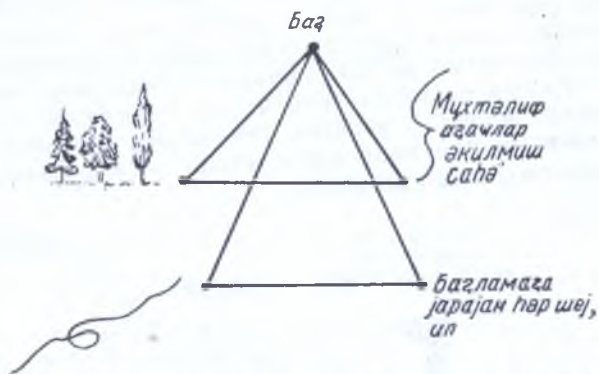
16. (дан.) Әсас, көк, сәбәб, сәбәбкар. Бүтүн ишләрин
башы одур. Әкәрчи гашларыдыр фитнә башы. Һәрами көзлә-
рин әјјарә бәнзәр. (Нәсимми). Арвадын ишини аллаһ да бил-
мәз. Кенә ишләрин башы сәнсэн. (Н. Вәзиров.)

17. (көһн.) Кечмишдә кәндләрдә ишләнән шәрти су өлчүсү
ваһиди [Тубу:] Кетдин агадан үч күнлүјә јарым баш су истә-
дин, ону сәнә пулсуз вермәди? (Ә. Һагвердијев.)

Көрүндүјү кими, баш сөзүнүн кичик мә'на чаларлыглары
нәзәрә алынмаса, он једди мә'насы вардыр. Ејни фонетик
тәркибли, ејни денотатлы, мүхтәлиф сигнификатлы сөзләр

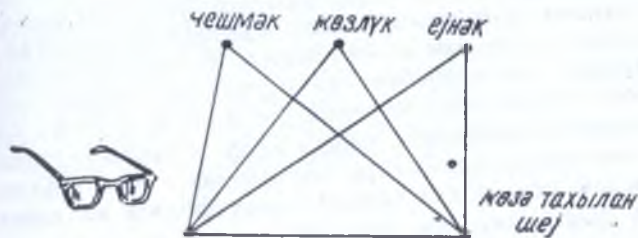
дилчиликдә полисемантизмләр вә јачох мәналы сөзләр адланыр.

Сөзүн лексик тәһлили заманы ән'әнәви мәна үчбучағын-дан даһа чох узаглашан һалларла да гаршылашмаг мүмкүндүр. Белә ки, бә'зи һалларда ејни фонетик сөз мүхтәлиф денотат вә сигнификатларла әлагәдар олур. Бу заман ән'әнәви мәна үчбучағындан аз шеј галыр. Мәсәлән, *бағ* сөзүнү көтүрәк. Бу фонетик сөз мүәјјән әлверишли шәраитдә «мејвә ағачлары әкилмиш саһә», дикәр әлверишли бир шәраитдә исә «бағламаға јарајан һәр шеј, иш» мәнасыны ифадә едир. Бу вәзијјәти ашағыдакы схемлә көстәрмәк олар:

Дилин лүғәт тәркибиндәки белә сөзләр о м о н и м л ә р адланыр.

Лексиканын семантик системиндә омонимләрин тамамилә әксинә олан вәзијјәтләр дә мөвчуддур. Белә ки, омонимләр ејни фонетик тәркибә, лакин мүхтәлиф денотатив вә сигнификатив әләмәтләрә малик олдуғлары һалда, бә'зи сөзләрдә, мәсәлән, *көзлүк*, *чешмәк*, *ејнак* сөзләриндә олдуғу кими ејни денотат вә сигнификат мүхтәлиф сәс комплексләри илә әлагәјә кирир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы схемә нәзәр салаг:

Көрүндүјү кими, синонимләр үчүн ејни отурачагда мүхтәлиф үчбучағларын јаранмасы сәчијјәви чәһәтдир. Әлбәттә, синонимләрдә сигнификатын һәмишә ејни олдуғуну дүшүнмәк дүзкүн олмаз. Белә ки, синонимләр әслиндә ејни мәфһумлары ифадә едир, әлверишли шәраитдә исә сигнификатив чәһәтдән

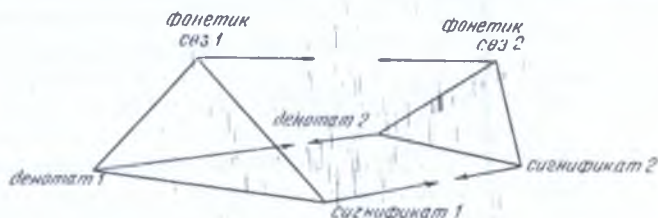
јә'ни мә'нача бир-бириндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Мәсәлән, *үрәк*, *гәлб*, *көнүл* сөзләрини нәзәрдән кечирәк. Бунлар ејни денотатын ады кими сөзүн кениш мә'насында «үрәк» мәфһумуну әкс етдирир. Ләкин мүәјјән семантик мүнһитдә онларын арасында мүәјјән мә'на фәргләри дә мејдана чыхыр. Мәсәлән, биз һәкимә мурачнәт етдикдә *үрәјим ағрыјыр* дејә билдиримиз һалда, һәмин мә'нада *гәлбим ағрыјыр* дејә билмәрик. *Көнлүм ағрыјыр* ифадәси исә Азәрбајҗан дилиндә үмумијјәтлә мүмкүн дејил.

Мә'лум олдуғу кими, дилин лүғәт тәркибиндә мөвчуд олан сөзләрин бир гһсми өз мә'наларына көрә бир-бири илә зиддијјәт тәшһил етдији үчүн мүәјјән семантик систем јарадыр. Һәмин сөзләр антоним адланыр. Антонимләрдә ән'әнәви мә'на үчбучағындан әсәр-әләмәт галмыр. Сөзүн мөвчудлуғу үчүн вачиб олан үч чәһәтә көрә, антонимләрә белә шәрһ вермәк олар:

1. Сәс комплексинә көрә антонимләрин арасында әләгә олмур, бу чәһәтдән антонимләр зиддијјәт тәшһил едир.

2. Мә'наја көрә антонимләр зиддијјәт тәшһил едир.

3. Мә'на мәнбәјннә көрә антонимләр зиддијјәт тәшһил едир. Мәсәлән, *јај* вә *гыш*, *алчаг* вә *һүндүр*, *јахшы* вә *пис* сөзләриндә олдуғу кими. Демәли, антонимләрдә биз һәр бир һалда бир-биринә гаршы дуран ики үчбучагла гаршылашырыр:

Схемдән әјани шәкилдә көрүндүјү кими, антоним сөзләр арасындакы әләгә зиддијјәт принципинә әсасланыр.

Сөз тәһлилинин семантик үсулу шәкил вә мәзмунча фәргләнән сөз группларынын сөзүн мөвчудлуғу үчүн вачиб олан үч чәһәтә көрә ашағыдакы чәдвәли тәртиб етмәјә имкан верир:

№№	Шәкил вә мәзмунча сөз группунун ады	фонетик тәркиб	мә'на	мә'на мән-бәји
1	Полисемантизмләр	+	—	+
2		+	—	—
3	Синонимләр	—	+	+
4		—	+	—

Сөзүн грамматик сәвијјәдә тәһлил үсулу онун грамматик мә'насыны нәзәрдә тутур.

Мә'лумдур ки, дилин тәркибини тәшкил едән һәр бир сөз истиснасыз олараг һәмий дилин мүәјјән бир нитг һиссәсинә дахил олур. Сөзүн мүәјјән бир нитг һиссәсинә дахил олмасы онун илк вә мүһүм грамматик мә'насыдыр.

Мәсәлән, *китаб, јахшы, бир, мән, јазмаг, тез* сөзләрини сөзүн грамматик тәһлил үсулу сәвијјәсиндә нәзәрдән кечирәк. Биз *китаб* сөзүнүн исим, *јахшы* сөзүнүн сифәт, *бир* сөзүнүн сәј, *мән* сөзүнүн әвәзлик, *јазмаг* сөзүнүн фе'л, *тез* сөзүнүн исә зәрф олдуғуну гејд етмәклә, онларын мүһүм грамматик мә'насыны изаһ етмиш олуруг. Әлбәттә, гејд олунан сөзләрин грамматик мә'насы јалныз онларын һансы нитг һиссәләринә дахил олмасындан ибарәт дејил. Онларын даһа бир нечә грамматик мә'налары да вардыр ки, бунлары ашағыдакы чәд-вәлдәки кими көстәрмәк мүмкүндүр:

№№	Сөзләр	Грамматик мә'налары
1	1 <i>китаб</i>	исим, садә исим, адлыг һалда, тәк
2	<i>јахшы</i>	сифәт, садә сифәт, ади дәрәчә
3	<i>бир</i>	сәј, мигдар сәјы
4	<i>мән</i>	әвәзлик, шәхс әвәзлији, биринчи шәхс, тәк, адлыг һал
5	<i>јазмаг</i>	фе'л, мәсдәр формасы, садә фе'л, мә'лум нөв, тә'сирли, тәсдигдә
6	<i>тез</i>	зәрф, садә зәрф, тәрзи-һәрәкәт зәрфи, ади дәрәчә

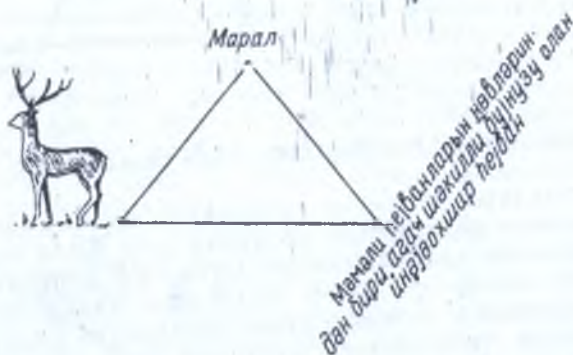
Шүбһәсиз, сөзүн грамматик сәвијјәдә тәһлили даһа бөјүк дәринликләрә нүфуз едир. Көк вә шәкилчиләр, онларын мә'насы вә вәзифәси дә сөзүн грамматик тәһлили сәвијјәсинә дахилдир. Мәсәлән, *јарадычылыгындакы* сөзүндә *јара,-д/т/, -ычы, -лыг, -ы, -н, -да, -кы* морфемләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә изаһ едилмәси дә сөзүн грамматик тәһлили сәвијјәсинә аиддир.

Сөзүн грамматик тәһлили сәвијјәси дилчилик елминин грамматика шө'бәсинә дахилдир.

Үмуми вә хусуси сөzlәр. Ономастика мәсәләләри. Сөzlәр денотатив вә сигнификатив әләгәләрин характеринә, ичтимаи вәзијјәт вә вәзифәләринә көрә, ики бөјүк група—үмуми вә хусуси сөzlәрә бөлүнүр. Јухарыда сөз һаггында дејилән-ләр бүтүнлүклә үмуми сөzlәрә аиддир. Хусуси сөzlәр, даһа доғрусу, хусуси адлар исә дил системиндә өзләринә мәхсус спесифик мөвге тутур. Хусуси сөzlәрини спесификасынын маһијјәтини изаһ етмәјә чалышаг.

Үмуми сөzlәрдә олдуғу кими, хусуси сөzlәрдә дә үч чә-һәт өзүнү көстәрир: сәс комилекси, мә'на чәһәти, мә'на мәнбәји; башга сөzlә десәк, фонетик сөз, де-нотат вә сигнификат. Лакин хусуси сөzlәрдә ахырын-чы ики чәһәт өз хусусијјәтинә көрә үмуми сөzlәрдә олду-ғундан кәскин сурәтдә фәргләнир. Бу фәрг өзүнү, илк нөвбә-дә, денотатын вә сигнификатын әләгәсиндә көстәрир.

Үмуми сөzlәрдә денотат вә сигнификат билаваситә әләгә, дәдир: *марал* — фонетик сөз, *марал* — денотат вә мәмәли һеј-ванларын бир нөвү кими *марал* — сигнификат. Ән'әнәви мә'на үчбучағы илә көстәрсәк:

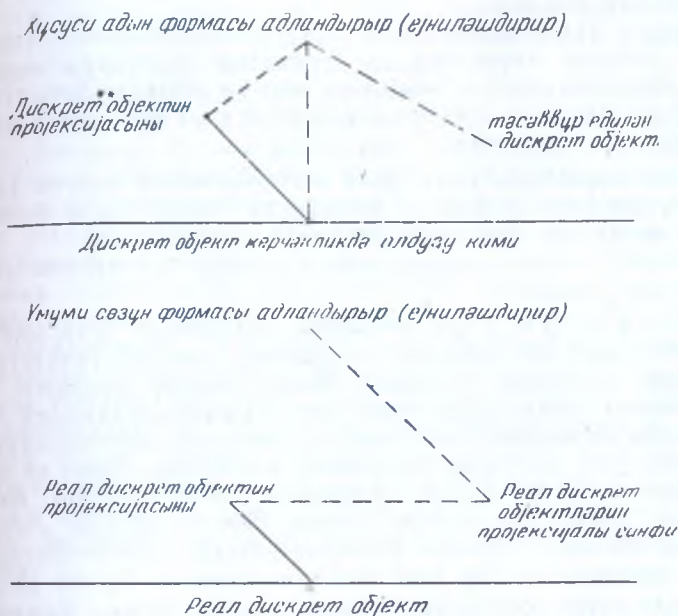

Фәрс едәк ки, *марал* шәхс адыдыр (јери кәлмишкән гејд едәк ки, гадын ады кими *Марал* Азәрбајчан дилиндә кениш јайылмышдыр). Бу заман үчбучағын бүтүн күнчләри чүһа-физә олуиур; лакин денотат вә сигнификат «марал — һејван» лингвистик — семантик әләгәсини јох, «инсан — рәсми ад» ичти-маи-конститутив әләгәсини ифадә едир. «Марал — һејван» әлә-гәси өз тәбиилији, даимилији, ихтијарилији илә, «Марал — ин-сан» әләгәси исә өз сүи'илији,* тәсадүфилији вә конститутив-лији илә фәргләнир. Бу вәзијјәт үмуми вә хусуси адлары деиотатив-сигнификатив принцип үзрә гаршы-гаршыја гојур.

* «Дүзәлтмә» мә'насында.

** «Ајры-ајры һиссәләрдән ибарәт олан» мә'насында.

Хүсуси адларла үмуми сөзләр арасындакы фәрги-көстә-
ән ашағыдакы схем марағлыдыр:

Бу схемләре эләвә олараг көстәрилир ки, «тәсәввүр едилән объектләр дә инсан тәфәккүрүндә әввәлчә тәсниф едилер, сонра исә онларын синифләри үмуми сөзләрин формалары илә ејниләшдирилир» [3,9].

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, хүсуси адлар дилин лүғәт тәркибиндә мүнһүм јер тутур. Бунунла әлагәдар олараг, хүсуси адлары үмуми сөзләрлә мәшғул олан елмин үсуллары илә тәдгиг етмәк мүмкүн дејил. Буна көрә дә дилин лексикасыны өјрәнән лексиколокија елминин үмуми сөзләрлә вә хүсуси адларла мәшғул олан мүхтәлиф шө'бәләринин олмасына еһтијач вар вә һазырда дилчиликдә белә елми «иһтисаслашма» мөвчуддур. Белә ки, үмуми сөзләрлә лексиколокија елми, хүсуси адларла исә ономастика мәшғул олур. Лакии ономастика елминин тәдгигат объекти кениш вә тәдгигат үсуллары чохтәрәфли олдуғундан ону мүстәгил елм сәһәси һесаб етмәк олар.

* *
*

Ономастика хүсуси адлары мүхтәлиф баһымлардан вә мүхтәлиф үсулларла өјрәнә биләр. А. В. Суперанскаја јазыр: «Ономастик тәдгигатлар синхронија вә диахронија планларында структур вә мүгајисәли-тарихи үсулларла апарыла

билэр: Глобал (үмуми), ареал (мәкани), рекионал (мәһәлли) ономастик тәдгигатлар мүмкүндүр» [40, 11].

А. В. Суперанскајанын фикринчә, «глобал ономастика мүхтәлиф өлкәләрий вә халгларын хүсуси адларынын тиположи охшарлығы илә мәнсуб олдуглары дилдән асылы олмајараг адлара хас олан үмуми ганунаујғунлуғларын мүәјјәнләшдирилмәси илә, үмумдил универсалиләри илә мүәјјән паралелизм тәшкил едән, лакии мүәјјәнләшдирдикләри объектин тә'сири илә, үмумдил универсалиләри илә, там ујғун кәлмәјән ономастик универсалиләрийи мејдана чыхарылмасы илә мәшғул олур. Глобал ономастик тәдгигатларын нәтичәләри јалиыз типолокија илә мәшғул олан дилчиләр үчүн дејил, тарихчиләр вә этнографлар үчүн дә бөјүк мараг доғурур» [40, 11]. Көрүндүјү кими, глобал ономастика әслиндә ономастиканын нәзәрийјәси олуб, үмуми дилчилик елм саһәсинә ујғун кәлир. Ону *үмуми ономастика* адландырмаг даһа доғру олар.

А. В. Суперанскаја ареал ономастика барәсиндә јазыр: «Ареал ономастика мүасир дөврдән әввәлки дөврүн дил мәнзәрәсини әкс етдирәрәк, диалектоложии ареалларла, адәтән, ујғун кәлмәјән ајры-ајры ономастик һадисәләр ареалларыны мүәјјәнләшдирир. Ономастик тәдгигатларда мејдана чыхарылан ареаллар субстрат мәсәләсинин, онунла бирликдә әввәлки дөврләрдә халгларын мәскунлашмасы мәсәләсинин һәллинә көмәк едир. Ономастикада мүһәфизә олунмуш галыг сөzlәр, бизә гәдәр кәлиб чыхмамыш, галығлары бә'зи адлар вә онуи һиссәләри олан дилләрин, тәхмини олса да, бәрпа едилмәсинә имкан верир» [40, 11—12].

Көрүндүјү кими, ареал (мәкани) ономастика әслиндә тарихи ономастика термининә ујғун кәлир вә онун тарихи ономастика адландырылмасы даһа доғру оларды.

Нәһәјәт, рекионал (мәһәлли) ономастика барәсиндә алимин фикри беләдир: «Рекионал ономастика бу вә ја дикәр эразинин адларыны өзүндә бирләшдирән ономастик системләри мүәјјәнләшдирир. Систем, артыг мөвчуд олан адларын гавраиылмасы кими, јеииләринин јаранмасына да мүәјјән дәрәчәдә тә'сир көстәрир. Һәр бир тарихи дөврдә системдахили таразлыға вә ону тәшкил едән таркиб һиссәләринин гаршылығлы сурәтдә шәртләндирилән, «сәрвәтләриннә» малик олур. Ејни заманда систем фәсиләсиз олараг дәјишир вә бир шәкилдән башга шәклә кечир. Һәммин эразинин әһалисинин етник вә дилтәркиби, идеоложи вә сијәси тә'сирләр вә с. дәјишдикдә бу просесләр хүсусилә күчләнир» [40, 12].

Демәк, рекионал (мәһәлли) ономастика әслиндә тәсвири ономастика термининә ујғун кәлир вә онуи тәсвири ономастика адландырылмасы даһа дүзкүндүр. Беләликлә, ономастиканын үмуми, тарихи вә тәсвири ономастика кими үч саһәсини гејд етмәк олар.

Бу сәһәләрин һәр биринин мүхтәлиф шө'бәләри вардыр. Онлардан *антропонимика*, *топонимика*, *зоонимика*, *мифоңимика*, *космонимиканы* хүсусилә гәјд етмәк олар (*антропонимика* вә *топонимика* хүсусилә әһәмијјәтлндир).

Антропонимика ономастика елминин бир шө'бәси олуб, инсан адларыны өјрәнир. Инсан адлары ад, фамилја, атанын ады кими мүхтәлиф тәркиб һиссәләриндән ибарәтдир. Онлары мүвафиг олараг *персоним*, *анхистоним*, *патроним* терминләри илә дә нфадә етмәк олар.

Үчтәркибли антропоним даһа чох рәсми сәчијјә дашыјыр. Бә'зи халгларда антропонимин тәркиб һиссәләри үчдән чох олур. Мәсәлән, В. А. Никонов әрәб дилиндә антропонимә ашағыдакы компонентләрин дахил олдуғуну көстәрир:

«1. *Исм* — адам доғулан вахт верилән ад.

2. *Кунја*—ушағларын ады илә адланан: *Әбу-Әһмәд*—*Әһмәдин* атасы, *Умм-Ибраһим*—Ибраһимин анасы, һәтта *Әбу Бурдаһ* һәрфән: плаш атасы—мә'чәзи олараг «плашын саһиби» мә'насында. Белә адланма... бир чох халгларда, һәм дә јалныз сами халгларда вә онларла гоишу олаиларда дејил, онлардан чох узағ олан халгларда да јайылмышдар. Мәсәлән, Сибирдә кетләр арвадларыны ушағ оланадәк шәхсиз «јер» кими, ушағ доғуладан сонра—«оғул анасы», ја да ки «ғыз анасы», чох ушағ оlanda исә «ушағларын анасы» кими чағырылар;* арвад әринә «оғул атасы», «ғыз атасы», «ушағларын атасы» кими мүрачнәт едир (Кетский сборник—П,235). Калнмантан дајакларында вә јаваларда да беләдир.

3. *Нәсәб*—атаја көрә, анаја көрә (чох аз һалларда) верилән ад: «Иби-Сина...—Синанын оғлу демәкдир. Иран вә түрк дилләриндә «оғул» постпозиција мөвгејиндә олур, мәсәлән, мүвафиг олараг, Мәрданзадә вә Тејмуроғлу...

4. *Ләгәб*—...Сиддиг һәгигәтчи, Әһтәб дишсиз. Онларын нифрәт, һекајәт, тәсвир билдирән үч нөвү вар; пешә, титул (вәзифә, фәхри ад)—*шаһ*, *хан*, *бәј*, *мирзә*, *сејид* вә с. адлары да, *дин*, *иман* вә с. тәркиб һиссәли адлар да бу категоријаја дахилдир.

5. *Нисбә*—мәншәјә көрә верилән ад: кенеаложии чәһәтдән әсл, күман еднлән, ујдурулмуш әчдадын адына көрә (етник чәһәтдән, сонралар чоғрафи чәһәтдән Мосләви, 'Мосуллу' Бәсрәви 'Бәсрәли'); табелијә, ичтимая әлагәјә көрә верилән адлар.

6. *Мәнсәб*—пешәјә көрә верилән ад.

7. *Тахәллүс* (мәхләс)—...мүхтәлиф лексик мәнбәләрә көрә верилән ад: доғулдуғу јерә көрә—*Рудәки*, пешәјә көрә—*Һәфиз*, месената көрә Сә'әд бән Зәнкинин шәрәфинә—*'ди*. Бүтүн бу нөвләр мүхтәлиф бирләшмәләр әмәлә кәти-

*Буна аз һалларда биздә дә тәсадүф олунур.

рир: кунја+лэгэб, куија+нисбэ, лэгэб+нисбэ вэ с. (Onomasticon Arabicum —1...» [29, 35—36].

Һиндлилэрдэ, чинлилэрдэ вэ с. халгларда да мүхтәлиф ад системләри вардыр.

Хүсуси нисан адларынын мүәјјәнләшдирилмәси, даһа доғ- русу, адгојма мәрасими дә мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф олур. Мәсәлән, Рәсул Һәмзәтов өзүнүн «Мәним Дағыстаным» әсәриндә јазыр ки, «дағлыларда белә адәт вар: ушаға бабасы- нын адыны гојурлар».

Оғлан ушағлары үчүн белә адәт халғларын чохуна хасдыр. Јер үзүндә елә халғлар да вардыр ки, горхдуглары үчүн өлү- ләрин адларыны бир даһа һеч вахт ишләтмириләр.

Нәһәјәт, нисан адлары илә әләгәдар бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, нисанлар доғуландан гочалана гәдәр бир ичә дөвр кечирилләр: көрпәлик, ушағлыг, јенијетмәлик, кәнчлик, аһыллыг, гочалыг. Бә'зи халғлар нисанын бүтүн дөврләрини әһәтә едән бир адла кифәјәтләндикләри һалда, бә'зиләри онлардан, һеч олмәзсә, икисини фәргләндириләр. Мәсәлән, рус дилиндә *Александр* кәнчликдә *Саша* вә ја *Шу- ра*; *Борис*—*Борја*, *Борик*; *Владимир*—*Вова*, *Володја*; *Георгий*—*Жора*; *Дмитрий*—*Митја*, *Дима*; *Евгени*—*Женја*; *Леонид*—*Лјонја*; *Михаил*—*Миша*; *Николај*—*Колја*; *Петр*—*Петја* вә с. кими чағырылыр. Бу һал инкилисләрдә дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүнү көстәрир: *Роберт*—*Бобби*, *Чеймс*—*Чимми* вә с.

Һејван адлары (зоонимләр), җанлы кими тәсәввүр едилән мөвһуми варлығларын адлары да (мифонимләр) антропоним- ләрә охшар хүсуси ад групуна дахилдир.

Ономастиканын икинчи мүһум саһәси топонимикадыр. Ономастиканын јер адларыны өјрәнән саһәсинә т о п о н и м и к а дејилир. Өз объектинин чохтәрәфлији вә зәнкинлији илә әләгәдар олараг топонимика мүхтәлиф јер адларыны өјрәнир. Онлардан дөрдү: ојконимләр, оронимләр, һидроним- ләр, дрономимләр хүсусилә мүһүмдүр.

О ј к о и м л ә р јашајыш мәнтәгәләринин адларына деји- лир. Јашајыш мәнтәгәләри әһалисинин сајына, мәшғулијјә тинә көрә фәргләндијиндән, мә'лум олдуғу кими, мүхтәлиф дир: шәһәрләр, кәндләр вә с. Беләликлә, ојконимләр өзләри дә ики бөјүк група бөлүнүр: астионимләр вә комонимләр.

А с т и о н и м л ә р шәһәр адларына, к о м о н и м л ә р и с кәнд адларына дејилир. Кәнд адлары ономастик әдәбиј јатда х о р и о н и м дә адланыр.

О р о н и м дағ, тәпә адларына, үмумијјәтлә мүәјјән һүн дүрлүклә фәргләнән јер адларына дејилир. Оронимләрә дағ- лар, тәпәләр, кәдикләр, ашырымлар, сојумуш вулканлар, дәрәләр, дүзәнликләр вә с. дахилдир.

Һидронимләр су объектләринин: дәнизләрин, җайларың көлләрин, батағлығларын вә с. адыны ифадә едир. Беләликлә

аронимләрин мұхтәлиф нөвләри олдуғуну гејд етмәк лазым
дир: пелагоним, лимноним, келоним, потамоним.

Пелагоним дәннз, лимноним кәл, потамоним
ај, келоним батағлығ адларыдыр.

Мәлүм олдуғу кими, јер үзүнүн мүәјјән гисми мешә
әһәләри илә өртүлмүшдүр. Мешә массивләринин адларына
опонимикада дриомоним дејилир.

Өз хусусијјәтләринә, илк нөвбәдә, чансыз предметләри
илдирдијинә кәрә космоном вә астрономләр топо-
нимләрә бәнзәјир. Бу ики ваһид һағгында А. В. Суперанска-
а белә јазыр: «Ономастиканын бу бөлмәси һәлә аз ишләнил-
мишир; дәгиг терминологијасы да јохдур. Күман едирик ки,
габәт апаран космономија вә астрономија терминләри өз
тәсир даирәләрини» бөлүшдүрмәлидир.

Космик әнкинликләр көз јетмәз вә сонсуздур, бунунла
әлағәдар оларағ, космономија термини галактикаларыи,
улдуз топаларыныи, думанлығларыи, бүрчләрин адларыны
бирләшдирән үмуми термин кими гәбул едилә биләр. Астро-
номија термини ајры-ајры сәма чисимләринин: улдузла-
рын, планетләрин, астерондләрин, кометаларын адлары кими
көтүрүлә биләр. Тез-тез ишләнән астротопонимија
термини дә артығ мөвчуд олан астроботаника, астро-
физика терминләри кими зәруридир. Ајын, Марсын сәтһ-
ләринин хәритәсиндә артығ чохлу астротопонимләр вар»
[40, 188].

* *

*

Хусуси адлар кениш саһәни әһатә едир. Инсан һәјаты-
нын, объектив керчәклијин, демәк олар, елә бир саһәси
јохдур ки, орада хусуси адлардап истифадә едилмәсин. Ән
мұхтәлиф саһәләрдә биз заман-заман хусуси адларла гаршы-
лашырығ. Мәсәлән, ағач, үмумијјәтлә битки адлары, күчәләр,
мұхтәлиф мәдәнијјәт, идман, ичтимаи иашә мұәссисәләри,
саатлар, силаһлар, вахтын мұәјјән һиссәләри, ордеиләр,
медаллар вә с. -јә бу вә ја дикәр мұнасибәтлә хусуси адлар
верилир. Беләликлә, ономастикада -ним компонентли чохлу
терминләр; биткиләрә мәхсус хусуси адлар—*фитонимләр*,
силаһ, габ, лә'л-чаваһират, мусиги аләтләри вә с. адлары—
хремотонимләр, вахтын мұәјјән һиссәләринин адлары—*хроно-*
нимләр, мұхтәлиф мәдәни вә ичтимаи шәбәкәләрин адлары
урбонимләр, орден, медал вә нишан адлары—*фалеронимләр*
вә с. өзүнү көстәрир.

* *

Хусуси адлар да сөздүр. Тәбиидир ки, сөzlәрә аид олан
бир сыра хусусијјәтләр хусуси адлара да аиддир. Доғрудан
да, үмуми сөzlәр кими, хусуси адлар да шәкил вә мәзмунча

бир-бириндэн фэрглэнэн мѳэјјэн сөз группары эмэлэ кэти-
рир. Бу вэзијјэт өзүнү топонимлэрдэ хусусэн ајдын хисс
етдирир. Мәсэлэн, һәр бир дилин топонимик ивентарында
полисемантик омоним вә синоним топонимлэрэ
раст кәлмәк мүмкүндүр.

Гейд етмэк лазымдыр ки, хусуси адларын, о чүмлөдөн то-
понимлэрин шәкил вә мәзмунча фәргләнән группарынын
изаһында бә'зи мүбаһисәли чәһәтләр вардыр (бу һагда бир
гәдәр ирәлидә данышылачар).

Полисемантик топонимләр номенклатур терминләр-
лә ишләен еңи фонетик төркібли топонимләрә дејилир. Мә-
сәлән, *Бакы* топоними «шәһәр», «дәмирјол стансијасы»,
«дәннз лиманы» мә'наларында полисемантик топоним кимн
чыхыш едир. *Бакы көрфәзи*, *Бакы архипелагы*, *Бакы јајласы*
чоғрафи адларында да *Бакы* полисемантик топонимдир.

Омоним топонимләр вә җахүд топонимик омонимләр һаггында мүхтәлиф фикирләр вар. А. В. Суперанскајанын мулаһизәсинә көрә, «әкәр бир ад бир сәһәдә мүхтәлиф объектләрлә әләгәдар ишләнирсә, бу омонимлик де-жил, ејнадлылыгдыр, ејни адын мүхтәлиф объектләрә тәтбиг едилмәсидир. Мәсәлән, *Ростов* Дон үзәриндә вә *Ярославл* вилајәтиндә шәһәр... *Бабушкин зонтик*, *Бабушкин дәнкәси*, *Бабушкин шәһәри* вә *курсант Бабушкин* кими һаллар—омонимләрдир, белә ки, садаланан сөзләрин десигнатлары мүхтәлиф сәһәләрә аиддир» [40: 289].

Топонимик омонимлэрин белә аламы, бизчә, елми әсасла-
ра малик дејил. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, А. В. Супе-
ранскајаыны «саһә» («поле») терминини һансы мәһнада иш-
ләтдији дә лазымынча аилашылмыр. Өз китабынын башга
бир јериндә [40, 277] көстәрдији кими, мүхтәлиф «саһә» тер-
минини хүсуси адын мүхтәлиф семантик зоналары мәһнасын-
да ишләдир. Белә олан тәгдирдә, *Бабушкин зонтик* ономас-
тикаја аид едилә билмәз. Һәмин бирләшмәдә *Бабушкин* сөзү
һеч дилчилнк сәвијјәсиндә дә омонимик чәркәјә аид дејил. О
јалиыз омоформ кими изаһ едилә биләр.

Үмуми сөзлөрдө олдугу кими, ономастикада да мухтelif топонимик объектларни ады олан ејни фонетнк тәркибли сөзләр омоним һесаб едилир. Мәсәлән, *Алпоут* Бәрдә, Газах, Көјчај, Учар рајонларында кәнд совети, Лачын вә Гасым Исмајылов рајонларында кәнд ады кими, *Боздағ* Абшерон јарымадасында һөкмалы гәсәбәсиндән гәрбдә, Ағдам рајонунда Хачынчајын сағ саһилиндә, Гасым Исмајылов, Шәки, Миикәчевир рајонларында дағ ады кими; *Гуручај* Аразын вә Гутгашен рајонундакы Бум чајынын сол, Гусар рајонунда Самур чајынын исә сағ голунун ады кими топонимик омонимдир. Даһа доғрусу, *Алпоут* омоним-ојконим, *Боздағ* омоним-ороним, *Гуручај* исә омоним-һидронимдир.

Топонимик синонимлэр ејни ономастик объектэ верилэн

...синонимләре Азербайжан то-
номиясында да раст кәлирик. Буна мисал оларак, *Годар* —
Зилбан, *Агуша* — *Бала Күр*, *Агыча* — *Ситалчај*, *Алазан* — *Га-
ных*, *Иори* — *Габырры* синоним чәркәләрини көстәрмәк олар.

Ономастикада антоним чәркәләр дә вардыр: *Агсу* — *Гара-
су*, *Ағбулаг* — *Гарабулаг*, *Бөјүкдаг* — *Кичикдаг*.

7. Фразеолокија. Дилин фразеоложи тәркиби.

Фразеолокија мүстәгил дилчилик сәһәси кими.

Сабит нитг ваһидләри вә онларын групплары

Дилин лүгәт тәркибиндә, даһа доғрусу, лексик системиндә елә бирләшмәләр вардыр ки, онлар өз мә'на хүсусијјәтинә көрә һазыр ваһидләр олуб, хүсуси бир груп јарадыр. Һәмийи група дахил олан сөzlәр өз лексик-семантик сәһијјәсинә көрә үмуми сөzlәрдән вә хүсуси адлардан фәргләнир. Белә ки, һәмийи група дахил олан лексик ваһидләр бир гәјдә оларак, өз лүгәви мә'наларындан узаг олур вә әслиндә, ајрылыгда мүстәгил мә'наја малик олмур. Даһа конкрет десәк, бирләшмәләрини тәркиб һиссәләри бирләшмәдә ифадә олуиан үмуми бир мә'нанын јарашмасына хидмәт көстәрир. Грамматик чәһәтдән һәмийи бирләшмәләрини тәркиб һиссәләри дискретликдән, јә'ни мүстәгил һүдуддан мәһрум олур, башга сөzlә, өзләринни ил-кин морфоложи вә синтактик мә'наларыны итирнр; јә'ни ајры-лыгда мүстәгил нитг һиссәси вә чүмлә үзвү олмаг габнлиј-јәтләрини мұһафизә едә билмир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн *әлдән дүшмәк* фе'лини нәзәрдән кечирәк. Ади лексик вә грамматик сәвијјәдә бу бирләшмә *әлдән* вә *дүшмәк* сөzlәрин-дән ибарәтдир. *Әлдән* сөзү лексик чәһәтдән бәдән үзвләрин-дән биринин, *дүшмәк* исә мүәјјән бир һәрәкәтин адыны ифа-дә едир. *Әлдән* сөзү өз морфоложи мә'насына көрә нсимдир. тәкдәдир вә исмин чыхышлыг һалыидадыр. *Дүшмәк* сөзү фе'л-дир, мәсдәр формасындадыр, мә'лум нөвдәдир, тә'сирсиздир, тәсдиг фе'лдир. Бу дејиләнләри, мәсәлән, *Китаб әлдән јерә дүшдү* чүмләсинин лексик-семантик вә грамматик чәһәтдән тәһлили заманы ајдын көрмәк олар. Һәмийи чүмләдә *әлдән* сө-зү јер зәрфлији*, *дүшдү* исә хәбәрдир.

Лакин *әлдән дүшмәк* бирләшмәси дилдә елә мәғамда да ишләнә биләр ки, онун тәркиб һиссәләри барәсиндә јухарыда дејиләнләрдән әсәр-әламәт галмаз. Мәсәлән, *О, бүтүн күнү ишләјиб әлдән дүшдү* чүмләсини нәзәрдән кечирәк. Көрүн-дүјү кими, бурада *әлдән дүшдү* јорулмаг мә'насыны ифадә етдијиндән, артыг онларын илкин лүгәви мә'наларындан сөһ-бәт кедә билмәз. Бу сөzlәрин бирләшмә дахилиндә мә'на

* Бә'зиләри тамамлыг һесаб едирләр.

вәһдәти о гәдәр күчлүдүр ки, онлары морфоложи чәһәтдән *алдән* исминә вә *дүшдү* фе'линә, синтактик чәһәтдән исә *алдән* зәрфлијинә вә *дүшдү* хәбәринә ајырмаг гејри-мүмкүндүр. Белә бирләшмәләр лексикада мүстәгил нитг ваһидләри, морфоложијада мүрәккәб нитг һиссәси, синтаксисдә исә садә чүмлә үзвү һесаб едилир. Мүхтәлиф дилләрин материалынын тәдгиги көстәрир ки, дилләрин һамысында бу гәбилдән олан сөз бирләшмәләри кениш јајылмышдыр. Сөз бирләшмәләрини бу икили характери дилдә олан сөз бирләшмәләрини мүхтәлиф группара ајырмагы зәрури едир.

Дилчилик елми ики груп: сәрбәст вә гејри-сәрбәст сөз бирләшмәләринин мөвчуд олдуғуу көстәрир. Бу группар **сабит** вә **гејри-сабит** сөз бирләшмәләри терминләри илә дә адландырылыр.

Сәрбәст вә јахуд гејри-сабит сөз бирләшмәләри о бирләшмәләрә дејилир ки, онларын тәркиб һиссәләри мүстәгил лексик мә'наја малик олсун, морфоложи вә синтактик чәһәтдән үзвләринә ајрылсын. Белә сөз бирләшмәләрини грамматиканын синтаксис шө'бәси өјрәнир.

Сабит вә јахуд гејри-сәрбәст сөз бирләшмәләри исә о бирләшмәләрә дејилир ки, онларын тәркиб һиссәләри мүстәгил лексик мә'наја малик олмур (даһа доғрусу, ону итирир), морфоложи вә синтактик чәһәтдән үзвләринә ајрыла билмир. Белә бирләшмәләрә **фразеоложи бирләшмәләр** вә **фразеолокизмләр** дә дејилир.

Фразеоложи бирләшмәләрлә дилчилијин ајрыча шө'бәләриндәи бири олан **фразеолокија** елми мәшғул олур.

* *

*

Фразеолокија дилчилијин ән кәнч шө'бәләриндәидир. Бу сәһәни баниси франсыз дилчиси Ш. Балли һесаб олунур. Белә ки, «дилә мөһкәм сурәтдә дахил олан бирләшмәләрин» өјрәнилмәсинин хүсуси үсулларынын зәрурилијини илк дәфә Ш. Балли әсасландырмышдыр. Структур — дил јаранма механизми образлы дејилсә, «пасланмыш фразеоложи ваһидләрин» јенидән һасил едилмә әламәтләринин, һабелә «фразеоложи группар» үчүн сәчијјәви олан узул-нитг планы әламәтләринин фәрғләндирилмәси дә онун тәрәфиндән һәјата кечирилмишдир. Бунуила да фразеолокијанын дилчилијин хүсуси бөлмәси кими контуру вә вәзифәләри көстәрилмишдир [31, 461—462].

Бөјүк совет дилчиси В. В. Виноградовун фразеолокијанын дилчилијин мүстәгил бир шө'бәси кими формалашмасында бөјүк хидмәтләри вардыр. Дилчилик тарихиндә фразеолокијанын елми әсасларыны, фразеоложи ваһидләрин хүсусијјәтләрини, зәикин тәзаһүр формаларыны, нөвләрини нәзәри чәһәтдән әсасландыран вә онларын дәрин елми тәһлилини верән мәһз академик В. В. Виноградов олмушдур.

О, рус дили материаллары эсасында фразеоложи ваһидлэрин тәснифини вермишдир. Бу тәснифә көрә, фразеоложи ваһидлэрин үч групу вардыр: 1) фразеоложи ујушмалар, 2) фразеоложи бирләшмэләр, 3) фразеоложи говушмалар. һәмни бөлкү бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Онлар фразеоложи ваһидлэрин јалныз бир групу — ф р а з е о л о ж и и ф а д ә л ә р әләвә едилмишдир [38, 56—57].

Фразеоложи ваһидлэрин групларынын конкрет изаһына кечмәздән әввәл, фразеолокијанын предметинин нәдән ибарәт олдуғуну изаһ етмәк лазым кәлир. Дилчилијин мүасир анламында «бир дилчилик фәнни кими ф р а з е о л о к и ј а н ы н п р е д м е т и сөз бирләшмәсинин вә сөз мәналарынын гејри-сәрбәстлијини шәртләндирән ганунаујғунлугларын өјрәнилмәси вә бу эсасда гејри-сәрбәст сөз бирләшмәләринин өз типләринә көрә мүасир вәзијјәтдә вә тарихи инкишафда тәсвир едилмәсидир. Бу фәннин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онун объектлэри — гејри-сәрбәст сөз бирләшмәлэри истәр вәзифәләринә, истәрсә дә гурулушларына көрә ејни типли дејилдир. Ејни заманда гејри-сәрбәст сөз бирләшмәләринин өзүнүн (классик идиомлар тәркибиндәки, һабелә фолклор вә ситат сәчијјәли тәркибләрдәки бирләшмәдән башга) ганунаујғунлуглары чох шејдә — дилии лексик-семантик системиндә, јахуд оиунла һәмһүдуд саһәләрдә — лексика вә морфолокија (мүг. ет. сырави вәзифәдә сөзүн реализасијасы) чатғысында, лексика вә синтаксис (сөз конструктив үнсүрләр ролунда чыхыш едәркән) чатғысында, бирләшмәлијин лексик-синтактик гајдаларынын узуал чәһәтдән тәсбит едилмиш реализасијалары гаршысында кери чәкилдиклэри јердә, јахуд семантик хәлитәлэрин сөзлэрин лексик ажрылыглары үзәриндә үс-түнлүк тәшкил етдиклэри јердә фәалијјәт көстәрән амилләрлә әввәлчәдән мүәјјән едилир. Фразеолокијанын вәзифәсинә, һәр шејдән әввәл, реализасијанын мүәјјән синтагматик шәртлэри илә мәшрут олан бу мүхтәлиф мәнһудијјәт механизмләринин ачылмасы вә тәсвир едилмәси дә дахилдир. Бунунла да фразеолокијада сөз бирләшмәлијиндәки мәнһудијјәтлэри әввәлчәдән мүәјјән едән амилләр тәдгиг едилмәлидир. Бу планда фразеолокија дилчилијин лексиколокијаны вә семасиолокијаны тамамлајан елә бир шө'бәси кими баша дүшүлүр ки, орада сөз өзүнүн гејри-сәрбәст синтагматик әлагәлэри бахымында өјрәнилир» [31, 460—461]

Фразеоложи бирләшмәләр вә јахуд фразеолокизмләр сөзә эквивалент һесаб едилир. Лакин бу фикрә е'тираз едәнләр дә вардыр. Мәсәлән, Ј. Р. Кепнер фразеолокизмин сөзә эквивалентлији мәсәләсиндән данышаркән јазыр: «Фразеоложи тәркиблэрин сөзлә ејни гијмәтдә олмасы тезиси, һеч олмәзсә, белә бир садә сәбәбә көрә ганундан кәнардыр ки, ејни бир шеји бир сөзүн көмәји илә демәк мүмкүн олдуғу һалда, ики сөзүн бирләшмәсинә мүрачиәт етмәјә еһтијәч јохдур» [32, 63].

Алим өз фикрини даһа да әсаслаидырмаг үчүн көстәрир: «Соира гејд етмәк лазымдыр ки, фразеолокизмин сөзә еквивалент олдуғуу е’тираф етмәјин бир дә она көрә мүнүм дүзәлишә еһтијачы вардыр ки, бу, емоционаллығын, экспрессивлијин фразеоложи тәркибләрин мүнүм әләмәти олмасыны инкар етмәјә апарыб чыхарыр» [32, 63].

Әлбәттә, бу фикирлә разылашмаг олмаз. Белә ки, фразеолокизми сөзә еквивалент һесаб етмәк һеч дә фразеолокизмлә сөзү ејниләшдирмәк демәк дејил. Мәсәлә бурасындадыр ки, биз сөзлә фразеолокизми синоним кими ишләдә билирик: *ғулаг асмаг — динләмәк, әлдән дүшмак — јорулмаг* вә с. Мәһз бу мә’нада фразеолокизмлә сөз бир-биринә еквивалент сајылыр вә буна һеч бир шүбһә јохдур. Сөзлә фразеолокизм бир-бириндән мүәјјән бир әләмәтә көрә фәргләнмәсә, әлбәттә, онлар дилчилијин ајры-ајры шө’бәләринә аид едилмәз. Сөзлә фразеолокизмләр арасында мүхтәлиф фәргләр, шүбһәсиз ки, мөвчуддур. Һәмин фәргләрдән бири дә Ј . Р. Кепнерин көстәрдији кими, фразеолокизмләрдәки емоционаллыг вә ифадәлиликдир.

* *
*

Фразеоложи ваһидләрин, јухарыда көстәрилдији кими, дөрд иөвү вардыр: фразеоложи ујушмалар, фразеоложи бирләшмәләр, фразеоложи говушмалар вә нәһајәт, фразеоложи ифадәләр.

Фразеоложи ујушмалар* елә фразеоложи ваһидләрдән сајылыр ки, онун тәркиб һиссәләри арасында мүәјјән дәрәҗәдә мүстәгиллик вардыр вә онлар мүәјјән мә’нада сәрбәст бирләшмәләри хатырладыр. Мәсәлән, рус дилиндә *плакали денежки*, Азәрбајҗан дилиндә *хошу кәлмәк* вә с. Фразеоложи ваһидләрин бу нөвүндә мүәјјән грамматик сәрбәстлик вар; мәсәлән, *хошум кәлир, хошунуз кәлир* вә с.

Фразеоложи бирләшмәләрдә** исә истинад сөзү нисбәтән даһа мүстәгил олур. Белә ки, һәмин сөз мәнсубијјәт шәкилчиләринә көрә дәјишилмәклә барабәр, бу сөзлә онун аид олдуғу сөзүн арасына мүхтәлиф сөзләр дә дахил ола билир; мәсәлән, *көзүнә дәјмәк (Чөлдә көзүмә һеч бир шеј дәјмирди)*. Белә бирләшмәләр сәрбәст бирләшмәләрдән јалиыз мәчәзи мә’на билдирмәләри илә фәргләнир.

Фразеоложи говушмалар*** өзләринин мөһкәм семантик бағлылығы, бөлүнмәзлији илә фәргләнир. Белә фра-

* Рус дилиндәки *фразеологическое единство* термининин гаршылығы кими нәзәрдә тутулур.

** Рус дилиндәки *фразеологическое сочетание* термининин гаршылығы кими нәзәрдә тутулур.

*** Рус дилиндәки *фразеологическое сращение* термининин гаршылығы кими нәзәрдә тутулур.

зеоложи ваһидләрде истинад сөзү грамматик чәһәтдән дәјиш-мәз галыр вә тәркиб һиссәләрин арасына һеч бир сөз дахил ола билмир, мәсәлән, *гулаг асмаг* (*Мән она диггәтлә гулаг асдым*).

*Фразеоложи ифадалар** Азәрбајчан дилчилијиндә лексик ибарәләр кими изаһ едилмишдир (бах: С. Чәфәров. Мүасир, Азәрбајчан дили (лексика). Бақы, 1970, сәһ. 113—114). Белә фразеоложи бирләшмәләр истиарә мәншәли олур вә даһа чох әдәби дилдә истифадә едилир: *аловлу салам, кәскин бахыш, сағлам фикир, гара гүввә* вә с.

Шүбһәсиз, фразеоложи ваһидләрин көстәрилән иөвләрини үмуми фәргләндиричи әләмәтләри дилчиликдә һәлә кифәјәт гәдәр дәгигләшдирилмәмиш, онларын сәрһәдләри үмуми фразеоложи планда лазымынча мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

8. Лингвистик типолокија. Грамматик гурулушуна көрә дилләрин мүхтәлиф типләри. Дилләрини тииоложи вә кенеалoji тәснифләринин әләгәсинә даир

Лингвистик типолокија, адындан да көрүндүјү кими, дил типләрини өјрәнир.

Мәлум олдуғу үзрә, јер үзүндә үч минәдәк дил вардыр. Дилләр арасында үмуми чәһәтләр мәсәләси чох мүһүм елми мәсәлә олдуғундан 150 илдән артыгдыр ки, алимләр дил типләрини мүәјјәнләшдирмәк вә үмумиләшдирмәк үзәриндә чалышырлар.

Дилләрин тиположи тәснифини илк дәфә алман алыми Фр. Шлекел вермишдир. Мәсәләјә морфоложи чәһәтдән јанашан көркәмли алман дилчиси 1809-чу илдә дүнја дилләринин гурулушундакы фәргләри мүәјјәнләшдирәркән, онлары ики бөјүк група ајырмышдыр: 1) шәкилчили дилләр (Чин, банту, түрк, полинезија дилләри), 2) флексиялы дилләр (сами дилләр, күрчү, франсыз дилләри). Көрүндүјү кими, дилләрин бу шәкилдә тәснифи тәхмини сәчијјә дашыјыр [30, 526]. Гејд етмәк дазымдыр ки, Фр. Шлекелин бу тәшәббүсү дилчилик тарихиндә илк тиположи лингвистик тәшәббүс сајылыр.

Фр. Шлекелдән фәргли олараг, онун гардашы Август Шлекелин ајырдығы ики дил типи дил фактларына даһа чох үјгүндур. Белә ки, «Август Шлекел Чин вә һинд-Чин дилләрини бүтүн морфоложи вә синтактик әләгәләри сөз сырасы илә верилән, грамматик структуру олмајан дилләр кими хүсусилә фәргләндирилмиш, флексив дилләрин дахилиндә исә дахили флексиялы вә харичи флексиялы дилләрин олдуғуну көстәрмиш вә бунунла да синтетизм вә аналитизмин гаршы-гаршыја гојулмасыны башланғычыны вермишдир» [30, 527].

* Рус дилиндаки *фразеологическое выражение* термининин гаршылыгы кими нәзәрдә тутулур.

Дилчилик типолокијасы саһәсиндә бөјүк алман алим В. Һумболдтун хидмәтләри олдугча бөјүкдүр. Һал-һазырда мөвчуд олан тиположи тәсиифи үмуми шәкилдә илк дәфә о ирәли сүрмүшдүр вә буна көрә дә дилчилик тарихиндә чох һағлы оларағ лингвистик типолокијаныи баниси һесаб олу- нур.

Дилләрин типләри барәдә А. Шлејхерин дә марағлы мү- лаһизәләри вардыр. Бу һағда әввәлдә даиышылмышдыр (сәһ. 30—31).

Көстәрилән дилчиләрин әсәрләриндә дил типи морфоложи хүсусијјәтә көрә мүәјјәнләшдирилир. Тәсадүфи дејил ки, дилләрин тиположи тәсиифи инди дә бә'зи әсәрләрдә диллә- рин м о р ф о л о ж и һабелә ә н 'ә н ә в и м о р ф о л о ж и тәс- нифи терминләри илә дә адландырылыр.

Дилчилик тарихиндә илк дәфә Һ. Штејнтал форма, әслин- дә исә сийтаксис анлајышыны тиположи тәснифә бир прин- сип кими дахил етмишдир [30, 528].

XIX әсрдәки тиположи тәдгигатларын тәкамүлүнү јекун- лашдырағ М. И. Журинскаја ашағыдакы ики моменти гејд едир:

1) Тиположи тәдгигатларын мәгсәди дил структурунун дилләри фәргләндримәјә имкан верән «әлаһиддә» (92)* чизки- ләрини мүәјјәнләшдирмәк, һабелә гоһумлуғ әлағәләриндән асылы олмајан дилләрини тәснифини ишләмәк иди. Һумболдта гәдәр күман олунурду ки, белә тәснифатын дәгиг сәрһәдләр- ри вар вә бу вә ја дикәр типин максимал дәрәчәдә там вә ардычыл ифадә олундуғу дилләр мөвчуддур. Артыг XIX әс- рин икиинчи јарысында тәдгигатчылар бу бахышдан имтина етдиләр.

2) Дил типи әввәлчә морфоложи гурулушун һәр һансы бир хассәси кими баша дүшүлүрдү. Типин тәкрарлығы анламы дилии бүтүн сәвијјәләриндә илк дәфә Штејнтал тәрәфиндән гејд едилмишди. Артыг Фр! Шлекел, сонра исә В. фон Һум- болдт дилин чохтиплилијини гејд етсәләр дә, XIX әсрин ти- положи тәснифатлары әсасән биртип依лик принципиндән чыхыш едир, лакин дил гурулушунун әсас типләри дүзкүн фәргләндирилмирди. Хүсуси һаллар әсасында дилии үмуми типини дүзәлмә принципләри кими дилин тиположи тәшкил олунма сәбәбләри дә сон дәрәчәдә аз тәдгиг едилмишди» [30, 529, 530].

XX әсрин әввәлләриндән башлајарағ дилләрини тиположи тәсиифи саһәсиндә јеии тәшәббүсләр өзүнү көстәрил. Өзүнә- гәдәрки тәснифатлары «халис техники» тәснифатлар һесаб

* Орижиналда Р. О. Јакобсонун «Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание» («Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963) әсәринә иснад олундуғу көстәрилир.

едән көркәмли Америка дилчиси, этнолингвистика дилчилик мәктәбинин баниси Едвард Сепир 1921-чи илдә тамамилә јени тәснифат ирәли сүрүр. Сепирин тәснифаты ашағыдакы ме'ја-ра әсасланырды:

«1) дилдә мүхтәлиф гәбилдән олан көк, деривасион, гарышыг релјасион (сөзүн мә'насында лексик мә'на илә јанашы, әлагәләр мә'насы да вардыр) вә халис релјасион (әлагә сөзүн өзүидә дејил, сөз сырасы, көмәкчи сөзләр, интонасија васитәсилә ифадә олунур) аплајышларын ифадәси». Сепирдә принципчә јени олан о иди ки, о, дилдә бүтүн бу кејфијәтләрин ејни заманда мөвчуд олдуғуну е'тираф едирди, одур ки, онун тәснифатында сөһбәт деривасијанын дәрәчәсиндән кедир ки, бу да, бу вә ја дикәр дили әввәлләр олдуғундан даһа бөјүк дәгигликлә сәчијјәләндирмәјә имкан верир;

2) битишмәнин јахуд сөз-формада морфемләрин бирләшмә техникасынын дәрәчәси;

3) «символизасијанын» варлығы, јохлуғу дәрәчәси, јә'ни мә'нанын фономорфоложи вариантлашма јолу илә дәјишмәси;

4) синтез дәрәчәси (анализизм, синтетизм, полисинтезизм)» [30, 531]. М. И. Журинскаја көстәрир ки, «Сепирин көрдүјү иш тәснифат типолокијасынын јүзиллик инкишафынын јекунудур вә ејни заманда тиположи тәдгигатларын јени, мүасир мәрһәләсини габаглајыр» [30, 531].

* *
*

Мүасир дөврдә тиположи тәдгигатлара мараг хејли артмышдыр. һазырда типолокија саһәсиндә мүхтәлиф чәрәјанлар вардыр. Тиположи тәдгигатларын јени мәрһәләсиндә бир сыра чәһәтләр өзүнү көстәрир [30, 532]. һәр шејдән әввәл, типологлар дилин гурулушуна вә онун ијерархијасына бөјүк мараг көстәрирләр. Буиу биз И. И. Мешшаинов, Б. Ј. Городетски, К. П. Мелников, Л. Новак, Ј. В. Рождественски, В. Скаличка, Б. А. Успенски, С. Базел, Е. Кесериу, Ч. Гринберг, А. Мартине, Б. Потје вә б. дилчиләрин әсәрләриндә көрүрүк. Ады чәкилән алмиләрин әсәрләриндә мүхтәлиф дил ваһидләринин чохлу типләри көстәрилир. Мүасир дилчилик типолокијасынын икинчи хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, дилләрин тәснифи мәгсәдәујун сајылмыр (Н. Н. Коротков, В. З. Панфилов, В. Скаличка), дилләрин кенетик синифләринин типолокијасына (Ә. Ә. Макајев, Н. С. Трубетској, В. Н. Јарсева), дил јарымсистемләринә (С. Д. Каснелсон С. F. Volgein) вә ајры-ајры категоријалара (М. М. Гухман, Н. Н. Коротков, В. З. Панфилов, Ј. К. Лекомсев, К. Ј. Мајтинскаја, Т. Милевски) мүрачиәт едилир [30, 532].

Мүасир дилчилик типолокијасында нәзәрә чарпан үчүнчү

чәһәт бундан ибарәтдир ки, дил структурунуи даһа үмуми чәһәтләрини мејдана чыхармаг үчүн универсалиләр типолокијасы ярадылмасына сәј көстәрилер. Бу чәһәт өзүнү У. Вејнрејх, Ч. Гринберг, С. Улманн, Б. А. Успенски вә Р. О. Јакобсонун әсәрләриндә көстәрир.

Мүасир дилчилик типолокијасында нәзәрә чарпан дөрдүнчү чәһәт будур ки, дилчиләрин мүүјјәи гисмийин (Ч. Гринберг, Ј. С. Кубрјакова, Ј. К. Лекомсөв, Т. Милевски, В. А. Москович, В. Скаличка вә Ј. Қramsky-нун вә с.) әсәрләриндә дил типолокијасы үчүн квантитатив (кәмијјәт) ме'јарлар тәтбиг едилир вә онлары истифадә олундуғлары сәһәләр тәдгиг олунур [30, 532].

Чох зәнкин вә мүхтәлиф тәдгигатларын олмасына бахмајараг, дилләрин грамматик гурулуша көрә тәснифиндә ән'әнәви морфоложи бөлкү өз күчүнү һәлә дә сахламагдадыр. Һәмнин бөлкүјә әсасән, дүнјада мөвчуд олан бүтүн дилләр дөрд мүхтәлиф група ајрылыр:

1. Көк дилләр.
2. Агглютинатив дилләр.
3. Флексив дилләр.
4. Ийкорпоратив дилләр.

Көк дилләрә аморф, моносиллабик (тәкһечалы), чәзри, тәчрид едиләи вә с. дилләр дә дејилир. Адындан көрүндүјү кими, дилләрин бу группу, шәкилчиси олмајан, грамматик ваһиди јалныз лексик ваһидләрдән, јә'ни көкләрдән ибарәт олан дилләри нәзәрдә тутур. Демәли, бу дилләрдә морфемин јалиыз бир нөвү — көкморфемләр мөвчуддур, шәкилчи морфемләр исә јохдур. Шәкилчи морфемләр јохдурса, демәли, Һәмни дилләрә деривасија вә релјасија әлағәләри јарадан морфемләр дә тамамилә јаддыр.

Бәс белә дилләрдә лексик-грамматик (деривасија) вә грамматик (релјасија) әлағәләр нечә ифадә олунур? Грамматик мә'наларын грамматик васитәләри һансылардыр?

Көк дилләрдә бүтүн грамматик әлағәләр даһа чох фонетик вә синтактик васитәләрлә һәјатә кечирилир. Һәмни дилләрдә өзүнү көстәрән әсас грамматик васитәләр сөз сырасы вә интонасијадан ибарәтдир. Грамматик мә'наларын ифадәсиндәки мөһдудлуғ бу дилләрин фонетик гурулушунда бир сыра хүсусијјәтләрин јаранмасына сәбәб олур.

Дилчилик тарихиндәи мә'лум олдуғу кими, кечән әсрин көркәмли алмаи дилчиләриндәи А. Шлөјхер көк дилләри кристаллара бәнзәдиб, онлары јалныз мә'наја әсасланан дилләр адландырымышдыр.

Көк дилләрин типик нүмунәси кими Чин әдәби дилини көстәрмәк олар.

Агглютинатив диллэрэ агглютинативлэшэн, илтисаги, шәкилчили, шәкилчилэшэн диллэр дә дежилир. Бу диллэрдә бүтүн лексик-грамматик, *ја'ни* сөздүзәлтмә (деривасија) вә грамматик, *ја'ни* сөздәјишмә (релјасија) әләгәләр, илк нөвбәдә, шәкилчи морфемләр васитәсилә реализә олунур. Агглютинатив дилләрин сәчијјәви хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, һәмин диллэрдә көк вә шәкилчи морфемләр һәр бир һалда өз мүстәгиллијини горујур. Тәсадүфи дејилдир ки, А. Шлејхер агглютинатив дилләри биткиләрлә мүгајисә етмишди. Доғрудан да, һәмин диллэрдә көк санки ағачын көвдәси, шәкилчиләр исә онуи шахәләри вә ја будағлары кими мөвчуд олур. Шәкилчиси олан, даһа доғрусу, сөздүзәлтмә вә сөздәјишмә процесләри шәкилчи морфемләрлә «механизмләшдирилән» дикәр дил типләриндән фәргли оларағ, агглютинатив диллэрдә көк грамматик ваһид олмагла, өз лексик вә фонетик тәркибини һәмишә мүһафизә едир вә шәкилчидән кәнарда да мөвчуд олур. Бу диллэрдә бүтүн сөз көкләри сөзә бәрәбәр олур вә мүхтәлиф лүғәтләрдә мүстәгил лексик ваһидләр кими гејд олунур. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бә'зи тәдрис китабларында көкә верилән тә'риф әслиндә агглютинатив дилләрини тәбиәтинә ујғун дејил. Һәмин тә'рифи хатырладырығ: «Сөзүн дәјишилмәјән һиссәсинә көк, дәјишилән һиссәсинә исә шәкилчи дејилир; мәсәлән, *дәфтар*, *дәфтәрин*, *дәфтарә* вә с. Куја бурада *дәфтар* дәјишмәз галдығы үчүн көк, *-ин*, *-ә* һиссәләри дәјишдији үчүн шәкилчидир.

Әлбәттә, бу әмәлијјаты чидди вә елми үсул һесаб етмәк олмаз. Белә ки, бунун тамамилә әксинә олан експеримент дә апармағ мүмкүндүр: *дәфтәрин*, *гәләмин*, *зәнбилин* вә с. Бурадан белә нәтичә чыхармағ олармы ки, *-ин* һиссәси һәр үч сөздә дәјишмәз галдығы үчүн көк, *дәфтар*, *гәләм*, *зәнбил* сөзләри исә дәјишилдији үчүн шәкилчидир. Шүбһәсиз, бурада мәтләб башгадыр. Нөгсан ондан ибарәтдир ки, башга дил типі үчүн доғру олан һәмин тә'риф агглютинатив дилләрә кор-коранә тәтбиг едилмишдир. Башга дил типі үчүн һәмин тә'риф елми чәһәтдән тамамилә дүзкүн тә'рифдир. Мәсәлән, рус дилиндәки *книга* сөзүнү нәзәрдән кечирәк. Рус дилиндә лүғәт тәркибинин бир үзвү кими һәмин сөз ики һиссәдән ибарәтдир: *книг* вә *а*. Бу һиссәләр рус дилиндә лексик ваһид кими мөвчуд дејилдир, *ја'ни* рус дилинә аид лүғәт китабларында онлара раст кәлмәк мүмкүн дејилдир. Мүстәгил сөз кими бу һиссәләр бирликдә фәалијјәт көстөрмәлидир: *книг+а=книга*. Демәк, агглютинатив дилләрдән фәргли оларағ, рус дили кими дилләр үчүн көк=сөз бәрәбәрлији доғру дејил ($K=C$). Һәмин диллэрдә сөз һәмишә көк вә шәкилчинин бирләшмәсинә бәрәбәрдир ($\text{сөз}=\text{көк}+\text{шәкилчи}$, даһа ғыса олмағ үчүн $s=k+ш$). Мәһз буна көрә дә рус дилиндә сөз дәјишилмәјән вә дәјишилән һиссәләрдән ибарәтдир. Мәсәлән, *книга* сөзүндә олдуғу кими: *книга*, *книги*, *книге*, *книгу*, *книгой*...

Рус дилинин бу хүсусијјәтинә көрә һәмин дилдә көк вә шәкилчијә чох һағлы олага белә тәриф верилир: **Сөзүн дәјишилмәјән һиссәсинә көк, дәјишилән һиссәсинә шәкилчи дејилир.** Бәс агглјутинатив дилләрдә вәзијјәт нечәдир?

Әввәлдә гејд етдијимиз кими, агглјутинатив дилләрдә, мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә бүтүн сөз көкләри мүстәгил лексик ваһидләрдир, јә'ни мүстәгил сөзләрдир. Көкүи сөз олмасы үчүи һеч бир шәкилчијә еһтијач јохдур. Шәкилчиләр бир гајда олага сөздән кәнарда олур, јә'ни сөзә әләвә едилр, јапышдырылыр. Мәсәлән, рус дилиндәки *книга* сөзүнүн Азәрбајчан дилиндә лексик еквиваленти олан *китаб* сөзүнү нәзәрдән кечирәк. Рус дилиндә һәмин сөзү, дејәк ки, јијәлик һалда ишләтмәк үчүн ону дәјишдирмәли олуруг: *книга—книги*. Азәрбајчан дилиндә исә һәмин графматик просес заманы сөздә һеч бир дәјишиклик баш вермир, сөзә јалһыз шәкилчи әләвә олунур: *китаб+ын*.

Әлбәттә, рус дилиндә самитлә битән сөзләр дә вардыр; мәсәлән; *стол, карандаш* вә с. Белә сөзләр рус дилиндә, мәлүм олдуғу кими, икинчи нөв һалланмаја дахилдир вә һалланаркән, илк бахышда онлара да шәкилчи әләвә олунур: *стол, стола, столу, столом, (о) столе*. Бәс белә олан һалларда нечә, јухарыдакы тәриф өз гүввәсини сахлајырма? Бәли, сахлајыр. Белә ки, рус дилиндә һәмин сөзләр дә *к+ш* ганунуна табедир. Лакин бурада шәкилчи сыфра бәрәбәрдир (*ш=0*). Демәли, адлыг һалда сыфыр олан шәкилчи дәјишиләрәк, јијәлик һалда -а, јөилүк һалда -у, тә'сирлик һалда јенидән сыфыр, биркәлик һалда (творительный падеж) -ом, јөилүк һалда (предложный падеж) -е шәкилчисинә чеврилир.

Бу графматик изаһаты агглјутинатив дилләрә дә шамил етмәк олмазмы? Јох, олмаз.

Рус дили үчүн вердијимиз шәрһиң доғрулуғу, мәсәлән, биринчи нөв һалланмаја дахил олан сөзләрлә (*книга, земля* вә с. үмумијјәтлә, сону -а вә-я шәкилчиси илә битән бүтүн исимләр*) мугајисә илә әсасландырылыр. Агглјутинатив дилләрдә исә белә мугајисәләр апармаг мүмкүи дејил; башга сөзлә, *алма* сөзү илә *китаб* сөзү арасында һеч бир фәрг јохдур. Графматик мә'налар онлара јалһыз шәкилчи артырмагла, әләвә етмәклә ифадә едилә биләр**.

Агглјутинатив дилләрдә көк кими, шәкилчиләр дә өз специфик хүсусијјәтләри илә фәрғләнир. Башга типли дилләрдән, мәсәлән, флектив дилләрдән олан рус дилиндән фәрғли олага, агглјутинатив дилләрдә, мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә

*Мә'нача киши чинсинә дахил олан -а вә -я илә битән алынма сөзләр мүстәснадыр.

** Әлбәттә, графматик мә'наның ифадә олунмасы башга графматик васитәләрлә, мәсәлән, сөз сырасы васитәсилә дә ола биләр. Мәтләб сөзүн дәјишмәз галдығыны нәзәрә чарпдырмагдыр.

шәкилчиләр тәкмә'налы олур; даһа доғрусу, һәр шәкилчи жалныз бир грамматик мә'на дашыыр. Дејәк ки, рус дилиндә в домах сөзүндәки-ах шәкилчиси һәм чәмлик, һәм дә јерлик грамматик мә'наларыны билдирир. Һәмин шәкилчини даһа -а, -х олмагла ики јерә ајырмағ вә һәр биринә хусуси мә'на вермәк гејря-мүмкүндүр. Агглютинатив Азәрбајчан дилиндә исә чәмлик вә јерлик грамматик мә'наларынын ифадәси үчүн ики шәкилчи лазымдыр: *ев + ләр + дә**. Беләликлә, рус дили кими дилләрдә сөз вә ја сөз-форма дахилиндә жалныз бир сөздәјишдиричи шәкилчи ола билдији палда, Азәрбајчан дилиндә сөздәјишдиричи шәкилчинин сајы сәрбәстдир; јә'ни сөз-форма дахилиндә бир, ики, үч, дөрд мүхтәлиф сөздәјишдиричи шәкилчи ола биләр; һәм дә онларын бә'зиләри тәқрар да едилә биләр, мәсәлән, *мәктәб + имиз + дә + ки + ләр + дән + дир + ләр*. Көрүндүјү кими, *мәктәб* көкүнә једди сөздәјишдиричи шәкилчи әлавә едилмишдир вә онлардан чәмлик билдирән -*ләр* шәкилчиси мүхтәлиф вәзифәләрдә (чәмлик, хәбәр категоријасынын үчүнчү шәхсинин чәми) ики дөфә тәқрар едилмишдир. Белә вәзијјәт жалныз агглютинатив дилләрә аиддир. Бә'зән чох доғру оларағ, агглютинатив дилләрдә грамматик мә'наларын ифадә олунма просесини гатара бәнзәдирләр. Сөзүн көкү локомотив, шәкилчиләр исә она гошулаи вагонлар кимидир. Һәр «вагонда» бир грамматик мә'на олур: $K = Ш_1 + Ш_2 + Ш_3 + Ш_n$. Сөз-форманын әсасыны тәшкил едән көк агглютинатив дилләрдә грамматик мә'на көстәричиләриндән, јә'ни шәкилчиләрдән кәскин сурәтдә фәрғләнир вә онлары өз архасынча аяарыр. Белә хусусијјәтләр диқәр дил тилләриндә јохдур.

Дилләрин морфоложи гурулушча үчүнчү типини флексив дилләр тәшкил едир. Онлара флексивләшдирән, үзви, формал, фузијалы, инсирафи дилләр дә дејирләр. Флексив дилләр, илк нөвбәдә, сөзүн дәјишмәсини нәзәрдә тутур. Сөзүн дәјишмәси исә онун соиундакы шәкилчинин вә үмумијјәтлә сөзүн сәсчилдинин дәјишмәси илә олур. Бунунла әлагәдәр флексијанын ики нөвүнү: харици вә дахили флексијаны көстәрмәк олар. Сөзүн дәјишмәсинин бу ики јолу бүтүн флексив дилләрә аиддир. Лакин онларын бу вә ја диқәр дилин грамматик гурулушунда тутдуглары јер мүхтәлифдир. Мәсәлән, рус дили үчүн харици, әрәб дили үчүн исә дахили флексија даһа чох сәчијјәвидир.

Харици флексијаја мисал оларағ, јухарыда гејд едилдији

* Бә'зи дилчиләр агглютинатив дилләрдә куја бир нечә мә'на билдирән шәкилчиләрин мөвчуд олдуғуну көстәрирләр. Һәмин тәдғигатчыларә көрә, мәсәлән, -*дыр/-дир/-дур/-дүр* шәкилчиси үч мә'на билдирир: хәбәрлик, фе'ләрдә тә'сирлилик вә ичбарлығ. Көрүнүр, онлар шәкилчинин чох мә'налылығ илә омонимлијини гарышдырырлар. Сөһбәт ејни заманда бир нечә мә'на билдирән шәкилчиләрдән кедир. Агглютинатив дилләрдә исә белә шәкилчиләр. һәгигәтән, јохдур.

кими, *книга* сөзүнү көстөрө биләрик. Бу сөзүн һалланмасына диггәт едәк: *книга, книги, книге, книгу, книгой, (о) книге*. Көрүндүҗү кими, һәр бир һалда грамматик мә'на сөзүн сонунда кәлән шәкилчи һиссәсинин дәҗишмәси јолу илә әлдә едилмишдир.

Даһили флексија исә адындан да көрүндүҗү кими, сөзүн даһилиндә баш верир; һәм дә бу дәҗишмә һеч бир фонетик мүнһтдәи асылы олмур. Азәрбајҗан дилинин лүгәт тәркибинә даһил олмуш *һөкм, һаким, һөкүмәт, мәһкум, мәһкәмә, һакимийјәт, истегһам, һикмәт, мүһакимә, мөһкәм* әрәб сөзләринә диггәт јетирәк.

Һәмин сөзләр Азәрбајҗан дилинин лүгәт тәркибиндә мүстәгил лексик ваһидләр кими, мөвчуддур. Әрәб дилиндә исә онлар мүәјјән деривасион, бә'зи һалларда исә јатта релјасион грамматик әлагәләрин көстәричиләри вә нәтичәләридир. Әрәб дилиндә онларын һамысы ејни бир *көкә (һКМ)* аид олуб, мүхтәлиф даһили флексија һадисәләри илә бағлыдыр. Даһили флексијаиын әсас олдуғу флектив дилләрдә даһили флексија формалары мүәјјән системә маликдир вә мөһкәм морфоложи моделләр шәклиндә мөвчуддур. Мәсәләи, әрәб дилиндә даһили флексија јолу илә ифадә олунаи чәмлик моделләринин (сынын чәм) бә'зи формаларына нәзәр салағ*.

тәк	чәм	әрәбчә мә'насы
тәрәф	әтраф	тәрәфләр
хәбәр	әхбар	хәбәрләр
шәхс	әшхас	шәхсләр
шаир	шүәра	шаирләр
алим	үләма	алимләр
әдиб	үдәба	әдибләр
тачир	түччар	тачирләр
талиб	түллаб	тәләбәләр

Ејни вәзијјәт мүхтәлиф фе'л бабларына да аиддир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, даһили флексија бүтүн флектив дилләр үчүн сәчијјәвидир; мәсәләи, инкилис дилиндә даһили флексија даһа чох фе'лләрдә, хүсусәи фе'лин заман категоријасында өзүнү көстәрир: *L sing мән охујурам (маһны) — L sang Мән охудум (маһны), L ring мән зәнк едирәм — L rang Мән зәнк етдим* вә с.

А. Шлејхер флектив дилләри мә'на вә әлагәнин вәһдәтинә әсасланан дилләр адландырыб, онлары һејван организминә бәизәтмишди. Бурада һәгигәт вардыр. Флектив дилләрдә лексик

*Мисаллар даһа чох Азәрбајҗан дилинин лүгәт тәркибинә кечмиш әрәб сөзләри әсасында верилр. Бир даһа гејд едирик ки, Азәрбајҗан дилиндә онлар грамматик ваһидләр јох, мүстәгил лексик ваһидләрдир.

[illegible]

*

* *

• дидитек егеуе лүлді

[illegible]

934).

[illegible]

инкорпорация алааньр

О. С. Ахманова инкорпорација бела изахат верпр: «бир- бирини јанашан, маьмују көмөкчө лүңүрдүрдүр формашы- рыан көкүрүн бирдешмеси fory нн созыи (ахул хуьси нөв синтагматик ваһини) маһсулар јарпанма уьсул» [2, 177]

распаяны и не являются объектом

Датум наредба: 19.12.2019.г.

[illegible]

-dop-иныхем дерwəp-dop-хөк нсəwərxəs иинһиртүгэ

* *

*

Диллэрин тиположи вэ кенеаложии тэснифлэри арасында
јахын элагэ вар. Бүтүн гоһум диллэр ејни дил типинэ дахил
олур. Лакин онларын мүтлэг гоһум олмасы зэрури дејил.

ЭДЭБИЈЈАТ

1. Р. И. Аванесов. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.
2. О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. А. А. Беленький. Лексикология и теория языкознания (ономастика). Киев, 1972.
4. Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
5. Е. М. Галкина-Федорук. Слово и понятие. М., 1956.
6. Б. Н. Головин. Введение в языкознание. М., 1977.
7. Грамматика русского языка, т. II, ч. I, изд. АН СССР, М., 1954.
8. А. Гурбанов. Үмүмү дилчилик, Баку, 1977.
9. Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969.
10. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, часть II, М., 1965.
11. Л. Р. Зииндер. Общая фонетика. М., 1960.
12. Известия АН СССР, ОЛЯ, 1952, т. XI, вып. 4.
13. Известия АН СССР, ОЛЯ, 1953, т. XII, вып. 4.
14. Исследования по общей теории грамматики, М., 1968.
15. Исследования по фонологии, М., 1966.
16. С. М. Киров адына АДУ-нуи елми эсэрлэри, 1956, № 1.
17. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
18. И. Г. Кошечая. Типологические структуры языка. Киев, 1970.
19. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970.
20. Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1966.
21. Т. П. Ломтев. Предложение и его грамматические категории. М., 1972.
22. Е. А. Макаев. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., 1975.
23. Ю. С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1975.
24. М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959.
25. Г. П. Мельников. Детерминантная классификация языков и языки Банту. М., 1972.
26. Е. М. Мурзаев. Очерки топонимики. М., 1974.
27. А. М. Мухин. Лингвистический анализ. Теоретические и методологические проблемы. М., 1976.
28. В. А. Никонов. Введение в топонимику, М., 1965.
29. В. А. Никонов. Имя и общество, М., 1974.
30. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972.
31. Принципы описания языков мира. М., 1976.
32. Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. М.—Л., 1964.

33. А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967.
34. А. А. Реформатский. Фонологические этюды. М., 1975.
35. Д. З. Розенталь, М. А. Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976.
36. Система и уровни языка. М., 1969.
37. ССРИ ЕА Азәрб. Ф. хәбәрләри, 1941, № 3.
38. Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
39. О. П. Суник. Общая теория частей речи. М.—Л., 1966.
40. А. В. Суперайская. Общая теория имени собственного. М., 1973.
41. Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
42. Г. П. Торсуев. Проблемы теоретической фоники и фонологии. М., 1969.
43. И. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960.
44. Универсалии и типологические исследования. М., 1974.
45. Л. В. Щерба. Фонология французского языка. М., 1957.
46. D. Jones. The Phoneme, its Nature and Use, Cambridge, 1948.
47. W. F. Twaddell. On Defining of the Phoneme, Language Monographs. 1935, XXI, Baltimore.

и сачија дашыса да, чэр бир конкрет еим учун, о чымладала
дичилик учун конкрет вазифа реалеза сачија реалеза.
Методологика адалатен, метод хатгында умуми таълим
ми баша дүшүр. Лакнин онун марат даярсаи даха кеш-
ир. Бейк совет енсиклопедиясынын учунчу нэширида ме-
дологика «фазалиятини гүрүлүшү, мантиги ташкили, метод
э васталари хатгында таълим» (16-чы чылд, с. 478) кими
вах едилер. Чэр бир халда методологика тадигат үсүлү ола
етолдан фарги оларат, идрак вастасы юх, идрак таълими
ими мөвчүдүр.

Дичилик тарихи кестар ки, бу елимин тарихи ки мұх-
алиф дүнја көрүшүн мұбарза тарихи кими баша дүшүлө
илер. Чал тадм лунаныстаа материялист Демокритла
деалист Платону дичилик бахышлары таршы-таршыла
үрүдү.

Орта асрларда идеалист ва материялист көрүшларин мұба-
изасини номинатистларини ва реалистларин дичилик бахыш-
ларынын эидиияттида көрмөк олар.

Бу вазийет тамамла табдилер. Бера ки, бүгүн саңапарла
мдүгү кими, дилин тадиги да тадигатчыны фалсефи мөв-
еинден асылдыр. Б. А. Сербренников [азыр ки, чэр бир
метод чамисе бу ва-ја джар умуми фалсефи
изарията ала ва-ја билаваста ва-ја билаваста
исыа олу. Чатта алим өзүнү фалсефедан канар елан
дан халларда бера, ону асрларда бу ва-ја джар фалсефи
система ала умуманназар икикирер таппат олар» [21, 260].
Ф. Енжелс тадигана суратла кестармиши ки, «табигату-
наслар хансы мөвгелә дүрүрар-дүрүрар, онлара чөкмөра-
ны еден фалсефедир. Масала [ааныз ондатыр ки, онлар [ара-
дычыларында молла олаң [армаз бир фалсефанын чөкмө-
раилет етмөксинини жоха, онлар ера бир фалсефадүр
назарияси формасына асаланмат истидирер ки, о, фалсе-
фүр тарихи ва онун наалиятларини таанышыа истидил

Совет дичилигинин ели методоложи асасыны марксист-
ленинчи фалсефи-диалектик материялизм ташкил едилр. Ф. П.
Филиппин гед едиги кими, «биза, дичилера, К. Марксы,
Ф. Енжелсин, В. И. Лениннин өлмаз бейк таълими чох көмөк
едир ва едечкидир» [13, 24].

2. Дилин өрнәли масе үсүллары. Дичиликда

мұшадде ва тәрүба. Дичиликда методлар маселеси.
Дилин тадигини изазариясини ва тәрүбаини вадити

Дилин өрнәли масеини умуми үсүллары ичарисинда мұ-
шадде, тәрүба ва методлар масе мұһым јер түтур. Демак

Дилчилик мушаһидәчисиндән тәләб олунан кејфијјәтләрдән бири дә *дилчи һәссаслығыдыр*. Лингвистик һәссаслыға малик олмајан дилчидән уғурлу мушаһидә апармағ габилијјәти көзләмәк олмаз.

* *
*

Дилин өјрәнилмәси үсулларындан бири дә тәчрүбәдир. Тәчрүбә өјрәнилән һадисә үзәриндә гурулан елми сынағ демәкдир. Мүшаһидә нәтичәсиндә топланмыш материал мәһз елми чәһәтдән сынағдан кечирилдикдән сонра өз елми изаһыны алыр.

Тәчрүбәнин, лабораторија, сосноложи вә фикри тәчрүбә кими мүхтәлиф формалары вардыр.

Дилчилијин лабораторија тәчрүбәси формасы даһа чох тәчрүби фонетика саһәсинә аиддир. Даһа доғрусу, һәләлик дилин лабораторија тәчрүбәсиндә нәзәрдән кечирилән һадисәләри — фонетик ваһидләр, јәни сәсләр, сөз вурғусу, нитонасија вә с.-дир. Дилин диқәр сәвијјәләри: лексика, грамматика вә с. машын-лабораторија тәчрүбәси апармағ имканына малик дејилдир. Бу саһәләр үзрә лабораторија тәчрүбәси кими картоткалардан истифадә едилир.

Картотка дүзәлтмәјин өз техникасы вардыр вә бу, һәр бир һалда конкрет тәдгигат мәғсәди илә бағлы олур. Дилин мүхтәлиф ваһидләри үзрә картотка дүзәлтмәк мүмкүндүр.

Ејни мәғсәдлә топланмыш сајча чох олан картоткалар мүәјјән системә салындығда дилчилик картотекасы адаланыр. Дилчилик картотекасыидан дилин лабораторија тәчрүбәси кими бу вә ја диқәр дилин тәдгигиндә кениш сурәтдә истифадә едилир.

Тәчрүбә формаларындан бири дә сосноложи тәчрүбәдир. Тәчрүбәнин бу иөвү игтисадијјат, педагогика, һугуг, сосиолокија, сосиал-психолокија саһәләрини әһатә едир. Дилчилик педагоғи вә сосиоложи саһәләрдә апарылан тәчрүбәләрдә долајысы илә даһа чох иштирак едир.

Тәчрүбәнин үчүнчү формасы олан фикри тәчрүбәдә дил һадисәләринин идеал чәһәтләри нәзәрдә тутулур.

* *
*

Дилин тәдгигиндә сон замаилар чох кениш јајылмыш үсуллардан бири дә моделләр вә ја моделләшдирмә үсүлүдүр.

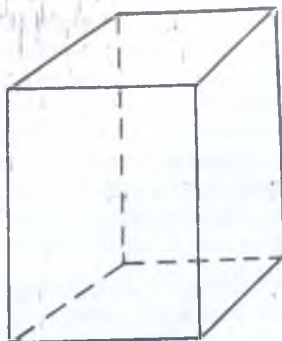
Моделләшдирмә О. С. Ахманованын дилчилик терминологи лүғәтиндә белә изаһ едилир: «Ја мүстәғим мушаһидәјә кәлмәјән, ја да ки, чох мүрәккәблији илә фәргләнән объектин

схематик сурәтдә әкс етдирилмә-
сидән ибарәт олан елми үсул» [2,
238].

Башга бир терминология дилчи-
лик лүгәтиндә моделләшдирмә
һаггында язылып: «Һәр һансы
бир дил ваһидинин схем вә ја мо-
делинин тәртиби» [28, 182]

Бу изаһлардан икинчиси даһа
доғрудур. Белә ки, тәчрүбәдә ән
ади, мүшаһидәдә чох асаилыгла
кәлән, сөз садәлији илә фәргләнән
дил фактларынын, объектинин моделләшдирилмәси һаллары-
на тез-тез раст кәлмәк олур; мәсәлән, түрк дилләриндә саит-
ләп системинин куб шәклиндә көстәрилмәси.

Јахуд нитг һиссәләринин чохлуглар нәзәријјәси әсасында
гејд едилмәси:

$$\sum_{i=1}^n c_i$$

Моделләшдирмәни дилин өјрәнилмәси үсулларындан бири
кими изаһ етмәк үчүн дилчиликдә модел аңлајышынын өзү-
һүн изаһа еһтијачы вардыр.

О. С. Ахмановаһын лүгәтиндә модел термининин ики мә-
насы көстәрилип: «1. (схем). Мүрәккәб дил ваһидләриндә сег-
мент вә фөвгәлсегмент үнсүрләрин ардычыллыгларынын һә-
мин дилин структурунун хассәләри илә мүәјјәнләшдирилән
вә нитгдә мүнәзәм сурәтдә әкс етдирилән ганунаујғун јер-
ләшдирилмәси...

2. Дилин структур үнсүрләринин (тәртибедәнләрин) һәмин
дилә хас олан парадигматик схеми; бу схемни (онуи һәр һан-
сы һиссәләринин, јахуд үнсүрләринин) дилин өјрәнилмәси
үсулларындаи бири кими онуи моделләшдирилмәсинин јығчам
символик сурәти...» [2, 238].

Д. Е. Розентал вә М. А. Телеикованын лүгәтиндә исә модел
һаггында язылып: «Һәр һансы бир дил ваһидинин тәркиб
һиссәләринин ардычыл сурәтдә јерләшдирилмәсини көстәрән
схем, јахуд нүмунә» [28, 182].

Моделин бу изаһы бнзә даһа гәнаәтбәхш көрүнүр. Белә ки,
моделләшдирмәдә олдуғу кими, бурада да дил ваһидинин сә-
чијјәси әсас дејилдир. Дилин бүтүн сәвијјәләри үчүн онла-
рын садә вә мүрәккәблијиндән асылы олмајараг, моделләр
мүәјјәиләшдирмәк мүмкүндүр.

Дилин өјрәнилмәси үсулу кими, моделләр дә ики чүр
олур: модел-нүмунәләр вә модел-конструктлар.

Модел-нүмунәләрә бу вә ја диқәр дилин мүхтәлиф
сәвијјәләринә аид ваһидләрин әсас әламәтләринин гејд олунмасы
дахилдир; мәсәлән, *һеһа*, *сөз* *чүмлә* моделләри вә с.

Модел-конструктлар биринчиләрдән өз мүчәррәдлији илә гләнир. Бу моделлар, әсас е'тибарилә, дедуксија, фәрзијјә илә гурулуру вә даһа чох үмуми сәчијјә дашыјыр.

Модел-конструкта нүмунә олараг, И. И. Ревзинин «Мүасир структур дилчилик» китабынын «Грамматик категоријанын елләшдирилмәси» фәслинин «Мүхтәлиф гурулушлу дил-үчүн нитг һиссәси модели» бөлмәсиндән бир абзасы ихти-ла веририк: «Дејәк ки, һәр һансы бир X сөз үчүн онун Γ парадигмасы верилмишдир. Ә-јә дахил олан бүтүн ифадә-ин Γ сурәтини көтүрәк. Биринчи, дәрәчәли мүрәккәблијә-ик дил үчүн $Z_1 = \Gamma(v)$, $\Gamma(\theta)$ бүтүн Γ -аиләсини алырыг вә ары тип адландырырыг. Беләликлә, әкәр һәр бир дүзкүн $x'f_2$ ифадәсиндәки X , $\Gamma(x)$ -ә дахил олур, $g = g_1 Z g_2$ дүзкүн-дәсини алырыг ки, бурада $Z\Gamma(y)$ -ә дахил олур...» [28, 127]. Моделләшдирмә тәдгигат үсулунда мүхтәлиф дүстур вә киләрдән дә истифадә едилир.

Дил һадисәләринин шәрти ишарәләрлә көстәрилмәсинә делләшдирмә дүстурлары дејилир; мәсәлән, $\Rightarrow V' \Rightarrow V' \dots$ дүстуру илә додаг, $V^p \Rightarrow V^p \Rightarrow V^p \dots$ дүстуру илә аг аһәнкини көстәрмәк олар.

Ҷизкиләрә исә хәтләр, нөгтәләр, мүхтәлиф һәндәси-гурулар, чәдвәлләр, диаграмлар вә с. дахилдир. Мүхтәлиф-ләрә аид лексика, фонетика вә грамматика китабларында ара раст кәлмәк олар. Мәсәлән, бу дәрслијини «Лексика», бәһ-дә сөзә аид верилән үчбучаглар (сәһ. 159—170) җизкиләрә-сал ола биләр.

Моделләшдирмә үсулу даһа чох структур дилчилијә аид-а да, ондан дикәр дилчилик мәктәбләриндә вә ән'әнәлә-идә дә истифадә едилир.

* *
*

Дилин тәдгиги үсуллары барәдә јухарыда дејиләнләрдән-ын олур ки, дилчилик тәдгигаты заманы нәзәријјәнин вә-рүбәнин вәһдәти вачибдир.

Доғрудур, бә'зи тәбиәтшүнаслыг елмләриндә олдуғу кими, дилчиликдә дә тәдгигатчылары нәзәријјәчиләр вә тәчрү-чиләр олмагла ики група ајырмаг олар.

Нәзәријјәчиләри, адәтән, үмуми дилчилик, структур вә ри-ни дилчиликлә мәшғул олан дилчиләр тәмсил едилрәр. Он-н һәгигәтәи, бир гәјда олараг, дилин нәзәри мәсәләләри-ә мәшғул олурлар.

Тәчрүбәчиләрә исә даһа чох конкрет бир диллә вә јахуд аиләләри илә мәшғул олан дилчиләр дахилдир. Онлар бу-ја дикәр бир дилин лексик, фонетик, грамматик гурулушу-бу вә ја дикәр бахымдан (мүасир вәзијјәтинә кәрә, та-и вә ја мүгајисәли аспектләрдән) мәшғул олурлар. Әлбәт-бу, фактдыр вә ону инкар етмәк олмаз.

Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, конкрет дил фактына, тәчрүбәжә әсасланмајан нәзәријјәчинин өз ишиндә лазыми мүвәфғәјјәт газанмасы чох чәтин олдуғу кими, дилчилик нәзәријјәсинә кифајәт гәдәр јијәләнмәјән тәчрүбәчинин уғурлу елмин әсәрләр јаратмасы да мүшкүл ишдир. Бу фикир тамилә доғрудур ки, «тәчрүби вә нәзәри биликләрини мүнәсибәти елмин иикишафынын мүхтәлиф дөврләриндә дәјишилир, лакин бу биликләр елмин өзүлүиү дағымадан бир-бири илә мүнәгишәјә кирә билмәз. Тәчрүбәләр вә јени фактлар јени фәрзијјәләр вә нәзәријјәләр доғурур, өз нөвбәсиндә, јени фәрзијјәләр вә нәзәријјәләр дә јени тәчрүбәләр вә фактлар тәләб едир. һәтта дүстурлашдырылмыш вә мөтодик чәһәтдән зиддијјәтли олмајан мұлаһизәләр зәнкин фактик материал вә лазыми нәзәри база олмадан нәзәријјәдән нәзәријјәбазлыға; фактларын тәсвири вә лингвистик тәчрүбәләр нәзәри изаһ олмадан мөгсәдсиз, гармагарышығ коллексијачылыға чеври-лир» [12, 213].

Дилчиликдә тәсвири, мұғажисәли вә дилчилик чоғрафијасы методларындан истифадә едилир.

ТӘСВИРИ МЕТОД

1. Тәсвири метод, онун әсас үсуллары вә истигамәтләри

Тәсвири метод, адындан да көрүндүјү кими, дил фактларынын, дил һадисәләринин тәсвири илә мәшғул олур. Өз вәзифәсинин сәчијјәсинә көрә бу метод дилчилик тарихиндә ән гәдим тәдгигат үсулу һесаб едилир.

Мә'лум олдуғу кими, истәр гәдим һинд, истәрсә дә јунан дилчилик мәктәбләри, «Искәндәријјә грамматикасы» нүмәјәндәләри өз тәдгигатларыны тәсвири методла апарырдылар. М. Кашғаринин «Дивани-лүғәт-ит түрк» әсәри нәзәрә алынмазса, әрәб дилчилији мәктәби дә өз тәдгигатында һәмин метода әсасланмышдыр.

Орта әсрләрдә, интибаһ дөврүндә јаранан бүтүн грамматика дәрсликләри дә һәмин тәдгигат үсулу илә һазырланмышдыр.

Тәсвири методдан бизим дөврүмүздә дә кениш сурәтдә истифадә олунур. һәмин тәдгигат үсулунун дилләрин өјрәнилмәси ишинә тәтбиги мұасир дөврдә өзүнү үч чәһәтдән көстәрир. Биринчиси, бу методдан ајры-ајры дилләрин елми грамматикаларынын һазырланмасында истифадә олунур. Академик грамматика адланан һәмин тәдгигат ишләри конкрет дилләрин фонетик, грамматик гурулушу барәдә там елми тәсәввүр верир. Икинчиси, һәмин үсул мүхтәлиф дилләрә анд дәрсликләрин һазырланмасы ишиндә кениш тәтбиг олунур. Нәһајәт, үчүнчүсү, тәсвири метод мұасир дөврүн әсас дилчи-

лик мәктәпләриндән олан структур дилчиликдә башлыча тәдгигат үсулу кими ишләнир. Тәсадүфи дејил ки, Америка структурализми дескриптив* дилчилик адланыр.

Көрүндүјү кими, тәсвири методун тарихи гәдим, ишләнмә сәһәси исә чох кеишдир.

Тәсвири метод бә'зән мүәјјән дөврлә, даһа доғрусу, тәдгигат апарылан дөврлә әләгәләндирилир. Мәсәлән, В. И. Кодухов јазыр: «Тәсвири метод дилин мүәјјәи инкишаф мәрһәләсиндә дил һадисәләринин сәчијјәләндирилмәсиндә тәтбиг олуна тәдгигат үсуллары системинә дејилир; бу, *синхроник* (курсив мәнимдир — А. А.) тәһлил методудур». [12, 219]. Бу мүләһизәнин дәгигләшдирилмәјә еһтијачы вардыр. Белә ки, тәсвири метод мүасир дил һадисәләринин, үмумијјәтлә, мүәјјән дөврүн дил һадисәләринин тәдгигинә тәтбиг едилдији кими, бу вә ја дикәр дилин тарихи инкишафына да аид едилә биләр. Јә'ни о методдан диахроник дилчиликдә дә истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, мүхтәлиф дилләрә аид јазылмыш бир сыра тарихи грамматикалар буна мисал ола биләр.

Демәли, тәсвири метод үчүн тәдгигатын истигамәти јох, онун үсулу әсасдыр. Бу мә'нада тәсвири методун мүасир дил вә дил тарихи кими ики тәдгигат истигамәтини көстөрмәк олар.

Тәсвири методла јазылмыш дилчилик әсәрләри тәсвири дилчилик адланан хүсуси дилчилик сәһәсини әмәлә кәтирир. Тәсвири дилчилијин бөлмәләри ичәрисиндә сәјјар дилчилик** хүсуси јер тутур. А. Ј. Кибрик сәјјар дилчилији белә изаһ едир: «Тәдгигатчы үчүн ана дили олмајан чанлы дилин мүстәгил јарадычылыгыла... өјрәнилмәсинә вә тәсвир едилмәсинә истигамәтләндирилән дилчилик үсуллары комплексини сәјјар дилчилик адландырырлар. Бу чүр өјрәнмә чохлу мүхтәлиф мөгсәдләр дашыја биләр: дил там ја һиссә-һиссә, нәзәри ја тәчрүби, өз-өзлүјүндә ја гаршылашдырма илә, синхроник ја диахроник сурәтдә өјрәнилә биләр» [11, 11]. Даһа сонра мүәллиф көстәрир ки, «һәр бир тәсәввүр едилән лингвистик тәсвири фәалијјәтин әсас объектләри ашағыдакылар сајыла биләр: тәдгигат предмети (дил) ки, биз ону дил-объект адландырачағыг, мүшаһидә объекти (мәтнләр, јахуд бизим адландырдығымыз кими, мәлуматлар) вә тәдгигат мәһсулу (адәтән, грамматика адландырылан дил-объект модели) [11—12].

* Инкилисчә descriptive (blskriptiv) тәсвири демәкдир. Descriptive Linguistics (тәсвири дилчилик).

** Рус дилиндәки *полевая лингвистика* термининин гаршылыгы кими ишләдирик. Она чөл дилчилији дә демәк олар.

* * *

Лухарыда дежилэнлэрдэн ајдын олур ки, тэсвири метод мүхтәлиф тәдгигат үсуллары, истигамәтлери, мәрһәләлери вә с. ибарәт олан бир систем тәшкил едир.

Тэсвири методла апарылан тәдгигатын вә јахуд тэсвири тәһлилин үч мәрһәләсини кәстәрирләр [12, 219—220].

Биринчи мәрһәлә мәтидән дил ваһидләрини, илк нөвбәдә, дилин иоминатив вә коммуникатив ваһидләри олан сөзләрин вә чүмләләрин сечилмәсини нәзәрдә тутур. Мә'лум олдуғу үзрә, јазылы мәтнләрдә онлары мүәјјәнләшдирмәк олдуғча асандыр. Белә ки, сөзләр мәтндә бошлуғларла, чүмләләр исә нөгтә, суал, иида ишарәлери, үч нөгтә кими дурғу ишарәлери илә һудудлаиыр. Тәдгигатын бу мәрһәләси мүшаһидә үсулу васитәсилә апарылыр.

Икинчи мәрһәлә хүсуси нәзәри һазырлығ вә тәдгиг едиләи дили билмәји тәләб едир. Белә ки, бу мәрһәләдә сечилмиш дил ваһидләри артығ мүшаһидә илә бәрабәр, тәчрүбәдән кечирилир, јәни сөзләр көк вә шәкилчиләрә, чүмләләр исә чүмлә үзвләринә ајрылыр.

Нәһајәт, үчүнчү мәрһәләдә онларын лингвистик тәсвирн верилир. Бу тәсвир мүхтәлиф тәһлил јоллары илә; мәсәлән, ассосиатив, компонентли, спектрал, трансформасион, квантитатив вә с. чәһәтдән апарыла биләр. Бу тәһлил нөвләриндән бә'зиләрини изаһ едәк. Мәсәлән, *ассосиатив тәһлилдә* мүхтәлиф дил ваһидләри, дејәк ки, фонемләр вә морфемләр онлара ујғун фонем вә морфемләрлә гаршылығлы сурәтдә тәһлил едилир.

Компонентли тәһлил, адындан да көрүндүјү кими, тәркиб һиссәләринә көрә апарылан тәһлилин нәзәрдә тутур. Мәсәлән, *гурулушумузун* сөз-формасы *гур,-ул,-уш,-умуз,-ун* тәркиб һиссәләринә, *Мән университетдә охујурам* чүмләси *мән, университетдә* вә *охујурам* тәркиб һиссәләринә ајрылыр вә тәһлил едилир.

Квантитатив тәһлил дил ваһидләрини статистик чәһәтдән өјрәнир вә с.

2. Дилин заһири әламәтләрини өјрәимә үсуллары.

Сосиоложи, мәнтиги вә психоложи, һабелә физиоложи, акустик тәдгигат үсуллары һағгыида аилајыш. Дилчиликдә дистрибутив тәдгиг үсулуна даир

Мә'лум олдуғу кими, дил мүрәккәб ичтимаи һадисәләрдәндир. Одур ки, дилин һәртәрәфли вә дәриндән тәсвирини вермәк үчүн онун заһири вә даһили әламәтләрини ајры-ајрылығда өјрәнмәк зәруридир.

Дилин хариичи эламәтләринин психоложи үсулуи зәрурилији һеч олмасса, нитгин психоложијада идрак просесләриндән бири кими өжрәнилмәсиндә өзүиү көстәрир. Психоложи чәһәтдән нитгин хариичи, шифаһи, монологжи, диалогжи, јазылы, дахили, пассив, фәал нитг кими нөвләри вардыр ки, дилчи онлары нәзәрә алмаја билмәз (Бах. М. Мәһәррәм ов. Психоложија, Бақы, 1968, сәһ. 171 — 174).

Тәсвири методун үсулларындан бири кими, психоложи үсул дил ваһидләринин дәрк олунмасы вә онларыи мә'на нөвләринин изаһында ишләнир.

* *
*

Дилин хариичи эламәтләринин, хусусән сәс гурулушунуи хариичи чәһәтләринин өжрәнилмәсиндә физиоложи вә акустик тәдгигат үсулларыи чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, данышыг сәсләри өз заһири эламәтләринә көрә, илк нөвбәдә, физиоложи һадисәләрдир. Белә ки, һәр бир данышыг сәси данышыг үзвләринин мүхтәлиф һәрәкәти нәтичәсиндә јараныр. Демәли, данышыг сәсләринин тәсвирии вермәк үчүи илк нөвбәдә данышыг үзвләрини билмәк лазымдыр. Тәбиидир ки, данышыг үзвләри, һәр шејдән әввәл, физиоложијанын объектидир вә дилчинин ону өжрәнмәк үчүн физиоложи үсулдан истифадә етмәси зәруридир.

Үмумијјәтлә, дилин сәс гурулушу ваһидләри — данышыг сәсләри, онларын сайт вә самит групларына ајрылмасы, саитләрини вә самитләрин тәсиифи вә с. физиоложи үсула мүәјјәнләшдирилир. Мәһз буна көрә дә тәсвири дилчилијин бир шө'бәси олан фонетиканыи физиоложи әсаслары тәләбәләрә «Дилчилијә кириш» фәнни васитәсилә елә биринчи курсдан өжрәдилри.

Данышыг сәсләри өз јаранма хусусијјәтләринә көрә физиоложи һадисәләр олса да, ешидилмә эламәтинә көрә физики, даһа доғрусу, акустик һадисәләрдир.

Һәр бир данышыг сәси акустик чәһәтдән физики чисмин мүхтәлиф титрәмәси нәтичәсидир. Һәр бир сәс дөрд хассәјә маликдир: учалыг, күч, тембр, кәмијјәт. Бу хусусијјәт ејни илә данышыг сәсләринә дә аиддир.

Демәли, дил ваһиди олан данышыг сәсләринин хариичи эламәтләринин өжрәнилмәсиндә акустик үсула да бөјүк еһтијач вардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, физиоложи вә акустик үсулларыи дилчиликдә чох бөјүк имканлары вар. Онлар хусуси тәчрүби фонетика лабораторијаларында мүхтәлиф чиһазлар васитәсилә һәјата кечирилир. Бу һагда нрәлидә, фәслии сонунчу бөлмәсиндә әтрафлы данышылачагдыр.

Һал-һазырда харицдә, хусусән Америка дескриптив дилчилик мәктәбиндә дистрибутив тәһлил үсулу кениш җайлмышдыр. Дистрибуција «бөлмә», «бөлүшдүрмә» сөзләринин мәнасына уҗуи кәлән сөз олуб, бир грамматик термин кими хусуси мәзмуна маликдир. Дистрибутив тәһлилдә һансы ифадә формасынын ишләиә билмәдијини вә җа һәмин ифадә формасына тәсадүф едилмәдијини көстәрмәк үчүн хусуси ишарәдән истифадә етмәк мәгсәдәүҗун саҗылыр. Бунун үчүн адәтән, мүәјҗән бир грамматик ваһидин әввәлиә гоҗулмуш * ишарәсиндән истифадә едирләр. Дејәк ки, биз Азәрбајҗай дилиндә *китаб+ын+ымыз* морфемләр сырасынын мүмкүн олмадығыны билдирмәк истәјириксә, о заман ону **китаб+ын+ымыз* шәклиндә көстәрмәлијик.

Дистрибутив тәһлил үсулунун әһәмијјәти, һәр шәјдән әввәл, мүхтәлиф морфемләрин сәчијјәси илә әлағәдардыр. Мәсәлән, *ағачын* дејәркән, онун нә олдугуну изаһ етмәк үчүн ағачын өзүнү көстәрмәк олар. Лакин *-ын* морфеминин нә олдугуну изаһ етмәк *үчүн* белә үсулдан истифадә имканы жохдур. Буна көрә дә һәмин морфем һаггында изаһат вермәк үчүн онун һансы әһатәләрдә ишләндијини вә ишләнә билмәдијини көстәрмәк лазым кәлир ки, јухарыдакы изаһатдан көрүидүјү кими, бу да дистрибутив тәһлил демәкдир.

Дистрибутив тәһлил үчүн мараглы олан мүһүм мәсәләләрдән бири морфемләрин ејнилијинин мүәјҗәнләшдирилмәси үсулудур.

Гејд олуна тәһлилә көрә, «морфемләрин ејнилији јалныз дилин мүхтәлиф кәсикләринин мүгајисәси јолу илә мүәјҗәнләшдирилә биләр [6, 97]. Әкәр ики вә даһа артыг дил кәсијиндә истәр ифадә формасы, истәрсә дә мәзмун нөгтеји-нәзәриндән ејни чәһәтләр варса, морфемләрин ејнилији фикрини ирәли сүрмәк олар. Мәсәлән, *ағачдан, китабдан, адамдан* вә с. сөзләр она көрә бир-биринә охшајыр ки, бунларын һәр бири өз-өзлүјүндә исмин чыхышлыг һалынын шәкилчиси олан *-дан* морфеминә маликдир. Јахуд инкилис дилиндә *boys (bolz), girls [дә:lz]* вә с. сөзләрини охшарлығы да онларын һәр бириндә *s[z]* морфеминин варлығы илә тәјйи едилир. Белә сөзләрдә, демәли, чәмлик мәнасына малик олан ејни бир *s [z]* морфемин вардыр.

Дистрибутив тәһлилә көрә, *-дан* шәкилчисини Азәрбајҗан дилиндә исмин чыхышлыг һал шәкилчиси, *s[z]* морфеминин исә инкилис дилиндә чәмлик әләмәти олдугуну сүбут етмәк үчүн бу һалә кифәјәт дејилдир. Белә ки, охшар мәзмуилу дил кәсикләри илә охшар мәзмуна малик олмајан дил кәсикләри арасында да фәрг олмалыдыр. Һәмин кәсикләр ејни морфемләр ишләнмәмәси һалларынын варлығы илә мүәј-

едилир: мәсәлә, ағач, ағачдан. Јахуд дистрибутив тәһ-
дә морфемләрин мүүјјән бир конструксија дахилиндә ар-
ылығы да бөјүк әһәмијјәт кәсб едир; мәсәлә, Азәрбај-
дилиндә *јара-д-ычы-лыг* демәк мүмкүн олдуғу һалда,
а-ычы-лыг, **јара-лыг-ычы-д* вә с. демәк мүмкүн дејилдир.
ә ки, һәр бир морфемин мәзмунундан асылы олараг, мүүј-
јери вардыр. Лакин бә'зи конструксијаларда морфемлә-
јерләшдирилмәсиндә мүүјјән сәрбәстлик нәзәр чарпыр.
әлән, *Мән дүнән университетә кетмишдим* конструкси-
ны *Дүнән мән университетә кетмишдим*, *Университетә*
дүнән кетмишдим, *Дүнән университетә мән кетмишдим*,
университетә дүнән кетмишдим *Университетә дүнән*
кетмишдим кими дә демәк мүмкүндүр. Лакин бурада да
јјән дәрәчәдә мәһдудийјәт вардыр. Азәрбајчан әдәби ди-
ин нормаларына керә *Кетмишдим мән университетә дү-*
конструксијасы мүмкүн дејил вә јахуд һәмин конструк-
ја тәсадүф олунмур.*

Беләликлә, дистрибутив тәһлил морфемләрин мүүјјән
труксијаларда ишләймәсиндә мөһкәм ардычылығын ол-
ны вә бә'зи сәрбәстлијин мөвчудлуғуну мүүјјәнләшди-
Дистрибутив тәһлили әсас көтүрән дилчиләр, дил һаг-
да олан елмин мүһүм вәзифәсини мәһз бунда, морфемлә-
јерләшмәсинин бу принципләрини бачардыгча әтрафлы
ыгчам шәкилдә тәһлил етмәкдә көрүрләр.

ухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, дил гурулушунун
рибутив тәһлили һәр бир морфемин јеринин тәһлили,
и башга морфемләрлә олан вә олмајан әлагәләринин тәһ-
и олуб, дилин структурунун өјрәнилмәсиндә мүүјјән әһә-
әтә маликдир.

Һәмин үсулдан јалныз морфолокијада дејил, дилин башга
јјәләриндә дә истифадә олунур.

илин дахили хүсусијјәтләринин тәдгиги үсуллары.
илчиликдә тәснифат вә системләшдирмә.
арадигмалар үсулу. Мөвгә вә гаршы-гаршыја гојма
уллары. Мүстәгим тәртибчиләр үзрә синтактик тәртиб
улуна даир

Дилин заһири әләмәтләринин өјрәнилмәси зәрури олдуғу
и, онун дахили хүсусијјәтләринин тәдгиги дә бөјүк әһә-
әт кәсб едир.
дларындан да көрүндүјү кими, дилин заһири әләмәтлә-
ин өјрәнилмәси илә дахили хүсусијјәтләринин тәдгиги

Дистрибутив тәһлилдә гаршы-гаршыја гојулан бу конструксијадаи би-
си ән'әнәви дилчилијә керә морфоложи, икинчиси исә синтактик коис-
ја һесаб едилә биләр.

арасында бөйүк фэрглэр вардыр. Дилин заһири эламэтлэринин өйрэнилмэси, эслиндэ, прелингвистика мәсэлэси, А. С. Чикобаванын бөлкүсүнэ көрө исэ, дилчилийин башга елмлэрлэ алагэси проблеминэ, јэ'ни үмүми дилчилийин дөрдүнчү проблеминэ дахилдир. Доғрудан да, дилин заһири эламэтлэринин өйрэнилмэси, демэк олар ки, дилчилик вэ сосиолокија, дилчилик вэ мәнтиг, дилчилик вэ психолокија вэ с. проблемлэрин өйрэнилмэси кими баша дүшүлэ билэр. Бу, дилин хүсуси сәс гурулушунда өзүнү даһа ајдын көстэрир. Дилин сәс гурулушуун заһири эламэтлэринин өйрэнилмэси, эслиндэ дилчилик вэ физиолокија, дилчилик вэ акустика кими проблемлэрин тәдгиги демәкдир.

Дилин дахили хүсусијјәтлэринин өйрэнилмэси исэ билава-сигә дилчилик елминин өзүнэ аиддир.

Дилин дахили хүсусијјәтлэри дедикдә, нә нәзәрдә тутулур? Дилин дахили хүсусијјәтлэринә дилин ајры-ајры сәвијјэлэринә дахил олан ваһидләр, онларын ејни бир сәвијјә дахилиндә бир-биринә мүнәсибәти, мүхтәлиф сәвијјәләрә аид ваһидләр арасындакы алагә кими сырф лингвистик проблемләр вә мәсәләләр дахилдир. Көстәрилән проблемлэри вә мәсәләлэри дәриндән өйрәймәк үчүн дилчилик хүсуси үсуллардан истифадә едир. һәммин үсуллара тәснифат вә системләшдирмә, парадигмалар, мөвгә, гаршы-гаршыја гојма вә с. кими үсуллар дахилдир.

Тәснифат вә системләшдирмә дилин дахили хүсусијјәтлэринин өйрәнмә ишиндә истифадә олуна әсас үсуллардандыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу үсуллар јалныз дилчи-лијә аид дејилдир. Онлардан башга елм саһәлэриндә дә истифадә олунар.

Тәснифат әрәб сөзү олуб [تصنيفات] («тәсниф»ин чәми) — тәсниф олуналар] һәр һансы бир елм саһәсиндә бир-бирилә бағлы анлајышларын арасындакы алагәлэри өйрәнмәји вә онлары мүхтәлиф синифләрә, группара, нөвләрә ајырмағы нәзәрдә тутан тәдгигат үсулудур. Дилчиликдә тәснифат системләшдирмә әмәлијјаты илә чох јахындан бағлы олур. Белә ки, тәсниф олуна бүтүн лингвистик ваһидләр вә һадисәләр ејни заманда системләшдирилир.

Дилчиликдә тәснифат вә системләшдирмә һәмишә мүәјјән бир принципә әсасланыр вә һәммин принцип әсасында апарылыр. Бу үсул дилчилик елминин бүтүн саһәлэриндә, мәсәлән, морфо-локијада нитг һиссәлэри саһәсиндә өзүнү көстәрир.

Мә'лум олдуғу үзрә, нитг һиссәлэри өз лексик, морфоложи, синтактик мә'насына көрә ики бөјүк група ајрылыр: әсас нитг һиссәлэри, көмәкчи нитг һиссәлэри. Әсас нитг һиссәлэринин лексик морфоложи, синтактик мә'налары олур, јә'ни онларын лүғәви мәнәсы, мүәјјән шәкилләр системн вардыр вә мүстәгил чүмлә үзвү кими чыхыш едә билир. Көмәкчи нитг һиссәлэри исә һәммин мә'налардан мәһрумдур, јә'ни онларын мүстәгил лүғәви мә'налары

[illegible]

Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.

*
* *

Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.

Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.

Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.

*
* *

Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.

Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.
Мөвгә үсүлү ил вәһидәр арасыда киләләр.

сәлән, фонолокија сәһәсиндә бә'зи мисаллар көстәрәк. Һал-һазырда мұхтәлиф дүнја дилләри үчүн фоноложи гаршы-гаршыја гојмаларын (фәргләндиричи әләмәтләрин) ашадакы нөвләри көстәрилир: 1) вокаллыг — гејри-вокаллыг, консонантлыг — гејри-консонантлыг, 3) кәсилмәлик — геј-кәсилмәлик*, 4) абруптивлик — гејри-абруптивлик, 5) парглыг — тутгунлуг, 6) чинкилтилилик — карлыг, 7) компактлыг — диффузлуг, 8) алчаг тоналлыг — жүксәк тоналлыг, 9) мол тоналлыг — садә тоналлыг, 10) дијез тоналлыг — садә тоналлыг, 11) кәркиплик — гејри-кәркинлик, 12) назаллыг — гејри-назаллыг. Фәргләндиричи әләмәтләрин бу системи Р. Јакобсон, Г. Фант вә М. Һалле тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр.

Бу системин бүтүн дилләрдә олмасы вачиб дејил. Лакин вокаллыг — гејри-вокаллыг, консонантлыг — гејри-консонантлыг кими әләмәтләр, шүбһәсиз ки, бүтүн дилләрә андир.

Гаршы-гаршыја гојмалар коррелјатив вә гејри-коррелјатив олур. Коррелјатив гаршы-гаршыја гојмада фонемләр бир әләмәтә, гејри-коррелјативдә исә бир нечә әләмәтә көрә фәргләнир. Коррелјатив гаршы-гаршыја гојмалар өзү дә ики чүрә олур: гапалы вә гејри-гапалы; гапалылар јалныз ики үзвдән, гејри-гапалылар исә бир нечә үзвдән ибарәт олур.

Азәрбајчан дилинин саитләр системиндә ашағыдакы гапалы коррелјатив гаршы-гаршыја гојмалар вар: дилөнү — дилархасы саитләр (и—ы, ө—о, ә—а, ү—у), гапалы-ачыг саитләр (и—ә, ү—ө, ы—а, у—о), додагланан — додаглаймајан саитләр (и—ү, ә—ө, ы—у, а—о). Гејд олунан оппозисияларын фонематик характер дашыјыб-дашымамасы конкрет гаршы-гаршыја гојмаларла сүбүт едилир:

1. Дилөнү саитләр — дилархасы саитләр: *син — сын, дөн — дон, дүз — дуз, кәл — кал, тәр — тар...*
2. Гапалы саитләр — ачыг саитләр: *ил — әл, күл — кәл, гыл — гал, гыш — гаш, үз — әз, күл — көл, ун — он, гуш — гош...*
3. Додагланан саитләр — додаглаймајан саитләр: *үч — ич, дүз — диз, өн — ән, көл — кәл, гуш — гыш, гур — гыр, от — ат, гоз — газ...*

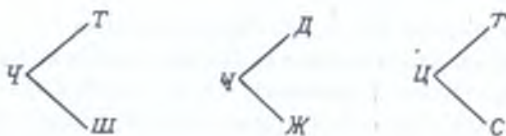
Азәрбајчан дилинин самитләр системиндә коррелјатив гаршы-гаршыја гојмаларын һәм гапалы, һәм дә гејри-гапалы нөвләри вардыр. Ганалы коррелјатив оппозисиялара мисал олараг, ашағыдакылары көстәрмәк олар: 1) кар самитләр — чинкилтили самитләр (*п—б, ф—в, т—д, с—з, ш—ж, ч—ц, к—к, һ—г, х—ғ*), 2) бурун самитләри — ағыз самитләри

* Русча *прерывность* — *непрерывность* терминиinin гаршылыгы кими ишләнишдир.

(м—б, н—д), 3) кипләшән самитләр — иовлу самитләр (т—с, д—з, к—ј, к—х, г—ғ). Әмәлә кәлмә јеринә көрә самитләр Азәрбајчан дилиндә гејри-гапалы коррелјатив оппозисија тәшкил едир: *п—т—к—н, б—д—к—г, ф—с—х—н, в—з—ј—ғ...*

Азәрбајчан дилинин самитләр системиндә гејри-коррелјатив гаршы-гаршыја гојмалар да вардыр: *п—ф, б—в*. Көрүндүјү кими, *п* самити *ф*-дан һәм әмәлә кәлмә јеринә көрә (гошадодаг — додаг-диш), һәм дә әмәлә кәлмә үсулуна көрә (кипләшән — новлу) фәрғләнир. Ејни сөзләри *б* вә *в* самитләри һаггында да демәк олар.

Гаршы-гаршыја гојмалар бә'зән, мәсәлән, говушуг самитләрдәки кими икитәрәфли олур. Мә'лум олдуғу үзрә, *ч, ц, ц* говушуг самитләри ејни заманда һәм кипләшән, һәм дә новлу самитләрлә оппозисија тәшкил едир:

* *

Дилин дахили хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсиндә трансформасија тәһлили вә мүстәғим тәртибчиләр үзрә сиитактик тәһлил үсулу да харичи дилчиликдә, хүсусән Америка дескриптив дилчилијиндә кениш јайылмышдыр. Һәмин дилчилијә көрә, «сиитаксис, үмүмијјәтлә, сөз јарадычылығы вә сөздәјишмәси просесиндә јаранан бирләшмәләрин мүхтәлиф гәбилдән олан даһа бөјүк бирләшмәләрә кечмәси принципләри кими тәјни едилә биләр» [6, 185].

Дескриптив синтактик тәһлилдә бә'зи ваһидләр нәзәрдә тутулур. Бунлардан мүһүмләри ашагыдакылардыр:

1) *Конструкция*. Мүәјјән мә'наја малик олан сөз вә ја-худ морфем групуна конструкция дејилир. Бир-бири илә әлагәси олмајан сөзләр, һабелә тәк сөз конструкция һесаб олуимур. Синтактик сәвијјәдә көк вә шәкилчи морфемләринин бирләшмәси дә конструкция һесаб едилмир.

2) *Тәртибчиләр*. Даһа бөјүк конструкцияја дахил олан сөзләрә вә ја конструкциялар тәртибчиләр дејилир. Тә'риф-дән көрүндүјү кими, тәртибчиләр сөзләрдән вә конструкциялардан тәшкил олунур; әи кичик тәртибчиләр нәзәрә алынмазса, тәртибчиләр конструкциялардан ибарәт олур. Демәли, ејни бир синтактик ваһид һәм тәртибчи, һәм дә конструкция адландырыла биләр. Бурада һансы терминдән истифадә

етмэк лүзүмү һәмнин синтактик ваһидин грамматик вәзијјә-ти вә мәзмунундан асылыдыр.

3) *Мүстәгим тәртибчиләр* (МТ). Бу вә ја дикәр конст-руксијаны әмәлә кәтирән бир вә даһа артыг тәртибчијә мүс-тәгим тәртибчи дејилір.*

Бу мүһүм синтактик ваһидләрин изаһындан сонра мүх-тәлиф тәртибчиләр үзрә, синтактик тәһлил һаггында олан ашағыдакы мүлаһизәни гејд етмәк олар: «Синтактик тәһлил әсас е'тибарилә МТ-ләрин ардычыл лајларынын вә мүстә-гим конструксијаларын ајдылашдырылмасындан, мүстәгим тәртибчиләр арасында мөвчуд олан әләгәләрин, һабелә ои-лара шамил едилә билмәјән әләгәләрин тәсвириндән нбарәт-дир. Ахырынчы, адәтән, икинчи дәрәчәли рола малик олур; вачиб мә'налы әләгәләрин бөјүк һиссәси — мүстәгим тәртиб-чиләр арасында олан әләгәләрдир» [6, 191].

4. Дилин тәдгигиндә ријазии үсуллар. Ријазии мәнтиг, чоһлуғлар нәзәријјәси вә дилчилик. Дилин тәдгигиндә статистик үсуллар. Еһтимал нәзәријјәси вә дилчилик

Елмин, техниканын сүр'әтли инкишафы илә әләгәдар ола-рғ, тәсвири дилчиликдә ријазии үсуллардан да истифадә олу-нур. Әслиндә, тәсвири дилчиликдә ријазии үсуллар дилчилијин мүстәгил саһәләриндән бири олан ријазии дилчилик** саһәси-ни јаратмышдыр.

Тәсвири методун формаларындан бири кими ријазии үсул-ларын дилчиликдә истифадәси дил объектләринин ријазии дил илә, аксиоматика вә формализасија методикасы илә изаһ едилмәси, мүхтәлиф ријазии анлајышлары илчилејә тәтбиги демәкдир. Дилин тәдгигиндә ријазии үсуллар дедикдә, биз, ејни заманда, ријазии мәнтиг, чоһлуғлар нәзәријјәси вә с. ријазии елмләрин дилчилик елминә тәтбигини нәзәрдә тутуруғ. Шүбһә јохдур ки, дилин тәдгигиндә истифадә едилән ријазии үсуллар һаггында тәсәввүр јаратмағ үчүн ријазиијјатын мү-вафиг саһәләри вә бу саһәләрә аид анлајышлар барәдә мүх-тәсәр мә'лумат вермәјә еһтијач вар...

Дилчиликдә тәсвир үсулу кими кениш сурәтдә тәтбиг олу-нан ријазии анлајышлардан бири ч о х л у г л а р анлајышыдыр. «Ријазии дилчилик» китабында јазылдығы кими, «чоһлуғлар анлајышы мүасир ријазиијјатын ән әсас анлајышларындаи би-ридир. О, илкии анлајышдыр, јә'ни башға, даһа садә анла-јышларла мүәјјәнләшдирилмәјә кәлмир» [25, 11].

Чоһлуғ анлајышы илә биз һәр аддымда гаршылашырығ.

* Мүстәгим тәртибчиләр мүбтәда вә мүбтәда групу, һабелә хәбәр вә хәбәр групуна ујғун кәлир.

** «Высшая школа» нәшријјаты сон заманлар бу саһәјә аид хүсуси дәрс вәсанти бурахмышдыр: Р. Г. Пиотровский, К. Б. Бектаев, А. А. Пиотровская. Математическая лингвистика. М., 1977.

Мәсәлән, шәһәрий биналары мұәјјән чохлуг тәшкил едир. Бинадакы отаглар да мұәјјән чохлуг әмәлә кәтирир. Отаглардакы адамлар да чохлуг анлајышы јарадыр. Бу мәнада дилдә дә мұхтәлиф чохлуглар өзүнү көстәрир. Мәсәлән, һәрфләр чохлуғу, фонемләр чохлуғу, сөзләр чохлуғу, нитг һиссәләри чохлуғу вә с.

Чохлуга дахил олан объектләр онун элементләри адланыр.

Чохлуглар мұхтәлиф шәкилләрдә верилир. Мәсәлән, чохлугун элементләринин һамысы садаландыгда чохлугун үнсүрләри бөјүк мөтәризәјә алыныр. Дејәк ки, A дилимиздәки бүтүн фонемләри нәзәрдә тутур. О заман һәммин чохлуғу белә көстәрмәк олар:

$$A = \{a, o, y, m, n, b \dots h\}$$

Һәр һансы бир объектин чохлуға дахил олуб-олмадығын көстәрмәк истәдикдә, башга үсулдан — чохлуғун тәсвири үсулуидан истифадә едилир. Чохлуғун тәсвириндә мұхтәлиф символлардан, әмәлијатлардан истифадә олунур. Мәсәлән, биз мұәјјән бир объектин, дејәк ки, a объектинин A чохлуғуна дахил олмасыны көстәрмәк истәјириксә, ϵ ишарәсини ишләдирик: $a \in A$. Әкәр a объекти A чохлуғуна дахил дејилсә, ону белә көстәририк: $a \notin A$. $a \notin A$ вә $a \notin A$ мұвафиг олараг белә охунур: $a \in A$ чохлуғуна дахилдир; $a \notin A$ чохлуғуна дахил дејил.

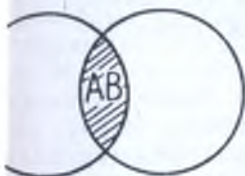
Бу ишарәләр дәгиг чохлуглара (јә'ин объектин чохлуға дахил олмасы һеч бир шүбһә доғурмајан чохлуглара) андир. Объектин чохлуға дахил олмасы шүбһә доғуран чохлуглар да вардыр. Бунлара гејри-дәгиг чохлуглар дејилир. Белә чохлугларда объектин чохлуға дахил олуб-олмамасы бу чүр: $P(a \in A)$ јахуд $P(a \notin A)$ ишарә едилир.

Чохлугларла үч чүр: *топлама* (бирләшмә), *вурма* (кәсишмә), *чыхма* әмәлијаты апарылыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу әмәлијатлар әдәдләрлә апарылан әмәлијатлардан фәрглидир [24, 14].

Ики чохлуғун бирләшмәси вә ја чәми/елә бир чохлуға дејилир ки, онун элементләри бу чохлуглардан һеч олмаса биринин элементләри олур (чохлугларын чәми V вә јахуд $+$ ишарәси илә көстәрилир).

Гејд етмәк лазымдыр ки, чәмләнән чохлуглар ејни элементләрә малик олдугда, онлар $A + B$ чәминә јалныз бир дәфә дахил ола биләр. Мәсәлән, A чохлуғу a, b, c, d ; B чохлуғу $исә a, q, m, d, n, f$ элементләриндән ибарәтдирсә, $A + B$ чәми өзүндә јалныз a, b, c, d, f, q, m, n элементләринин бирләшдирир; јә'ни көзләнилән 10 элемент әвәзинә 8 элементдән ибарәт олур.

Чохлугларын кәсишмәси елә бир чохлуга дежилир ки, н элементләри кәсишән чохлугларын һәр икисинә аид ол-
 Дејәк ки, а, в, с, d, f элементләриндән ибарәт олан А чох-
 у а, d, m, n элементләриндән ибарәт олан В чохлугу илә
 ишир (чохлауларын кәсишмәси $\cap$ ишарәси илә $A \cap B$ јахуд
 АВ шәклиндә көстәрилир), бу заман алынан АВ чохлугу
 ыз а, d элементләриндән ибарәт олур.
 Тәсвир едилән әмәлијјат график чәһәтдән белә көстәрилә
 әр:

Чохлугларын чәмләнмәсиндә вә кә-
 сишмәсиндә елә әмәлијјатлар вар ки,
 онлар әдәдләрин чәмләнмәсинә вә ву-
 рулмасына аид дејил. Мәсәлән, чохлау-
 ларын чәмләнмәси заманы А чохлауу В
 чохлаууна дахилдирсә (јә'ни $A \in B$),
 чохлауларын чәми В чохлаууна бәра-
 бәр олур:

$A \in B$ вә јахуд чохлауларын кәсишмәси заманы $A \cap B$ -дирсә,
 $= A$ олур. Бу дејиләнләри конкрет изаһ етмәкчүвүн Азәр-
 чан дили фонем тәркибини нүмунә кими көтүрмәк олар.
 Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилинин фонем тәр-
 киби сонлу чохлаудур; јә'ни һесабламаја көрә, һәмни чохлауға
 фонем дахилдир. Азәрбајчан дилинин фонем тәркиби чох-
 лу, мәсәлән, F чохлауу ашағыдакы элементләрдән ибарәт-
 р: и:, и, ү, ә:, ө, ә:, е, а, а:, о, у, у:, ы, өү, оу, «х»*,
 «**», я, б, м, ф, в; т, д, с, з, ш, ж, ч, ч, л, р, к, к, ј, к, г, х, ч, н,
 «z»***

Беләликлә, Азәрбајчан дилинин фонем тәркиби чохлаууну
 лә көстәрмәк олар:

$$F = \{f_1, f_2, f_3 \dots f_{45}\}$$

Азәрбајчан дилинин фонем тәркиби чохлауу, јә'ни F чох-
 лу ики чохлауун, даһа доғрусу, сайт чохлауунун (V)**** вә
 мит чохлауунун (С) чәминдән ибарәтдир:

$$F = V + C$$

V вә C чохлаулары өзләри дә мүхтәлиф чохлаулардан иба-
 тдир. Дејәк ки, V чохлауунун бир һиссәси олан V_1 -ә додаг-
 нан сайтләрдән ибарәт L јарымчохлауу вә инчә сайтләрдән

* Јалныз шәкилчиләрдә ишләнән «һаһалы сайт» фонем нәзәрдә тутулур.

** Јалныз шәкилчиләрдә ишләнән «ачыг сайт» фонем нәзәрдә тутулур.

*** Јалныз шәкилчиләрдә ишләнән «һарышыг самит» фонем нәзәрдә
 тутулур.

**** Онлары јарымчохлаулар да адландырмаг олар.

ибарət P јарымчохлуғу дахилдир. О заман $L = \{ \gamma, \text{ə}, \text{o}, \text{y} \}$ вə $P = \{ \text{и}, \gamma, \text{ə}, \text{ө} \}$ чохлуғлары алыныр. Онларын чəмлəнмəсин-дəн јаранан V_1 чохлуғу 8 элементдəн јох, 6 элементдəн ибарət олур:

$$V_1 = \{ \text{и}, \gamma, \text{ə}, \text{ө}, \text{y}, \text{o} \}$$

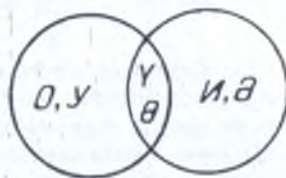
V чохлуғунун диқəр һиссəси олан V_2 -ə додагланмајан сайтлəрдəн ибарət O јарымчохлуғу вə ғалын сайтлəрдəн ибарət W јарымчохлуғунун дахил олдуғуну нəзəрдə тутсағ, о заман $O = \{ \text{и}, \text{ə}, \text{ы}, \text{а} \}$ вə $W = \{ \text{ы}, \text{y}, \text{o}, \text{а} \}$ чохлуғлары алыныр вə онларын чəми јенə дə алты сайтдəн ибарət V_2 чохлуғунда бирлəшир:

$$V_2 = \{ \text{и}, \text{ə}, \text{ы}, \text{а}, \text{o}, \text{y} \}$$

Нəһажəт, V чохлуғунун үчүнчү һисми V_3 , фəрз едəк ки, ғалы сайтлəрдəн ибарət L јарымчохлуғуну вə ачығ сайтлəрдəн ибарət A јарымчохлуғуну əмəлə кəтирир. Бу заман $z = \{ \text{и}, \gamma, \text{ы}, \text{y} \}$ вə $A = \{ \text{ə}, \text{ө}, \text{o}, \text{а} \}$ чохлуғлары јараныр ки, онларын чəми 8 сайтдəн ибарət олур:

$$V_3 = \{ \text{и}, \gamma, \text{ы}, \text{y}, \text{ə}, \text{ө}, \text{o}, \text{а} \}$$

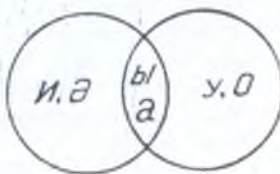
Азəрбајҗан дилинин фонем тəркибиндəн кəсишəн чохлуғлар аид дə мисал кəстəрмəк олар. Мəсəлən, L вə P, O вə W јарымчохлуғлары кəсишəн јарымчохлуғлардыр. Белə ки, L јарымчохлуғуна дахил олан γ вə ө элементлəри P јарымчохлуғуна да дахилдир. График чəһəтдəн буну белə кəстəрмəк олар:

Елəчə дə O јарымчохлуғуна дахил олан ы , а элементлəри W јарымчохлуғуна да дахилдир. Буну график чəһəтдəн белə кəстəрмəк олар:

L јарымчохлуғу илə W, P јарымчохлуғу илə O јарымчохлуғу да кəсишəн чохлуғлардыр.

L вə A јарымчохлуғлары исə кəсишəн чохлуғлардыр. Чүнки бу јарымчохлуғлардан биринə дахил олан элементлəрдəн һеч бири диқəр јарымчохлуғу дахил дејил. Һалбуки L вə A јарымчохлуғлары ајры-ајрылығда L, P, O јарымчохлуғлары илə кəсишəн јарымчохлуғлардыр.

* *
*

Тәсвири дилчиликте тәтбиг олуна ријази үсуллардан бири дә ријази мәнтиглә, даһа доғрусу, она аид олан анлајышларла бағлыдыр.

Мә'лум олдуғу кимн, ријази дилчилик модел, орижинал, структур модел, структур илә субстансијанын әлагәси, тәсдиг вә инкар мәнтиги әлагәләри вә с. кими бир чох мәсәләләри әһатә едир ки, бунлар дилчиликте 'тәтбиг олуна биләр. К. П. Мелников мәнтиг чәбри, Бул чәбри әсасында түрк дилләриндә ән мһүм сәс ујғунлуғларынын тәсвирини вермәјин мүмкүн олдуғуну көстәрир [19, 71] вә ғырғыз дили әсасында бунун нүмунәсини верир [19, 71 — 74].

* *
*

Дилин тәдгигиндә статистик үсуллар да мһүм јер тутур. Дил ваһидләри вә һадисәләринин һесаблинамасы, кәмијјәтчә өјрәнилмәси мә'насында бу, дилчиликте тәтбиг едилән ријази үсуллардан даһа көһнәсидир. Белә ки, һәлә М. В. Ломоносов сифәт шәкилчиләринин тәсбит едилмәси үчүн онларын ишләnmә тезлијини әсас көтүрүрдү.

Дилин тәдгигиндә статистик үсуллар бизим әсримиздә, хүсусән 1940-чы илләрдән сонра сүр'әтлә инкишаф етмишдир.

Дилчилик статистикасы вә јахуд «лингвостатистика дил һадисәләринин кәмијјәтчә сәчијјәләринин өјрәнилмәси вә бөлкүсү үчүн статистик үсулларын тәтбигидир» [12, 246].

Р. М. Фрумкина доғру оларағ көстәрир ки, «статистик методун һәр һансы бир билик саһәсинә тәтбиг едилмәси, адәтән, ики амилләр групы илә: 1) һәмий елмин предметинин спецификасы; 2) елмин өзүнүн тарихән шәртләшдирилмиш инкишаф сәвијјәси, онун өзүнүн методларынын вә аләтләринин сәчијјәси илә шәртләнир. һәмий елмдә статистиканын мәһз һансы бөлмәләринин истифадә едилмәли олмасы да елә бу сәбәбләрлә мөәјјәнләшдирилир» [17, 157].

Р. М. Фрумкина лингвистик тәдгигатларда статистик үсулларын тәтбигинин үч истигамәтини көстәрир. Биринчи истигамәт кими о, дил вә нитг һағгында мһүтәлиф кәмијјәт мә'луматларынын алынмасыны нәзәрдә тутур. О бураја һесаблама вә онлары һәјата кечирмә методларынын мәгсәдләриндән асылы олмајарағ, мәтндә вә јахуд шифаһи нитгдә һәр һансы бир элементин расткәлмә тезлијинин һесаблинамасыны дахил едир.

Икинчи истигамәт дилин, нитгин, фәрдин нитг давраһышынын бу вә ја дикәр фрагментләринин моделләри-

нин дүзэлдилмәси үчүн еһтималлар нәзәријјәси методларыннан истифадә едилмәсидир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн, адәтән, биринчи истигамәт чәрчивәсиндә топланылмыш кәмијјәт мә'луматларындан истифадә етмәк зәрури олур.

Нәһајәт, Р. М. Фрумкина үчүнчү истигамәт кими статистиканын әшјалары данышдыран сәнәт олмасыны көстәрир ки, бунун көмәји илә чох бөјүк олдуғу үчүн мүшаһидәјә кәлмәјән һәгигәт мејдана чыхарыла билир [17, 167].

Биринчи истигамәтдә апарылмыш ишләрә анд рус, инкилис, испан, чех, латыш дилләри үзрә һазырланмыш тезлик лүгәтләрини көстәрмәк олар.

Икинчи истигамәтдә көрүлмүш ишләр мәһз бу тезлик лүгәтләри әсасында апарылмышдыр. Мәсәлән, 1949-чу илдә Ч. Сипф тезликлә дәрәчәнин (јә'ни тезлик лүгәтиндәки сыра нөмрәсинин) әлагәсини өјрәнәрәк, онларын мүстәгим асылылығыны мүәјјәнләшдирмиш вә дүстуруну, вермишдир: $V \times f = C$. Дүстурун мә'насы беләдир: дәрәчә $\times$ тезлик = сөз. Б. Манделброт 1954-чү илдә даһа дәһиг дүстур вермишдир:

$$P_r = P_{(r+1)}^{-b}$$

Бурада P_r нисби тезлији (еһтималы), r сөзүн сијаһыдакы нөмрәсини, P_1 p вә b исә мәтнин константларыны (сабит кәмијјәтләрини) ифадә едир.

Дәрәчә вә тезлик әлагәсинин көстәрилән изаһатлары статистик дилчиликдә Сипф-Манделброт гануиу кими таныыр.

Статистик үсуллардан үслуби статистик параметрләринин һазырланмасында вә мүәллифин мүәјјәнләшдирилмәсиндә, һабелә информасија нәзәријјәси вә мәтнин өлчүсүнә хусусән кеиш истифадә едилир. Мәсәлән, мүәллифин мүәјјәнләшдирilmәсиндә мәтн үзәриндә апарылан статистик әмәлијјат үчүн ашағыдакы дүстур әсас көтүрүлүр:

$$x = \frac{\sum (x_1 + x_2 + \dots + x_n)}{n_i}$$

Бурада x орта тезлији, $x_1, x_2, \dots, x_n$ сечмә тезлијини, n_i мүшаһидәнин, $\sum$ исә бүтүн сечмә тезликләринин чәмини көстәрир.

Мәтнин өлчүлмәсиндә статистик үсул кими информасија нәзәријјәсиндән истифадә едилир. Белә ки, «информасија нәзәријјәси (информатика) информасијанын верилмәси вә сахланмасынын мәзмун тәрәфи илә дејил, онун статистик гурулушу илә марағланыр» [12, 249].

Адәтән, гејри-мүәјјәнлији кәмијјәти, еһтималларла әлагәси ашағыдакы дүстурда көстәрилер:

$$H = - \sum_{i=1} P(i) \log_2 P(i)$$

Бурада **Н** гејри-мүөјјәнлик кәмијјәтинин, **р** еһтималын арасидир. **Р** (*i*) илә *i* сигналынын еһтималы көстәрилер. Дилчиликдә статистик **үсуллар** еһтималлар нәзәријјәси а билаваситә әлагәдардыр.

Еһтималлар нәзәријјәсинин мүһүм мәсәләси онун аксиома-касынын гурулмасыдыр. Өз нөвбәсиндә «еһтимал статистик гигатларын тәбиәтшүнаслыг вә һуманитар тәдгигатлара иш сурәтдә нүфуз етмәси еһтималлар нәзәријјәсинин бү-а аппаратынын формал-мәнтиги әсасландырылмасынын ја-дылмасыны тәләб едирди...» [17, 121]. Мә'лум олдуғу кими, вәзифәни көркәмли совет ријазийјатчысы А. Н. Колмого-в һәјата кечирмишдыр.

А. Н. Колмогоровун аксиоматикасынын әсас идејалары вә ддәалары нәдән ибарәтдир?

Бу суалын чавабы «Математическая лингвистика» («Ријазинчилик») [25] китабында мүхтәсәр изаһ едилдијиндән һә-н һиссәни кичик ихтисарла веририк: «Колмогоровун аксио-тикасында тәсадүфи һадисәјә әсас илкин анлајыш кими ба-лмыр, диқәр елементар анлајышлар әсасында јаралдылар. вәзијјәти изаһ етмәк үчүн ики мисалы нәзәрдән кечирәк. әсәлән, дејәк ки, һәр һансы бир **U** фәзасы (һапар мејдан вә с.) рилмишдыр. Бурада **A**, **B**,... **Z** јарымсаһәләри вардыр. **U** фәза-нда «нечә кәлди» бир **a** нөгтәси көтүрүлүр, бу нөгтәнин диқәр гтәләр јарымсаһәләринә дүшмәси тәсадүфи һадисәдир. Ејни манда һәр бир тәсадүфи һадисә: нөгтәләр чохлағунун һәр һансы **р** јарымчохлағу кими чыхыш едир (китабада бу дејиләнләр афик чәһәтдән ашағыдакы кими көстәрилир.):

Башга бир мисал көтүрәк. Һәр һансы тәбии дилдә јазыл-мыш бир мәтн вардыр. Бу мәтнә һәр һансы бир **U** дил фәзасы (сөз ишләнмәләри чохлағу) кими ја-нашмағ олар. Һәмин фәзанын **A**, **B**,... **Z** јарымсаһәләри (јарым-чохлағлары) ејни чүр јазылыша малик (јәнн ејни бир сөз-форма-ны реализә едән сөз ишләнмәси) сөз ишләнмәләри группарыдыр, мәсәлән; **a**, **абажур**, **абажура**, **абажуру**,... **наука**, **науки**, **науке**,...

Лүғәтдән һәр һансы, мәсәлән, **науке** сөз-формасы көтүрү-р вә «нечә кәлди» мәтнин һәр һансы бир сөз ишләнмәсинә гланылыр. **Науке** лүғәт ваһиди мәтндәки **науке** сөз ишлән-си илә үст-үстә дүшә биләр (бу һалда лүғәт ваһидинин **нау-**јарымчохлағуна дүшмәси илә гаршылашыр), лакин көс-рилән мәтн сөз ишләнмәси илә үст-үстә дүшмәјә дә биләр. үгәт ваһидинин бу вә ја диқәр јарымчохлаға дүшмәси јахуд шмәмәси тәсадүфи һадисәдир.

Бунунла белә, һәр бир тәсадүфи һадисә дил чохлуғунун һәр һансы бир жарымчохлуғудур.

Башга сөzlә, Колмогоровун аксиоматикасы $\mathcal{U}$ элементар һадисәләр бизим мисалларда — һәндәси нөгтәләр, ја да ки, сөз ишләнмәләри чохлуғундан чыхыш едир ки, һәммин вәзиј-јәтдә онлара мүмкүн олан һадисәләр кими бахыла биләр» [25, 121 — 122].

Чохлуғун үмуми дүстуру беләдир:

$$P(A) = \sum_{i=1}^n P(H_i) P(A|H_i)$$

Бурада P еһтималы, A дил һадисәсини, H_i ујушмаз һадисәләр групу тәшкил едән вә фәрзијјә адланан анлајышлары, n H һадисәләрин сајыны билдирир.

Дүстурун мә'насы беләдир: A һадисәсинин еһтималы һәр бир фәрзијјәнин еһтималынын вурма һасилләри илә бу фәрзијјәнин һәјата кечирилмәси заманы олан һадисә еһтималынын чәминә бәрәбәрдир.

Конкрет мәтнләрдә еһтималы мә'лум олан дил һадисәләринин еһтималы заманы там еһтималын бу дүстурундан истифадә етмәк олар. Дејәк ки, Азәрбајҗан дилиндән мүхтәлиф саһәләрә аид бир мәтн көтүрүлүр. Ејни заманда һәр саһәјә аид мәтидә мүәјјән дил һадисәсинин ишләнмә тезлији мә'лум олур. О вахт һәммин дил һадисәсинин үмуми мејданачыхма еһтималыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

* *
*

Ријази үсулларын тәсвири дилчилијә тәтбиги, әлбәттә, о демәк дејилдир ки, дилчилик ријазијјатын бир саһәсидир. В. А. Звекинсев јазыр: «Ән јахшы һалда ријази үсулларда, дилчилик тәдгигатларынын көмәкчи үсуллары кими конкрет вә өз сәчијјәсинә көрә мәһдуд лингвистик вәзифәләрә хидмәт етмәк мәгамында истифадә едилә биләр. Бу заман һеч бир «квантитатив дил фәлсәфәси»ндән сөһбәт ола билмәз. Бир вахтлар дил һаггыидакы елмин мүстәғиллијинә физика да, психолокија да, физиолокија да, мәнтиг да, сосиолокија да, етнолокија да гәсд етмишдир, ләкин дилчилији өзләринә табе едә билмәмишдир. Әксинә олмушдур — дилчилик бу елмләрин наилијјәтләриндән фәјдаланмыш, онларын көмәјиндән өзүнә лазым олан гәдәр истифадә едәрәк, өзүнүн тәдгигат үсуллары арсеналыны зәнкинләшдирмишдир. Инди, көрүнүр, ријазијјатын нөвбәси чатмышдыр. Үмид етмәк лазымдыр ки, јени әмәкдашлыг да дил һаггыида елмин мөһкәмләнмәсинә, онун иш үсулларынын тәкмилләшмәсинә, онларын мүхтәлифлијинин артмасына сәбәб олачагдыр» [9, 150].

Забирн узварин, даһа дорусу, додартарын, динин учулуи

олаи даһышг узварининини шеккин чаккем мукундур.

Танда едир. Бу усула чам забирн, чам даһыз даһилла

заманы даһышг узваринини вазиниетини ордонек учун ис-

Фоторафия усулунда бу ва ја дикер сасин талаффузу

олур (бах: сәһ. 222).

Сунин даһат ва палаторам шеккида кестерилди ким

намес сасин палаторамы дейир.

сасин талаффузу заманы дини вазиниетини кестер шекке

белгилла, дини вазиниетини муеиниетини дейир. Муеиниетини

ва, сунин даһышг узваринини муеиниетини дейир. Муеиниетини

лешдирир. Талаффузу заманы дини кестерини дейир. Талаффузу

емулси чаккилиш сунин даһат дикторун сарт даһында јер-

олур. Сунин даһат бир неча дешк ачылар. Устуна хусуси

ханасында һазырланан сунин даһышг галымлыгы, алатан, 2—3 мм

бад, сунин даһат дүзүлтмәк лазымдыр. Дүш протез емадат-

мак учун истифадә едилди. Бу усула ишламак учун илк нева-

дикер сасин талаффузу заманы дини вазиниетини ордонек

луи н имканилар азыр. Палаторафия усулунда бу ва ја

Рентгенорафия нисбатан палаторафия учу-

6) Морган мадичкидин өлчүсү, 1, 161 — 162].

а) валагулардын өлчүсү;

8) тырлар бодусунун өлчүлери:

на сар олаи масафа

6) тырлар ганагынын јухарысындаи дүлөһин арха дивары-

олаи масафа:

а) тырлар ганагынын јухарысындаи дини кетүлүнә гадар

7) гиподариниксин* формасы ва өлчүсү:

вазиниетини.

6) Дилалты сүмүлүн (дини кевдесинди алт чанеја гадар)

арха диварына гадар олаи вазиниетини өлчүлөһи.

5) Даһат пердесинин пердесин арха диварындаи дүлөһи

сафа.

4) Дини кетүлүла дүлөһи арха дивары арасындакы ма-

в) јумшат даһышг сасындаи дилә гадар олаи масафа.

фа;

6) сарт даһышг јүксәк нөтәсинди дилә гадар олаи маса-

сафа;

а) јухары диварин дини дилә дини дини учуна гадар олаи ма-

3) Аһыз резонаторунин формасы ва өлчүсү:

2) Диварин канарлары арасындакы масафа.

1) Додартар арасындакы масафа.

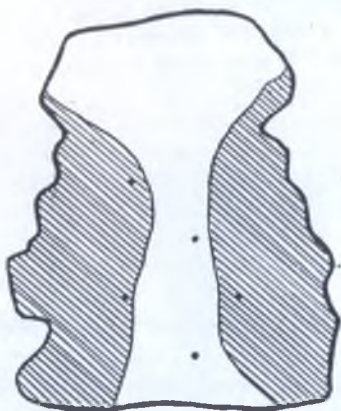
метрлар өлчүлөһи даһилди:

Артюмова көрә, анатомик тәһилә ашағыдакыларын милли-

Сонра рентгенорам анатомик чаһатдан тәһил едилди. В. А.

Сүн'и дамаг

Палатограм

дишләрин көрүнән һиссәләринин шәклини чәкмәк үчүн
фотоапаратдан истифадә олунур. Заһири данышыг үзвлә-
ринин фотографик тәсвирини белә көстәрмәк олар:

Азәрбајчан дилиндәки ы саити (фото)

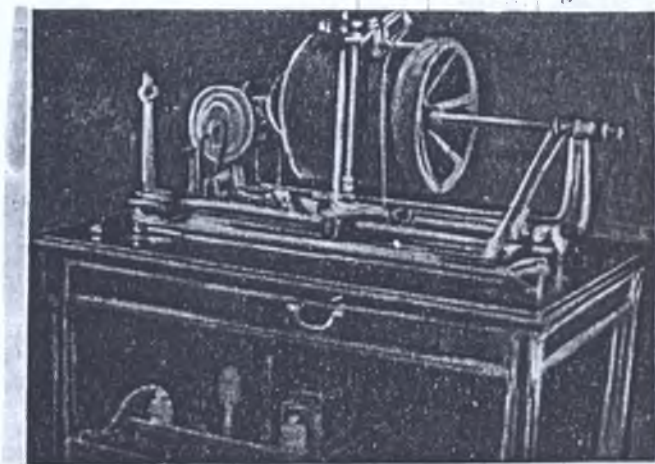

Азәрбајчан дилиндәки ј саити (фото)

Ағыз дахилиндәки данышыг үзвләринин шәклини чәкмәк үчүн хусуси нөв фотоапаратдан истифадә олунур. Орограф адланан һәммин апарат мә'дәнни шәклини чәкмәк үчүн дүзәлдилмиш гастрографла ејнидир. Дилин сәс гурулушунун өјрәнилмәсиндә бу микроапаратдан чох аз истифадә едилир.

Дилин сәс гурулушунун чиһазларла өјрәнилмәсиндә истифадә олунан үсуллардан бири дә, јухарыда гејд едилдији кими, пневматик* үсулдур. «Пневманик үсуллар әсас (сәс) тун рәгсләринин мигдарыны, онларын амплитуд вә узуилугунун, һабелә ајры-ајры сәсләрин, сәс бирләшмәләринин, һечаларын, сөзләрин, сөз бирләшмәләринин вә ибарәләрин тәләффүз просеси заманы һава ахынынын һәрәкәтини өлчмәк мәгсәди илә тәтбиг едилир» [1, 163]. Дилин сәс гурулушуиун пневматик үсулларла өјрәнилмәси заманы мүхтәлиф чиһазлардан истифадә олунур. һәммин чиһазлар бунлардыр: келтоншрејбер, икијанлы келтоншрејбер, Марејев барабанчыглары вә бурун капсуллары, кимограф, пневмограф вә с.

Буилардан кимографлары н имканы даһа бөјүкдүр. Ири лабораторија кимографлары ашағыдакы кими олур:

Ири лабораторија кимографы

Фонетик ваһндин кимограф чиһазы илә алынмыш шәкли һәммин фонетик ваһидин кимограмы адланыр. Кимограмлар ашағыдакы көрүнүшә малик олур:

Азәрбајчан дилиндәки [сурсат] сөзүнүн кимограмы

* Јунан сөзү олуб (Pneuma) нәфәсалма мә'насыны билдирир.

Азәрбајҹан дилиндәки [бүтөв] сөзүнүн кимограмы

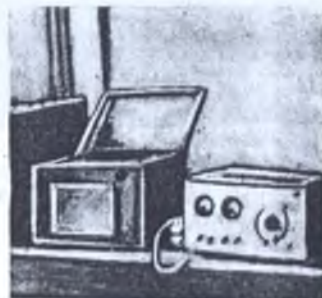
Мүасир дөврдә дилии сәс гурулушунун өјрәнилмәсиндә электро-акустик үсуллар кениш тәтбиг олунур. Бу үсуллар һәр һансы бир нитг һадисәсинин әсас рәгсләринин сајыны, онларын амплитудуну (интенсивлијини), обертонларыны вә узунлуғуну өјрәнмәк мәгсәди илә ишләдилир. Нитгин електро-акустик тәһлилинин үч үсулу вардыр: *электро-динамик, осциллографик* вә *спектрографик* [1, 173]. *Электро-акустик үсуллар*, әсасән, ашағыдакы мәрһәләләри әһатә едир: магнитофон лентиндә сәс јазысы, дилин сәс тәркибинин осциллографда јазылмасы вә тәһлили, дилин фонем тәркибинин спектрографик тәһлили.

Бу мәрһәләләр үчүн матнитофон, осциллограф, спектрограф чиһазлары тәләб олунур.

Осциллограф һәр һансы физики кәмијјәтин чох сүр'әтлә дәјишмәсини мүшаһидә етмәк үчүн онларын әјриләринин чә-

Н-102 маркалы
осциллограф

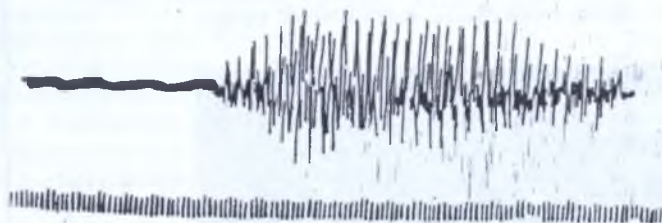
Н-700 маркалы
осциллограф

түхтөлийн нөвлөри олан бу чиһазлардан физика лаборатори-
жаларында кениш сурәтдә истифадә едилир. Данышыг сәсләри
ејни заманда физики һадисә олдуғундан, дилчиликдә елек-
тро-акустик тәдгигат заманы һәмин чиһазлардан кениш исти-
фадә олуиур. Тәчрүби фонетика лабораторијаларында даһа
чох Н-102 вә Н-700 маркалы осцилографлардан истифадә олу-
нур.

Мүәјјән данышыг сәсини осцилограф васитәсилә алын-
мыш әјрисинә јахуд хәтти јазысына һәмин сәсини осцилогра-
мы дејилир. Осцилограмда сәсләр, бир гәјда олараг, сөз дахи-
линдә јазылдығындан осцилограмлар әслиндә сөзүн јазысы
кими верилир. Ашағыда Азәрбајчан дилиндәки [ө] сәсини вә
[шән] сөзүнүн осцилограмларыны веририк:

[чөлә] сөзүндә [ө] сәсини осцилограмы*

[шән] сөзүнүн осцилограмы**

Гејд едилдији кими, дилии сәс гурулушунун електро-акус-
тик үсулла тәдгигиндә спектрографлардан да истифадә еди-
лир.

Спектрограф спектрләрин фотошәклини чәкмәк үчүн исти-
фадә едилән оптик чиһаздыр. Осцилограф кими, ондан да фи-
зика лабораторијаларында кениш истифадә олуиур. Спектро-
графын тәчрүби фонетика чиһазы кими вәзнфәсини баша дүш-
мәк үчүн спектр анлајышыны изаһ етмәк лазым кәлир.

Физики аилајыш кими спектр һәр һансы бир мәнбәнни

* 500 мм/сан сүр'әтлә чәкилмишдир.

** 250 мм/сан сүр'әтлә чәкилмишдир.

аратдыгы гармоник рәгсләр (јахуд далғалар) мәчмују демәк-
тир. Данышыг сәсләри, илк нөвбәдә, саитләр, гармоник рәгс-
тәр вә далғалар мәчмују олдуғундан, бу анлајыш дилин сәс
урулушуна да аид едилә биләр. Нәзырда 48 каналлы спек-
трограф тәһ кениш истифадә олунур:

48 каналлы спектрограф

Һәр һансы данышыг сәсинин фотошәклинә спектрограм
дејилир. Спектрограмлар, адәтән, ашағыдакы кими олур(бах:
сәһ. 227).

Дилин сәс гурулушунун өјрәнилмәсиндә интонограф де-
јилән чиһаздан да кениш истифадә едилир (бах: сәһ. 227).

В. А. Артјомова көрә, тәчрүби фонетика лабораторијасы
үчүн зәрури олан чиһазларын сијаһысына 97 мүхтәлиф чиһаз
вә ләвазимат дахилдир [1, 206 — 209].

*
*

Мүасир дилчиликдә лингвистик тәдгигатларын автомат-
лашдырылмасына да кениш јер верилир, даһа доғрусу, авто-
матик тәдгигат үсулундан истифадә едилир.

Б. Н. Головинни фһкринчә, «бу методун башлыча мәгсәди
дилин элементләрә елә бир формал — структур үзвләимәсини
дәрк етмәкдир ки, о өзүнүи үсисјјәт просесиндә истифадә еди-
лән реал үзвләнмәси илә кифәјәт гәдәр мөһкәм сурәтдә әлагә-
ләндирилминн олсун вә бунунла бәрәбәр, машын тәрәфиндән кө-
рүлә вә тәһлил едилә билсин. Беләликлә, тәдгигатын јени пред-

мети — машинын кибернетик «бежинни» эхс етдирэ билэчэйн дил структуру эмэлэ кэлир. Бурадан да методун гејри-ади вэ һэтта дилчини карыхдыран тэлэблэри мејдана чыхыр ки, онларын арасында дилин елми тэсвирийин формализасијасы, јэ'ин сөзлэ тэсвири ријазинишарэ, символ вэ дүстурларла мүмкүн олан максимал дэрэчэдэ эвэз едилмэси тэлэбн биринчи јерн тутур» [17, 271].

Дилчилик тэдгигатларынын автоматлашдырылмасында *алгоритм вэ програмлашдырма* анилајышлары мүһүм јер тутур.

Мә'лум олдуғу үзрә, а л г о р и т м Орта Асија ријазинијатчысы Әл-Харэзмийин латын формасында Algorithmi ады илә

бағлыдыр. Ријазини анилајыш кими, мүэјјән гајдалара көрә апарылан һесабламалар системи демәкдир. Елә бир һесаблама системи

Спектрограм

Иктонограф — 66

ки, онлар ардычыл сурәтдә јеринә јетирилдикдән сонра гаршыја гојулан мәсәләни һәлл етмәјә кәтириб чыхарыр. Дилчиликдә алгоритмдән машин тәрчүмәсиндә кениш истифадә олунур.

1960-чы илдә Парисдә кечирилмиш бејиэлхалг конффранс алгоритмлар мүбадиләси вә ЕНМ-дә* програмлашдырма апармаг үчүн Алгол адланан алгоритм дили гәбул етмишдир [12, 252].

Автоматик програмлашдырма барәсиндә В. И. Кодухов јазыр: «Автоматик програмлашдырма мүәјјәи машин үчүн ардычыл сурәтдә нөмрәләнмиш командалар системи демәкдир. Әдәд вә командалар чох вахт дешилмиш лентләр вә јахуд перфокартлар васитәсилә кодлашдырылмыш шәкилдә верилир ки, һесаблајычы — перфолашдыран машин (табулјатор) онларын үзүндән әдәдләрн вә командалары охујур вә алынмыш нәтичәләри рулон кағызлара јазыр» [12, 252].

МУҒАЈИСӘЛИ МЕТОД

1. МүҒајисә һаггында. Дилчиликдә мүҒајисәли-тарихи метод вә онун маһијјәти. МүҒајисәли-тарихи методун мәгсәди.

МүҒајисә чох кениш мәнтиги әмәлијјатдыр вә демәк олар ки, бүтүи елм сәһәләринә аиддир. МүҒајисәдәи нәинки елми тәдгигатлар замаиы, һәтта күндәлик һәјатымыздакы ади сәһбәтләрдә дә истифадә едирик. Хүсусән, динләјән тәрәф, һаггында данышылан шәхс, әшја вә ја һәр һансы бир һадисә барәсиндә лазыми мәлумата малик олмадыгда, данышан мүҒајисәдән даһа кениш шәкилдә истифадә едир. Дилчиликдә мүҒајисәли метод вә ја мүҒајисә методу мүәјјәи сәрһәди үсуллары олан елми тәдгигат васитәсидир. Дилчилик сәһәсиндә мүҒајисәли методун ики нөвү вардыр: 1) мүҒајисәли-тарихи метод, 2) мүҒајисәли тутушдырма методу.

Сон вахтлар үмуми дилчилијә аид тәдрис әдәбијјатында мүҒајисәли методун даһа бир нөвү—тарихи-мүҒајисәли метод нөвү дә көстәрилик. В. И. Кодухов һәмин метод барәсиндә јазыр: «Тарихи-мүҒајисәли метод ајрыча бир дилии дахили вә харици ганунаујғунлуғларыны мејдана чыхармаг үчүн һәмин дилин тарихи инкишафынын өјрәнилмәсиндә истифадә едилән үсуллар вә тәһлил методикасы системидир. Тарихи-мүҒајисәли методун принципи дилин форма вә сәсләринии ејнилијини вә фәргини мүәјјәнләшдирмәкдир. Онун мүһүм үсуллары буилардыр: дахили бәрпа вә хронолокијалашдырма, диалектографија, мәдәни-тарихи изаһат, һабелә текстолокија үсулу» [12, 263].

Мүәллифә көрә, мүҒајисәли метод гоһум дилләрин инкишафынын өјрәнилмәсинә тәтбиг едилдикдә мүҒајисәли-тарихи,

* Электрон һесаблајычы машин

ајрыча бир дилин инкишафынын өјрәнилмәсинә тәтбиг едил-
дикдә исә тарихи-мүгајисәли метод олур.

Бу фикрә нә дәрәчәдә бәрәт газандырмаг лазым кәл-
дији һаггында мүгајисәли-тарихи метода анд конкрет мә'лу-
мат вердикдән сонра бәһс едәчәјик.

Мүгајисәли-тарихи методун маһијјәти нәдән
ибарәтдир?

Дилчилик терминләри лүгәтләриндә һәмин методун еле-
ментар шәрһи белә верилир: «Јазы васитәсилә гејд олунма-
мыш кечмиш дил фактларынын јазылы абидәләрдә, јахуд
нитгдә билаваситә чанлы сурәтдә ишләнмәсинә кәрә мә'лум
олан ики, јахуд бир нечә дилин даһа сонракы ујғун фактлары
илә мүнтәзәм мүгајисә јолу илә бәрпасынын (реконструк-
сијасынын) елми үсулу» [2, 233]. Гејд олунмамыш кечмиш
фактларын јазылы абидәләрдә, јахуд тутушдурулан диллә-
рин чанлы сурәтдә ишләнмәсиндә мә'лум олан даһа сонракы ујғун
фактларла мүгајисә јолу илә бәрпасынын дилчилик методу
(елми үсуллар системи). Мүгајисәли-тарихи методун тәтбиги
узаг дөврләрдә дилин инкишаф ганунаујғунлуғларынын өјрә-
нилмәси мәсәләсинә, онун өз сөзләринин вә алынма сөзләрин,
һабелә алынма сөзләрин кечмәси јолларынын мејдана чыха-
рылмасына көмәк едир, башлыча олараг, фонетика вә морфо-
локија саһәсиндә дил ваһидләринин мәишәчә ејниликләринин
мүәјјәнләшдирилмәсинә имкан јарадыр, мүгајисәли-тарихи
дилчилијин мәшғул олдуғу проблемләрин (гоһум дилләрин
мәншәји, тарихи инкишаф кедишиндә оиларын¹ гаршылыглы
әлагәләри, бу инкишафын үмуми вә фәрғли чәһәтләри вә с.)
һәлли үчүн материал верир» [28, 460, 461].

Мүгајисәли-тарихи метод, онун¹ маһијјәти, вәзифәләри
вә мәгсәди һаггында А. Мејенин «Сравнительный метод в ис-
торическом языкознании» («Тарихи дилчиликдә мүгајисәли
метод») әсәри өз әһәмијјәтини ниди дә сахламагдадыр. Һәмин
әсәр алимин 1924-чү илдә Ослода охудуғу мұһазирәләринин
ишләниш вариантыдыр. Б. Горнунгун јаздығы кими, «Һә-
мин китаб өз һәчминин кичик олмасына бахмајараг, елмин
үмумгәбул олунмуш вә фактларла даһа чох јохланылмыш
мүддәаларыны там долғунлуғу илә әкс етдирир» [18, 4].

Мүгајисәли-тарихи дилчилијин көркәмли нүмајәндәси
Мејејә кәрә, «мүгајисә, дилин тарихини јаратмаг үчүн дил-
чинин әлиндә олан јеканә аләт, бах, будур. Мүшаһидәјә
кәлән шеј дәјишмәләрин өзләри дејил, јалныз онларын
нәтичәләридир. Беләликлә, дилин инкишафыны јалныз нәти-
чәләри тутушдурмагла изләмәк олар.

Кәләчәкдә әмин олачағымыз кими, бу тутушдурмалар гәти
вә дәғигдир. Онларын һамысы белә бир мүддәадан ирәли кә-
лир ки, мүхтәлиф дилләр арасында мөвчуд олан мүәјјән уј-
ғунлуғлар һеч дә үмумбәшәри хассәләрлә мәшрут дејил-
дир, лакин конкрет тарихи ән'әнәни еһтимал етмәклә изаһ

ја билэр. Мүгајисәли методун маһијјәти беләдир» [18, 18]. Даһа сонра А. Меје көстәрир ки, «дилин тарихини јарат-
ы јалныз мүгајисәли методун имкан вермәси мүддәасын-
белә бир нәтичә дә чыхыр ки, тәчрид олунмуш дил та-
дән мәһрумдур» [18, 19].

Бүтүн бу дејиләләрден ајдын олур ки, мүгајисәли-тарихи
од ајры-ајры вә ја гоһум дилләрин тарихини өјрәнмәк үсу-
ур. Мүгајисәли-тарихи методун мәгсәди дилләрин тарихи-
аратмагдыр. Мүгајисә бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн
ыз васитәдир.

Мәсәләјә белә јанашылдыгда, дилчиликдә мүгајисә үсу-
ун мүгајисәли-тарихи вә тарихи-мүгајисәли кими ики нө-
ү гејд етмәјә, шүбһәсиз, еһтијаж галмыр. Белә ки, мүгајисә
әр гоһум дилләр групуна аид олсуи, истәрсә дә бир дилии
ихини јаратмаға тәтбиг едилсин, фәрги јохдур, о ејни бир мәг-
дашыјыр. Зира, А. Мејенин гејд етдији кими, тәчрид олун-
и дилин тарихи јохдур. Сөһбәт һәр һансы бир дилин тари-
дән кедирсә, һәммин дил она гоһум олан дилләрлә мүгајисә
лмәлидир.

2. Мүгајисәли-тарихи методун әсас үсуллары. Праформалар һагында аңлајыш вә онларын бәрпасы

Мүгајисәли-тарихи методун мүхтәлиф тәдгигат үсулла-
вардыр. Өлкәмиздә мүгајисәли-тарихи дилчилијин көркәмли
тајәидәләриндән бири олан Б. А. Серебренников јазыр: «Мү-
исәли-тарихи тәдгигатын үсулларының там мәчмујуу сәчијјә-
дирмәк белә бир сәбәбә көрә чох чәтин оларды ки, дилчи-
ихи, јахуд компаративист (мүгајисәли-тарихи үсулдан исти-
дә едән — А. А.) өзүнүн тәдгигатлары тәчрүбәсиндә дилин
ишмәсинә сәбәб олан, сөз вә ја онуи формасына бу вә ја дикәр
әчәдә тә'сир көстәрән чохлу мигдарда бүтүн амилләри изәрә
алыдыр. Мүгајисәли-тарихи методун тәтбиги мүхтәлиф мәсә-
әрин һәлл едилмәси вә өз сәчијјәсинә көрә гејри-ади дәрәчәдә
тәлиф олан чәтинликләрини арадан галдырылмасы илә бағлы
сәк сәвијјәли јарадычылыг актыдыр. Бүтүн бунлары шаб-
вә сәрт гајдалара салмаг асан иш дејил» [21, 38].

Даһа сонра о көстәрир: «Лакин тәдгигатын үсулларының
хтәлифлијинә вә конкрет мәсәләләрин мурәккәблијинә бах-
јараг, һәр һалда даһа мүһүм вә әсас үсуллары көс-
мәк олар ки, онлар олмадан дилләрин мүгајисәли-тарихи
әнилмәси мүмкүн дејил» [22, 38].

Б. А. Серебренников мүгајисәли-тарихи методун әсас үсул-
ына ашағыдакылары дахил едир: 1) мүгајисә үчүн материа-
н сечилмәси; 2) мүгајисә едилән ваһидләр сырасының мүә-
ләшдирилмәси вә онларын ејниләшдирилмәси; 3) фонетик

дәјишмәләрин нисби хронолокијасынын мүәјјәнләшдирилмәси; 4) архетипин бәрпасы.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, бу үсуллар мүгајисәли-тарихи дилчиликдә кениш гәбул олунмуш вә артыг тәчрүбәдән уғурла кечмиш сынаглардыр.

Мүгајисә үчүн материалын сечилмәси мүгајисәли-тарихи методун, ичә дејәрләр, тәдгигата башлама үсулудур. Тәдгигатын нә дәрәчәдә мүвәффејјәтли олачағы, һәр шејдән әввәл, бу үсулдан нә гәдәр дүзкүн вә сәмәрәли истифадә едилмәси илә бағлыдыр.

Мүгајисә үчүн адәтән, дилин әсас лүгәт фондуна дахил олан сөzlәр, јә'ни бәдәи үзвләринин адлары, рәнк адлары, әсас һәрәкәт анлајышларынын адларыны билдирән фе'лләр, сәј, гошма вә өнлүкләр лексик материал кими сечилир, дилләрин сәс ујғунлуғлары илк нөвбәдә, һәммин сөzlәр үзәриндә гурулур. Морфолокија сәһәсиндә мүгајисә үчүн әсас е'тибарилә сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән истифадә едилир. Мә'лум олдуғу кими, дилин морфоложи механизмини мәнз һәммин шәкилчиләр әкс етдирир.

Мүгајисәли-тарихи методун үсулларындаи икинчиси олан мүгајисә едиләи ваһидләр сырасынын мүәјјәнләшдирилмәси, оиларын ејиләшдирилмәси ејини сөzlәр групу сечмәји тәләб едир ки, онларын вәситәсилә гоһум дилләрин фонетик вә грамматик ујғунлуғлары мејдана чыхарыла билсин. Мәсәлән, түрк дилләриндән олан Азәрбајчан дилиндәки *јол* лексик ваһидинә, дејәк ки, ғырғыз дилиндә *чол*, газәх дилиндә *жол* сөzlәри ујғун кәлирсә, *јол—чол—жол, јел—чел—жел, јорған—чорған—жорған, јер—чер—жер* вә с. ваһидләр сырасы мүәјјәнләшдирилир.

Фактлар кәстәрир ки, гоһум дилләрдә фонетик ујғунлуғлар мүәјјән типләрә малик олур вә һәммин сәс ујғунлуғлары типләри, демәк олар, бүтүн гоһум дил анләләри үчүн универсал сәчијјәдә олур. Мәсәлән, гоһум дилләрдә саитләр ујғунлуғунун ашағыдакы әсас типләрини кәстәрмәк олар*:

I. Саитләр јалныз бир фәргләндиричи әләмәтә кәрә фәргләнир. Бу әләмәтә кәрә фәргләнәи саит сәсләр ујғунлуғунун үч типи вардыр:

1. Ујғун саитләр дилин үфүғи вәзијјәтинә кәрә фәргләнир:

и:ы, ү:у, ө:о, ә:а

2. Ујғун саитләр дилин шагули вәзијјәтинә кәрә фәргләнир:

и:ә, ү:ө, ы:а, у:о

3. Ујғун саитләр додағларын иштиракына кәрә фәргләнир:

и:ү, ә:ө, о:а, ы:у.

II. Ики фәргләндиричи әләмәтә кәрә дә саит сәсләр ујғунлуғунун үч типи вардыр:

* Јалныз ғысә саитләр кәстәрмәк олар.

1. Ујғун саитләр дилин үфүги вә шагули вәзијјәтләринә көрә фәрғләнир:

и::а, ү::о, ө::у, ә::ы

2. Ујғун саитләр дилин үфүги вәзијјәтинә вә додағларын иштиракына көрә фәрғләнир:

и::у, ү::ы, ө::а, ә::о

3. Ујғун саитләр дилин шагули вәзијјәтинә вә додағларын иштиракына көрә фәрғләнир:

и::ө, ү::ә, ы::о, у::а

III. Үч фәрғләндиричи әләмәтә көрә саитләр ујғунлуғунун јалныз бир типп вардыр; саитләр дилин үфүги, шагули вәзијјәтләринә вә додағларын иштиракына көрә фәрғләнир:

и::о, ү::а, ө::ы, ә::у

Охшар вәзијјәт самитләрдә дә өзүиү көстәрир; ујғун самитләр бир-бириндәи бир, ики, үч, дөрд фәрғләндиричи әләмәтә көрә фәрғләнир*.

Фәрғләндиричи әләмәтләрин сајына көрә гоһум дилләрдә самитләр ујғунлуғунун типпләрини нәзәрдән кечирәк:

1. Ујғун самитләр јалныз бир фәрғләндиричи әләмәтә көрә фәрғләндикдә, самит сәсләр ујғунлуғунун дөрд типп олур:

1. Ујғун самитләр јалныз әмәләкәлмә јеринә көрә фәрғләнир: п:т:к:h..., б:д:к:g..., м:н:h..., в:з:j:f..., ф:с:x:h...

2. Ујғун самитләр әмәләкәлмә үсулуна көрә фәрғләнир; бу типпн беш нөвү вар:

а) б:в, т:с, д:з, к:j, к:x, г:ғ...

б) т:ч, д:ч, т:ц...

в) ш:ч, ж:ч

г) р:з, р:л, р:д, р:ж

ғ) с:ш, з:ж

3. Ујғун самитләр јалныз сәс телләринин иштиракына көрә фәрғләнир: и:б, ф:в, т:д, с:з, ш:ж, ч:ч, к:к, к:г, х:ғ...

4. Ујғун самитләр јалныз јумшағ дамағыи вәзијјәтинә көрә фәрғләнир: м:б, н:д, н:ғ...

Фикримизчә, бир фәрғләндиричи әләмәтә көрә самитләр бир-бирилә мүстәгим алағәдә олур вә етимоложи чәһәтдән ејни бир сәсдән нәш'әт едир вә бу заман дилләрин гоһумлуғунун дәрәчәси һәлледици әһәмијјәт дашымыр.

II. Ики фәрғләндиричи әләмәтә көрә самит сәсләр ујғунлуғунун 6 типп вардыр:

1. Ујғун самитләр әмәләкәлмә јеринә вә әмәләкәлмә үсулуна көрә фәрғләнир:

С
Ф::п::h
х

З
В::б::f
з

х
Ф::т::h
в
вә с**.

* Сада самитләр нәзәрдә тутулур.

** Бу типпн 20-дән чох модели вардыр.

2. Ујгун самитләр әмәләкәлмә јеринә вә сәс телләринин иштиракына көрә фәргләнир:

$\begin{matrix} \text{Ж} \\ \vdots \\ \text{Д}::\text{П}::\text{Г} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{К} \\ \vdots \\ \text{Т}::\text{Б}::\text{К} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{Ж}' \\ \vdots \\ \text{Б}::\text{Т}::\text{Г} \end{matrix}$ вә с*.

3. Ујгун самитләр әмәләкәлмә јеринә вә јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә фәргләнир:

$\begin{matrix} \text{К} \\ \vdots \\ \text{Д}::\text{М}::\text{Г} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{К} \\ \vdots \\ \text{Б}::\text{Н}::\text{Г} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{Н} \\ \vdots \\ \text{М}::\text{Д}::\text{Н} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{Н} \\ \vdots \\ \text{М}::\text{К}::\text{Н} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{Н} \\ \vdots \\ \text{М}::\text{Г}::\text{Н} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{Д} \\ \vdots \\ \text{Б}::\text{Н}::\text{К} \end{matrix}$

4. Ујгун самитләр әмәләкәлмә үсулуна вә сәс телләринин иштиракына көрә фәргләнир п::w, т::з, д::с, к::ј, г::х, к::ғ, л::ш, ш::ч, ж::ч, р::ш, р::ч.

5. Ујгун самитләр сәс телләринин иштиракына вә јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә фәргләнир: п::м, н::м, н::к.

Фикримизчә, ики әләмәтә көрә фәргләнән самитләр бир-бирилә мүстәғим әләгәдә дејил, бир әләмәтә көрә фәргләнән самитләрин етимологи прототипләри васитәсилә әләгәдә олур.

III. Үч фәргләндиричи әләмәтә көрә самит сәсләр ујгунлуғуиун үч типі вардыр:

1. Ујгун самитләр әмәләкәлмә јеринә, әмәләкәлмә үсулуна вә сәс телләринин иштиракына көрә фәргләнир:

$\begin{matrix} \text{З} \\ \vdots \\ \text{В}::\text{П}::\text{Г} \\ \vdots \\ \text{Ј} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{С} \\ \vdots \\ \text{Ф}::\text{Б}::\text{Х} \\ \vdots \\ \text{Х} \end{matrix}$ вә с**.

2. Ујгун самитләр әмәләкәлмә јеринә, әмәләкәлмә үсулуна вә јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә фәргләнир:

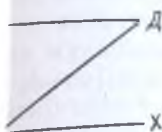
$\begin{matrix} \text{З} \\ \vdots \\ \text{В}::\text{М}::\text{Г} \\ \vdots \\ \text{Ј} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{W} \\ \vdots \\ \text{Б}::\text{Н}::\text{У} \\ \vdots \\ \text{Ј} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{В} \\ \vdots \\ \text{W}::\text{Н}::\text{Ј} \\ \vdots \\ \text{З} \end{matrix}$

* Бу типин 20-јә јахын модели вардыр.

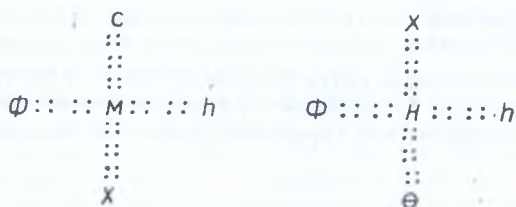
** Бу типин 30-а јахын модели вардыр.

Ујғун самитләр әмәләкәлмә үсулуна, сәс телләрийин иракына вә јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә фәрғләнир: н:::с, н:::х

Дикримизчә, бу група дахил олаи самитләр бир-бирилә һчү кенетик әлагәјә маликдир. Буну әјани шәкилдә белә гәрмәк олар:

IV. Нәһәјәт, дөрд әләмәтә көрә фәрғләнән самит сәс ујғунлуғунун јалныз бир типи мөвчуддур: ујғун самитләр әмәләкәлмә јеринә, әмәләкәлмә үсулуна, сәс телләрийин иштиракына вә јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә фәрғләнир:

Самит вә самит сәсләрә аид көстәриләи сәсујғунлуғлары ләри даһа чох түрк дилләринә аиддир.

Әввәлдә гејд етдијимиз кими, мүгајисәли-тарихи методи икинчи үсулу *мүгајисә едилән ваһидләрин сырасыны әјјәнләшдирмәклә* бәрәбәр, онларын ејниләшдирилмәсини дә нәзәрдә тутур.

Дил ваһидләрийин ејниләшдирилмәси мүгајисәли-тарихи дилчилијин әсас үсулларындан вә вачиб анлајышларындыр. Мүгајисәли-тарихи дилчиликдә *ејниләшдирмә* сөз өз һәгиги лүғәви мәнәсында ишләдилмир. Белә ки, ејниләшдирилән лингвистик ваһидләр истәр физиоложи, истәр артистик, истәрсә дә семантик чәһәтдән бир-биринә ујғун әмәјә биләр. Мәсәлән, јухарыда мисал кәтирдијимиз түрк дилләриндәки *ј—ч* сәс ујғунлуғуну көтүрәк. Мә'лум олдуғуна, *ј* дилортасы, новлу самит олдуғу һалда, *ч* самити дилү — јуваг, кiplәшәи — новлу (аффрикат) самитдир. Јахуд, мә'лум олдуғу кими, әксәр түрк дилләриндәки *с* самитинә шғырд дилиндә *һ* самити ујғун кәлир: *су—һу, грамматика—грамматикаһы* вә с. Көрүндүјү кими, ујғун самитләрдән *ри* дилөнү, дикәри исә удлаг самитидир.

Ејни вәзијјәт лексемләр ујғунлуғунда да мүшаһидә олур; мәсәлән, Азәрбајҗан дилиндәки *јахшы* сөзүнә газак дилиндә *жаксы*, *-а/-ә* јөнлүк һал шәкилчисинә бир чох түрк дилләриндә *-га/-кә* шәкилчиси ујғун кәлир.

Демәли, дил ваһидләрийини ејниләшдирилмәси дедикдә, мүгајисәли-тарихи дилчиликдә һеч дә онларын мадди вә мә'на

чәһәтдән ејиилији нәзәрдә тутулмур. Бурада әсас мәсәлә онларын ејии мәншәјә малик олмаларыдыр. В. И. Кодухов доғру көстәрир ки, «мүгајисәли-тарихи дилчиликдә сәсләрин, морфемләрин, сөз вә сөз бирләшмәләринин елә ујғунлуғуна ејиилик дејилир ки, онларын үмүмн мәншәји вардыр, јә’ни онлар мәншә чәһәтдән ејиидир» [13, 257].

Мүгајисәли-тарихи методун үчүнчү, лакин ән әсас үсулу фонетик дәјишмәләрин нисби хронолокијасынын мүәјјәнләшдирилмәси, һабелә архетипләрин, јә’ни праформаларын бәрпасы үсүлудур.

Фонетик дәјишмәләрин нисби хронолокијасынын мүәјјәнләшдирилмәси дедикдә, мүхтәлиф дил һадисәләринин мүгајисәси јолу илә онлардан һансынын даһа гәдим олмасынын мүәјјәнләшдирилмәси нәзәрдә тутулур. Көрүндүјү кими, бу үсул мүгајисәли-тарихи методун әсас мәгсәди илә бағлыдыр.

Б. А. Серебренников јазыр: «Фонетик дәјишмәләрин нисби хронолокијасынын мүәјјәнләшдирилмәси заманы һансынын даһа гәдим олмасыны тәјин етмәјә имкан верән сәс дәјишмәләринин бә’зи сәчијјәви тиположи универсалиләри нәзәр алыныр» [21, 43].

Алим, мәсәлән, белә бир тиположи универсалини мисал көстәрир ки, *an, at, en, et, on, ot* вә с. сәс бирләшмәләри а, е, о бурун саитләриндән әввәл мөвчуд олур, даһа доғрусу, бу саитләр көстәриләи сәс бирләшмәләри базасында инкишаф едир, *e, i* типли өи сыра саитләриндән әввәл ишләнән иичә самитләр һәмин мөвгедә ишләнәи гејри-иичә саитләрдән сонра јараныр; интервокал самитләрин итмәси нәтичәсиндә јаранан узун саитләр вә вурғулу һечалардан сонрақы һечаларда редуксија олунмуш саитләр, һабелә сөзүн ғысалмасы вә с. адәтән даһа сонрақы һадисәләрдир.

А. Меје тиположи универсали сәчијјәли сәс ујғуилуғларындан бәһс едәркән көстәрир ки, фонетик дәјишмәләрлә вә мүхтәлиф дилләр арасында низамлы ујғунлуғлары мүәјјәнләшдирмәклә мәшғул олмуш бүтүн дилчиләр гејд етмишләр ки, бу дәјишмәләр мүәјјән типләрә риәјәт едир... Белә дәјишмәләрә, аз гала, бүтүн дүнјада, ән мүхтәлиф аиләләрә дахил олан дилләрдә раст кәлинир» [18, 74—75].

Б. А. Серебренников мүгајисә приисипи идејасыны да ирәли сүрүр. О јазыр: «Мүгајисәни мүәјјән ардычыллығла апармағ мәсләһәт көрүлүр. Әввәлчә, әкәр бу мүмкүндүрсә, бир дилин мүхтәлиф тарихи инкишаф дөврләринә аид фактларыны, мәсәлән, муасир рус дили илә гәдим рус дилинин фактларыны, һахуд муасир рус дилинин фактлары илә диалектләрдә муһафизә олунан архаизмләри мүгајисә етмәк лазымдыр. Сонра гоһум дилләрини (мәсәлән, славјан дилләрини) фактлары мүгајисәјә чәлб олуиур. Даһа сонра артығ мүх-

тәлиф дил аиләләринә мәнсуб олан дилләрин фактларына мұрачиәт едирләр. Бу ғайданын позулмасы «тарихи ахтарышлары чәтинләшдирә биләр» [21, 44].

Мүғажисәли-тарихи методун бу үчүнчү үсулуна фонетик дәјишмәләрин нисби хронолокијасынын мүәјјәнләшдирилмәси илә јанашы, праформаларын бәрпасы да дахилдир.

Мүғажисәли-тарихи дилчиликдә кениш јайылмыш праформа аилајышынын маһијјәти нәдән ибарәтдир?

Праформа вә ја архетип даһа сонракы дил һадисәләри үчүн мүәјјән едилмиш илкин формалардыр. Праформалар билаваситә фонетик дәјишмәләрин нисби хронолокијасыны мүәјјәнләшдирмәклә әлагәдардыр. Гоһум дилләрин конкрет дил һадисәләри иәш'әт етдији илкин форма мәһз бу үсулла мүәјјәнләшдирилир. Мүғажисәли-тарихи дилчиликдә праформалар, бир ғайда оларағ, сөзүн әввәлине гојулан улдуз ишарәси илә көстәрилир, мәсәлән, түрк дилләри үчүн *ав'ов'кимин¹. Б. А. Серебренникова көрә, «архетипләрин (праформаларын—А. А.) мүәјјәнләшдирилмәси бир груп гоһум дилләрин вә һәммин група дахил олан дилләрин ајры-ајрылығда тарихи морфолокијасыны билмәдән мүмкүн дејил» [22, 43]. Бу мұлаһизәдә мүәјјән зиддијјәт вар. Белә ки, мүғажисәли-тарихи метод вә онун үсулларындан олан праформаларын реконструксијасы мәһз гоһум дилләрин тарихини јаратмағ үчүн лазымдыр. Белә вәзијјәтдә праформалары бәрпа етмәк үчүн һәммин дилләрин тарихини, мәсәлән, тарихи морфолокијаны билмәји тәләб етмәк нә дәрәчәдә доғру олар? Бизә белә кәлир ки, көркәмли компаративист тарихи морфолокија дејәркән, онларын нисби хронолокијасыны нәзәрдә тутур ки, бу, тамамилә доғрудур.

Ғејд етмәк лазымдыр ки, праформаларын бәрпасы чәтин тәдғигат ишидир. Б. А. Серебренников доғру көстәрир ки, «чох вахт архетипләрин бәрпасы мүхтәлиф ғәбилдән олан чәтинликләрин арадан ғалдырылмасы илә бағлы олур. Бу чәтинликләр, дилдә сөзләрин вә онларын формаларынын дәјишмәсинә сәбәб олан чохлу мигдарда мүхтәлиф амилләр фәалијјәт көстәрдикдә јараныр. Гоһум дилләр арасындакы низамлы фонетик ујғунлуғлар чох вахт аналокија үзрә јенијјаранмаларын, башға сөзләрин тә'сири вә с. илә позулмуш олур, мәсәлән, чуваш дилиндәки *утра* 'одда' сөзүндә јерлик һалын шәкилчиси олан *-ра* үмумтүрк јерлик һал-*-да* шәкилчиси илә билаваситә бағланыла билмәз, чүнки чуваш дилиндә *-д* кар кнпләшән самитдән сонра *-с* самитинә чеврилә билмәзди. *-ра* шәкилчиси аналокија јолу илә

¹ А. М. Шербак түрк дилләринин мүғажисәли фонетикасы үчүн 500-ә јахын праформа мүәјјәнләшдирмишдир (Бах: А. М. Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, Ленинград, 1970, сәһ. 193—198).

Бу формаларын чоху бизә шүбһәли көрүнүр.

хулара 'шәһәрдә' типли сөzlәрдән көтүрүлмүшдүр ки, бурада онун ишләнмәси тамамилә ганунаујғуидур» [21,44].

Бу үсулуи маһијјәтинин һәртәрәфли ајдынлашдырылмасы үчүн онун мүгајисәли-тарихи дилчиликдәки мөвгејинин изаһына да еһтијач вардыр. Ә. Ә.Макајев доғру оларағ јазыр: «Күман етмәк лазымдыр ки, мүгајисәли-тарихи дилчилијин тә'хирәсалынмаз вәзифәләриндән бири јалныз бәрпа үсулларынын дәгигләшдирилмәси дејил, һәр шејдән әввәл, онуи јеринин, сон мәгсәдләринин дәгигләшдирилмәсидир» [16,88]. Алимин бу фикри дә тамамилә дүзкүндүр ки, «мүгајисәли-тарихи дилчилијин ән мүһүм һиссәси мүгајисәли дахили бәрпа методикасы вә просејурасыдыр. Мүгајисәли-тарихи тәдгигатларда бәрпанын тахтдан салынмасы сә'јләрини, онун икинчи дәрәчәли, јардымчы васитә вәзијјәтинә ендирилмәсини әсассыз һесаб етмәк лазымдыр. Бу вәзијјәтдә мүәјјән дил аиләсинин (истәр роман, Иран, түрк, Гафгаз дилләри, јахуд һәр һансы башга дилләр) мүгајисәли грамматикасы ади тутушдурма грамматикасы илә әвәз едилир ки, бу да бизим елмимизин тарихиндә олмуш вә вардыр» [15, 89].

3. Дилләрин тарихинин өјрәнилмәсиндә текстоложи үсуллар вә мүгајисәли-тарихи метод үчүн бунун әһәмијјәти. Диалектолокија. Етимолокија вә мүгајисәли-тарихи дилчилик

Мүгајисәли-тарихи методун маһијјәтинә һәср олуимуш бөлмәдә көстәрилдији кими, кечмиш дил фактларынын өјрәнилмәси мүгајисәли-тарихи метод тәрәфиндән нки мәнбә: 1) јазылы абидәләр вә 2) нитгдә билаваситә чанлы сурәтдә ишләнмәсинә көрә мә'лум олан нки вә јахуд бир нечә дилни онлара ујғун даһа соиракы фактлары илә апарылан мүгајисә әсасында һәјата кечирилир.

Көрүндүјү кими, јазылы мәибәләрин мүгајисәли-тарихи метод үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә «**т е к с т о л о к и ј а ***, көмәкчи тарихи-филоложи фәни кими, мәтн (әдәби абидәнин, јахуд да тарихи сәнәдин) тарихини өјрәимәк, әсас мәтни вә онуи вариантларыны (көчүрмәләрини, редаксияларыны), мүәллифини вә јазылма заманыны мүәјјәнләшдирмәк, нәшрин типинә ујғун оларағ мәтнин һазырламағ мәгсәдинн изләјир» [13, 270].

Текстолокија вә јахуд мәтишүнаслығ филолокија елминин ајрыча бир саһәсидир. Мүгајисәли-тарихи метод үчүн онун дилчилик бахымындан ишләнилмәси зәруридир. Мәтиләрин дилчилик мәгсәдләринә ујғун шәкилдә ишләнмәси илә лингвистик

* Азәрбајҗан филолокијасында мәтншүнаслығ термини илә дә гејд едилир.

гунаслыг дејилән хүсуси саһә мәшғул олур. Бу елми са-
предмети һаггында В. И. Кодухов белә јазыр: «Линг-
к мәнбәшүнаслығыи предмети мәнбәләрини,
н лингвистик мәзмуилулуғу вә информативлији бахымын-
әјјәнләшдирилмәси, аинотасија едилмәси вә системләшди-
и, онларын едисијалы олараг сурәтинин чыхарылмасынын
ип вә методларынын һазырланмасыдыр» [12, 271]. Бу
а, мүгајисәли-тарихи дилчилик үчүн текстоложи үсулуна
әһәмијјәти вардыр.

гајисәли-тарихи метод үчүн диалектолокијанын да әһә-
и чохдур. Дилчилијин бөлмәләриндән олан диалек-
кија һәр һансы бир дилин диалектләринин, ләһчә вә
әринин өјрәнилмәси илә мәшғул олур.

Меје јазыр: «Компаративистләр үчүн диалектләрии мөв-
лмасынын өзүнүн дә бөјүк әһәмијјәти вардыр: онларын
д олмасы нәтичәләри һәмишә бир чүр олмур, лакин диа-
әрин јарандығы шәрантдән асылыдыр» [19, 51]. Алим
ктләрин чох јығчам вә мәналы изаһыны вермишдир:
алект, һәр шејдән әввәл, вәһдәтдә олан мүхтәлифликлә,
лифликдә олан вәһдәтлә сәчијјәләиир» [18, 49].

ғрудан да, гоһум дилләрин фактлары мүгајисә үчүн нә
бөјүк әһәмијјәтә маликдирсә, диалект фактларынын мү-
әсинин дә мүгајисәли-тарихи дилчилик үчүн о гәдәр бө-
ләмијјәти вардыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин мүхтә-
диалектләриндә өзүнү көстәрән *к—ж, б—п, б—м, ф—п,*
с—ш, к—ч, к—ц, к—г, х—һ вә с. сәс әвәзләnmәләринин нә-
н кечирмәк олар*. Бу әвәзләnmәләрдә биз фонетик дә-
әләрин нисби хронолокијасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн
тожи универсалиләрлә сәсләшән фонетик ганунаујғуилуг-
а гаршылашырыг. Бу һалы конкрет изаһ едәк. Мәлумдур
үмуми тииоложи сәчијјә дашыјан сәс ганунаујғуилугла-
ан бири беләдир ки, дилархасы јумшаг дамаг самитләри,
тән, к, г өз инкишафларында мүвафиг олараг дилортасы —
дамаг к, к самитләринә, онлар исә дилөнү — јуваг говушуг
самитләринә, онлар да чүт кечидли — новлу ш, ж самитлә-
сәунчулар исә тәккечидли с, з самитләринә чеврилә би-
Бунун әјанн схемини көстәририк:

к→к→ч→ш→с
г→к→ч→ж→з

у ганунаујғуилуг Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәлә-
ә өз әксини бу вә ја дикәр дәрәчәдә тапмышдыр.
зәрбајчан дилинин дикәр түрк дилләри илә мүгајисәсинин
ыны да мәһз Азәрбајчан диалектләри тәшkil едир. Ејии

Әтрафлы мәлумат алмаг үчүн бах: М. Ширәлијев. Азәрбајчан диа-
локијасынын әсаслары, Баки, 1968, сәһ. 79—98.

сөzlәри мұхтәлиф түрк дилләри, үмумијјәтлә; бүтүн дилләр һаггында сөјләмәк мүмкүндүр.

Мүгајисәли-тарихи методун билаваситә әлагәдар олдуғу дилчилик саһәләриндән бири дә етимолокијадыр.

Е т и м о л о к и ј а сөзүнүн ики мә'насы вардыр. Биринчиси, о, сөз вә ја морфемин мәишәји вә тарихи мә'насында, икнинчиси, сөз вә морфемин тарихини өјрәнән елм мә'насында ишләнир. Демәли, гоһум дилләрдә сөз көкләринини өјрәнилмәси етимолокијанын әсас тәдгигат объекти олдуғундан ону әслиндә мүгајисәли-тарихи дилчилијин тәдгигат истигамәтләриндән бирн кими дә баша дүшмәк олар.

Етимоложи тәдгигатын әсас мәгсәди сөзүн илкин формасыны тапмагдыр. Фридрих Дитс һәлә 1843-чү илдә јазмышды: «Етимолокијанын мәгсәди сөзү онун илк формасына чатдырмагдыр» [24, 34].

Италијан дилчиси В. Пизани бундан 104 ил соира нәшр етдирдији «Етимолокија» китабында јазыр: «Етимолога мүәјјән бир әшјаны ифадә етмәк үчүн һәр һансы бир сөзүн нечә јарандығыны билмәк вачибдир» [23, 40].

Көрүндүјү кими, етимоложи тәдгигатда сөзүн јаранма механизми әсас көтүрүлүр вә бу, мүгајисәли-тарихи метод васитәсилә өјрәнилир.

В. И. Кодухова көрә, «хүсуси етимоложи тәһлил етимолокија вермәјин үч әсас гајдасына: фонетик әсасландырма, сөздүзәлтмәнин мотивләшдирилмәси вә семантик еһтимала әмәл олунмасыны тәләб едир» [12, 262]. Онун фикринчә, «бу вә ја дикәр сөзүн етимолокијасынын фонетик әсасландырылмасы бундан ибарәтдир ки, мүгајисә едилән сөзләрин мәншәчә ејнлији мүәјјәнләшдирилир, ујғунлуғларын ганунаујғунлуғу гәбул едилир, бүтүн фонетик дәјишмәләр исә фактлар вә аналокијалар васитәсилә изаһ едилир» [12, 262]. Сөздүзәлтмәнин мотивләшдирилмәси дејәркән, Кодухов етимолокијасы верилән сөзүн реал сурәтдә мөвчуд олан сөздүзәлтмә сырасына дахил едилмәсини вә сөздүзәлтмә проссләринин ардычыллығынын мүәјјәнләшдирилмәсини изәр-дә тутур.

Иһајәт, с е м а н т и к е һ т и м а л гајдасы релә баша дүшүлүр ки, сөзләрин семантик јахынлашмалары онларын семантик инкишафынын ганунаујғунлуғлары сәјәсиндә мүмкүн олур вә бунлар ејни бир семантик (изосемантик) сыраја аид олунур.

Сөзүн етимоложи-тарихи тәһлилинә аид Азәрбајчан дилиндә бир нүмунә веририк:

АҒА ис. — түрк дилләриндә: аға (газах), akka (г. балкар), aға (гырғыз), aka (өзбәк), aqa (түрк), акы (тува), аға (ујғур), akka (хак), аға (чуваш) шәклиндә; түркчә чәнаб, хакасча баба, тувача гардаш, чувашча бөјүк бачы, биби//хала; гејд олунан дикәр түрк дилләриндә бөјүк гардаш мә'насында ишләнир. «Китаби Дәдә-Гардаш»-да бөјүк гардаш мә'насында

ишләнмишдир. *Хан Урузун ағасы*, Бајандур ханын көжкүсү... Гәдим түрк абидәләриндә аға шәклиндә бөјүк гардаш мә'насында ишләнмишдир (Бах: ДТС, 48). Азәрбајчан дилиин Нахчыван диалектинин бә'зи шивәләриндә ата сөзү әвәзиндә истифадә олунур. Ән гәдим көкү ағмаг (бөјүмәк, галхмаг, чыхмаг) фе'линин көкү олан «ағ»дыр. (Бах: Зәринәзадә, 135). Ағмаг фе'ли МК ДЛТ-дә јухарыја чыхармаг мә'насында ишләнмишдир: *اول آنى تاغقا آعى* ол аны тағқа ағытты» [1, 219].

Галхмаг, чыхмаг мә'насында ЛТ-дә дә ишләнмишдир: *тир-барка ағтi* [145, 11], *минбәрә галхды* (Боровнов, ЛТ 36). Ағ фе'линин галхмаг, јүксәлмәк мә'наларыны Радлов да көстәрмишдир: (Опыт словаря...142). Гәдим түрк абидәләриндә дә һәмин фе'л галхмаг, чыхмаг, јүксәлмәк, јухары галхмаг, габармаг мә'наларында кениш даирәдә ишләнмишдир (ДТС, 16). Көстәрилән фе'лин һәмин мә'наларына Нәсиминин дилиндә дә раст кәлирик: *Лөвһи-ихлас ејләдинсә көнлүмү, еј мүтгәгил Күрсәји-рәһмана ағдын кетдин әршүл-лаһи көр*. (Бах: М. Әлибәјзадә. Нәсиминин дилиндәки гәдим Азәрбајчан сөzlәрн һаггында. «Азәрбајчан дилчилији мәсәләләри», Азәрб. ЕА-нын нәшри, 1967, сәһ. 104). Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә дә чыхмаг, галхмаг мә'наларында ишләнир. «Ағмаг» (Фүзули), ф. — чыхмаг, подниматься. — Гојун даға ағды». (А. ДДЛ, 21).

Ағмаг²<олмах> (Фүзули) ф.— бир тәрәфә галхмаг (јүкә айддир). — перевес ношы в одну сторону. — Гојмакинән јүк ағмаг олсун». (Јенә орада)

Беләликлә, аға сөзү галхмаг, бөјүмәк мә'насында олан ағ фе'линин үзәринә түрк дилләринин ән гәдим шәкилчиләриндән олан-а шәкилчисинин (Бах: Севортян. Аффиксы именного словообразования... 168) артырылмасы илә дүзәлмиш фе'ли исимдир (мүг., ет: С. Чәфәров, 90). Мәсәлән, *јармаг* фе'линдән әмәлә кәлмиш *јара*<*јар* + *а* сөзү кими.

Аға сөзүнүн етимолокијасы үзрә башга фикирләр дә вардыр. Мәсәлән, Вамбернјә көрә, бу сөз боз, күмүшү, ај мә'наларында олан *ак*, ај сөzlәри илә әлағәдардыр (Vambery 2, 3). Севортјан аға сөзүнү мәркәзи мә'насы гоча, гочалмаг олан *ак*, ағ сөzlәри илә бағлајыр вә -ка//кы просес билдирән шәкилчиләрин онлара артырылмасыны һәмин сөзүн етимолокијасы үчүн әсас һесаб едир (Бах: Пробные статьи..., 46). Јегорова көрә, аға сөзү көрүнүр *кај*, *чағырыш* формасындан әмәлә кәлмишдир (Егоров ЕСЧЯ 2, 3).

Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләри дә һеч бир формал дәјишиклијә мә'руз галмамышдыр: *Нә чағырсан мана, ағам Газан?* («Китаби-Дәдә Горгуд»). *Еј ағалар, нечә ситәм етдиләр* (Вагиф)! *Бәли, аға, дәхи тез* (М. Ф. Ахундов). *Нә јердә галмысыз, бәјләр, ағалар, ханлар, инсанлар* (Сабир) Мәзмунча әввәлки мә'насыны итирәрәк мүхтәлиф јени мә'налар газанмышдыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә һаким, истис-

марчы синифлэрэ мэисуб адам; мүлкэдар, бэј, задэжан, саһиб, саһибкар, үстүн мә'наларында ишлэнир (О р у ч о в, 135—196). Сөзүн јени мә'налары, көрүнүр, фарс дилиндэн тэкрар алыным иэтичэсиндэ эмэлэ кэлмишдир.

Сөзүн мәншәји бахымындан өзүнү бөјүк апармаг, сөзө бах-мамаг мә'наларында ишлэнир ағ сөзү дилчиликимиздэ, адэтэн, эрэб дилиндәки *аг — сөзө гулаг асмајан, итаат етмәјән, инад-чыл* (ЭОРСЛ, 35) сөзү илэ әлагәлэндирилир.

Гәдим түрк абидәләриндә нифрәтамиз, е'тинасызлыға лајиг мә'наларында ишлэнир ағ сөзү Чии дилиндә *сарсаг//гәддар* мә'наларыны ифадә едән ақ сөзүнә аид еднлир*.

Верилмиш мисалдан да көрүндүјү кими, етимоложи тәдгигатлар мүгајисәли-тарихи методдан истифадә етмәдән мүмкүн дејилдир.

Мүгајисәли-тарихи дилчиликдә еһтималла әсасландырма үсул-ларына даир. Мүгајисәли-тарихи дилчиликдә еһтималла әсасландырма методлары, илк нөвбәдә, көркәмли совет дилчиси Б. А. Серебренниковун ады илэ бағлыдыр. О бу мәсәләјә даир хүсуси елми тәдгигат иши һәср етмишдир [29].

Б. А. Серебренников көстәрир ки, мүгајисәли-тарихи тәдгигатларда еһтималла әсасландырмалар, адэтән, о вахт тәтбиг едилир ки, тарихи просесин кедиши тәдгигатчыја мә'лум олмур, о, просесин јалныз сон иэтичәсини көрүр, лакин мүјјән ганунаујғунлуғлары билмәси она имкан верир ки, бу просесин сәчијјәсини вә истигамәтини фәрзијјә јолу илэ еһтимал етсин. Буна көрә дә тамамилә ајдындыр ки, һәр бир еһтималла әсасландырма јалныз мүјјән ганунаујғунлуғларын билимәсинә әсаслана биләр. Ганунаујғунлуғсуз еһтималла әсасландырма јохдур [30, 7].

Көрүндүјү кими, еһтималла әсасландырма еһтималла, күманла бағлы олса да, о, дилчиликдә дәгиг үсуллардандыр, чүн-ки бир гајда олараг, мүјјән ганунаујғунлуғлара әсасланыр.

Өз фикринин әјаниләшдирмәк үчүн Б. А. Серебренников белә бир мисал көстәрир: мә'лум олдуғу үзрә, узун илләр әзиндә күман едилирди ки, һинд-Авропа көк дилиндә јалныз үч саит, мәнз *a, i, u* саитләри олмушдур. Лакин санскритдә *a* саитиндән әввәл мүхтәлиф сөзләрдә *kaḥ s, kaḥ k* самитинин ишләнмәсини башга һинд-Авропа дилләри илэ мүгајисәси белә бир фикрин мејдана чыхмасына сәбәб олду ки, *s e* саитиндән әввәлки мөвгедә ишләнә биләр. Беләликлә, *e* саитинин варлығы еһтималла әсасландырылмыш олду.

Б. А. Серебренников еһтималла әсасландырмалар методундан истифадәнин бә'зи үмумнәзәри вә методик¹ принципләриндән

* Азәрбајчан дилиндә бир сыра сөзләрин етимолокијасы барәдә мә'лумат алмаг үчүн бах: «АДУнун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)», 1971, №6, сәһ. 18—27; 1972, № 1, сәһ. 12—21; 1972, № 2, сәһ. 14—20; 1976—№ 6, сәһ. 9—14.

[illegible]

5. Юнхуи мнхундун тугаагүйн аргаар өсөхөд
малчдад өндөр хэмжээний өртөг олгох

[illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

Мүлгисе-тугшурма методу. Тиположи тадгингарава мүлгисе методу ва онун ахамияти. Мүлгисе-тугшурма методунун усуллары

«Делу № 29, 49» [29, 49—57].

тәтбиг олунур. Бу методун лингвистик тутушдурма јолу илә јазылмыш әсәрләрә мисал олараг М. Рәсәнени «Материалы по исторической фонетике тюркских языков», М., 1955 («Түрк дилләринин тарихи фонетикасы үзрә материаллар»), К.К.Сартбајевин «Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы» (I Бөлүк, Фрунзе, 1962 «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы»), Ф. Зејналовун «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы», I һиссә (Адлар), (Бакы, 1974), II һиссә (Фе'лләр), (Бакы, 1975) китабларыны көстәрмәк олар.

К. К. Сартбајевин китабында гырғыз, газар вә өзбәк дилләринин материалларына әсасланылса да, ајры-ајры түрк дилләри, түрк дилләринә аид үмуми мә'лумат верилир. Ф. Зејналовун мүгајисәли грамматикасында исә лингвистик тутушдурма үсулуна көрә, Азәрбајчан дили әсас көтүрүлүр вә һәмин дили морфоложи әламәтләринин дикәр түрк дилләриндәки, даһа доғрусу, түркмән, гагауз, түрк, өзбәк, газар, гарачај-балкар, гырғыз, гарагалпаг, ујғур, карайм, татар дилләриндәки гаршылыглары көстәрилир. Бәзи һалларда, гумуг, јакут вә с. дилләрин материаллары да мүгајисәјә чәлб едилир. Һәмин китабдан «Мәнсубијјәт категоријасы» бөлмәсини мисал кими ихтисарла веририк: «Мүасир түрк дилләринин әксәријјәтиндә мәнсубијјәт категоријасы шәкилчиләри бир-биринә ујғун кәлир. Фәргләр өзүнү аичаг фонетик чәһәтдән көстәрир. Буну верилмиш чәдвәлдән асанлыгла көрмәк олар [бах: сәһ. 232].

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, мәнсубијјәт категоријасы шәкилчиләри додагланан саитләрин аһәкиннә көрә дөрд вә ики вариантлы олуру.

Оғуз групу дилләриндә бу шәкилчиләр дөрд вариантлыдыр. Мәсәлән:

Дилләр	Мәнсубијјәт категоријасы шәкилчиләри
Азәрбајчан дили	-ым, -им, -ум, -үм; -ын, -ин, -ун, -үн; -м, -н, -ы, -и, -у, -ү; -сы, -си, -су, -сү; -ымыз, -имиз, -умуз, -үмүз; -ыңыз, -иниз, -уруз, -үнүз.
Түркмән дили	-м, -ым, -им, -ум, -үм; -н, -ын, -ун; -мыз, -ымыз; -ңыз -низ, -ыңыз, -иниз, -уруз, -үнүз, -сы, -си, -ы, -и.
Гагауз дили	-ым, -им, -ум, -үм; -ын, -ин, -ун, -үн; -ы, -и, -у, -ү; -ымыз, -имиз, -умуз, -уруз; -мыз, -миз, -муз, -мүз; -ыңыз; -иниз, -уруз, -уруз; -ңыз, -низ, -руз, -нүз; -лары -лери; -нары, -нери.

Түрк дили

im, -im, -um, -dm, -in, -in, -un, -dn, -i, -u, -ü; -miz, -miz, -muz, mûz, -iniz, -imiz, -umuz, -dmûz; -niz, -niz, -nuz, -nûz, -iniz, -iniz, -unuz, -dnûz; -s, -si, -su, -sû.

Газах дили

-м, -ым, im, -н, -ныз, -нiz, -ыныз, -iniz, -сы, -ci, -ы, -i.

Өзбэк дили

-м, -им, -нг, -си, -и.

Гырғыз дили

-м, -им, -ым, -н, -ныз, -иниз, -сы, -си, -ы, -и.

Ујғур дили

-м, -им, -ум, -үм; -н, -ин, -ун, -үн; -мыз, -имиз, -низ, -иниз, -уруз, -үнүз; -си, -и.

Татар дили

-ым, -ем, -ын, -ен, -ы, -е, -ыбыз, -ебез, -гыз, -гез

Башгырд дили

-ым, -ем, -ом, -өм, -ын, -ен, -он, -өн, -ы, -е, -о, -ө; -ыбыз, -обоз, -өбөз, -ығыз, -егез, -өғөз, -тары, -тәре, -дары, -дәре, -зары, -зәре.

Гарачај—балкар дили

-ым, -им, -ум, -юм; -м, -нг, -ынг, -инг, -унг, -юнг; -ы, -и, -у, -ю, -сы, -си, -су, -сю; -быз, -буз, -бюз; -ыбыз, -ибиз, -убуз; -юбюз, -гыыз, -гиз, -гуз, -гюз, -ыг, -ыз, -игиз, -уггуз, -югюз.

Гарагалпаг дили

-м, -ым, -им, -н; -ныз, -ын; -ыныз, -иниз, -сы, -си, -ы, -и.

I шәхс -ым, -им, -ум, -үм, -м, -ымыз, -имиз, -умуз, -үмүз;

II шәхс -ын, -ин, -ун, -үн, -н, -ыныз, -иниз, -уруз, -үнүз;

III шәхс -ы, -и, -у, -ү.

Гыпчаг групу дилләриндә исә додаг аһәнки мұһафизә олунмадығы үчүн мәнсубийјәт категоријасы шәкилчиләринин мингдары оғуз групуна нисбәтән ики дәфә аздыр. Бурада мәнсубийјәт шәкилчиләри ики вариантлыдыр. Мәсәләи:

тәк

чәм

I ш. -ым, -ем

-ыбыз, -ебез

II ш. -ын, -ен

-гыз, -гез

III ш. -ы, -е

-лары, -лери

Шәрги хун дилләриндә мәнсубийјәт категоријасы шәкилчиләри оғуз групу дилләринә ујғун кәлир. Лакин бу ујғун-луг биринчи ики вариантда өзүнү көстәрир.

груп дилләрдә дә додаг саитләринин аһәнкиә ујғуи г вариантлар јохдур. Гыпчаг группу дилләриндәи фәргли г ө саити илә башлајан шәкилчиләрдә и мүшаһидә еди-
Ләсәлән:

тәк

чәм

I ш. -ым, -им	-ыбыс -ибис
II ш. -ынъ, инъ	-игар, -игер
III ш. -ы, -и	-ы, -и

кут дилиндә мәнсубијјәт шәкилчиләри I вә II шәхс тәкдә группу илә ујғунлуг тәшкил едир (-ым, -им, -ум, -үм, -ын, -ун, -үн), III шәхс тәк исә бүтүн түрк дилләриндән ии олараг, -а, -е, -о, -ө шәкилчиләри илә дүзәлир.

үасир өзбәк дилиндә мәнсубијјәт шәкилчиләринин миг-
бүтүи диқәр түрк дилләриндәкиндән аздыр (-м, -им, -имиз, -нг, -инг, -нгиз, -ингиз, -си, -и) (Ф. Зејналов, дилләринин мүгајисәли грамматикасы, I һиссә (Адлар), I, 1974, сәһ. 62—64).

Гүрколовијада саһәли тутушдурма үсулу илә дә бир сыра јисә-тутушдурма методлу тәдгигат ишләри апарылмыш-
Онлара мисал олараг, А. А. Јулдашовун «Аналитичес-
формы глагола в тюркских языках», Москва, 1965. («Түрк әриндә фе'лин аналитик формалары»), З. Чарыјаровун, «Юрта-гүибатар түрки дилләрдә ишлик заманлары», Ашха-
1969 («Чәиуб—гәрб түрк дилләриндә фе'лии замаила-
»), Ф. Зејналовун «Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг әләри», Бақы, 1970, А. Ибрајымовун «Түрки дилләрии шдирмә грамматикасындан голланма», Ашхабад, 1972—
үрк дилләриинин мүгајисәли грамматикасындан вәсаит»)*
ләрини көстәрмәк олар. Адларындан көрүидүјү кими, һә-
әсәрләрдә түрк дилләринә аид конкрет дил һадисәләри шдурма јолу илә мүгајисәли сурәтдә өјрәнилир.

3. Гоһум олмајан дилләрин тутушдурма јолу илә мүгајисәли сурәтдә өјрәнилмәси

Гоһум олмајан дилләрин тутушдурма јолу илә мүгајисә-
сурәтдә өјрәнилмәси гоһум дилләрин һәмийи јолла өјрәнил-
индән бир ичә чәһәтдәи фәргләнир.

Һәмийи фәргләрдән ән мүһүм гоһум олмајан дилләрии ајисә-тутушдурма јолу илә өјрәнилмәсинин бөјүк нәзәри мијјәтидир. Бу дилләрии гејд олуан јолла өјрәнилмәсинин әри әһәмијјәти өзүнү үч чәһәтдән көстәрир:

*Әсәрдә түрк дилләриндә исмин адлыг, јијәлик вә јөнлүк һалларынын ајисә-тутушдурма методу илә тәһлили верилир.

Һәр шејдән эввэл, гоһум олмајан дилләрин бу үсул илә өјрәнилмәснинни тиположи дилчилик үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, дилләрин тиположи тәдгигинин, башга сөзлә, дил типләринин өјрәнилмәсинин мүгајисәли-тарихи дилчилик гәдәр јашы вардыр. Һәмин саһәнин баниси В. Һумболтдан башламыш бизим күнләрәдәк тиположи дилчилијин әлдә етдији наилијјәтләр, биринчи нөвбәдә, мүгајисә-тутушдурма методунун гоһум олмајан дилләрин өјрәнилмәсинә тәтбиг едилмәси илә бағлы олмушдур.

Икинчи, ондан кенеаложии тәдгигатлар саһәсиндә дә уғурла истифадә едилир. Мәсәләи, мә'лумдур ки, алтај дилләри, јә'ни түрк, монгол вә тунгус-манчур дилләринини, һабелә Урал-Алтај, јә'ни фин-угор вә Алтај дилләринини гоһумлуғу дилчиликдә һәлә дә мүбаһисәлидир. Лакин бу дилләрин фонетик, грамматик вә лексик гурулушлары саһәсиндә апарылан мүгајисәли-тәдгигат ишләри һәмин дилләрини гоһумлуғу мәсәләсинини һәлли үчүн чидди изәри әһәмијјәт кәсб едир.

Нәһајәт, гоһум олмајан дилләрин мүгајисә-тутушдурма јолу илә өјрәнилмәсинин бөјүк изәри әһәмијјәти, үчүнчү чәһәтдән, өзүнү бунда кәстәрир ки, гоһум олмајан бир диллә мүгајисә ана дилиндә чәтин мүшаһидә олунан бир сыра хүсусијјәтләри мејдана чыхармаға имкан верир. Акад. Л. В. Шерба јазыр: «Ана дилиндә нә тапсан—онда һәр шеј садә вә өз-өзүнә ајдындыр вә һеч нә шүбһә доғурмур». Алимә кәрә, тутушдурма јолу илә өјрәниләи икинчи дил исә «ана дилиндәки мүхтәлиф ифадә формаларыны ачыб мејдана чыхармаға көмәк едир» [33, 44].

Ш. Балли чох доғру кәстәрирди ки, тутушдурмалы тәдгигатлар ана дилини көзләнилмәз бир иурла ишыглаидырыр.

Гоһум олмајан дилләрин мүгајисә-тутушдурма јолу илә өјрәнилмәсинин бөјүк тәчрүби әһәмијјәти дә вардыр. Хүсусән, рус дилинин, һабелә харичи дилләрини өјрәнилмәси үчүн милли мәктәбләрдә һәмин дилләрин өјрәнилмәси методикасы үчүн мүгајисәли методун бу нөвү гијмәтли материал верир.

Гејд олунај чәһәтләрә кәрә, һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, совет дилчилијиндә, о чүмләдән түрк дилли республикаларыи дилчилијиндә ана дилини рус дили илә, һабелә харичи дилләрлә мүгајисә-тутушдурма јолу илә өјрәнилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верилир. Бу саһәдә көрүлмүш ишләрә мисал олараг, «Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языка», Бақы, 1954 («Рус вә Азәрбајчан дилләринин мүгајисәли грамматикасы»), М. Нәзифинин «Некоторые вопросы сопоставительной грамматики русского и туркменского языка», Ашхабад, 1961 («Рус вә түркмән дилләринин мүгајисәли грамматикасынын бә'зи мәсәләләри»), У. Бајчуранын «Звуковой строй татарского языка (в связи с некоторыми дру-

гими тюркскими и финно-угорскими языками»¹), часть II, Казань, 1961 («Татар дилинин сәс гурулушу бә'зи дикәр түрк дилләри вә фин-угор дилләри илә мүгајисәдә»), Ә. Ә. Јулдашовун «Принципы составления тюркского — русских словарей», М., 1972 («Түрк—рус лүгәтләринини тәртиби принсипләри»), Ә. Оручовун «Азәрбајҗанча—русча фразеолокија лүгәти», Бақы, 1976, М. Т. Тағыјевин «Русча—азәрбајҗанча фразеоложи лүгәт», Бақы, 1974 вә с. әсәрләрини көстәрмәк олар.

Азәрбајҗан дилинин хариҗи дилләрлә, илк нөвбәдә, инкилис, франсыз, алман, әрәб вә фарс дилләри илә мүгајисәли сурәтдә өјрәнилмәси саһәсиндә бир сыра тәдгигат ишләри апарылмышдыр. Хүсусән, саһәли тутушдурма үсулу илә апарылаи ишләр чидди нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәтә малнкдир. Һәмми елми ишләрдә гоһум олмајан дилләр мүхтәлиф дил сәвијјәләриндә тутушдурулуб өјрәнилмишдир.

ДИЛЧИЛИК ЧОҒРАФИЈАСЫ МЕТОДУ

1. «Дилчилик чоғрафијасы» вә «ареал дилчилик» терминләри һаггында. Дилчилик чоғрафијасынын лингвистик әсаслары

Дилчнлик чоғрафијасы методу дилчилик елминин әи чаван тәдгигат үсулларындандыр. Дилчнләр һәмми методла бизим әсрин әввәлләриндән ишләмәјә башламышлар. 1902-чи илдән чап олунмаға башлајан «Франсанын лингвистик атласы» дилчиликдә јени методун башланғычы сајыла биләр.

«Франсанын лингвистик атласы»нын тәртибчиләри Ж. Жилјерон вә Е. Едмон иди. Һәр бурахылышында 50 хәритә олмагла, 35 бурахылышдан ибарәт олан һәмми атласын чапы 1910-чу илдә баша чатдырылмыш, беләликлә дә, дилчиликдә јени бир методун әсасы гојулмушдур.

Доғрудур, дилчилик тарихиндә чоғрафи методун тәтбигинә дәләләт едән атлас тәртибинә илк дәфә Алманијада тәшәббүс едилмишдир. Белә ки, (1876-чы илдән башлајараг, алман халг мәктәбләринин мүәллимн Кеорг Венкер алман дили диалектләринә аид материал топламыш вә нәһајәт, 1881-чи илдә «Шимали вә орта Алманијанын диалектоложн атласы»ны чап етдирмишдир. Лакин бу атлас мүтәхәссисләр арасында, демәк олар ки, јайылмамышдыр.

Ж. Жилјерон вә Е. Едмонун атласы исә дилчиликдә јени тәдгигат үсулуун кениш шәкилдә јайылмасына сәбәб олмушдур. Аз вахт әрзиндә Италија, Румынија, Испанија, Исвечрә вә с. Европа өлкәләриндә ајры-ајры дилләрин дилчилик атласлары мейдана чыхмышдыр.

Илк нөвбәдә, Жилјеронун ады илә бағлы олан дилчилик чоғрафијасы диалектләрлә әлагәдар бир сыра проблемләрин һәллиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Б. А. Серебренников һаглы

олараг жазыр: «мүбалиғәсиз демәк мүмкүндүр ки, *дилчилик* чоғрафијасы үсуллары диалектолокијада ингилаба сәбәб олмушдур» [22, 128].

1920-чи илләрин ортасыдан е’тибарән, *дилчилик* чоғрафијасында јени мәрһәлә башлајыр. Бу мәрһәлә һәмни методуи дилләрин тарихинә тәтбиг едилмәси илә сәчијјәләнир. Дилчиликдә һәмни мәрһәләнин баниси италјан дилчиси М. Бартоли олмушдур. О, 1925-чи илдә иәшр етдирдији «Introduzione alla neolinguistica» («Неолингвистикаја кириш») әсәриндә дилчилик чоғрафијасы методуиу дилләрин тарихинә вә дил аиләләринии мәншәји проблеминә тәтбиг етмиш вә она јени ад — *ареал дилчилик* ады вермишдир.

Беләликлә, һазырда *дилчилик чоғрафијасы* вә *ареал дилчилик* терминләри дилчиликдә паралел ишләнир. Б. А. Серебrenниковун гејд етдији кими, «нә гәдәр ки, хүсуси әдәбијјатда һәр ики термини ишләнир, онлары фәргләндиран дәгиг ме’јар тапмаг лазымдыр» [21, 120]. Б. А. Серебrenникова көрә, «лингвистик чоғрафијанын әсас вәзифәси дил һадисәләринии мәкаи-ча јерләшмәсинии өјрәнилмәси вә бу јерләшмәдәи ирәли кәлән мүхтәлиф проблемләрин һәллидир. «Ареал дилчилик» термини исә кифәјәт гәдәр ајдын вә мүәјјән дејил, чүнки сырф мәитиги бахымдај, ареал дилчилик — елә һәмни дилчилик чоғрафијасыдыр» [21, 120].

«Дилчилик чоғрафијасы» илә «ареал дилчилик» саһәләрини фәргләндирмәк үчүн Д. И. Еделмаиын көстәрдији тәшәббүс марағлыдыр. О жазыр: «Дилчилијин бүтүн башга саһәләри кими дилчилик чоғрафијасынын да синхрон вә диахроник тәдгигат планлары вардыр. Синхроң план мүәјјән хроноложии сәвијјәнин дил һадисәләринии мәкаи-ча јерләшмәсинии, диахроник план исә бу һадисәләрини мәкаи дахилиндә јер дәјишмәсинии өјрәимәкдән ибарәтдир. Беләликлә, дил материалынын кечмишдә чоғрафи кенишләнмәсинии (диалект вә көкдил бирликләринии, дилләрарасы вә диалектләрарасы әлагәләрин вә охшарлығларыи ареаллары вә с.) өјрәнилмәси кими гәбул едилән ареал дилчилик практик олараг, дилчилик чоғрафијасынын бир һиссәси, онуи диахроник аспектидир. Һәр ики (синхрон вә диахроник) аспект ваһид бир объектлә вә әсас методларла сых бағлыдыр, лакин онларыи һәр биринин өз вәзифәси вә проблемләри вардыр» [33, 3—4].

Буңунла белә, дилчиликдә бу терминләр даһа чох синоним сәчијјәсинидәдир вә онлардан «дилчилик чоғрафијасы» термини даһа чох ишләдилир. Һәмни терминләрини синоним сәчијјәсини мүәјјәиләшдирмәк бахымыдан Н. З. Начыјеванын ареал дилчилијә вердији ашағыдакы изаһат мараг доғурур: «Ареал дилчилик дил ваһидләринии вә һадисәләринии, онларын мәкани јайылмасыны иәзәрә алмагла тәсвирини тәләб едир. Диалектолокија илә тәмасда олараг ареал дилчилик

Эввалики бөлмәдә гелә едилдиҗи кими, диличлик чорафийа-сы методундаҗи кими истигамәтләр: синхроник ва диакроник ис-тигамәтләр истифада олуыр.

Диличлик чорафийасынын синхроник истигамәти кими му-һим мәселәни: 1) диләктәрдин, 2) топоиник ареалларын аш-кара чыхарыламызыны едир [21, 137—139].

Диләктәрдин диләктөлөҗи атлас асасында ашкара чыха-рыламызы усылары уь мәрһәләдән нобәт олан кенниш ш тә-дәб едир. Е. Косеруһ һәмниниш мәрһәләредининиш мәрһәләредин иба-изаһчыны вермишди. Бу мәрһәләр ашакыдакылардан иба-дәтир: 1) материал топланмасы, 2) топланмыш материалын хәрпәтләр көчүрүлмәси ва диләктөлөҗи атлас уһун хәрпәтләр-инишмәси ва шәрһи [21, 137—138].

Булардан биринчи, јәни материал топланмасы, асасын суаллар толусу үзә аппаралар һәзәтә кечирлир. Бу чәһәтлән Азәрбаҗан дилинин диләктөлөҗи атласынын тәрбиб уһун топланан материалын проһамыны неһәзләд кечирмәк мәрһәләдир. һәмнин проһамда көстәрир ки, «Азәрбаҗан диләктәри үзәриндә аппаралар тәһтигәт ишләр-ди едир бир кикиш фаһ мәрһәләсини кәлиб һәзәмшди ки, аһты Азәрбаҗан дилинин диләктөлөҗи атласынын тәрбиб мәселәси диләктөлөҗи һәзәмшдә дуран асас ва-зифәләрдән бири олушдыр. Бу муһимәтләр, һизамни адына эһәтиҗат ва Дил Институтуну диләктөлөҗи а ше'бәси* иш-чинлиринин бир һисми 1957-чи илән башлаһарат Азәрбаҗан

2. Диличлик чорафийасынын синхроник ва диакроник истигамәтләри

Һалларда изоллосларын аппараласын методикасынын муә-һимләшдиримәси, фонетик транскрипсийаны дүзәлтиәмәси, принциплари, муһтәләфин мәнбәләрдән истифада методикасы, сонракы муһтәләкәк рајонларда материал топланмасы ме-тодикасы, диләкт һәзәмшдәрини системли тәһрир проблем, диләкт материалын һасоптлашдырыламызы, диләктөлө-җи атласыны үзәһәмшәси иш принципиниһәри, хәрпәтләр дил һәзәмшә-ринини гелә едилмәсинишәр һәмнинишәр системиниш һәмнинишә-си ва с. мәселәләри һәли етмәк һазымдыр» [21, 136].

Көрүндүҗү кими, бүгүн бу мәселәләр биливәсизлә дилич-лиһә диләктөлөҗи һәзәмшәләрдән бири ва олар диличлик чорафийасы-методуну һиливәсизлә һәзәмшәләрын тәшкил едир. Шуһәсәз, һәмнин мәселәләрдән һәзәмшәләрын конкрет һәлининишәр дү-рилиҗи һәр һалда конкрет шәрһитлә ва һәзәмшәлә тојулан мәселәлә баһлы олуыр.

Начало и для меня, и для других (и для меня) и для
и для меня, и для других (и для меня) и для

1. *«Средневековая литература»* (1987) — сборник статей, посвященный истории литературы Средних веков.

[illegible][illegible]

*

* *

[illegible]

дилинин диалектоложн атласыны тәртиб етмәклә мәшғүлдурлар.

Ајдындыр ки, диалектоложн хәрнтәләрнн тәртибинә башламаздан әввәл мүәјјән бир програм әсасында бу хәрнтәләрдә өз. әксини тапачаг диалектоложн материал топланмалыдыр.

Диалектоложн атласыи програмы монографик тәдгигатын програмындаи тамамилә фәргләнир. Монографик тәдгигатын програмында диалект вә ја шивәләрнн бүтүн хусусијјәтләрини әһатә едән һадисәләр гејд олунурса, диалектоложн атлас програмында диалект вә шивәләр арасында анчаг фәргли чәһәтләрә јер верилир вә онларын диалектоложн хәрнтәләрдә изоглосслар верә биләчәји нәзәрдә сахланылыр. Бу мәгсәдлә, диалект вә шивәләримиз арасында фонетик, грамматик вә лексик чәһәтдән фәргләнән һадисәләрнн әһатә едән диалектоложн атлас үчүн материал топламаг програмы тәртиб олунмушдур» («Азәрбајчан дилинин диалектоложн атласынын тәртиби үчүн топланан материалларын програмы», Бақы, 1958, сәһ. 5—6).

Һәмни програмда Азәрбајчан диалектләринин фонетикасына аид 56 (1—56), морфолокијасына аид 35 (57—91), синтаксисиә аид 11 (92—102) вә нәһајәт, лексикасына аид 95 (103—197) суал мүәјјәнләшдирилмишдир.

Б. А. Серебrenниковуи көстәрдији кими, диалектләрин ашкар едилмәси хәрнтәләрнн шәрһиндән башлајыр. О јазыр: «Бу вә ја диалектнн јајылмасы барәдә фикир јүрүтмәздән әввәл, хәрнтәләрдә изоглосслар шәклиндә әкс етдирилмиш лингвистик ландшафтла үмуми танышлыг зәруридир. Һәмни материалын әсасында мүхтәлиф изоглоссларын үмуми гијмәти верилир. Бу заман, нечә дејәрләр, изоглосслар топлуларынын мүәјјәнләшдирилмәси хусуси әһәмијјәтә маликдир. Әрази бөлүмүиүн бу типнн шивәләрини груплашдырылмасы үчүн даһа вачибдир» [21, 138].

Шивәләрдән сонра, адәтән, ләһчәләр вә нәһајәт, онларын дахилиндә диалект зоналары мүәјјән едилир.

Дилчилик чоғрафијасынын синхроник аспектиини икиинчи мәсәләсини, гејд едилдији кими, топонимик ареалларын ашкар олунмасы тәшкил едир. Топонимик ареалларын мејдана чыхарылмасы да јер адларынын лингвистик әләмәтләри үзрә дүәлдилмиш хәрнтәләр әсасында олур.

Дилчилик чоғрафијасынын диахроник истигамәтиниә даһа чох вә даһа мүхтәлиф мәсәләләр дахилдир. Мәсәлән, Б. А. Серебrenникова көрә, Һәмни истигамәт беш мүхтәлиф мәсәләни әһатә едир. Һәмни мәсәләләр буилардыр: *инновасија вә архазмләрин, дил һадисәләринин јајылмасы мәркәзләринин мүәјјәнләшдирилмәси, дил аттраксијасы* һадисәләринин*

* аттраксија — әләгәјә көрә барабәрләшмә.

өјрәнилмәси, дил иттифаглары ареалларынын мүәјјәнләшдирилмәси, итмиш дил-субстратын тә'сири нәтичәләринин ашкар едилмәси.

Бу мәсәләләрин һәр бирини маһијјәтини ғысача изаһ едәк:

1. Иновасијаларын вә архаизмләрин мүәјјәнләшдирилмәси. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн М. Бартоли хусуси методика тәклиф едир. Һәмни методика өзүндә дөрд мүхтәлиф норма анлајышыны бирләшдирир:

а) тәһрид едилмиш, б) периферик, в) бөјүк вә г) даһа сонрақы әрази нормалары.

Беләликлә, М. Бартолинин тәклиф етдији методикаја көрә, иновасијаларын вә архаизмләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә онларын тәһрид олуимуш, периферик, бөјүк вә даһа сонрақы саһәләрдә ишләнмәсини нәзәрә алмағ лазымдыр [22, 140—146].

2. Дил һадисәләринин јайылмасы мәркәзләринин мүәјјәнләшдирилмәси. Мәлум олдуғу үзрә, дил һадисәләринин дәјишмәси вә јайылмасы тотал сәчијјә дашымыр. «Иновасијанын јарадычысы мүәјјән бир әразидә јашајан һәр һансы бир фәрд олур. Сонра һәмин әразидә инновасија тәдричәи јайылмаға башлајыр. Беләликлә, һәр бир инновасијанын һәмишә мәркәзи олур ки, һәмин мәркәздән дә онун јайылмасы башланыр» [21 146].

Түрк дилләри материалларына әсасланан И. З. Һачыјева јазыр: «Иновасија мәркәзинин мүәјјәнләшдирилмәси һадисәнин јараимасы үчүн мүмкүн олан очағын тапылмасына апарыб чыхарыр. Бунунла бәрабәр, сүбүт едилмәлидир ки, һадисәнин јаранмасы ареалын диқәр мәнәгәләриндә мүмкүн дејилдир. Бир нечә сәчијјәви мисал кәтирәк. Орта Асија әразисиндә гејдә алымыш «ј-лашма»лы шивәләрә түрк дилләри фонетик системинин илкин вәзијјәтини галығы кими бахмағ олар. «к-лашма» вахташыры оларағ Орта Асијанын мүхтәлиф саһәләриндә тәзаһүр едир. Бунунла бәрабәр, Орта Асијада «к-лашма»нын даһа чох тәмәркүзләшмиш олан саһәләри (мүг. ет: ғырғыз дилинин шимал диалектләри, гарагалпаг дилинин чәнуб — гәрб диалекти) фәргләнир. />«интенсив сәс сечмәсинин мәркәзи бу диалектләрин јайылдығы рајонларда олмушдур» «к-лашма» гоншу рајонлара бу мәркәздән јайыла биләрди» [25, 189].

3. Дил аттраксијасы һадисәләринин өјрәнилмәси. Дил аттраксијасы һадисәләри, тәбиидир ки, әрази чәһәтдәи гоншу олан дилләр арасында олур. Б. А. Серебренникова көрә, «дил аттраксијасы нәтичәләри мүхтәлиф формаларда: ајры-ајры сөзләрин вә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин алынмасы, грамматик формаларын охшар мәналарына јијәләнмә, ајры-ајры синтактик моделләрин мәнимсәнилмәси вә с. ифадә олуна биләр. Бу аттраксијанын дәрәчәси мүхтәлиф амилләрдә

ылы оларак дәјишилә вә охшар һадисәләр хәритәләрдә изосслар шәклиндә әкс етдирилә биләр» [21, 150].

Дилчилик чоғрафијасынын диахроник истигамәтинин гејд унан мәсәләсинин мүвәфғијјәтлә өјрәнилмәсинә бә’зән шу дилләрдәи бири субстрат кими хидмәт көстәрир. Мәсәлән, Ләңкәран шивәләриндәки инчә л самити талыш дилинин тә’сири олмагла бәрабәр, талыш субстратынын галығы да олар.

Дил аттраксијасы һадисәләринин өјрәнилмәсинин субстрат диллә мүрәккәбләшмәсини Б. А. Серебренников график һәтдәи, белә көстәрир:

4. Дил иттифаглары ареалларынын мүәјјәи-әшдирилмәси. Бу, дилчилик чоғрафијасынын чох мү-үм мәсәләләриндәи олуб, ејни әләмәтләрә малик дилләрини рази бүтөвлүјүнү — оиларыи мөвчуд олдуғу ареалын мүәјјәи-әшдирилмәсини нәзәрдә тутур. Охшар әләмәтләрә малик дил-әр гоһумлуг дәрәчәләриндәи вә әләмәтләриндәи асылы олма-араг, дил иттифаглары тәшкил едир.

Б. А. Серебренникова көрә, «дил иттифаглары ареаллары-ын мүәјјәиләшдирилмәси практик оларак ејни бир дил итти-фагына дахил олан дилләрин үмуми хүсусијјәтләринин мү-јјәиләшдирилмәсинә апарыб чыхарыр. Бу хүсусијјәтләр хә-итәјә, јахуд һәр бир үмуми һадисәни хүсуси оларак әкс е-тирәи хәритәләрә көчүрүлүр. Хәритәләрә көчүрүлмүш мате-риал шәрһ едилир. Үмуми һадисәләрин кенезиси чох мүрәк-кәб ола биләр (үмуми дил-субстратын тә’сири, һадисәнин һәр-ансы бир дилдә јараимасы вә онун соирадан диқәр дилләрә ајылмасы, әразичә гоишу олан дилии тә’сири, тәсадүфи кон-веркенсијаларын мүмкүнлүјү вә с.)» [21, 151].

5. Итмиш дил-субстратын тә’сири нәтичә-гәрийин ашкар едилмәси. Субстрат барәсиндә дәр-сијни икинчи бөлмәсинин икинчи фәслиндә үмуми мә’лумат зерилмишдир. Итмиш дил-субстратын дилчилик чоғрафијасынын диахроник истигамәти үчүн дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Итмиш дил-субстратын тә’сири нәтичәләринин ашкар едилмәси мәсәләсиндәи бәһс едәркән, Б. А. Серебренников јазыр: «Дилчилик чоғрафијасы методларынын тәтбиғи елә дил һадисәләрини хәритәләшдирмәјә имкан верир ки, онларыи ит-миш дил-субстратын тә’сири нәтичәләри олмалары күман еди-

лир. Лакин бу јолла элдә едилән мәлүматларын һамысынын кәләчәк шәрһә еһтијачы вардыр». Алимә көрә, «дил-субстратын тәсиринин там сүбуту вә ајдынлығы ашағыдакы шәрт-ләрдән асылыдыр:

1) дил-субстратын тәсири мұхтәлиф дил сфераларында, јәни фонетика, лексика, морфолокија вә синтаксис саһәләриндә әкс олунмалыдыр;

2) дил һадисәси јалиыз о заман дил-субстратын тәсири нәтичәси сајыла биләр ки, о, дил тәсиринә мәруз галаи дил гурулушунун үзви инкишафы нәтичәси кими изаһ едилә билмәсин;

3) фонетика, морфолокија вә синтаксис фактлары ғырыгырыг вә тәк-тәк ола билмәз, оилар системли мұтәшәккиллијин әләмәтләри олмалыдыр...;

4) дил-субстратын тәсиринә аид тәдгигатлар заманы, бир гәјдә олараг, еһтимал едилән дил-субстратын јәјылма ареалыны мұәјјәйләшдирмәјә имкаи верән топонимика вә гидроимика материаллары тәдгигата чәлб едилмәлидир» [22, 152].

3. Тарихи диалектолокијанын проблемләри

Тарихи диалектолокија дилчилијин ән кәич саһәләриидендир. Әслиидә јени јаранмагда олан бу саһә өзүнүн илк аддымларыны атыр вә бу чәһәтдән тамамилә тәбиидир ки, конкрет дилләри чохунуи, һәләлик тарихи диалектолокијасы мөвчуд дејил.

Тарихи диалектолокија бизи дилчилик чоғрафијасы методу бахымындан марагландырыр. Бунунла белә о, дилчилијин мұстәгил бир саһәси олдуғундан онун мөвзусу вә вәзифәләри һагғында мұхтәсәр мәлүмат вермәјә еһтијач вар.

Тарихи диалектолокија, адындан да көрүндүјү кими, диалектләри тарихи бахымдан өјрәнир. Онуи тәдгигат объекти олан диалектләр конкрет чанлы бир дилә, һабелә артыг чохдан мејданда олмајан көкдилә дә анд ола биләр.

Дилчилик чоғрафијасы бахымындан тарихи диалектолокијанын ики мұһүм прәблеми вардыр: 1) көкдил диалектләрини јәјылма ареалларынын өјрәнилмәси вә 2) конкрет бир дилин гәдим диалект үзвләнмәсини ашкар едилмәси.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һазырда дилчилик чоғрафијасы методуну тәтбиг етмәклә ајры-ајры көкдилләрин диалектләри, оиларын јәјылма саһәләрини мұәјјәнләшдирилмәси үзрә тәдгигат ишләри апарылыр. Бу чәһәтдән В. Порсигин јаздығы «Членение индоевропейской языковой области», М., 1964 («Һинд-Авропа дил саһәсинин үзвләнмәси») әсәри диггәти чәлб едир. Бунунла белә, Б. А. Серебренниковуи көстәрдији кими, «көкдил диалектләрини һәр һансы бир момент үчүн јерләшмәсини әкс етдирән дәгиг хәритә дүзәлтмәк, демәк олар ки, мұмкүн дејил. Јал-

лијини дахил едилмэс фактыдыр ки, һәмий дилэ көкдилии диалекти кими бахыла билэр» [21, 155].

В. А. Серебренникова көрә, «бу мәгсәдә наил олмағын ән эффектли васитәси фонетик, грамматик вә лексик изоглосс топаларыны ашкар етмәкдир. Фонетик вә грамматик изоглосслар, адәтән, даһа сәчијјәви сәјылыр» [21, 155].

Һәмийн изоглосслар, алимийн фикринчә, үч мөһкәм методик тәләбә чаваб вермәлидир. Һәр шејдән әввәл, оилар, јә'ни изоглосслар һәгигәтәи үмуми һадисәләри бирләшдирмәли, диқәр тәрәфдән, тәсадүфләрини нәтичәси олмамалы вә нәһајәт, үчүнчүсү, мүәјјәи инновасијалары тәмсил етмәлидир.

Дил һадисәләринини тәсадүфилијини мүәјјәиләшдирмәк үчүн В. Порсигә көрә, статистик еһтимал вә кәмијјәт ме'јарларындаи истифадә етмәк олар. Башга сөзлә, «мүгајисә едилән охшар дил һадисәләринини тәсадүфилијини, јахуд гејри-тәсадүфилијини мүәјјәиләшдирилмәси заманы мүхтәлиф статистик еһтимал вә кәмијјәт ме'јары гаиунлары бөјүк әһәмијјәт кәсб едир; мәсәлән, мүхтәлиф дилләр арасындакы һәр бири ајрылыгда тәсадүфи ола билән ујғунлуғларыи чохлуғу тәсадүфилији кәнар едир» [22, 158].

Изоглосслардаи истифадә едәркән, В. Порсигә көрә, бу да вачибдир ки, һәр бир дилии кенетик әлагәләри, илк нөвбәдә, онун мүасир гоишулары илә бағлы олараг тәдгиг едилир вә јалиыз бундаи сонра, диқәр гоһум дилләр тәдгигата чәлб олуиур [21, 160].

* *
*

Јухарыда гејд едилдији кими, дилчилик чоғрафијасы бахымындан тарихи диалектолокијанын икинчи мүһүм проблемни коикрет бир дилии гәдим диалект үзвләимәсинин ашкар едилмәсидир.

Ајдындыр ки, бу проблемини һәлли үчүн көкдилии диалект үзвләнмәси вә көкдилә аид диқәр мәсәләләр, һәмийн мәсәләләрини һәлли үсуллары коикрет дилә дә аиддир. Лакии, шүбһә јохдур ки, коикрет бир дилии тарихи диалектолокијасы илә мәшғул олмаг көкдилии тарихи диалектоложии мәсәләләри илә мәшғул олмагдан гат-гат асандыр. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, һәр коикрет дилии тарихи көкдилии тарихиндән мүгајисәјәкәлмәз дәрәчәдә кичикдир. Мәсәлән, дејәк ки, Азәрбајҗан дилиини диалектләрини тарихи оғуз көкдилиикинә нисбәтән чох кәнчдир.

Диқәр тәрәфдән, коикрет бир дилии тарихи диалектолокијасы даһа чох мәнбәјә маликдир. Коикрет бир дилии тарихи диалектолокијасы үчүн јазылы абидәләр, тарихи әсәрләр,

бәдди әсәрләринин дилиндә ширван, ләтәйин бәдди дилләрдә Тәбриз диалектинә аид хусусијјәтләр тапмаг олар. XIX әсрин ахырларындакы Нахчыван диалекти үчүн Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләринин дили гижмәтли мәнбәләрдәндир.

Көкдилин тарихи диалектолокијасындан фәргли олараг, конкрет бир дилин тарихи диалектолокијасы үчүн мүнһүм проблемләрдән бири мүүјјән бир дилин диалектләрә ајрылмасы илә үмумхалг дилинин мүнәсибәти мәсәләсидир. Фактлар көстәрир ки, мүүјјән бир дилин диалект үзвләнмәси үмумхалг дили јаранайдан әввәл вә сонра ола биләр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасы бир сыра проблем мәсәләләр ирәли сүрүр.

«Азәрбајчан тарихи»ндән [I ч., Бақы, 1961] мә'лумдур ки, «миладың әввәлләриндән башлајараг, Азәрбајчан түрк дилли көчәри тајфаларын арды-арасы кәсилмәк билмәјән һүчумларына мә'руз галмышды. Бу тајфаларын даһа јығчам күтләләри бураја V — VII вә XI — XII әсрләрдә кәлмишди» [сәһ. 186]. Шүбһә јохдур ки, һәмин түрк тајфалары Азәрбајчана өзләри илә бирликдә өз дилләрини, даһа доғрусу, диалектләрини дә кәтирирдиләр. Бурадан белә нәтичә чыхармаг олар ки, Азәрбајчан дилинин диалектләри һәмни дилин, јәни үмумхалг Азәрбајчан дилинин јаранмасындан әввәл мөвчуд олмушдур; башга сөзлә, Азәрбајчанда дилин диалект үзвләнмәси үмумхалг Азәрбајчан дилинин јаранмасында әввәлки дөврә тәсадүф едир.

Лакин мәсәләни белә асанлыгдә һәлл етмәк мүмкүн дејилдир. Белә ки, һәмин китабда көстәрилдији кими, «мәибәләр Азәрбајчаның шималында вә чәнубунда јашајан әһалинин мүхтәлиф дилләрдә данышмаларыны вә бүтүн өлкә үчүн үмуми данышыг дилинин олмамасыны тәсдиг едир. Түрк дилиндә данышан тајфаларын күтләви һүчумларындан, хусусән XI — XII әсрләрдән сонра башга бир вәзијјәт јаранды. Бу вахт түрк дили јерли дилләри әсаслы сурәтдә сыхышдырылды. О, Азәрбајчанда кениш сурәтдә јайылмыш вә јерли дилләрлә јанашы ишләнирди. Сәлчугиләрин вә Елдәкизләрин һакимијјәти дөврүндә түрк дилинин кениш јайылмасына бахмајараг, әзәри дили һәлә дә истифадәдә галмагда иди. XIII әсрдә түрк дилиндә данышан көчәри тајфаларын бураја кәлән күчлү далғасы әзәри, арран вә башга дилләри сыхышдырылмасы вә Азәрбајчан дилинин тамамилә гәләбә чалмасы үчүн шәраит јаратды. Бүтүн Азәрбајчан әһалиси үчүн анлашылан вә үмуми данышыг дили олан Азәрбајчан дили түрк дилләри системинә дахилдир. Бу замандан әзәри дили өз әһәмијјәтнин итирмәјә башлајыр вә монгол һакимијјәтинин сонларына јахын бу терминин өзү белә арадан чыхыр» [сәһ. 188].

Бурадан белә нәтичә чыхармаг олар ки, үмумхалг Азәрбајчан дили јаранандан сонра мүхтәлиф әсаслы вә хусусиј-

ли диалектләр јараныр, башга сөзлә, дилин диалект үзв-
мәси үмүмхалг. Азәрбајчан дилини јаранмасындан сонра-
дөврә тәсадүф едир.

Азәрбајчан дили тарихи диалектолокијасынын бу мүнүм
блемини Т. Начыјев вә Е. Әзизов өзләрийи биркә тәдги-
ларында, көрүнүр, дүзкүн һәлл едирләр. Оиларын фикрии-
«тарихи-лингвистик мәнбәләрдән чыхыш едәрәк, Азәрбај-
ч диалект вә шивәләри үчүн ики инкишаф мәрһәләси ајыр-
г олар: 1) гәдим гәбилә — тајфа дил хүсусијјәтләрини сис-
тәһалында мұһафизә етмиш шивәләрин әразичә дифереи-
сијјәсиин башланмасы (X — XI әсрләрә гәдәр); 2) гәби-
— тајфа дил хүсусијјәтләри системини итирмиш шивәлә-
әразичә ајрылмасы (XII — XVIII әсрләр) «Т. И. Гаджиев,
И. Азизов Историко-лингвистические основы историчес-
кой диалектологии азербайджанского языка. — в. кн. «Совет-
ская тюркология и развитие тюркских языков в СССР (Тезисы
исследований и сообщения)», (Алма-ата, 1976, сәһ. 210).

Әввәлдә көстәрилдији кими, тарихи диалектолокија өзү-
н илк адымларыны атыр. Буна көрә дә һәләлик «тарихи
диалектолокија дилчилији керидә галмыш саһәсидир»
[1, 166].

ӘДӘБИЈАТ

1. В. А. Артемов Экспериментальная фонетика. М., 1956.
2. О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. Р. А. Вудагов. Человек и его язык. М., 1974.
4. Вычислительная лингвистика. М., 1976.
5. В. Г. Гак. Сопоставительная лексикология. М., 1977.
6. Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
7. Б. Н. Головин. Введение в языкознание. М., 1977.
8. Л. Н. Засорина. Введение в структурную лингвистику. М., 1974.
9. В. А. Звегинцев. Очерки по общему языкознанию, М., 1962.
10. В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968.
11. А. Е. Кибрик. Методика полевых исследований. М., 1972.
12. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
13. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970.
14. Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1965.
15. Е. А. Макаев. Общая теория сравнительного языкознания. М., 1977.
16. С. Маркус. Теоретико-множественные модели языков. М., 1970.
17. Математическая лингвистика. М., 1973.
18. А. Мейе. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954.
19. Г. П. Мельников. Алфавит математической логики. М., 1967.
20. А. М. Мухия. Лингвистический анализ. Теоретические и методологические проблемы. Ленинград, 1976.
21. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973.
22. В. З. Панфилов. Философские проблемы языкознания, М., 1977.
23. В. Пизани. Этимология. М., 1956.
24. Р. Г. Пиотровский, К. Б. Бектаев, А. А. Пиотровская. Математическая лингвистика, М., 1977.

25. Принципы описания языков мира, М., 1976.
26. Проблемы грамматического моделирования, М., 1973.
27. И. И. Ревзин. Современная структурная лингвистика. Проблемы и методы, М., 1977.
28. Д. З. Розенталь, М. А. Теленкова. Словарь справочник лингвистических терминов. М., 1976.
29. Б. А. Серебrennikov. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974.
30. Ю. С. Степанов. Методы и принципы современной лингвистики, М., 1975.
31. Теоретические проблемы прикладной лингвистики, М., 1965.
32. Л. В. Щерб а. Преподавание иностранных языков в школе. М. — Л., 1947.
33. Д. И. Эделман. Основные вопросы лингвистической географии, М., 1968.

АД КӨСТӨРИЧИСИ

А

Аарус J. M.
 Абајев В. И.
 Абдуллајев Э. З. 64, 65
 Абелјар П. 15
 Аванесов Р. И. 120, 126, 180
 Агазада Н. 64
 Агазада Ф. 63, 64
 Аделг И. К. 18
 Адилов М. 114
 Александров А. И. 37
 Алпатов В. М. 114
 Амара 8
 Амирова Т. А. 67
 Анселм 15
 Араслы Н. 62
 Аристарх 12
 Аристотел 9, 11, 12, 81
 Арно А. 18, 192
 Артјомов В. А. 213, 245
 Асколи Г. И. 32, 44, 110
 Ахманова О. С. 3, 67, 116, 178, 180, 186, 245
 Ахунзада Ч. 64
 Ахундов М. Ф. 154, 228
 Ашыг Эләскәр 146
 Ашмарин Н. И. 56, 65

Б

Бабида Э. 63
 Багыров Г. 63
 Базел С. 172
 Базнев А. Т. 114
 Бајрамов Н. 65
 Бајчұра У. 235
 Бакылы М. Э. 62
 Бакыханов А. 63
 Балаиша J. 95
 Балли М. 45, 48, 167, 234
 Бартолд В. В. 56
 Бартоли М. 43, 236, 240
 Бектајев К. Б. 200, 245
 Белетски А. А. 180
 Бенвенист Е. 114
 Березен Ф. М. 67
 Бертони Ч. 43
 Бессенберкер А. 32
 Блумфилд J. 1.
 Боас Ф. 52
 Богородитски В. А.
 Водуси де Куртене
 Бонфанте Ч.
 Бопп Ф.
 Боровков
 Бреал М.
 Брок
 Брондал М.

Брос Ш.
 Бругман К.
 Будагов J.
 Будагов Р. А.
 Будагова З.
 Булаховски J. А.
 Булич С. К.
 Буслајев Ф. М.
 Бһартһара

В

Вагиф 228
 Вамбери 228
 Ван-Вејк Н. 32
 Вандријес Ж. 48, 94
 Вејскербер J. 112
 Вараручи 8
 Вахек И. 49
 Вејнрејх У. 173
 Венкер К. 235
 Вернер К. 32
 Вәзиров М. А. 63
 Вәзиров Н. 155
 Вәлијев А. 65
 Вико Ч. 19
 Виноградов В. В. 59, 60, 61, 80, 97, 98, 102, 114, 167, 168
 Витти В. Д. 24, 32
 Выготски J. С. 76
 Востоков А. X. 20, 22, 27
 Вургун С. 83, 145, 146

Г

Габеленс К. 24
 Газов-Гинзберг А. М. 86
 Гак В. Г. 245
 Галкина-Федорук J. М. 86, 148, 180
 Гардинер А. 192
 Гасымзада Ф. 62
 Гәнијев С. М. 63
 Глyson Д. 52, 132, 133, 180, 245
 Головин Б. Н. 86, 105, 180, 214, 245
 Горниунг Г. В. 217
 Городетски Б. J. 172
 Гохлернер М. М. 86
 Грим J. 20, 21, 27
 Гринберг J. 172, 173
 Гурбанов А. 64, 66, 67, 80, 86
 Гуссерл Е. 86
 Гухман М. М. 96, 100, 101, 103, 172

Д

Делбрък Б. 32, 33
 Демокрит 9, 10
 Деснитскаја А. В. 67, 114
 Дәмирчида Э. 64, 65, 66, 78, 97, 98, 114, 128

Диониси Фракијалы 12
Дитс Ф. 226
Дмитријев Н. К. 65
Доңат 15
Добровски И. 19

Е

Еделман Д. Е. 236, 246
Едмон Е. 235
Ејнштејн А. 54
Енкелс Ф. 74, 86, 114, 183
Ерпенин Ј. Н. 16

Ә

Әбу Әбејда 13, 14
Әзизов Е. 245
Әлэкбәрли Г. Н. 128, 129
Әлибәјзадә Е. 227
Әли Ибн-Сина 13
Әл Харәзми 215
Әфәндизадә Ә. 107
Әфәндизадә Ч. 64
Әфәндијев И. 155

Ж

Ждан А. Н. 86
Жилјерон Ж. 235
Жирмунски В. М. 54, 88, 92
Журинскаја М. И. 171, 172

З

Засорина Л. Н. 245
Звекнинсев В. А. 5, 54, 67, 75, 76, 83,
85, 86, 91, 94, 112, 114, 180, 207,
245
Зејналов Ф. 64, 66, 231, 233
Зәрринәзадә Н. 64
Зиндер Л. Р. 59, 120, 123, 124, 125,
126, 180

И

Ибн Дурејд 14
Ибн әл-Әкбәри 14
Ибн Мүһәнни 62
Ибрајымов А. 233
Ибраһимов Б. 65
Ибраһимов М. 153
Иваннов В. В. 86
Ирен 17
Исајев М. И. 114
Исаченко А. В. 99
Исламов М. 65
Иһван 13

Ј

Јакобсон Р. 49, 55, 131, 133, 171, 173,
198

Јаковлев Н. Ф. 120
Јакубински Л. П. 56
Јарсева В. Н. 172
Јегаров 228
Јелмелев Л. 50, 51, 131, 132
Јулдашов А. А. 233, 235

К

Казым бәј А. 62
Казымов Ф. 128
Кант И. 24, 86
Карсевски С. 49, 131
Каснедсон С. Д. 172
Кашғари М. 14, 188
Керду 19
Кодухов В. И. 5, 67, 86, 114, 116, 117,
180, 184, 189, 191, 215, 216, 220,
225, 226, 230, 245
Колмоғоров А. Н. 206
Колшански Г. В. 87
Кондилјак Е. Б. 19
Коротков Н. Н. 172
Косериу Е. 172, 238
Кошеваја И. Г. 180
Көчәрли Ф. 89
Крымски А. Ј. 56
Крушевски Н. В. 37, 39, 119
Кубрјакова Ј. С. 173
Кузнетсов П. С. 120, 126, 128

К

Келһ 19
Кепнер Ј. Р. 168, 169
Кервас Л. 19

Л

Лансло К. 18, 192
Ларин Б. А. 93
Ласарнус М. 28, 30
Леонардо 44
Лекомсев Ј. К. 172, 173
Ленин В. И. 56, 69, 73, 83, 86, 95,
114, 183
Лескин А. 32, 35, 40
Лоја Ј. В. 67
Ломоносов М. В. 17, 19, 204
Ломтев Т. П. 72, 141, 180
Лудолф В. 17

М

Мадвиг И. Н. 24
Мајтинскаја К. Ј. 172
Макајев Ә. 172, 180, 224, 245
Макаров Г. 63
Манделброт Б. 205
Маркс К. 74, 86, 114, 183, 205

окус С. 245
 ор Н. J. 57
 орти А. 192
 ортине А. 172
 олов J. C. 49, 87, 180
 оезиус В. 49, 143
 огуевич М. И. 59, 120, 122, 126, 180
 омудов Ә. Р. 64, 128, 130
 ое А. 48, 217, 223, 225, 245
 ольников К. П. 172, 178, 204, 245
 оинкер Р. 39
 оиди Н. 154, 155
 ошшанинов И. И. 58, 172
 оммәдгулузәдә Ч. 89, 244
 оммәдов Н. Н. 66
 оммәдханлы Ә. 154
 оһәррәмов М. 184, 192
 оһәррәмова Р. 66, 87
 олевски Т. 172, 173
 оргасымзәдә С. 64
 орзәзәдә Н. 66
 ор Чәләл 154, 155
 оррис Ч. 86
 орсковии В. А. 173
 орзәјев J. М. 180
 орхин А. М. 180, 245
 орлдер М. 24
 орхиддин 65

Н

нәти 111
 нәфи М. 235
 нәимаиов Н. 63
 нәими 155, 227, 239, 243
 нәами 91, 238
 нәол П 18.
 нәонов В. А. 162, 180
 нәоак А. 172
 нәруз Ч. 146

О

оховиков Б. А. 67
 олубади М. С. 154, 155
 оучов Ә. 66, 228, 235
 оһоф Г. 32, 33

П

пәлас С. 18
 пәини 7
 пәифилов В. З. 74, 172, 245
 пәанчәли 8
 пәул К. 32, 33, 34, 40, 42, 67, 68
 пәшковски А. М. 37, 55
 пәани В. 43, 226, 245
 пәотровскаја А. А. 200, 245
 пәотровски Р. Г. 200, 245
 пәат У. 54

Платон 9, 10, 11
 Поливанов J. Д. 56, 121
 Поидоппида Е. 17
 Поржезински В. А. 37
 Порсиг В. 242, 243
 Поттебнја А. А. 28, 30, 31, 68, 83, 192
 Потје Б. 172
 Приссиан 15
 Пристли 19

Р

Радлов В. В. 37, 39, 227
 Рамазанов К. 65
 Рапп М. 25
 Раск Р. 20, 21, 27
 Ревзин И. И. 246
 Резников Л. О. 87
 Рејхлини И. 16
 Реформатски А. А. 120, 126, 127, 180
 Рехехузен 17
 Росәнен М. 231
 Рәһимов М. 66
 Рәһимов С. 155
 Рәһман С. 90, 155
 Рождественски J. В. 67, 172
 Розентал Д. Е. 180, 186, 246
 Росселлин 15
 Руһиг Ф. 19
 Руссо Ж. Ж. 19
 Рүстәм С. 155
 Рүстәмов Р. 65

С

Сабир 228
 Саган 13
 Сарабски 155
 Сарнке Ф. 32
 Сассети Ф. 19
 Севортјан Е. В. 227, 228
 Сејидов J. 65
 Сепир Е. 112, 172
 Серебrenников Б. А. 61, 94, 95, 96, 114, 182, 183, 218, 222, 223, 224, 228, 229, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 246
 Сеченев И. М. 74
 Сешә А. 45, 48
 Сәид Х. 63
 Сибавејһи 13, 14
 Сидоров В. Н. 120
 Сипф Ч. 205
 Скаликер И. J. 16
 Скаличка В. 52, 172, 173
 Скорик П. J. 178
 Смиринтски А. И. 87
 Смит А. 19
 Сократ 10, 11, 141
 Сөссүр Ф. 38, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 67, 68, 72, 83, 84

Степанов J. C. 87, 114, 116, 117, 137,
139, 180, 181, 246
Стефанус P. 16
Стефанус H. 16
Сүв П. 17
Султанов P. 66, 128, 130
Суник O. П. 137
Суперанскаја A. B. 161, 164, 165, 180

Т

Тағызадә A. 63, 65
Тағызадә З. 65
Тағыйев M. 67, 235
Тводдел Ф. 132
Теленкова M. A. 180, 186, 246
Тен И. 25
Тәбризи X. 13, 62
Тынжанов J. H. 56
Томашевски Б. B. 56
Томсен B. 9, 32, 67
Торсујев Г. П. 180
Тофнг M. 64
Травничек Ф. 49
Трејчер 52
Трика Б. 49
Трубетској H. C. 49, 120, 131, 172,
180

У

Улдад H. 50
Улман C. 173
Уоллис 17
Уорф Б. 112
Успенски Б. A. 172, 173
Ушаков Д. H. 37

Ф

Файг O. 89
Фант Г. 198
Фатер И. C. 18
Феррари 17
Филин Ф. П. 183
Фортунатов Ф. Ф. 32, 35, 36, 37, 67,
68, 83
Фосслер К. 39, 41, 42, 43, 44, 68
Фрумкина P. M. 204, 205
Фүзули 111

Х

Хәлил әл-Фәраһиди 14
Хәтан 243
Хомски H. 55, 87
Хулуфлу 65, 66

Һ

Һавранек Б. 49
Һагвердијев Ә. 154, 155
Һалле M. 198
Һачыјев Т. И. 66, 245
Һачыјева H. З. 237, 240

Һераклит 10
Һербарт И. 19
Һердер И. 19
Һеридиан 12
Һермокен 10
Һернер H. 17
Һәмзатов P. 163
Һәррис З. 52, 53
Һасанов A. 65
Һасанов И. 63, 64
Һикмәт И. 64
Һирт К. 32
Һокит 52
Һорн-Тук Ч. 19
Һумболдт B. 22, 23, 24, 44, 68, 83,
112, 171, 234
Һүсам 62
Һүсејизадә M. 64, 66
Һүсејизадә Ә. 90
Һүсејнов A. 65
Һүсејнов H. 66

Ч

Чарыјаров Б. 233
Чәмәнзәминли J. 89, 154, 155
Чиковаба A. C. 3, 67, 97, 98, 100,
102, 114, 195
Чобанзадә Б. 63, 64, 65, 66
Чуковский К. 73

Ҷ

Ҷәфәров C. 64, 170, 227
Ҷонс B. 19
Ҷоунд Д. 133, 134

Ш

Шанг A. 64, 89, 155
Шахматов A. A. 37
Шенон К. 55
Шенкин B. И. 37
Шерба Л. B. 55, 56, 58, 59, 67, 78,
87, 120, 121, 122, 123, 133, 180,
234, 246
Шербак A. M. 223
Шәрифов A. 63, 64
Ширәлцјев M. 64, 65, 66, 108, 114,
225
Шиф Ж. И. 87
Шлөјхер A. 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33,
68, 171, 173, 174, 177
Шлекел Ф. 19, 170, 171
Шмидт И. 32
Шоу Б. 91
Шпитсер Л. 43
Штејнтал H. 28, 29, 30, 68, 171, 192,
Шухардт H. 39, 40, 44, 68
Jones D. 180
Kramsky J. 173
Twoddel 183

МҮНДЭРИЧАТ

Илк сөз	5
-------------------	---

Биринчи бөлмө

Дилчилик тарихи	8
XIX эсрә гәдәрки дилчилик	8
1. Әи гәдим дөврләрдә дилчилик. Гәдим һинд дилчилији. Јунан дилчилији. Әрәб дилчилији	8
2. Орта әсрләрдә вә интибаһ дөврүндә дилчилик. XVII—XVIII әсрләрдә дилчилик саһәсиндә тәрәгги	18

XIX ӘСРИН ӘСАС ДИЛЧИЛИК МӘКТӘБЛӘРИ

1. Мүгајисәли-тарихи дилчилијин әмәлә кәлмәси. Мүгајисәли-тарихи дилчилијә даир илк әсәрләр	24
2. Фәлсәфи дилчилик мәктәби. В. һумболдт вә онуи дилчилик көрүшләри	26
3. Натурализм дилчилик мәктәби. А. Шлејхер вә онун дилчилик көрүшләри. А. Шлејхер мүгајисәли-тарихи дилчилијин нүмајәндәси кими	29
4. Психоложи дилчилик мәктәби. Бу мәктәби әсас нүмајәндәләри вә онларын дилчилик көрүшләри	32
5. Кәнч грамматикләр. Оиларын әсас нүмајәндәләри. Кәнч грамматикләрин дилчилик көрүшләри	36
6. Москва вә Казан дилчилик мәктәбләри. Бу мәктәбләрин әсас нүмајәндәләри. Оиларын дилчилик көрүшләри	39

XX ӘСРДӘ ДИЛЧИЛИК

1. Кәнч грамматикләрин тәнгиди. «Сөзләр вә шејләр» мәктәби. Н. Шухардт. Дилчиликдә естетик идеализм К. Фосслер. Неолингвистика, онун әсас нүмајәндәләри	43
2. Сосиоложи дилчилик. Ф. де Сөссүр вә онун дилчилик көрүшләри	49
3. Структурализм вә онун әсас мәктәбләри: фуиксионал дилчилик, глоссематика вә дескриптив дилчилик	53
4. Рижан дилчилик тәлимләри	58

СОВЕТ ДИЛЧИЛИЈИ

1. Совет дилчилијинин јаранмасы. Өлкәмиздә дил гуручулуғу вә дилчилик. Совет дилчилик мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләри	60
2. Азәрбајчан ССР-дә дилчилик вә онун әсас истигамәтләри	66
Ә д ә б и ј ј а т	74

Икинчи бөлмә

Дилин иезәри мәсәләләри	75
Дилин фәлсәфи мәсәләләри	75
1. Дилин маһијәти вә вәзифәләри. Дил вә нитг	75
2. Дил вә тәфәккүр. Сөз вә мәфһум. һөкм вә чүмлә мәсәләләри. Мәнтиги вә грамматик категоријалар һаггында аңлајыш	80
3. Дилин ишарәви тәбиәти һаггында	91
Ә д ә б и ј ј а т	94

ДИЛИН ИЧТИМАИ МӘСЭЛЭЛЭРИ

1. Дил вә чәмијјәт. Дилин сосиоложи дифереиснасијасы мәсәләси. Синифләр вә дил. Синифләрин дилә мүнәсибәти. Ичтимаи диалектолокија. Арго проблеми. Пешә дили аилајышы	95
2. Дилин иикшафыныи чәмијјәтлә бағлылығы. Дил тәкамүлүнүн сосиоложи истигамәтләри	102
3. Әдәби дил. Әдәби дил вә диалект. Әдәби дил вә милли дил. Әдәби дилләрин типләри	104
4. Нитг мәдәнијјәти вә онун ичтимаи әһәмијјәти. Нитг мәдәнијјәтинин јүксәлишиндә дилчилик нәзәријјәсинин ролу	112
5. Дилин тарихи вә халгын тарихи. Дилчилик вә этнографија	117
Ә д ә б и ј ј а т	123

Дилин дахили гурулушу мәсәлэләри	123
--	-----

1. Дил системи вә дил гурулушу анлајышлары. Дил сәвијјәләри. Дилдә үмуми әләгәләрин типләри: парадигматика вә синтагматика	123
2. Фонолокија. Онун предмети вә вәзифәләри. Фонем. Фонемини тәдгиги тарихи	126
3. Грамматика. Грамматик категоријаларын маһијјәти. Морфолокија вә онун әсас ваһиди	144
4. Синтаксис. Синтагм һағгында анлајыш. Чүмлә. Чүмләнин грамматик вә актуал үзвләnmәси. Чүмлә вә сөjlәм	149
5. Сөз јарадычылығы. Онун грамматикаја вә лексикаја мүнәсибәти. Конверсија вә онун сөз јарадычылығында јери	154
6. Лексика. Сөз дил ваһиди кими	157
7. Фразеолокија. Дилин фразеоложи тәркиби. Фразеолокија мүстәгил дилчилик сәһәси кими. Сабит нитг ваһидләри вә онларын групплары	176
8. Лингвистик типолокија. Грамматик гурулушуна кәрә дилләрин мүхтәлиф типләри. Дилләрин тиположи вә кәсәложи тәснифләринин әләғәсинә даир	180
Ә д ә б и ј ј а т	190

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ

ДИЛИН ТӘДГИГИ МЕТОДЛАРЫ

Үмуми мәсәлэләр	192
1. Метод вә методолокија һағгында анлајыш вә дилчиликдә метод. Дилин тәдгигинин тәдгигатчыныи фәлсәфи мөвгәјиндән асылылығы. Марксист-ленини фәлсәфә дилчилијин елми-методоложи әсасы кими	192
2. Дилин өјрәнилмәси үсуллары. Дилчиликдә мүшаһидә вә тәҗрүбә. Дилчиликдә моделләр мәсәләси. Дилин тәдгигиндә нәзәријјәнин вә тәҗрүбәнин вәһдәти	194
Тәсвири метод	199
1. Тәсвири метод, онун әсас үсуллары вә истигамәтләри	199
2. Дилин заһири әләмәтләрини өјрәнмә үсуллары. Сосиоложи, мәнтиги вә психоложи, һабелә физиоложи, акустик тәдгигат үсуллары һағгында анлајыш. Дилчиликдә дистрибутив тәдгиг үсулуна даир	201
3. Дилин дахили хусусијјәтләринин тәдгиги үсуллары. Дилчиликдә тәснифат вә системләшдирмә. Парадигмалар үсулу. Мөвгә вә гаршы-гаршыја гојма үсуллары. Мүстәгил тәртибчиләр үзрә синтактик тәртиб үсулуна даир	206
4. Дилин тәдгигиндә ријәзи үсуллар. Ријәзи мәнтиг, чоһлуғлар нәзәријјәси вә дилчилик. Дилин тәдгигиндә статистик үсуллар. Еһтимал нәзәријјәси вә дилчилик	212
5. Дилин сәс гурулушунун чиһазларла өјрәнилмәси. Дилчиликдә автоматлашдырма	220

МҮҒАЈИСӘЛИ МЕТОД

1. Мүҗәјисә һаггында. Дилчиликдә мүҗәјисәли-тарихи метод вә онун әһәмийәти. Мүҗәјисәли-тарихи методун мәғсәди 228
2. Мүҗәјисәли-тарихи методун әсас үсуллары. Праформалар һаггында аҗыш вә онларын бәрпасы 230
3. Дилләрин тарихинин өйрәнилмәсиндә текстоложи үсуллар вә мүҗәјисә-тарихи метод үчүн бунун әһәмийәти Диалектолокија. Етимолокија вә әјисәли-тарихи дилчилик 237
4. Мүҗәјисәли-тутушдурма методу. Тиположи тәдгигатларда мүҗә-ә методу вә онун әһәмийәти. Мүҗәјисә-тутушдурма методунун үсул-ы 242
5. Гоһум дилләрин тутушдурма јолу илә мүҗәјисәли сурәтдә өйрә-мәси 243
6. Гоһум олмајан дилләрин тутушдурма јолу илә мүҗәјисәли су-дә өйрәнилмәси 246

ДИЛЧИЛИК ЧОҒРАФИЈАСЫ МЕТОДУ

1. «Дилчилик чоғрафијасы» вә «ареал дилчилик» терминләри һаг-да. Дилчилик чоғрафијасынын лингвистик әсаслары 248
 2. Дилчилик чоғрафијасынын синхроник вә диахроник истигамәт-и 251
 3. Тарихи диалектолокијанын проблемләри 255
- ә б и ј ј а т 258

Редаксия мудири *И. А. Аббасов*
Редактору *З. Ч. Насыјева*
Риссамы *Е. А. Әлијев*
Бәдин редактору *Е. А. Чәлилов*
Техники редактору *Н. М. Нағыјева*
Корректору *Р. Ш. Әфәндијева*

ИБ—3670

Јығылмаға верилмиш 27. 02. 87. Чапа имзалениш 20. 06. 88. Кағыз форматы 60X90¹/16. Офсет кағыз № 2. Әдәби гарнитур. Офсет чапы. Физики ва шәрти ч.в. 16,75 Шәрти раик-оттиск 16,94. Учот нәшр вәрәғи 18,3. Тиражи 2500. Сифариш 26. Чилдәс гијмәти 1 ман. 30 гәп.

Азәрбајҹан ССР Дәвләт Нәшријјат, Полиграфія ва Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинини «Маариф» нәшријјаты, Баки 370111, Ә. Тағизаде кучәси, № 4.
Азәрбајҹан ССР Дәвләт Нәшријјат, Полиграфія ва Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинини Баки китаб матбәәси № 4 Баки, Ашыг Әләскәр кучәси, № 17.
Азәрбајҹанское государственное издательство учебно-педагогической литературы «Маариф»

г. Баку, ул. А. Тагизаде № 4
Бакинская книжная типография № 4 г. Баку, ул. Ашыг Алескера, № 17